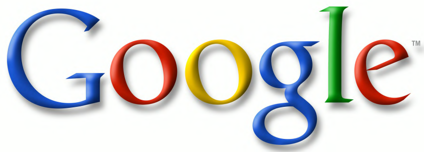
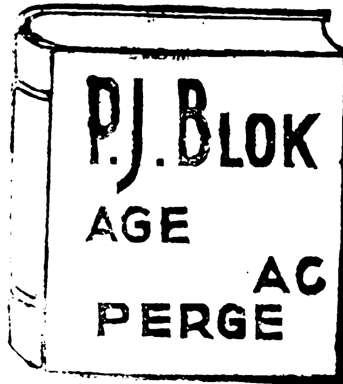

Google

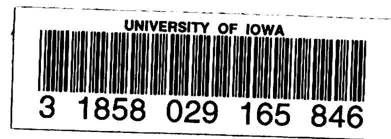
1928

MUSEUM

STATE UNIVERSITY OF IOWA.
LIBRARY.

P.J. BLOK
AGE AC PERGE

UNIVERSITY OF IOWA
3 1858 029 165 846

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIJFENDERTIGSTE JAARGANG.

1928.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
Leipzig, O. HARRASSOWITZ. — Parijs, H. LE SOUDIER. — Londen, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 35sten Jaargang.

Dr. A. Beets te Leiden.
Prof. Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga te Santpoort.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. W. Bierma te Delft.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. H. P. Blok te Oestgeest.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Leiden.
Prof. Dr. Tj. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Mej. E. M. Boland te Amsterdam.
Dr. D. E. Bosselaar te Leiden.
E. Boulan te Groningen.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. Brom te Nijmegen.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Dr. C. P. Burger Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. A. W. Byvanck te Leiden.
Dr. Th. M. Chotzen te Amsterdam.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. J. van Dam te Amsterdam.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
Mej. Dr. M. J. Deuschle te Amsterdam.
J. J. L. Duyvendak te Oestgeest.
Dr. W. van Eeden te Delft.
Dr. H. J. E. Endepols te Maastricht.
Dr. S. Eringa te Rotterdam.
Dr. C. C. van Essen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Prof. Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
Mr. B. de Gaay Fortman te Amsterdam.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. G. J. Geers te Enschede.
Mej. Dr. J. M. van Gelder te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
Dr. G. Gorris S. J. te Maastricht.
A. G. Groenhoff te Leiden.
Dr. B. A. van Groningen te Assen.
Prof. Dr. A. W. de Groot te Aerdenhout.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Prof. T. Gwynn Jones te Aberystwyth.
Mej. C. M. de Haas te Leiden.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Utrecht.
Dr. J. Heinsius te Wassenaar.
Dr. A. Hendriks te Voorburg.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. G. Italie te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. F. M. Jaeger te Groningen.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
W. Jongejan te Apeldoorn.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
J. Kleyntjens S. J. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Oestgeest.
F. S. Knipscheer te Zalt-Bommel.
Dr. H. Knorringa te Amsterdam.
Dr. W. Koch te Wageningen.
Chr. Kok te Leiden.
W. Koops Azn. te Leiden.
Mevr. E. H. Korevaar-Hesseling te Delft.
Dr. E. F. Kossmann te 's-Gravenhage.
Dr. F. Kossmann te Rotterdam.
Dr. W. J. W. Koster te Rotterdam.
Prof. Dr. P. Kretschmer te Weenen.
Prof. Dr. N. J. Krom te Leiden.
Mej. W. Kuenen te Rotterdam.
Prof. Dr. G. van der Leeuw te Groningen.
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Oosterbeek.
Prof. Dr. H. Logeman te Sleydinge bij Gent.
Prof. Dr. J. de Louter te Hilversum.
Mej. Dr. M. E. Lulius van Goor te Leiden.
Dr. H. J. Lulofs te Gorkum.
Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer te 's-Gravenhage.
Dr. J. D. Meerwaldt te Amsterdam.
R. Meurer te Hilversum.
Prof. Mr. J. H. van Meurs te Haren (Gron.).
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Prof. Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Leiden.
Prof. Dr. J. W. Muller te Oestgeest.
Dr. D. G. Noordijk te 's-Gravenhage.
Dr. G. S. Overdiep te Apeldoorn.
Prof. Dr. J. L. Palache te Amsterdam.
A. Perdeck te Leiden.
Prof. Dr. D. Plooij te Leiden.
Prof. Dr. H. J. Pos te Amsterdam.
Mej. Dr. A. Posthumus te 's-Gravenhage.
M. J. Premsela te Amsterdam.
Dr. K. H. de Raaf te Rotterdam.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te Leiden.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. H. F. Rosenfeld te Berlijn.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda te Grave te Amsterdam.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Nijmegen.
R. Schuiling te Deventer.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. N. J. Singels te Zeist.
Mr. J. Slagter te Leiden.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. G. A. S. Snijder te Utrecht.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Prof. Dr. A. J. de Sopper te Leiden.
Dr. H. Sparnaay te Amersfoort.
Dr. F. W. Stapel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
H. Stotijn te Woerden.
Dr. J. H. Thiel te Haarlem.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Nijmegen.
Prof. Dr. J. Vercoullie te Gent.
Prof. Dr. M. W. de Visser te Leiden.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
†Prof. Dr J. Vürtheim te Leiden.
Mej. D. Wanna te Alkmaar.
J. B. Wilmink te Leiden.
Mej. A. W. C. Zuidema te 's-Gravenhage.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. **No. 1.** **October 1927.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

Platon, Oeuvres Complètes. Tome XIII le Partie. Lettres. Texte établi et traduit par **J. Souilhé**. Paris, Société d'Edition: Les belles Lettres. 1926.

In de verzamelde werken van Plato zijn dertien brieven opgenomen, waarvan Joseph Souilhé een tekstuitgave met Fransche vertaling bezorgt. Hij laat een inleiding voorafgaan van een honderd bladzijden waarin hij beknopt en helder de geschiedenis der beschouwingen en appreciaties van de Platonische brieven bespreekt, en zijn eigen opvatting uiteenzet zonder zich in dat korte bestek in directe bestrijdingen van andere meeningen te begeven. Wat den lezer in dit werk treft, evenals in andere geschriften der laatste twintig jaren over Plato en zijn werken, is het groote verschil van opvatting met die der 19e eeuw en de verwantschap onderling; men voelt sterk hoe een tijdvak denkt dóor zijn geleerden en critici, hoe een cultuurrichting de in haar levende denkers meeneemt en bepaalt.

Praktisch komt het verschil hierop neer dat tegenwoordig alle critici de twee groote brieven: 7 en 8 voor echt verklaren en dat er voorvechters voor de echtheid van alle andere zijn behalve voor 12, terwijl in de 19e eeuw zij alle voor onecht werden gehouden. Maar in wezen ligt het verschil dieper; hoe verklaart men dat er zestig jaar lang geen stem voor hun echtheid opging? Apelt zegt in een geestige boutade tegen de overdreven kritiek der 19e eeuw, die voorkomt in de inleiding tot zijn Duitsche vertaling der brieven: (Phil. Bibliothek Band 173.) „Man musste fast fürchten sich zu kompromittieren wenn man noch von der Echtheit eines oder des anderen der Briefe, geschweige dann aller, sprach." Dus: mode, sleur, „Angst für Blamage", een verkeerde opvatting van kritiek die meent dat alleen een werk echt verklaard mag worden, indien men zijn echtheid kan bewijzen, wat men haast een juridische fout zou kunnen noemen?

Neen, het verschil ligt ergens anders, niet alleen in methode van kritiek maar in het denken zelf: ik zie in de groote geesten der 19e eeuw een volslagen onmacht sommige passages te lezen en te begrijpen. Een Karsten is er de man niet naar aan mode of sleur te gehoorzamen maar hij zegt toch over Brief 7, 341A—345C: „Videnturne haec esse sani capitis cogitata, an potius delirantis vel praestigiatoris nugae?" (Souilhé p. XLIX).

Wij kunnen niet dankbaar genoeg zijn voor de bevrijding der gedachte der laatste twintig jaren en niet genoeg roemen, de directe, nederige, objectieve wijze waarop de jongeren zulk een passage weer opnieuw lezen en trachten te begrijpen; men maakt het zich moeilijk door het echt verklaren van Brief 7 in zijn geheel en Souilhé's vertaling en verklaring van 341A—345C, dwingen bewondering af door hun duidelijkheid en aannemelijkheid, hoewel het gebrek aan overeenstemming tusschen wat daar als weg tot wetenschap wordt aangegeven en de uitlatingen in de dialogen over dat onderwerp niet weggenomen is en nog steeds bevreemdend werkt.

Op zijn beschouwingen over enkele zinnen van genoemde bladzijden wil ik iets dieper ingaan, omdat zij tot nadenken dwingen; wat bedoelt Plato als hij zegt, na zijn mededeeling dat Dionysius zich verstout heeft een werk te schrijven over philosophie, waarin hij zelfs de verhevenste dingen behandelt, „dat men over die dingen niet schrijven kan"? Plato gaat dan zoo voort: „Van mij tenminste bestaat er geen geschrift daarover en zal er ook nooit een bestaan; zij laten zich op geen wijze in woorden mededeelen zooals andere takken van wetenschap; maar door lang zich te verdiepen in die vragen

en door met hen te leven licht- plotseling de innerlijke samenhang in de ziel op, zooals licht ontspringt uit een vonk vuur en daarna groeit de waarheid vanzelf. Ik weet wel, dat een schriftelijke of mondelinge uiteenzetting het best door mij geleverd had kunnen worden, maar ook dat een gebrekkige te boek stelling mij het meest gesmart zou hebben. Indien ik gemeend had dat men toereikend voor de menschen daarover kon schrijven of spreken, welke schoonere taak had ik dan ooit kunnen vervullen in mijn leven dan hun een zoo groot heil te brengen en aan de menigte den waren aard der dingen bloot te leggen."

Hoe rijmt men deze uitlating met het bestaan van Plato's dialogen, vooral werken als Phaedo, Staat en Symposion? Men kan zich de oplossing zoo denken: Plato heeft een wetenschap bezeten van τὰ μέγιστα die hij nooit heeft opgeteekend; gegeven heeft hij ons zijn weten voorzoover het als een aesthetisch gebeuren in vorm gebracht kon worden; als „spel" dus zooals hij het noemt in Phaedrus 276 D. Voor de rest heeft hij zijn weten beleefd en misschien heeft hij aan enkele uitverkorenen den weg er heen gewezen.

Noch Souilhé echter, noch een van de jongeren willen deze verklaring aanvaarden; uit één mond roepen zij: „Van een geheime leer kan geen sprake zijn". Souilhé verklaart de bovenaangehaalde zinnen zoo: (p. L) „N'y aurait-il pas dans cette affirmation paradoxale une large part d'outrance ironique?" Apelt spreekt ook van „Selbstironie". Howald leest het weer anders, maar allen verwerpen zij de „geheime leer". Zou dit nu het punt zijn waarop onze tijd weer dwingend op de denkers werkt, zoodat zij niet instaat zijn de eenvoudige oplossing te aanvaarden, die echter weer een wijziging van ons Plato-beeld met zich zou brengen? Wie zal zeggen wat er in het jaar 2000 over deze quaestie gedacht wordt?

Ik ben het geheel eens met Souilhé, die den tweeden brief verwerpt op grond van een klaarblijkelijk misverstaan door den vervalscher van deze netelige passage (314 C.). In andere gevallen lijkt Souilhé mij wat te radicaal in zijn athetese; iedere lezer echter oordeele voor zichzelf. De introductie tot de vertaling mag als een voorbeeld van een voorrede gelden, en de heldere mooie taal van zijn vertaling maakt de brieven genietelijk ook voor lezers, die het Grieksch niet meester zijn.

Rotterdam. W. Kuenen.

S. Grevander, Untersuchungen zur Sprache der Mulomedicina Chironis. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 22. Nr 3). Lund, Gleerup. 1926. (Pr. 4 Kr. 75 øre).

Dit werk behandelt een uit taalkundig oogpunt zeer belangrijk, maar wat de inhoud betreft minder aantrekkelik handboek over veeartsenijkunde uit omstreeks 400 n.C. en draagt, als alles wat uit de school van Einar Löfstedt komt, het karakter van ernstig en nauwgezet onderzoek. Een eenheid vormt het niet. Daar de *Mulomedicina Chironis* reeds meer dan een kwart eeuw de belangstelling der geleerden tot zich heeft getrokken — de uitstekende uitgaaf van Oder verscheen in 1901 — en over verschillende onderdelen reeds biezondere studies geschreven zijn, heeft schr. alleen de pronomina voor zijn rekening genomen. Daaraan heeft hij één hoofdstuk gewijd; in een tweede vergelijkt hij de woordeschat van zijn tekst met diens navolger Vegetius; daarop volgt een hoofdstuk „Textkritisches", terwijl in het laatste kapittel getracht wordt de *Mulomedicina* te lokaliseren.

Nietegenstaande dit gebrek aan eenheid bevat deze publicatie een belangrijke bijdrage tot onze kennis van het Later Latijn, meer in het biezonder van de *Mulomedicina Chironis*: de statistiek van het gebruik der pronomina *iste, ille* en *ipse* bijvoorbeeld is zeer leerrijk en eveneens de vergelijking met Vegetius, die helder doet uitkomen hoe populair de taal van onze tekst is. Het laatste hoofdstuk evenwel, al bevat het ongetwijfeld interessante opmerkingen, is minder overtuigend. Schr. tracht daarin aannemelik te maken, dat onze tekst uit Sardinië afkomstig is en baseert zich hoofdzakelik op het voorkomen erin van verschillende zeldzame woorden, die alleen in het Sardies zijn terug te vinden; daarbij had hij het geluk gebruik te kunnen maken van twee belangrijke studies, die van Meyer-Lübke over het Logoduresies en die van Wagner, *Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache.* Jammer dat schr. niet gepoogd heeft een tegenproef te nemen met een ander Romaans dialekt; misschien zou dit andere even frappante overeenkomsten tonen met de taal der *Mulomedicina*; ik zeg niet dat dit het geval is maar het had de moeite geloond de proef te nemen. Zo kent het Aragonees bijvoorbeeld hetzelfde gebruik van *ipse* als het Sardies en de vokalisering der *l* in *caucu̇lum* (*calculum*) is wel in Spanje, niet in Sardinië bekend; zo ook het woord *interanea* „ingewanden", naar ik vermoed; dat verder het Sardiese *cardiar* dichter bij het *caldare* van onze tekst zou staan dan het Sp. *caldear* is moeilijk vol te houden, immers een metathesis van *i*: *cal(i)dare* > *caldiare* is onaannemelik. Op p. 145 had Grevander als voorbeeld van een omgekeerde schrijfwijze nog kunnen citeren de merkwaardige vorm *stentinum* van *intestinum* > *istentinum* > *stentinum.*

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

Martha Herp, Die Colloquia familiaria des Erasmus und Lucian. (Hermaea, Ausgew. Arb. aus den Deutschen Seminar zu Halle. hrg. v. Ph. Strauch, G. Boeseke und F. J. Schneider). Halle (Saale), Niemeyer. 1927.

Het doel van bovengenoemd werkje is: het begrip van Erasmus en zijn werk te vergrooten, in het bijzonder door de kennis van de Colloquia familiaria. Want zelfs wanneer men deze oppervlakkig leest, ziet men reeds op 't eerste gezicht hoeveel zij ons geven voor de kennis van E.'s persoon.

Gedwongen door den honger was E. als theologisch student, ongeveer 30 jaren oud, les gaan geven. Ten einde zijn leerlingen los en goed Latijn spelenderwijze te leeren, stelde hij een boekje met formules, met dagelijks voorkomende uitdrukkingen samen. Zijn studiegenoot Caminadus kreeg dit boekje van hem in handen. Eerst na 20 jaren kwam het Erasmus weer onder de oogen. Beatus Rhenanus liet het bij Frobenius drukken. Maar wat daar in het licht verscheen was een mengelmoes, waarover E. vertoornd was en dat hij niet als zijn werk wilde erkennen. Hij zette zich aan het verbeteren en in 1519 verscheen de eerste goede uitgave onder den titel: Familiarium Colloquiorum Formulae et alia quaedam per Erasmum recognita. Toch erkent hij het niet als *zijn* werk en hij noemt Caminadus ronduit

een bedrieger. Zoo zeilde het boekje onder E.'s vlag, beleefde in 3 jaren tijds 20 drukken! Deze ondervinding deed E. besluiten tot een nieuwe bewerking, die in 1522 verscheen onder een nieuwen titel: Fam. Coll. Form. per Des. Eras. Roterodamum non tantum ad linguam puerilem expoliendam utiles, verum etiam ad vitam instituendam. Niet alleen dus om te onderwijzen, óók om op te voeden. De formules treden op den achtergrond tegenover de samenhangende wisselgesprekken. Deze worden satyrieke verhandelingen.

In de twee volgende jaren verschenen negen nieuwe, vermeerderde uitgaven en drie jaren vóór E.'s dood (in 1533) zag een definitieve uitgave het licht. Met zichtbaar genot had E. eraan gearbeid. Sedert 1526 is 't Formule-boekje herdoopt in Familiarium Colloquiorum Opus. Het was méér dan wat het beloofde: het was een spiegelbeeld van de wereld en het leven van E.'s tijd.

Evenals aan den briefvorm zijn wij 19e- en 20ste-eeuwers ontwassen aan den dialoogvorm. In het bijzonder de 18e en óók nog de eerste helft der 19e eeuw mochten er smaak in vinden: òns is die vorm (evenals de briefvorm) te machtig. Het humanisme evenwel had ook den dialoog in de literatuur tot hernieuwd leven gewekt en kweekte hem met liefde en zorg. Doch de aard van den dialoog uit de oudheid, die speciaal wijsgeerig was, had zich gewijzigd, ja was zelfs reeds kort na de Sophistiek tot onderhoudingslectuur geworden. De Attische komedie en de Mimus oefenden hun invloed uit.

Lucianus wist den ouden Socratisch-Platonischen dialoog op de komedie te enten. De kruising der rassen gaf een edel voortbrengsel, waarop de kweeker trotsch was. (Vid. *Δὶς Κατηγορούμενος* i. f.) Op dien stam bloeide de Dialoog lustig voort, door de Helleensche cultuur heen, tot in de nieuwe tijden, waar zij o. a. voor de beweeglijke geesten van het Italiaansche humanisme een passende en welkome vorm was. Zich aanpassend aan tijd en plaats ontleende hij daaraan steeds frisch leven en werd weldra gemeengoed der humanisten.

En E. greep, gebruik makend van zijn talent om zich op elegante wijze uit te drukken, met zijn smijige taal en zinsvorming gaarne de gelegenheid aan. Hij had daarbij op het oog de *gebreken* in de kerk en staat, niet de instellingen zelf. Hij was in den grond geen strijdlustige natuur: openlijk aanstoot te geven ontwijkt hij angstvallig. En maakte men aanmerkingen, dan verdedigde hij zich met de verontschuldiging: dat men hèm niets kon verwijten, wanneer hij menschen sprekend liet optreden, zooals deze dit in hun rol moesten doen. Maar de strijd tegen de Colloquia werd zoowel bij E.'s leven als na zijn dood verwoed gevoerd, o. a. door de Schoolgesprekken van Morisotus, die bestemd waren de Colloq. van E. uit de school te verdringen. Men noemde E.'s werk: Lucianiaansche Dialogen, daarmee de grootste verachting te kennen gevende, want Lucianus was bij uitstek de spotter met en de smader van alles wat heilig was.

Verdient E. dit afkeurend oordeel? Is E. de volgeling van Lucianus in het spotten? En in hoever heeft E. Lucianus gevolgd en tot voorbeeld genomen? Die vragen worden in het hier besproken werkje behandeld.

Lucianus' vrije wijze van denken, zijn critiek lag in de lijn van het humanisme: hij was een geestverwant van de humanisten of liever dezen van hèm. Hij is de bezitter van het nuchtere, gezonde menschenverstand. Hij en zij liepen parallel. De godsvereering en het orakelgeloof bij Lucianus vonden hun tegenhanger in den heiligendienst en de wonderverhalen die overkwamen uit de middeleeuwen. Bovendien: Lucianus verstond de kunst van gezond, hartelijk lachen, bleef in zijn spot elegant en onderhoudend. Ook kwam hem ten goede de groote (soms wel overdreven!) vereering der humanisten van al wat Grieksch was, en zóó was de bodem voorbereid, waarin het zaad door E. uitgestrooid, welig kon tieren.

E. maakte met Lucianus kennis zoodra hij met Grieksche studiën begon. Reeds als knaap in Deventer (zie brief Op. litt. I 7) had hij Grieksch geleerd: iam grandior redii, hoc est annos natus plus minus triginta. In ± 1500 stort hij zich in de Grieksche studiën, die hij onmisbaar oordeelt voor een wetenschappelijk mensch: statim ut pecuniam accepero Graecos primum auctores, deinde vestes emam (Op. litt. I 288). Boeken dus vóór kleeren! Gering was het getal van geleerden die Grieksch kenden. E. schrijft (Op. litt. I 415) dat er in Londen 5 of 6 menschen zijn: in utraque lingua exacte docti. Met A. Morus ging hij aan het vertalen van Lucianus' dialogen. Eenmaal begonnen gaat hij hiermede steeds door. In Florence verscheen in 1506 een verzameling van vertalingen van Lucianus, die hem dáár hebben beziggehouden, terwijl wij merkwaardigerwijze niet bemerken, dat voor E. in die stad een Michel Angelo of Leon. da Vinci, een Raffaël of Fra Bartolomeo bestaan en werken. Betreurenswaardige eenzijdigheid! Dat E. opging in Lucianus bewijst ook wel het feit dat hij bij zijn terugkeer in Cambridge Lucianus tot één der onderwerpen maakte waarover hij lessen gaf. Zijn enthousiasme blijkt wel het meest uit de prachtige voorrede vóór de Gallus. Bloemrijk is deze als een opgewonden humanist past, maar warm waardeerend en vol vreugd over de bevalligheid en gratie waarmee Lucianus zijn verontwaardiging en ontstemming aan den dag wist te leggen, waarbij hij zoo telkens en telkens weer op den voorgrond plaatst, hoe „utilis" Lucianus en zijn werk zijn. E. vindt blijkbaar zijn eigen natuur en aard in die van Lucianus terug. Hij ziet in hem niet alleen zijn lievelingsschrijver, maar óók zijn voorbeeld en zijn meester.

Men zag dat E. ook in den vorm der korte dialogen Lucianus had nagebootst en beschuldigde hem daarom klakkeloos van „namaak". Ten onrechte: want het is bijv. zéér de vraag of E. den kunstigen en rhetorischen opbouw en het samenstel van Lucianus' Dialogen heeft gekend, laat staan dat hij ze heeft nagevolgd.

Men kan nagaan òf, en zoo ja welke Dialogen van E. als een navolging van Lucianus kunnen beschouwd worden; in welke Dialogen de motieven en gedachtengang uit de ideeënwereld van Lucianus voorkomen; óók, in welke Dialogen toespelingen op Lucianus gevonden worden en in welke Erasmiaansche gesprekken dezelfde stof wordt behandeld als Lucianus tot zijn onderwerp kiest; wáár men aanhalingen uit Lucianus aantreft.

Zóó kan men tot de oplossing der vraag komen: wat heeft E. aan Lucianus in het bijzonder te danken?

De ruimte voor een bespreking hier toegestaan staat

mij niet toe in te gaan op de met groote vlijt en bewonderenswaardige nauwkeurigheid bijeengezochte bewijsstukken en parallellen. Martha Herp verrichtte een nijveren arbeid. Zij volbracht haar taak zaakkundig op het gebied zoowel van Lucianus-klassicisme als op dat van Erasmus, het humanistisch terrein. Nauwgezet merkt zij telkens op, wáár en waaròm E.'s beweegredenen hem bepaalde uitingen doen neerschrijven. Zij is thuis in de Samenspraken evengoed als in de werken van Lucianus. Parata ad omnia is zij in staat onmiddellijk en meestentijds met scherpzinnigheid hare gevolgtrekkingen te maken. Veelal met groote waarschijnlijkheid tevens.

Kortom het boekje werkt prikkelend, opwekkend, en zal aan hem die in de Samensprekingen van E. thuis is, menigen verrassenden uitkijk schenken op de bedoelingen en uitingen van den machtigen humanist.

Zeist. N. J. Singels.

John Sampson, The Dialect of the Gypsies of Wales. Oxford, at the Clarendon Press. 1926. (Pr. 84 sh.).

Dit werk is stellig van het grootste gewicht voor hen die de talen der Zigeuners bestudeeren. Meer dan twintig jaren heeft de heer S. omgegaan met Zigeuners in Wales, die hunne taal bijzonder goed hadden bewaard. De vormen van die taal en hare copia verborum heeft hij grondig leeren kennen. Het grammaticale deel van het boek beslaat 230 bladzijden, en daarop volgt een woordenboek in 410 bladzijden. De heer S. geeft zoowel eene beschrijving van het dialect met zijne phonetische en morphologische eigenaardigheden als eene historische studie van die taalvormen. Aan het slot komen alphabetische lijsten van woorden uit andere talen die in het werk zijn ter sprake gekomen, en de langste lijst is die van woorden uit het Sanskrit. Want bij deze Zigeuners in Wales, die zoo ver van het land hunner afkomst leven, is de taal niet alleen gemakkelijk nog als eene Indische taal te herkennen, maar zij heeft het oorspronkelijk karakter zelfs heel zuiver bewaard. De ontdekking, dat in Wales eene nog zoo zuivere taal werd gesproken, was voor den heer S. eene groote verrassing: hij kende de taal van de Gypsies in Engeland, die niet veel meer was dan „a semi-jargon", doch in Wales vond hij eens een man, „unconcernedly discoursing in a dialect hardly less pure than that of Paspati's Tchinghianés". En door dezen man kwam hij in kennis met andere personen die even goed spraken. Doordat hij zijne taak zoo ruim heeft opgevat, heeft hij ook allerlei vraagstukken behandeld van algemeenen aard, en beschrijft hij de eigenaardigheden waardoor de Europeesche dialecten zich onderscheiden van de Aziatische en van het Armenische dialect. Dit alles gebeurt niet in vage beschouwingen, maar door het vermelden van een groot aantal voorbeelden. Natuurlijk blijft er veel over dat de schrijver in het midden moet laten. Hadden de Zigeuners eene literatuur geschreven in de verschillende landen waarin zij hebben rondgezworven, men zou meer kunnen weten omtrent de geschiedenis van hunne woorden, oudere vormen en beteekenissen zou men in latere kunnen zien overgaan. Thans moet men zich met veel minder behelpen. Men heeft niet eens eene genoegzame historische kennis van de Indische dialecten die als de oudere vormen der Zigeunertalen in de eerste plaats in aanmerking komen: en door de beschouwingen van Finck over de taal der Armenische Zigeuners heeft men ingezien, dat men zich vroeger het vraagstuk van de afkomst der Zigeuners te eenvoudig heeft voorgesteld. Doch in het Sanskrit hebben de geleerden in elk geval een krachtig middel om de Indische elementen in de dialecten der Zigeuners af te zonderen van de vele die uit andere talen afkomstig zijn. De heer S., getroffen door het conservatieve karakter der door hem bestudeerde taal, is vanzelf geneigd een Indischen oorsprong te zoeken voor woorden die hij niet goed kan verklaren. Maar in inderdaad twijfelachtige gevallen drukt hij zich uit met groote voorzichtigheid. Waar hij zeker is van zijne zaak, richt hij zijne tegenspraak ook tot mannen van groot gezag. Zeer stellig b.v. bestrijdt hij de verklaring die door Paspati, Miklosich en Ascoli is gegeven van het woord voor *kuiken*, dat in Wales luidt *čavari*, bij Paspati *čavri*, en dat men heeft willen afleiden van een Turksch woord (*javry*), dat „een jong van eenig dier, ook van een vogel" beteekent. Doch in Westeuropeesche dialecten komen volgens den schrijver geene Turksche woorden voor; en aangezien in Aziatische dialecten vormen bestaan met *m* (*čimari*, *čamri*, *čumari*, *čmari* enz.), en de intervocale *m* in Europeesche dialecten in *v* kan overgaan, moeten de vormen met *m* de oudste zijn; ook hierom moet men de gegeven afleiding als onjuist beschouwen. In een beknopten vorm wordt dit betoog medegedeeld, en de schrijver berust er in de waarheid niet te weten. Bepaalde onjuistheden zal men waarschijnlijk zoogoed als niet in dit werk vinden, doch het is moeilijk ze steeds te ontgaan. Onder *katun* wordt verwezen naar het etymologisch woordenboek van Miklosich, die hier echter iets geheel anders zegt dan men uit den tekst van den heer S. zou afleiden. De heer S. geeft eene verklaring die het eerst (met een vraagteeken) is aanbevolen door Ascoli, en hij keurt deze blijkbaar goed vanwege de bet. „doek, tafellaken, linnen ondergoed", die *katun* heeft bij de Zigeuners in Wales, doch het is natuurlijk de vraag of die beteekenis zoo oorspronkelijk is, en vanwege de bet. „tent, kamp, plaats waar vee wordt gehouden" enz., voorkomende in verschillende talen op den Balkan (zie b.v. het Oudslavisch) denkt men gewoonlijk aan andere mogelijkheden: zie b.v. het etymologisch woordenboek van Berneker. Doch het is niet mogelijk hier allerlei bijzonderheden na te gaan. Stellig zal dit boek met groote erkentelijkheid worden gebruikt, en men zal er veel stof in vinden voor verder onderzoek. Wat b.v. het hierboven genoemde *čavari* aangaat, zou men de volgende gissing kunnen maken. Men zou kunnen aannemen, dat de tegenstelling tusschen *čamri* en *čmari* het gevolg was van een verschil in accentuatie in verschillende dialecten, en dat in de eene groep de klinker der eerste syllabe was gesyncopeerd, in de andere groep de klinker der tweede. De Grieksche en de Hongaarsche Zigeuners hebben den vorm *čavri*, de Duitsche hebben *čavrin*; hier is dus de eerste klinker bewaard: wellicht is *čavari* in het dialect van Wales ook uit een dergelijken vorm ontstaan. Bij de Aziatische Zigeuners vindt men in vormen als *čimari*, *čumari* in de eerste syllabe een klinker, die niet oorspronkelijk zal zijn, maar verzwakt uit de *a* die men vindt in *čamri*. In meer dan één dialect is ook een vorm met *dž*, niet met *č*, nl. *džimari*. Het is dus niet zeker, dat het woord oorspronkelijk is begonnen met *č*, de eerste klank is wellicht geweest *dž*. Men zou dan komen tot een ouderen hypothe-

tischen vorm *dža̋mari. De *i* aan het slot kan door de Zigeuners aan het vreemde woord zijn toegevoegd: zooals meer dan eens kunnen zij ook hier door toevoeging van het zoo gewone suffix het woord in eene klasse van hunne eigen nomina hebben ingelijfd. Mocht men dus *dža̋mar als een nog ouderen vorm aannemen, dan zou men willen vragen of dit niet kon zijn ontstaan uit het Perzische woord *džānvar* (*v* is *w*) of *džānvār*, dat letterlijk beteekent „levend wezen", en een term is voor „dier", ook wel voor „diertje". Nu is het wellicht opmerkelijk, dat in verschillende talen van den Caucasus dit Perzische woord in gebruik is in den zin van „vogel". (zie von Erckert, *Die Sprachen des kaukasischen Stammes*, p. 143). Kan dit ook bij de Zigeuners het geval zijn geweest ? De *v* bij de Europeesche Zigeuners zou dan ook in dit woord uit *m* kunnen zijn ontstaan.

Groningen. A. Kluyver.

H. Kissling, Die Ethik Frauenlobs (Heinrichs von Meissen). (Sächsische Forschungsinstitute in Leipzig, Altgermanistische Abteilung: Heft III). Halle (Saale), Niemeyer. 1926. (Pr. M. 4).

Het werk van Kissling is een gewijzigde, vergroote dissertatie, welke een uitvoerig onderzoek levert over een dichter, waarmede zoowel philologie als geestesgeschiedenis zich — waarschijnlijk wegens de problematische plaats, die hij in de literatuurgeschiedenis inneemt — tot nu toe nog slechts weinig bezig gehouden heeft.

De verhandeling begint bij den minnezang. Kissling beschouwt niet, zooals Lütcke (Studien zur Philosophie der Meistersänger 1911) Frauenlob eenvoudigweg als „Meistersänger", maar probeert hem te interpreteeren „von hinten her". Door talrijke plaatsen, die hij aanvoert, bewijst hij, dat de minnezang de bodem is, waarop Frauenlob's ethika ontbloeit, maar ook, dat deze niet bevangen blijft in de engheid van een standsethiek, zooals die der minnezangers was, maar zich door Frauenlob's vrije positie in de maatschappij — als „Fahrender" stond hij immers buiten een bepaalden stand — verheft tot een objectieve moraal. De ridderstand, die in Frauenlob's tijd in een toestand van ontbinding was, is gewoonlijk het voorwerp van zijn kritiek, zelden van zijn lof. Hij probeert nog te redden, wat er te redden valt, door opstelling van een ridderlijk ideaal volgens zijn eigen deugdleer, waardoor het zich ver verheft boven de standsmoraal der ridders. Als indeeling voor het werk geldt het volgende schema; aan de eene zijde een beschouwing van het materiaal der ethika: de z.g. *bona*, zooals het „guot", de „êre"; aan de andere zijde der *virtutes*, waarbij een scheiding tusschen *wereldlijke* en *geestelijke* deugden wordt gemaakt. Het is het vaste schema, dat we in de middeleeuwsche moraalphilosophie bij de behandeling dezer materie vinden. Er worden drie gebieden onderscheiden: het „utile", het „honestum" en het „summum bonum". Zoo o.a. in de „Moralis philosophia de honesto et utili", dat waarschijnlijk van Wilhelm von Conches stamt. (Vgl. Ehrismann: Ritterliches Tugendsystem. Zeitschrift für deutsches Altertum 56, p. 141f).

Uit Kisslings studie blijkt, dat de begrippen, die Frauenlob er omtrent meer wereldlijke deugden, zooals de „hôchvart", de „staete", de „minne" en de „triuwe" op nahoudt, gronden op de ethische opvattingen der minnezangers, maar door hem in overeenstemming met zijn breederen kijk op de dingen geobjectiveerd en in religieuzen zin verdiept worden. De „hôchvart" beschouwt hij als een hoofddeugd, waaruit alle andere deugden zich specialiseeren kunnen. Onder „staete" verstaat hij, of wel den blijvenden factor in den strevenden en begeerenden wil van den mensch, vooral in zijn liefde tot God, tot de vrouw en tot den naaste, of wel hij verdiept het begrip „staete" nog meer in den geest van het „summum bonum" en stelt het direct tegenover den „zwîvel".

Duidelijk komen vooral Frauenlob's ethische opvattingen uit in zijn verhouding tot de vrouw. Vinden we bij de minnezangers reeds een verheffing van de vrouw in ethisch-religieuzen zin, volgens hem staat de vrouw in het scheppingsplan hooger dan de man en zoo wordt zijn eigen dichterlijke productie dan ook één groote hymne aan de ziels- en lichaamsreinheid van de vrouw, waarbij vrouwen- en Mariakultus ineensmelten. Daar hij ook de „êlîche minne" geheel onder religieus aspekt ziet, vervalt bij hem de oude minnedienst, die immers buiten het huwelijk omging en wordt hij, evenals Wolfram von Eschenbach een zanger van de „êlîche triuwe" als ethischen grondslag van de ware liefde.

Frauenlob's ideeën over zuiver religieuze begrippen, zooals den zondenval, de erfzonde en hare gevolgen, de zeven hoofdzonden en daarmede correspondeerende deugden, de menschwording van Christus, de werking der genade, de sacramenten, de eeuwige zaligheid en de eeuwige verdoemenis zijn op enkele uitzonderingen na geheel in overeenstemming met de christelijke middeleeuwsche moraaltheologie, zonder dat een directe invloed van „scholastici" als bijv. Thomas van Aquine kan aangewezen worden.

Tevens komt Frauenlob toch ook — en dit verbindt hem met de volgende periode — tot een soort compromis van wereldlijke en geestelijke ethiek. Geen ascetische „Weltverneinung", maar een door God beheerschte „Weltbejahung". Hier is hij de dichter van den overgangstijd, die naast het dualisme God—Wereld een nieuwe tweeheid voelt opkomen, voortvloeiende uit de tegenstelling ziel—verstand. Door bewustwording der autonomie van het intellect, wijst hij, die intusschen toch van het oude het waardevolle weet te behouden, naar een nieuweren tijd. Als voorlooper daarvan heeft deze „Rationalist" voor ons zijn grootste beteekenis.

Het is een verdienstelijk werk van Kissling, dat hij juist dezen dichter, die tot nu toe nog in een magisch duister gehuld was, eens voor het volle voetlicht plaatst. Hij bewijst er door, dat Frauenlob's figuur niet onbelangrijk is, zoo niet in de eerste plaats voor de literatuur, dan toch voor de geestesgeschiedenis der middeleeuwen en zijn beschouwing „von hinten her" wijst hem historisch de juiste plaats aan.

Omdat verder Kissling de ethische begrippen, die hij behandelt, naar alle zijden juist tracht te omlijnen, kunnen ook interpretatie en tekstkritiek van Frauenlob's werken slechts door dit onderzoek winnen. Zoo kan deze studie dus meteen bevorderlijk zijn voor de zoo noodige kritische uitgave van dezen allegorischen en symbolischen dichter, die een betere editie verdient dan de thans geheel verouderde van Ettmüller uit het jaar 1843.

Alkmaar. D. Wanna.

De Politsche Kannengehter, die niederdeutsche Uebersetzung von **Ludwig Holbergs** Politischem Kannegiesser, herausgegeben von **C. Borchling. — Bernhardus Nicaeus Ancumanus, Rosarium,** dat is Rosen-Garden, lateinische Epigramme John Owens in niederdeutscher Uebersetzung (1638) herausgegeben von **A. Lindqvist.** (Drucke des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung VI en VII). Norden und Leipzig, Heinrich Soltau. 1924 en 1926.

De „Verein für niederdeutsche Sprachforschung" wordt nauwelijks naar waarde geschat en telt, zoowel in ons land als in Duitschland, nog veel te weinig leden. In zijn geregelde publicatie's, het „Niederdeutsche Jahrbuch" en het „Korrespondenzblatt", die tegenwoordig al aan hun 52sten en 40sten jaargang toe zijn, biedt hij een centraal orgaan voor de wetenschappelijke beoefening van Nederduitsche taal- en letterkunde in vollen omvang. Daarnaast verschijnen op onregelmatige tijden andere serie's, waaronder de „Drucke", waarvan hier de deelen zes en zeven aangekondigd worden.

Het is geen toeval, dat de hier opnieuw gedrukte staaltjes van litterair Nederduitsch uit de 17de en 18de eeuw vertalingen zijn. In het tijdvak tusschen de eerste druk van „Reynke de Vos" in 1498 en Johann Heinrich Voss' „Winterawend" in 1777 is er, behalve van Lauremberg, aan wien het vijfde deel der „Drucke" gewijd was, niet zoo heel veel oorspronkelijks in het Platduitsch verschenen.

In letterkundig opzicht is misschien deel VI het belangrijkste, waarin Conrad Borchling de Nederduitsche vertaling van Holbergs politieken tinnegieter, die in 1743 in Hamburg anoniem verscheen, opnieuw uitgeeft: *De Politsche Kannengehter uut Holbergs Dänschen Schuu-Platz bii Winter Aavends-Tiid åversett in sine eegene Fruu-Mooder Spraak.* (Het stuk speelt immers in Hamburg!) De vertaling vond volgens den uitgever plaats uit de origineele taal, niet uit het Hoogduitsch; ze is zeer precies, wat bewijst, dat ze niet door een theatervakman, maar door een geleerde werd gemaakt; en hoewel ze juist midden in den bloeitijd van Holberg op het Hamburgsch tooneel verscheen, is ze vermoedelijk daar nooit opgevoerd; de concurrentie van den Hoogduitschen tekst was daarvoor te groot. Trouwens ook in deze vertaling is het Nederduitsch niet alleen baas; in overeenstemming met de theatertraditie wordt het alleen door burgerlijke personen gesproken; de dames en de advocaten, die op bezoek komen, spreken uitsluitend Hoogduitsch. Van wien de vertaling afkomstig is, heeft ook de uitgever niet kunnen ontdekken.

Het tweede deeltje brengt ons, een eeuw vroeger, in het bloeitijdperk van het puntdicht. In het zelfde jaar 1638, waarin de eerste verzameling van Logau's beroemde „Sinngedichte" verscheen, zag ook het bundeltje vertaalde epigrammen het licht, dat Axel Lindqvist in het 7de deeltje der „Drucke" den leden van den „Verein für niederdeutsche Sprachforschung" voorlegt.

In een uitvoerige inleiding vertelt de uitgever, hoe de plattelandsdominee Ancumanus uit Tergast bij Emden er toe kwam, een groot aantal van Owens Latijnsche epigrammen, die in 1606 voor het eerst verschenen en ook in Duitschland heel beroemd werden (men vindt ze bij Opitz, Weckherlin, Gryphius, Rist, Tscherning en Logau terug!), eerst in het Nederduitsch (1638) en later in het Hoogduitsch te vertalen (1641). Een moeilijker taak had hij zich nauwelijks kunnen uitzoeken, daar Owen zijn epigrammen meestal op een woordspeling opbouwt. Beter dan elke beschrijving kan één voorbeeld duidelijk maken, hoe onvolkomen Ancumanus zijn werk volbracht. Uit het puntdicht:

> Seneca acht den Dodt tho syn
> Nichts anders, dan nichtes tho syn:
> De Düdtschman acht tho syn den Dodt,
> Nicht drincken uth Wynkannen groth,

kan men slechts met moeite het elegante woordspel met *esse* reconstrueeren. Ancumanus moet dan ook de opmerking eraan toevoegen: *Dat Latinsche wordt, non esse, is tweesinnich, dan idt heth nicht allein nicht syn, sonder ock nicht eten .... In welcker ambiguitet de zierlicheit dysses Epigrammatis besteit.* De waarde van dit werkje is dan ook niet litterair, maar litterair- en cultuurhistorisch als document van Engelsch-Nederduitsche betrekking; het vestigt de aandacht op een interessante Noordduitsche figuur van de 17de eeuw, over wiens verdere werken de inleider ons nader inlicht.

Amsterdam. J. van Dam.

Kramers' Engelsch Woordenboek. Nederl.-Eng. en Eng.-Nederl. 10de druk, bewerkt door Dr. **F. P. H. Prick van Wely.** Gouda, van Goor Zonen. (Pr. ƒ 3.90).

Zoo is dus in den tienden druk het woordenboek weer tot z'n ouden naam teruggekeerd. Na de aanmerkelijke uitbreiding in den 9en druk, nu weer een belangrijke besnoeiïng In een klein voorbericht vinden wij de treurige mededeeling dat Dr. F. P. H. Prick van Wely, de samensteller van dit uitmuntend woordenboek, overleed voor de 10e uitgave gereed was en deze door zijn zoon verder is gecorrigeerd en bezorgd. Hoewel we het in den regel jammer vinden wanneer een woordenboek wordt verkleind, is de besnoeiïng hier van zoodanigen aard, dat ze in het algemeen aan de bruikbaarheid van het boek niet de minste afbreuk doet.

Technische termen, die men niet noodig heeft, en die de technicus wel weet, woorden die hun kortstondig leven reeds gehad hebben, of afleidingen die voor de hand liggen, deze zijn en konden gerust worden verwijderd. Overigens hebben wij den vorigen druk reeds zóó den lof gegeven die hem toekomt, dat wij ook van den tienden, die van het portret van den overleden bewerker is voorzien, gerust mogen zeggen dat dit woordenboek een waardig monument voor wijlen Dr. F. P. H. Prick van Wely vormt.

Leiden. Chr. Kok.

F. Gennrich, Die altfranzösische Rotrouenge. Halle, Niemeyer. 1925. (Pr. M. 7).

Als romanist en musikoloog behoort F. Gennrich sedert een aantal jaren tot de voornaamste onderzoekers en uitgevers op het gebied der oudfransche chanson. In de hier te bespreken monographie tracht hij vast te stellen wat onder de, herhaaldelijk in de teksten voorkomende benaming rotrouenge eigenlijk is te verstaan. Hij begint met de verschillende etymologieën en definities sinds Wackernagel tot op onze dagen de revue te laten passeeren, waarvan geen enkele afdoende blijkt te zijn. Vervolgens gaat hij zelf aan het werk. Hij grijpt uit de massa der trouvèreliederen die 7 chansons, die zichzelf rotrouenges noemen, om door een nauwkeurig onderzoek van hun tekst- en muziekstructuur zoo

mogelijk den terminus te bepalen. Nu wil echter het ongeluk, dat juist van deze zeven gedichten slechts één met de muziek is overgeleverd. Om deze moeilijkheid te overkomen zoekt G. uit den grooten schat der noordfransche chansons de naast verwante vormen met hun melodieën bijeen, en voelt zich nu in staat een tamelijk groot aantal chansons tot een samenbehoorende groep naar tekst en muziek op te bouwen. De analyse van deze „groep" leidt dan tot het resultaat: dat de strophe der retrouenge, wat den tekst aangaat, bestaat uit een onverschillig aantal verzen van gelijk aantal lettergrepen en met gelijk rijm in de correspondeerende verzen en meestal met een refrein, en wat de wijs aangaat, slechts uit één steeds herhaald thema met een slotkadens. In deze gedichten zouden wij volgens G. een rest moeten zien van de populaire lyriek, die in de 2de helft der 12e eeuw in Noordfrankrijk bloeide en die, als te eentonig, door de provençaalsche mode met haar canzones werd verdrongen. Dat de schrijver naar aanleiding van zijn onderzoek niet minder dan 39 trouvèreliederen met 33 melodieën in kritischen afdruk bijeenbrengt, mag zeker als een bijzondere aantrekkelijkheid van het boekje worden genoemd.

's-Gravenhage. E. F. Kossmann.

E. Bickermann, Das Edikt des Kaisers Caracalla in P. Giss. 40, Berlin, A. Collignon. (Berlijnsche diss. van 1926).

Dit proefschrift, niet des schrijvers eerste werk, verdient alle aandacht. De kern van het betoog is als volgt: de papyrus Giss. 40 bevat niet de Constitutio Antoniniana maar een aanvullend decreet; Caracalla, die reeds aan alle inwoners des Rijks het Romeinsche burgerrecht heeft gegeven, schenkt het nu ook aan de barbaarsche immigranten, zoodat met de blijkens regel 9 uitgezonderde deditícii bedoeld worden „die barbarischen Dedierten und Überläufer, die ohne eine andere Rechtsstellung erhalten zu haben, unmittelbar in das Heer eingestellt wurden" (p. 24); het gentilicium Aurelius, hoe vaak ook in bepaalde teksten achterwege gelaten, komt toch aan iederen inwoner toe; de een tributum capitis betalende Egyptenaar b.v. is dus evengoed civis Romanus geworden als de Griek der hoogere standen.

Plaatsgebrek noopt hier tot kortheid: daarom slechts eenige opmerkingen. In het algemeen, zou ik zeggen, heeft de schrijver alle succes met het negatieve deel van zijn arbeid. Op onderscheidene manieren toont hij aan, dat de gangbare interpretatie en de daaraan vastgeknoopte restitutie van den zeer gehavenden tekst nog zoo zeker niet zijn: terecht m.i. bestrijdt hij de stelling, dat met de „overwinning" de dood van Geta wordt bedoeld; hij wijst verder op eenige uitdrukkingen, die tot dusver slechts met moeite konden worden verklaard; ten slotte geeft hij inderdaad sterke bewijzen, dat veel meer inwoners van Egypte, dan de gebruikelijke opvatting toeliet, den naam Aurelius, typisch kenmerk van den nieuwen burger, droegen.

Of het positieve gedeelte evenzeer bevredigt, waag ik te betwijfelen. Ook in des schrijvers opvatting past het lastige ὁσάκις (ἐὰν ὑπεισέλθωσι) — als 't er inderdaad staan moet — niet. De „onsterflijke goden" zijn m.i. evenzeer of evenmin gebaat bij het verleenen van het burgerrecht aan barbaarsche immigranten als aan niet-Romeinsche inwoners van het Rijk; het is en blijft een rhetorische wending zonder veel achtergrond, temeer, daar een vergelijking met de religieuze politiek van een Elagabalus en andere keizers, die een bepaalden godsdienst propageerden, voor Caracalla niet opgaat. Het aan de hand van vele gegevens gevoerde onderzoek naar de beteekenis van den term dediticius, hoe uitvoerig ook, leidt slechts tot het hierboven geciteerde resultaat, waar de schrijver zelf ook wat mede verlegen zit. Ten slotte de nieuwe lezingen (p. 26) in den tekst. Afgaande op de foto achterin de editio princeps, acht ik in regel 3 de lezing τῇσ wegens plaatsgebrek onmogelijk; dus moet er wel een dativus staan; in regel 1 zijn, voor zoover twee overblijfsels van letters eenige beslissing mogelijk maken, de letters niet grooter, alleen wat zorgvuldiger geschreven. Evenmin bevredigt mij de uitdrukking ἅπασιν ἐπηλύταισ τοῖσ κατὰ τὴν οἰκουμένην.

Kortom, de groote, niet te betwisten waarde van deze dissertatie ligt voor mij in het feit, dat zij ons met klem van redenen waarschuwt om niet zoo maar de gangbare uitlegging over te nemen en vraagteekens zet, waar die behooren te staan, dat zij velen met mij zal brengen tot hernieuwde beschouwing van een tekst, die uitermate belangrijk is. En, hoewel ik niet overtuigd ben geworden, dat de eerste poging van den auteur om tot beter inzicht te komen in alle opzichten met succes is bekroond, geloof ik toch, op grond van de vele verdiensten van zijn onderzoek, dat wij ook voor dezen tekst nog veel van hem mogen verwachten. Wat wij hem, ook in ons belang, gaarne toewenschen.

Assen. B. A. van Groningen.

P. J. G. A. Hendrix, De Alexandrijnsche Haeresiarch Basilides. Een bijdrage tot de geschiedenis der Gnosis. Amsterdam, H. J. Paris. 1926. (Leidsche diss.).

Na een „Voorrede" p. IX—XII vormt hoofdstuk I de „Inleiding" p. 1—10; hfst. II behandelt „Het geestelijk leven in Alexandrië", p. 11—23, hfst. III „Basilides" p. 24—84, hfst. IV „Isidorus" p. 85—92, hfst. V „Nawerking" p. 93—96. Er volgen vier „Uitweidingen" over „*Δημιουργός*" p. 97—106, „*De planeetgeest Saturnus*" p. 106—108, „*Epiphanie*" p. 108—114, en „*Hippolytus over het Aristotelisme van Basilides*" p. 114—117, daarna een „Schematische voorstelling van het Basilidiaansche systeem bij Hippolytus" p. 118, „Geciteerde plaatsen" p. 119—122, „Index p. 123 vlg., „Litteratuur", p. 125 vlg. en „Addenda" p. 127.

P. Hendrix toont aan dat Basilides, hoezeer ook door bijv. Epiphanius gesmaad, toch in meer dan één opzicht dichter stond bij het latere kerkelijke Christendom dan de andere Gnostieken, p. 41, 47 ff., 49, 51 en „met zijn leer omtrent 's menschen natuurlijke of aangeboren verkeerdheid kan .... beschouwd worden als een voorlooper van den kerkvader Augustinus", p. 52. Het hoofdoogmerk van den jeugdigen auteur is echter, te bewijzen dat het „Aristotelisch, of misschien nog beter gezegd, Stoïcijnsch getinte, pantheïstische, ja, gelijk men bijna zou zeggen, Hegeliaansche" systeem p. 66, door Hippolytus aan Basilides toegeschreven, niet, met Salmon e.a., p. 80 aanm. 1) als een mystificatie, maar als echt Basilidiaansch is te beschouwen, en het maakt o.i. den indruk, dat hij hiermede een vingerwijzing in de goede richting heeft gegeven.

Dit proefschrift getuigt niet slechts van vlijt maar ook

van inzicht en bevat veel dat ons den grooten haeresiarch en de geestesstroomingen van zijn tijd beter leert kennen. Het enthousiasme van Hendrix doet prettig aan, al zou men dan ook wenschen dat hij zich iets minder door prof. Bolland had laten meesleepen. Bijv. is het misleidend van den *κόσμος νοητός* der Platonische philosophie als „de hoogere wereld of wereld des begrips" te spreken p. 1. Ook aangaande de vertalingen der fragmenten valt een en ander aan te merken; referent zou bijv. *μαχίμη γυνή* niet door „hartstochtelijke vrouw" weergeven, p. 87 vlg. En zoo zijn er nog wel anders enkele gebreken aan te wijzen, maar dit alles doet tot de hoofdwaarde van deze dissertatie zeer weinig af, en wij hopen van ganscher harte, dat de auteur nog meer studies over het gnosticisme, en niet daarover alleen, moge leveren.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Izak Prins, De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de zestiende eeuw. Amsterdam, Hertzberger. 1927. (Pr. ƒ 4.75).

Als voorstudie voor een eerste uitgave van De Groot's *Remonstrantie nopende de order op de Joden* verzamelde de schrijver zijn aanteekeningen omtrent de Marranen uit meer dan 1200 achter het boek genoemde werken. Deze reusachtige verzameling werd door hem verdeeld over zes tijdvakken, van 1147—1605, een ietwat vermoeiende maar zeer belangwekkende lectuur, die een goeden indruk achterlaat van den ernst en den omvang der studiën van den schrijver. Of men met al zijn conclusies kan medegaan, is een andere vraag. Ik vrees, dat de verzamelaar niet altijd voldoende onderscheid maakt tusschen Portugeezen in het algemeen en Portugeesche Joden, wat trouwens dikwijls ook heel lastig is. De belangrijke rol, die door deze laatsten in de 16de eeuw op handelsgebied is gespeeld, komt hier duidelijk genoeg uit. Vooral treft ons de scherpe tegenstelling tusschen hen en de Amsterdamsche Christen-kooplieden op het einde der 16de en het begin der 17de eeuw, toen de Marranen gebruik trachtten te maken van de voorrechten, die vóór 1580 aan de toen neutrale Portugeezen waren toegestaan door de tegen Spanje rebelleerende Staten: deze tegenstelling lijkt mij een der belangrijkste momenten in dit boek, dat ook overigens de lezing overwaard is. Hier en daar merkte ik zekere neiging op om de Marranen aan aanzienlijke, adellijke, zelfs vorstelijke Portugeesche en Spaansche familierelatiën te helpen. Dat b.v. Mencia de Mendoza, derde vrouw van graaf Hendrik III van Nassau, van Joodsche afkomst zou geweest zijn (blz. 21), lijkt mij zeer problematiek, evenals dat ten opzichte van kardinaal Aleander (blz. 23) het geval is. Dat een aantal aanzienlijke familiën (blz. 35) eenig Joodsch bloed in zich hebben, is niet onmogelijk, maar dat zij van de Ximenessen „afstammen", is zeker te veel gezegd. Zoo is het ook te sterk uitgedrukt (blz. 101), dat de Antwerpsche Marranen Perez en Bernuy een „nieuw hoofdstuk openden" in „de geschiedenis der West-Europeesche tolerantie", toen in Perez' huis te Antwerpen (Sept. 1566) het bekende aanbod aan Philips II van 3 millioen gulden in ruil voor vrijheid van godsdienstoefening werd geteekend.

Leiden. P. J. Blok.

Comte de Luppé, I. Les Jeunes filles à la fin du XVIIIe siècle. **II. Lettres de Geneviève de Malboissière à Adélaïde** Méliand. Paris, Champion. 1925.

I. — Le XVIIIe siècle est un siècle de foi, de foi au progrès. Foi démolisseuse pendant la première moitié. Il fallait bien renverser l'autre, celle qui plaçait l'âge d'or dans le passé, et détruire la confiance dans la tradition pour ne suivre que la science. 1750, l'année du prospectus de l'Encyclopédie, marque assez bien la date de ce tournant, et si, de 1750 à 1770, on détruit encore, à partir de 1770, on veut reconstruire, et, fort de cette science qui s'applique à tout, on veut améliorer les mœurs de l'homme et son sort. La Révolution, qui sera l'apogée de ce besoin de moraliser et de corriger, fera beaucoup pour l'instruction primaire des femmes. „Par contre, l'enseignement secondaire, apanage des jeunes filles des classes élevées, a été enrayé et désorganisé par la Révolution, par la suppression des couvents et le désarroi social et familial qui en est résulté. Mais ce n'était point un plan préconçu."

M. le C. de L. étudie les quarante dernières années de l'ancien régime et il envisage sous un plan nouveau ou plus étendu, l'histoire de l'éducation des filles. Il ne faut pas se contenter, comme on le fait le plus souvent, d'analyser les méthodes pour tracer la courbe de variation des conceptions pédagogiques. Il faut encore rechercher „comment a réagi l'opinion publique". Romans, pièces de théâtre, mémoires, correspondances, documents d'archives, tout cela est inséparable de l'étude des théories. Le cycle des lectures préparatoires s'étend, et l'auteur ne l'a pas rétréci, à en juger par sa bibliographie qui renferme 217 numéros, et qui ne comprend que les ouvrages cités au cours de son livre.

Après un premier chapitre: *La femme idéale*, l'auteur nous parle de *l'Enfance*. Et le reste du livre, son sujet proprement dit, traite de *l'Adolescence* (5 chapitres) qui aboutit au Mariage ou au Cloître. Quand c'est au cloître, la jeune fille ne voit guère de changement dans sa vie, car c'est au couvent qu'elle a été élevée, le XVIIIe siècle ne concevant guère l'éducation d'autre sorte. Cependant Fénelon, en 1715, avait montré les avantages de l'éducation familiale. Vers 1750, à peu près tout le monde, y compris Voltaire, se rangera à côté de l'archevêque de Cambrai et l'on réclamera l'éducation par la mère. „Personne ne pense à la forme moderne de l'éducation collective: l'externat."

M. le C. d. L. retrace un tableau complet et très vivant de ces couvents, de la vie des pensionnaires, et des farces qu'elles jouent aux bonnes religieuses. Il parle ensuite de l'éducation dans la famille et il est plus difficile encore, dit-il, de s'en rendre un compte exact. Cependant ses pages sur les Gouvernantes, sur la Bonne Mère, sur l'Ecole du Monde, Le droit de la femme à l'instruction, l'Education physique, etc. sont des plus riches en renseignements.

Sa conclusion est d'un sage. Le XVIIIe siècle est, d'ordinaire, taxé de frivolité et d'immoralité, et l'on pense que l'éducation des jeunes filles devait y être bien mauvaise. „En fait, la nature humaine ne change guère au cours des temps; cette éducation, différente, par certains points, de celle des autres siècles, ne fut ni meilleure ni pire."

II. — Ces Lettres constituent le n° 141 de la Bibliographie de M. le C. d. L. Elles sont au nombre de 295,

écrites de 1761 à 1766 par une jeune fille dont la destinée fut tragique : elle mourut à 20 ans, et on l'enterra le jour fixé pour la célébration de son mariage. Si jeune, elle avait déjà traduit de nombreux ouvrages (elle possédait parfaitement sept langues, dit Grimm) et écrit des comédies et des tragédies. Cette correspondance, qui commence lorsque la jeune fille a 15 ans, a dû être particulièrement précieuse au comte de Luppé. Pour nous, elle nous a parfois fait penser aux *Lettres de Belle de Zuylen à Constant d' Hermenches.*

Groningue. E. Boulan.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

L. C. T. Bigot, Psychologie. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.25).

In dit werkje — het eerste deel van „Paedagogiek, handboek voor opvoedkunde ten dienste van kweekscholen" — behandelt de Heer Bigot „hoofdzaken uit de psychologie voor aanstaande onderwijzers en onderwijzeressen". Onder psychologie verstaat hij „de leer der bewustzijnsverschijnselen". Deze brengt hij tot drie groepen, en zoo worden na een inleiding achtereenvolgens aan de orde gesteld: de kennisverschijnselen, de aandoeningen en de streefverschijnselen. Het daarna volgende hoofdstuk „Nog twee groepen van verschijnselen" behandelt de opmerkzaamheid en „aanvullingen van psychische inhouden", onderwerpen, die naar mijn meening beter een plaatsje hadden kunnen innemen in het hoofdstuk over de kenverschijnselen, ook, omdat dan „Het ik" zoo mooi zou hebben aangesloten bij het onmiddellijk voorafgaande. In dat hoofdstuk over het „Ik" behandelt de schrijver een viertal onderwerpen. Eén er van, t. w. het „testonderzoek", zou dunkt mij een geschikter plaats zijn gegeven, indien het was toegevoegd aan hoofdstuk I, waarin, en zeer terecht, over intelligentie wordt gesproken. Ten slotte zou ik een vrij aanzienlijk deel van de stof der „Inleiding" liever hebben opgenomen in het „Aanhangsel".

Men ziet: de *rangschikking* der onderwerpen kan mij niet bevredigen. Ik mis in dit werkje een eenvoudig en streng geordend schema, dat aan een leerboek ten grondslag moet liggen, omdat het immers het opnemen en vasthouden van den inhoud vergemakkelijkt, het ordelijk weten zoo bevordert.

Een drietal onderwerpen — erfelijkheid, onderlinge betrekking (tusschen ziel en lichaam) en rompstandentheorie — zou *ik* hebben weggelaten: ze kunnen beter tot hun recht komen bij voortgezette studie, wanneer een rijpere leeftijd toelaat, er dieper op in te gaan. Onze aanstaande onderwijzers(essen) zijn nú in den regel nog jongelui van beneden de 18, 19 jaar.

Met betrekking tot de *hoeveelheid stof* voor de afzonderlijke onderwerpen merk ik op, dat een zekere onevenredigheid mij bij het doorlezen van het boek gehinderd heeft. Zèlf verklaart de Heer B. in zijn voorbericht, dat zijn werk niet evenwichtig is en meer belangwekkende onderdeelen uitvoeriger behandeld zijn dan minder interessante. Daar kan ik in komen; alleen mag men zich m.i. niet *te* veel door die overweging laten leiden. *Deze* leerlingen moeten worden toegerust met *nuttige* psychologische kennis, die hun bij den schoolarbeid te stade komt, en daarom mogen ze óók wel eens doordringen in onderwerpen, welke zij *niet* zoo prettig vinden. Veel hangt trouwens van de behandeling af. „De docent kan naar eigen inzicht weglaten en aanvullen," zegt de schrijver. Zeker, de leeraar moet bóven het boek staan, maar hij kiest dan toch een boek als leidraad! Waarom wordt b.v. het analogie-besluit, waarvan het kind zich zoo gáárne bedient en dat we bij ons onderwijs aanhoudend toepassen, niet ter sprake gebracht? Waarom het eergevoel alleen terloops genoemd en zoo heel weinig over het medegevoel en naar verhouding zoovéél over het aesthetisch gevoel? En ware voor *deze* leerlingen één karakterindeeling, en dan b.v. die van onzen Prof. Heymans, niet voldoende geweest? Ik doe eenige grepen.

Bij de *behandeling* van de verschijnselen gaat Schrijver uit van voorbeelden, gegrepen uit leven en literatuur. Die voorbeelden worden aan een beschouwing onderworpen, opdat uitkome, waar het om gáát. Voorts moeten de leerlingen zèlf voorbeelden zoeken, ook in het leven om hen heen en bij eigen lectuur, alsmede vragen beantwoorden of een enkele opgave bewerken. Dat alles bevalt mij; immers zoodoende worden de jongelui er toe gebracht, aandacht te schenken aan wat psychologisch merkwaardig is, wat van zooveel belang is in den omgang met kinderen. En nu vind ik het zoo jámmer, dat de auteur niet wat méér een kijkje neemt met zijn kweekelingen in de *school.* Welke associaties brengen we bij ons onderwijs aan, welke beteekenis heeft de phantasie bv. bij het onderwijs in de zaakvakken, waarom vergelijken we het onbekende met of bij het verwante bekende, waarom moet ons onderwijs gevoelens wekken? — dergelijke vragen dienen wij toch telkens bij onze lessen in psychologie te stellen. Uit de theorie in de practijk, van de practijk naar de theorie!

Maar, gelijk gezegd, de methode van behandeling vind ik de juiste. De vraag is, of ze goed wordt *toegepast.* En dan komt het mij voor, dat de schrijver lang niet altijd voorbeelden heeft gekozen, die tot de jongelui spréken, voor hèn de noodige aanschouwelijke kracht hebben. Men zie o.a. de voorbeelden in de paragrafen, die handelen over het aesthetisch en het religieus gevoel of in de inleiding van „Het ik". In dit verband moet ik voorts opmerken, dat de Heer B. de belezenheid en de algemeene ontwikkeling onzer kweekelingen naar mijn meening wat àl te hoog aanslaat. En of de jonge menschen, voor wie het boek geschreven is, den tekst altijd kunnen volgen, betwijfel ik. Op meer dan één plaats vind ik hem te zwaar en ook — niet helder en kláár. Men leze eens de bespreking van het denken en dan vooral de opmerking over „denken en taal", alsmede de daarop volgende slotopmerking, òf wat over het subjectieve karakter der aandoeningen gezegd wordt, òf wel de paragraaf over het aesthetisch gevoel. Ook de vragen en opgaven ter toepassing zijn meermalen niet van de gemakkelijkste. Men oordeele: Waarom is de gierigaard een komische figuur? Zoek voorbeelden (dat het tragische een schoonheidsaandoening kan geven) in de literatuur. Probeer in enkele woorden de aandoeningen weer te geven, die beide verzen opwekken (Moed van Adama van Scheltema, Anangke van Verwey). Mooie krachtproeven, op zich zèlf, máár voor jongelui te moeilijk! Laten we toch *eenvoudig* blijven bij de behandeling van deze tòch al zware stof! Uit jarenlange ervaring weet ik, dat men zoo licht te hoog kan gaan.

Ten slotte. Op heel wat plaatsen in het recensie-exemplaar heb ik vraagteekens gezet. Ik vermeld er enkele. Worden *prikkels* naar de hersenen overgebracht

(pag. 17, 18)? Het zintuig tot overbrenging van organische gewaarwordingen (pag. 18)? Op pag. 17 vind ik: „om de gewaarwordingen,...., over te brengen naar de hersenen". Zie ook pag. 26. Op bladz. 40 lees ik: „De moderne psychologie leidt alle associaties terug op zgn. continuïteit". Voorzichtiger ware het geweest, te zeggen, dat het niet ontbroken heeft aan pogingen, om de innerlijke en de uiterlijke associatie tot één verschijnsel terug te brengen. Een àndere vraag is, of deze studentjes dergelijke dingen al moeten weten. Op pag. 50 wordt gezegd, dat de phantasie *verwant* is aan de herinnering. Is dat wel juist? En is het geheugen „een terugkeeren der voorstellingen"? (Zie pag. 55). Pag. 52: „Het door elkaar haspelen van herinnering en fantasie kan de oorzaak zijn van den kinderlijken leugen". Hier wordt toch zeker iets anders bedoeld? „Verstandig en onverstandig denken"? Is dat een onderscheiding (pag. 61)? Ik lees, pag. 86, dat de gevoelens voor recht en onrecht *na verwant* zijn aan de moreele, en vlak daarop (blz. 87), dat *ook* het plichtsgevoel tot de groep der moreele gevoelens *behoort*. Dus, vraag ik, de gevoelens voor recht en onrecht eveneens? Hoe zit dat nu eigenlijk precies?

En zoo vind ik nog vrij wat meer onnauwkeurigheden en fouten. Overzie ik nu ten slotte al mijn bedenkingen, dan kan mijn oordeel over het boek niet gunstig zijn. Dat spijt mij, omdat ik in den arbeid van den Heer B. een ernstige poging zie, om het zoo moeilijke onderwijs in psychologie te dienen.

Leiden. W. Koops Azn.

SCHOOLBOEKEN.

Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlyc, uitgegeven door Dr. **H. J. E. Endepols.** (Lyceum-herdrukken). Groningen-Den Haag, Wolters. 1925. (Pr. *f* 1.40).

Deze „herdruk" is er inderdaad een, in tegenstelling met andere nummers van deze serie. (Of dit nummer ook voldoet aan de vereischten van het adjectivisch eerste deel „Lyceum" der bizarre samenstelling op den titel, waag ik niet te beoordeelen.) Ook biedt de uitvoerige „Inleiding" een uiterlijk en innerlijk smakelijke voorlichting in ruim XX blz.

De tekst is conservatief behandeld; slechts interpunctie heeft de uitgever aangebracht [1]). En wel zoo kwistig, dat daardoor nu en dan een verklaring van het verband der zinnen en verzen wordt gesuggereerd, die niet minder gewaagd is dan critische behandeling der *vormen* zou zijn. Het is een feit, dat in vele uitgaven van Mnl. teksten in het bijzonder de komma, de punt en de parenthetische afscheiding lichtvaardig worden uitgestrooid. Waarom laat men in twijfelachtige gevallen niet de leesteekens weg aan het eind der regels, waar immers de lezer door de *vers*pauze naar eigen inzicht de syntactische pauze kan rekken of inkrimpen, den toon kan doen dalen en stijgen? Een komma is bijv. overbodig in vs. 117 en 218. Een punt is te véel in vs. 105; 229, 433, 976; ontbreekt daarentegen in vs. 20 en 434. Voor hen die belang stellen in goede voordracht der verzen, ontbreekt de aanduiding van enjambement, of pauze *midden in het vers* door een komma, na „u" in vs. 88, na „dien" in vs. 94, na elckerlijc in vs. 65. En vs. 181—2 is bepaald geen parenthesis: „want" in vs. 183 zal wel als „daarom" of „zoodat" te verklaren zijn [1]).

In de inleiding ontbreekt een poging ten behoeve van dezelfde belangstellende leeken, om het rhythme te definieeren. Voorlichting zou gewenscht zijn met het oog op de vele lange verzen, vooral die welke ontstaan, wanneer Dr. Endepols twee verzen tot één vereenigt ter wille van een zuiver rijmpaar (vgl. blz. 43 over vs. 256/7: „Ick hulpen ontslíppen tot in die bróek ende ooc clóven ontwéen", waar een rhythmische grondslag van vier heffingen tot een tempo leidt, dat geheel en al harmonieert met den bewogen inhoud. Maar de grondige, wetenschappelijke Inleiding is waarschijnlijk voor „leeken" niet in de eerste plaats bedoeld.

Apeldoorn. G. S. Overdiep.

[1]) De afkortingen zijn „opgelost", maar niet door cursieven druk aangeduid.

[1]) Over de tekstverklaring valt na de opmerkingen in N. Taalg. XX, 50 vgl. weinig te zeggen. Slechts voeg er ik aan toe, dat in vs. 587 verandering van „Scoon" in „coen" overbodig is. De *Inf+te* van vs. 588 kan nl. finaal zijn: „Ontvang deze slagen, omdat ge schóon waart, (met het doel) mij in het verderf te storten." —

Bij de firma W. J. Thieme en Cie te Zutfen is de tweede, geheel herziene en vermeerderde druk verschenen van *Elegiaci Romani* (*Catulli, Tibulli, Propertii Carmina selecta*), uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door Dr **P. J. Enk** (Pr. *f* 3,95, geb. *f* 4,25).

De zevende druk zag het licht van Dr. H. van Gelder, *Leerboek der Oude Geschiedenis*, bewerkt door Dr. D. Cohen, uitgegeven door J. B. Wolters, Groningen—den Haag, 1927 (Pr. *f* 3.50).

Deze nieuwe uitgave onderscheidt zich van de vorige door enige veranderingen in de gedeelten die de Oosterse geschiedenis, de oudste geschiedenis van Griekenland en Rome, en de Keizertijd behandelen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, onder redactie van A. Gercke (die inmiddels overleden is) en E. Norden, is reeds voor de derde maal ter perse gelegd. De firma Teubner zond ons het eerste deel, het *Supplement*, bevattende de voorberichten van de drie uitgaven, de inhoudsopgave, aanvullingen bij verschillende hoofdstukken, en het register. Ook ontvingen wij van het eerste deel de tweede aflevering, waarin Paul Maas de *Textkritik* behandelt.

De 7de aflevering is verschenen van Stoett's voortzetting van het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verdam. Daarmee is het werk gevorderd tot *wollehuus*; een vel van de „Bouwstoffen" en een vel van „Verdam's tekstcritiek", door De Vreese bewerkt, zijn er bijgevoegd.

In het „Klassiek Letterkundig Pantheon", uitgegeven door de fa W. J. Thieme & Cie te Zutfen, is verschenen *Gedichten van P. A. de Génestet, uitgezocht en toegelicht door* Dr. G. Engels. Een aantal van de bekendste en ook wel minder bekende gedichten zijn hier bijeengebracht, zoodat men er den dichter — mits men er natuurlijk den „Sint Nikolaasavond" bij leest — goed uit kan leeren kennen. Men kan er verschillend over denken, of het noodig is De Génestet met toelichtingen uit te geven; maar zoo ja, dan vereischen b.v. „metallieken" en „Heel de aard op een karikel" (beiden op blz. 41) wel eenige verklaring. J. H.

411050

De firma Wolters, Groningen—den Haag, zond aan de redak'ie de zesde, veel verbeterde en vermeerderde uitgave van *Duitsch Woordenboek* door I. van Gelderen, tweede deel: *Nederlandsch-Duitsch*. De prijs is van elk deel ƒ 4.25, van de 2 delen, in één of twee banden, ƒ 8.50.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLVI, 3: W. H. Beuken, Aantek. bij enige mnl. leerdichten. — J. A. N. Knuttel, *Bauw- heers wel-leven.* — Dez., *Dirken.* — G. J. Lugard Jr., Fragmenten van J. v. Maerlant's Spieghel Hist. — J. v. Ginneken, De twee beteekenissen v. *kuieren.* — G.S. Overdiep, *Ferguut* vs. 31. — Dez., *Ferguut* vs. 264. — J. H. Kern. Naschr. — W. de Vries, Zijn Bilts en Vriezenveens ontstaan doordat Friezen van taal veranderden? — A. Beets, De Utr. volkstaal (stadstaal). — L. C. Michels, Over het Geuzenliedboek. — Kleine Meded.

N. Taalg., XXI, 4: A. A. Verdenius, Vreemde taalelem. in onze kluchten en blijspelen. — J. Tielrooy, Nogmaals: Taal en compos. bij Busken Huet. — J. W. Muller, Westvl. dialect. studie. — W. Kraak, Taalonderw. in de L. S. — Kron. en Krit. — Uit de tijdschr.

5: Ph. J. Simons, Over nieuwere taalstudie en onderwijs met een toepassing op het hoofdakteexamen. — A. A. Verdenius, Vaalcooch's Regel der Duytsche Schoolmeesters. — W. de Vries, Eigenaardige gebruikswijzen v. d. praep. — W. Kraak, Taalond. i. d. L. S., II. — Kron. en Krit. — Aankond. en Meded. — Uit de tijdschr.

Leuv. Bijdr., XIX, 1: D. A. Stracke, Over Beatrijs, III. — A. H. Krappe, La Source flam. du conte *El Verdugo* d'Hon. de Balzac. — J. Gessler, Tekstcrit.

Id., Bijbl., XIX, 1: Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Zeitschr. f. d. Alt., LXIII, 4: C. Biener, Die stellung des verbums im deutschen. — E. S., Zu Zs. oben s. 224. — W. Seelmann, Das Berl. bruchst. einer Rubinscene. — F. Schwarz, Das dritte der Reichenauer Aenigmata risibilia. — H. Niewöhner, Zum Magezogen. — E. S., Ältere Judith 11b, 16. — Dez., Zu Zs. oben s. 128. — M. H. Jellinck, Otfridiana.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Lit., L, 3: Chr. Rogge, Die entstehung d. schwachen praeteritums im germ. als psychol. formangleichung. — E. Sievers, Zu Heinr. v. Morungen. — Fr. Hacker, Untersuch. zur Weimarer liederhs. F. — A. Leitzmann, Kleinigk. zum Deutschen heldenb. — Dez., Zu Garts Josephdrama. — E. Sievers, Heliand, Tatian u. Hraban. — K. Preisendanz, Die Glossae San-Blasianae. — F. R. Schröder, Zu 'Germanentum u. hellenismus'. — F. Holthausen, Zum text des Brokmerbriefes. — E. Sievers, Nachtr. zu Beitr. 45, 299. — G. Schoppe, *Poder.*

Anglia, Beibl., XXXVIII, 6: F. Holthausen, Ae. Schreiberverse.

8: J. Ellinger, Zum Gebr. des Dat. mit und ohne *to* nach den Verben des Gebens und Sagens im neueren Engl.

Revue belge de Philologie, V, 2/3: Severyns, Le cheval de Troie. — Faider, Le théatre de Sénèque. — Delbouille, Le chanson de Landri. — Etienne, La méthode en histoire littéraire. — Buyssens, Calvinism in the Fairie Queene. — Pirenne, Les jurés dans les villes flamandes. — Harsin, Les origines diplomatiques. — Elias, L'église et l'état au 17me siècle dans les Pays-Bas. — Sée et Vignols, L'envers de la diplomatie officielle. — De Boom, L'archiduchesse Marie Elisabeth et les grands maîtres de la Cour. — Mélanges.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 42, 4: Van Raalte, Pirenne over het drama der Ned.-Belg. vereeniging. — Kannegieter, Bezuinigingen te Amsterdam 1693. — Terpstra, Colenbrander's koloniale geschiedenis. — Goslinga, Slingelandt en het huis Oranje. — Jaeger, Gesch. der Friesche natuurwetenschappen.

Revue Historique, CLIV, 1: Degert, Louis XI et ses ambassadeurs. — Pingaud, La politique italienne de Napoleon I. — Petit-Dutaillis, Le roi d'Angleterre et ses parlements au Moyen Age. — Bulletin historique (Péninsule ibérique; histoire grecque).

2: Bloch, Conquête de la Gaule romaine par les rois francs. — Gautier, Intervention militaire en Russie au 16e siècle. — Laloy, La campagne de 1675 en Sicile. — Anzouc, L'expédition d'Egypte 1801.

Hist. Zeitschr., 135, 3: Hoppe, Erzstift Magdeburg und der Osten. — Von Müller, Treitschke als Journalist. — Miszellen; 136, 1: Judeich, Cannae. — Dehio, Benedict Waldeck. — Miszelle (Reineke-Bloch, Harry Breslau).

Hist. Vierteljahrschrift, 32, 1: Lintzel, Heinrich I und Schwaben. — Erdmann, Ferdinand I und die Kreisverfassung. — — Koselleck, Persönlichkeitsidee und Staatsanschauung. — Kleinere Mitteilungen.

Studiën, CVIII, Oct.: J. Stein, Mod. cosmogonie, I. — G. Gorris, Een schitterend feestboek. — Th. Paimans, Nieuwe opvattingen in de biol. en hare consequenties, I. — J. Haarselhorst, Anglo-Kathol., Prayerbook en Bisschopp. gezag. — P. Albers, Hist. Overz., VI. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bayer, The Belgians in New York: Revue belge, V, 2/3 (Van Kalken).
Bense, Dictionary: Anglia, Beibl. XXXVIII, n°. 6 (Holthausen).
De Blécourt, Bewijsstukken: Revue belge, V, 2/3 (Obreen).
Dio Cassius, ed. Boissevain: Hist. Zeitschr. 135, 3 (V. E.).
Van Dillen, Wereldoorlog: Rev. Hist. CLIV, 2 (Sée).
Dez., Wisselbanken: Engl. Hist. Review, July 1922 (Clark).
Elzinga, Voorspel van 1672: Rev. Hist. CLIV, 2 (Sée).
Fransen, Les comédiens français en Hollande: Rev. Hist. CLIV, 1 (Eisenmann).
Gosses, Welgeborenen: Rev. Hist. CLIV, 2 (Laloy).
Heeringa, Rekeningen Utrecht: Rev. Hist. CLIV, 2 (Laloy).
Huizinga, Tien Studiën: Tijdschr. v. Gesch. 42, 4 (Van Dillen).
Kalff, Inl. studie liter.: Leuv. Bijdr., Bijbl., XIX, n°. 1 (Boon).
Dez., West-Eur. letterk.: Leuv. Bijdr., Bijbl., XIX, n°. 1 (Boon).
Kletler, Nordwesteuropas Verkehr: Hist. Zeitschr. 139, 1 (Vogel).
Kloeke, Holl. Exp.: N. Taal. XXI, n°. 5 (de Vooys).
Knorringa, Emporos: Rev. Hist. CLIV, 2 (Lécrivain); Tijdschr. v. Gesch. 42, 4 (Herfst).
Kohlmeier, Commerce: Tijdschr. v. Gesch. 42, 4 (Van Winter).
Kruisinga, Pres.-Day Engl.: Leuv. Bijdr., Bijbl., XIX, n°. 1 (Grootaers).
Manger, Relations: Revue belge, V, 2/3 (Pergameni).
Van Malsen, Vederwolken: Tijdschr. v. Gesch. 42, 4 (Van Dillen).
Med. Hist. Inst. te Rome: Tijdschr. v. Gesch. 42, 4 (Hudig).
Van der Meer, Hist. Gramm.: N. Taalg. XXI, n°. 4 (Schönfeld).
Murris, La Hollande et les Hollandais: Rev. Hist. CLIV, 1 (Eisenmann).
Poelhekke, Lyriek: Leuv. Bijdr., Bijbl., XIX, n°. 1 (Boon).
Pos, Inl. taalwet.: N. Taalg. XXI: n°. 4 (v. Haeringen).
Posthumus, Documenten 2/3: Hist. Zeitschr. 135, 3 (Baasch); Tijdschr. v. Gesch. 42, 4 (R. H. Cohen).
Prins, Marranen: Tijdschr. v. Gesch. 32, 4 (Eitje).
Publ. Afd. Ndl. Nijm.: Studiën CVIII, Oct. (Reichling).
Rachfahl, Wilhelm von Oranien, III: Hist. Zeitschr. 139, 1 (Hapke).
Reynaert, ed. Sabbe en Willems: Revue belge, V, 2/3 (Vincent).

ADVERTENTIËN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. **No. 2.** **November 1927.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Hirt, Indogermanische Grammatik. Teil I. Einleitung. I. Etymologie. II. Konsonantismus. Heidelberg, Carl Winter, 1927. (Pr. M. 15, geb. M. 17).

Het tweede deel van Prof. Hirt's *Indogermanische Grammatik*, waarin het vocalisme behandeld wordt, is reeds in 1921 verschenen. Nu geeft hij ons het eerste deel, dat behalve een zeer uitvoerige inleiding, de methodologie der etymologische woordverklaring en de leer van het consonantisme bevat. Er zijn ook registers aan toegevoegd, die evenwel vollediger hadden kunnen zijn. Ook dit deel is het resultaat van veel nadenken en wij vinden er naast oncontroleerbare hypothesen ook menige treffende opmerking, vooral van methodologischen aard. Het is interessant te zien, hoe Prof. Hirt zich in den loop der jaren ontwikkeld heeft en zichzelf toch gelijk is gebleven, zoowel in zijn deugden als in zijn gebreken. Wij waardeeren zijn beheersching der Indogermaansche taalvergelijking, al vragen wij ons af, waarom hij in het citeeren en raadplegen der vaklitteratuur zoo weinig gelijkmatig, zoo weinig volledig is. Ik zoude een heele reeks van voortreffelijke en belangrijke geschriften van taalgeleerden uit alle hemelstreken kunnen opsommen, die door den schrijver, tot zijn eigen schade, der vermelding niet waardig zijn gekeurd, laat staan dat hij ze zoude geconsulteerd hebben. Zijn grootste gebrek is onnauwkeurigheid. Van drukfouten in aangehaalde woorden en zinnen uit allerlei talen, van andere kleine en groote onjuistheden, wemelt ook dit geschrift, dat niettemin als leerboek voor jongeren bedoeld is. Vooral het Sanskrit komt er slecht af. Ook betreuren wij, dat hij — anders dan b.v. Holger Pedersen — zoo weinig studie heeft gemaakt van niet-Indogermaansche talen. Maar wij moeten hem nemen, zooals hij is. Of zoude hij er ook nù nog toe kunnen komen om zich in een vreemd taalgebied in te werken? De inspanning zoude niet gering zijn, maar op den duur rijke en rijpe vruchten dragen. Ook wat meer godsdiensthistorische kennis zoude het linguistisch inzicht van den schrijver dieper en ruimer maken. De ordening van de stof lijkt mij in dit boek niet àltijd gelukkig. Doordat dezelfde questies op verschillende plaatsen ter sprake komen, vervalt de schrijver niet zelden in herhalingen, die bij een betere ordening gemakkelijk te vermijden waren geweest.

Van het volgende deel, dat aan de flexie gewijd zal zijn, belooft Prof. Hirt ons groote dingen. Wij wachten af. In elk geval zal een werk over de Indogermaansche flexie van een zoo kundig en beproefd vakgenoot ons tot hernieuwd onderzoek opwekken.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

A. Linnenkugel, De Lucillo Tarrhaeo epigrammatum poeta, grammatico, rhetore (= Rhetorische Studien. hgb. von E. Drerup, 13. Heft). Paderborn, Schoeningh. 1926. (Pr. M. 7.60).

In deze verhandeling, oorspronkelijk een Münstersche diss., bepleit de schrijver de identiteit van twee in de literarische overlevering geheel gescheiden persoonlijkheden, beide uit het midden der 1e eeuw na Christus: 1) *Lukillos* van Tarrha (op Creta), vaak eenvoudig ὁ Θαρραῖος genoemd, commentator van Apollonios Rhodios — zijn naam prijkt in de subscriptie van den beroemden Laurentianus —, schrijver eener grammatische τέχνη (zie Usener S.B. Bayr. Ak. 1892, 643 vgg. = Kl. Schr.

II, 312), van geographica (F.H.G. IV. 440) etc.; ondanks de veel voorkomende corruptie *Λούκιος* staat de vorm van zijn naam door de genoemde subscriptie vast. — 2) de, uitsluitend in de beide Anthologieën met ± 120 epigrammen voorkomende *Lukillios*, gelijk hij zichzelf tweemaal noemt; daarnaast wordt hij in de auteurslemmata niet zelden Lukillos en een enkele maal zelfs Lukianos betiteld. Usener had nu stilzwijgend de gelijkstelling van beide personen aangenomen, zonder veel instemming te vinden. Ook in dit pas verschenen XIVe deel van Pauly-Wiss. R. E. (1927) worden Lukillios en Lukillos kol. 1777 vgg. en 1786 vgg. als geheel verschillende personen behandeld en hebben de schrijvers der beide artikelen, Geffcken resp. Gudeman, ieder de hypothese van den grooten geleerde gewraakt. Linnenkugel stelt zich nu juist tot taak haar te bewijzen. Zoo moet men dan ook den praegnanten titel van zijn geschrift verstaan. Eerst behandelt hij den epigrammendichter en gaat na wat uit de door hem voor absoluut echt gehouden epp. voor de persoonlijkheid van den dichter valt af te leiden (p. 3 vgg.), daarna in denzelfden trant den geleerde (p. 69 vgg.), om dan op grond van zijn uitkomsten tot hun identiteit te besluiten (p. 115 vg.).

Tegen methode en bewijsvoering van deze met geestdrift geschreven commentatie heb ik allerlei bezwaren. Inzonderheid dat zij tendentieus is. Daar hebt ge b.v. de vraag, hoe de juiste vorm van den naam van den dichter luidt. Heel eenvoudig, zou men zeggen: Lukillios, zooals hij zichzelf tot tweemaal toe (VI. 164, 3, XI. 196, 3) op metrisch en textkritisch onaantastbare plaatsen noemt: *Λουκίλλιος* en *Λουκίλλιε* Neen, hij heet, zegt de schrijver, zonder dat eenige adaequate neventraditie hem hiertoe het recht geeft, Lukillos, maar hij heeft zijn naam metri causa veranderd! Alsof de dichter *Λούκιλλος* in dactylisch metrum niet zoo had kunnen gebruiken gelijk hij XI. 68 *Νίκυλλα*. XI. 76 *Νάρκισσος* plaatst. Maar als de man Lukillios heet, dan is de mogelijkheid eener identificatie met Lukillos den Tarrhaeër zoo goed als vervallen. Daarom dient deze steen des aanstoots te worden verwijderd. De schrijver stapelt de schijnargumenten voor zijn stelling op een negental pag. (p. 22—30) op. O.a. dat de auteurslemmata van den Palatinus in hun meerderheid den dichter als Lukillos aanduiden en Planudes zelfs steeds. Alsof de Byzantijnen in dezen een zorgvuldig overwogen oordeel hadden of konden hebben. En wat Planudes aangaat: Stadtmüller, die in deze zaken uiterst accuraat is, geeft ad A.P. V. 67, VI. 166 als titulus van Planudes *Λουκιλλίου*. eveneens Geffcken Griech. Epigr. 1916, No. 383 voor A.P. XI. 141. Heeft Linn. soms afwijkende collaties uit den Marcianus?

Uit het feit, dat de dichter, die ook grammaticus was (anti-Aristarcheër, p. 38 vgg.), allerlei rhetorische wendingen toepast (p. 58 vgg.), leidt de schrijver af, dat hij nu ook zelf rhetor moet geweest zijn; eveneens concludeert hij uit eigenaardigheden van de fragmenten *περὶ παροιμιῶν* van den Tarrhaeër, dat ook deze *rhetoricam artem factitavit* en zelfs *syllogam suam in oratorum usum composuit* (p. 83). Dus beide *Λούκιλλοι* waren rhetoren, — blijkbaar het eenige motief over de opneming van dit geschrift in de reeks „Rhetorische Studien" —, hetgeen weer een argument voor hunne identiteit oplevert.

De Anthologie weet de schrijver volstrekt niet kritisch te hanteeren. Hij gaat van een 60-tal epp. uit, die hij voor absoluut echt houdt, op grond van een criterium, dat m.i. hoogstens als hulpmiddel bij een werkhypothese kan gelden: de overeenstemming in titel in den Palatinus en bij Planudes. Wat alleen bewijst, dat zoo'n ep. in de Anth. van Kephalas den titel Lukillios (-los) droeg, niet dat elke mogelijkheid van onjuiste toewijzing in den loop der eeuwen uitgesloten is. Absoluut echt zijn eigenlijk slechts de epp., waarin de dichter zichzelf noemt. Verder wordt door den schrijver alles wat aan auteurslemmata in den Palatinus staat — met miskenning van de tusschenliggende hss. (Chartophylax etc.) en van de verschillende waarde der diverse scribae van het hs., waaromtrent wij door Stadtmüller en Preisendanz (Leidsche reprod.) nauwkeurig zijn ingelicht — voor Cephalanisch gehouden. In een kwestie van titulus dubius V. 67 (oud 68) *Λουκιλλίου οἱ δὲ Πολέμωνος τοῦ Ποντικοῦ* Pal. (n.l. de Corrector), terwijl Plan. alleen *Λουκιλλίου* heeft, ziet hij een subjectief oordeel van Plan. ten gunste van Lukillios, in plaats van een slordigheid; zie juist over dezen titel en een parallel geval mijne *de Epp. Simonideis* 1905 p. 144; in dit gedeelte gebruikt Plan. de Anth. Ceph. zelf (de zgn. pars Rufiniana, vgl. mijn art. *die Sylloge Rufiniana*, Philol. 73, 1914, p. 1 vgg.) als bron.

Meermalen opereert de schrijver met objectief waardelooze gegevens. Zoo wordt op p. 6 in een bepaald geval Planudes gecorrigeerd door een beroep op een notitie in de „Aldina princeps". Maar sinds Stadtmüllers onderzoek van den Marcianus, Planudes' autographon, weten wij dat alles wat de edities in afwijking daarvan geven, subjectief en willekeurig is. En dan: „Aldina *princeps*" (bedoeld wordt de ed. Ald. *prior* 1503, ed. *princeps* der Anth. was een Florentina, Fr. de Alopa 1494) kan allicht een in deze materie oningewijde misleiden. Pag. 73 zegt de schrijver, dat de Tarrhaeër met zijn echten en onvervalschten naam o.a. vermeld wordt bij „Aristophanis interpres ad Nub. 397". Wie wordt met deze vage aanduiding, en dan zonder text, bedoeld? Wat heeft men daar nu aan? Bedoeld wordt een scholion van eigen maaksel van Musurus in de Aldina van Aristophanes 1498, geput uit den scholiast op Apoll. Rhod. 4, 264 (zie de Didoted. der schol. Aristoph. p. 431), dat Musurus op naam stelde van het drietal commentatoren, die in de subscriptie van den Laurentianus vermeld worden; geen wonder dat bij den bedoelden interpres de naam Lukillos in zijn integra forma gelezen wordt.

Te waardeeren valt, dat wij thans een volledige verzameling der fragmenten van Lukillos van Tarrha gekregen hebben; de consequentie van des schrijvers stelling had meegebracht, dat hij ons tegelijk een editie der epp. van Lukillios (-los) geschonken had. Doch hieraan heeft hij zich blijkbaar niet gewaagd. En dat is jammer, daar de meest skoptische epp. van Lukillios uitteraard in die gedeelten der Anth. voorkomen, waarvan ten gevolge van Stadtmüllers dood (1906) een definitieve uitgave nog niet is tot stand gekomen. Ook een register zou ik gaarne gezien hebben. Immers in de détails dezer commentatio schuilt menige goede opmerking, die nu kans loopt verloren te gaan, doordat het werk als geheel ternauwernood iemand zal bevredigen: daarvoor is het te aprioristisch en te onmethodisch.

Amsterdam. M. Boas.

C. Brakman Jz., Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde. Tweede bundel. Leiden, Brill. 1926. (Pr. ƒ 5.—).

Op zijn eersten in 1919 verschenen bundel heeft Dr. Brakman thans een tweeden, die bijna 100 bladzijden meer telt, doen volgen. In een kort voorbericht vermeldt hij, dat een fonds, bijeengebracht door zijne leerlingen en oud-leerlingen als blijk van waardeering voor het van hun leermeester gedurende 32 jaren genoten onderwijs, dezen tot de uitgave heeft in staat gesteld en aan hen heeft hij zijn boek opgedragen. Het bevat negentien opstellen, die niet alleen door verscheidenheid van onderwerpen, maar ook door hun aard en grootte verschillen, daar No. 1—9 en 12 meer in het bizonder aan philologen, de overigen aan alle algemeen ontwikkelde lezers zullen welkom zijn.

Het eerste, L u c r è t i a n a, handelt over de volgorde, waarin Lucretius de zes boeken van zijn leerdicht zal hebben geschreven; het tweede, M a n i l i a n a, geeft een vergelijking van de werken van Lucretius en Manilius; van No. 3 en 4, H o r a t i a n a, stelt het eerste een onderzoek in naar de verhouding van Horatius tot Lucretius — het tweede naar Horatius' navolging in zijn Carmen Saeculare van Catullus' 34e gedicht; het vijfde gaat over de bronnen van C i c e r o's B o e k e n D e R e p u b l i c a naar aanleiding van het in 1916 verschenen werk van Galbiati; het zesde geeft schrijvers opvatting van V e r g i l i u s' 4 d e E c l o g a in aansluiting aan Norden's *Die Geburt des Kindes*; het zevende i e t s o v e r d e n C u l e x, verdedigd als het werk van den jongen Vergilius; het achtste e e n p a a r o p m e r k i n g e n o v e r d e C i r i s, waarin schrijver partij kiest voor de geleerden, die het gedicht aan Vergilius toekennen, een bestrijding dus van Némethy; in het negende, h e t g e d i c h t A e t n a, wordt uit de taal en den inhoud bewezen, dat het een kwart eeuw na den dood van Lucretius geschreven is door een dichter uit de Stoïcijnsche school en tevens navolger van Lucretius; het tiende, h e t g a s t m a a l v a n T r i m a l c h i o, geeft een goed overzicht van karakter en inhoud van dit werk; het elfde is getiteld V e r m a a r d e R o m e i n s c h e V r o u w e n en behandelt beroemde vrouwen, die in de brieven van Plinius zijn vermeld; het twaalfde E e n i g e k a r a k t e r t r e k k e n v a n T a c i t u s' s t i j l bevat stellingen, die thans bewezen zijn in de voortreffelijke dissertatie van Dr P. S. Everts. Aan de waardeering van Tacitus door Racine en Flaubert zou ik die van Barbey d'Aurevilly willen zien toegevoegd: „Tacite est le Rembrandt de la littérature: des ombres fortes et des clairs éblouissants". Het 13de opstel is een K o r t e s c h e t s v a n d e B a b y l o n i s c h e a s t r o l o g i e, v a n d e g e s c h i e d e n i s d e r a s t r o l o g i e e n v a n d e G r i e k s c h e a s t r o l o g i e, waarbij het 14de, G r e p e n u i t h e t H a n d b o e k d e r a s t r o l o g i e v a n F i r m i c u s M a t e r n u s, gereedelijk aansluit. In een vijftigtal bladzijden zet schrijver de abstruse leer uiteen, die onuitroeibaar schijnt te zijn en hier te lande door hare aanhangers, die er zelfs een eigen orgaan op nahouden, ijveriger dan ooit wordt beoefend; het 15de handelt over D e g e d i c h t e n v a n P r u d e n t i u s, bevat een bespreking van den inhoud en een waardeering van den dichter, dien schrijver den Christelijken Horatius noemt; het 16de over C l a u d i u s R u t i l i u s N a m a t i a n u s behelst een inhoudsopgave van D e R e d i t u s u o en toont aan, dat de dichter zich bij de compositie heeft laten leiden door de rhetorische voorschriften voor de afscheidsrede. Schrijver prijst hem als den laatsten heidenschen dichter; het 17de, D e g e s c h r i f t e n v a n S a l v i a n u s, is een bespreking en waardeering van het werk van dien priester uit de 5de eeuw; het 18de bevat E e n p a a r o p m e r k i n g e n o v e r h o o f d s t u k 6 8 v a n G e n n a d i u s' w e r k: D e V i r i s I l l u s t r i b u s en het 19de C o m m o d i a n e a handelt over inhoud, taal en metriek van de werken van C. De taal en de stijl dragen er toe bij dit boek tot aangename lectuur te maken; germanismen ontbreken wel niet (unverfroren p. 65, orientalisch p. 91 en 161, identisch p. 159, meerdere capita p. 188, zich uitgesproken als p. 190, stelling p. 191 bovenaan), maar zijn zeldzaam; bezwaar heb ik tegen: beide eersten p. 109, drie eerste p. 55, twee eerste p. 175, eerder p. 194, beslist (e sermone plebeio!) p. 196, enkele p. 198. De drukfouten, die talloos zijn, zal ik hier niet gaan opsommen: het exemplaar, waarin ik die heb aangeteekend, staat schrijver ten dienste, indien hij het voor een tweede uitgave mocht verlangen en van harte hoop ik, dat zulks spoedig het geval moge zijn: de lezers zullen het zich niet beklagen door dezen ervaren en onderhoudenden gids te worden rondgeleid op het uitgebreide en zooveel afwisseling biedende terrein der Latijnsche letterkunde.

Utrecht. P. H. D a m s t é.

Th. L. W. van Ravesteyn, Jeremia. Groningen-Den Haag, Wolters. I, 1925 en II, 1927. (Pr. ƒ 2.90, bij int. ƒ 2.75 en 2.50).

De bewerking van het boek Jeremia in de serie Tekst en Uitleg van de hand van Dr. Van Ravesteyn is, wanneer men haar even mag beschouwen los van den Hebreeuwschen tekst, dus als het boek Jeremia in het Nederlandsch, uitstekend geslaagd. De schrijver beschikt over een gelukkige woordenkeus, waardoor hij een pittige vertaling verkregen heeft, die den lezer een zeer goeden indruk geeft van den boeienden en vaak hartstochtelijken stijl van dezen profeet. Maar de schrijver heeft daar dan ook, naar het mij voorkomt, zijn meeste aandacht aan gewijd en de exegetische nauwgezetheid wel wat te veel aan de vlotheid van de vertaling opgeofferd. Degeen, die deze bewerking naast het Hebreeuwsche origineel gebruiken wil als een hulpmiddel bij de wetenschappelijke studie van het O. T., zal niet altijd volkomen bevredigd worden en zich meermalen teleurgesteld zien. Staat dit misschien in verband met het karakter van „practische bijbelverklaring", dat deze boeken dragen? Maar het is mij in de andere deelen, die ik onder de oogen had, niet zoo opgevallen, en het kan, dunkt mij, op dien grond ook niet gerechtvaardigd worden. Vertalingen als: „Pas op, dat gij de voeten niet doorloopt" (2.25); „enkel bedrog brachten de heuvelen, het feestgezang der bergen" (3.23); „o, mijn hart (*kîrôth libbî*)" (4.19); „op bergen en heuvels dwaalden zij" (50.6) zijn eigenlijk al veel te vrij. Maar erger is, dat de schrijver bij plaatsen, waar de tekst groote moeilijkheden biedt, een vertaling op goed geluk geeft, en ons door zijn zwijgen, zoowel in den „uitleg" als in de aanteekeningen, in den waan brengt, dat er geen wolkje aan de lucht is. Ik heb dat in het geheele boek herhaaldelijk moeten

constateeren. Als voorbeelden noem ik 7.4: „des Heeren tempel is dit" (*hêmâ* !); 8. 18 *mablîgîtî*: „waar vind ik troost ?" ; 13. 27 „Hoe lang zal het nog duren, voordat ge rein wordt ?" ; verder 15. 11., 18.23, 29.15 v., waar de overgang tot stand gebracht wordt door een „dan is dat verkeerd", zonder eenige aanduiding, dat daarvan niets in den tekst staat; of 48.39: „Hoe ontzet is het" (Hebr: *êikh chatta hêlîloe*) e.d. Ook de van de M.T. afwijkende versindeeling in 48.30 of de veranderde vocalisatie in 50.5 *bo'oe* „zij komen" wordt nergens gereleveerd.

De „uitleg" is uitvoerig en geeft meestal wel wat voor een goed begrip noodig is. Een speciale kleur heeft schrijver aan zijn verklaring gegeven door de vele Christologische uitweidingen, waarin o.a. de „vervulling" van oud-Testamentische uitspraken door Jezus geïllustreerd moet worden (zie inleiding p. 14 en 17 en Uitleg I, p. 122, II, p. 84, 90, 96 e.a.). Schrijver heeft hiermede zonder twijfel zijn eigen overtuiging uitgedrukt, en velen lezers zal hij met zulke overleggingen zeker een dienst bewezen hebben. Maar anderen zullen vinden, dat het pad van een objectief-wetenschappelijke uitlegging hierdoor verlaten is en bezwaar hebben tegen het standpunt, dat schrijver daardoor heeft ingenomen.

Ten slotte nog een paar kleine opmerkingen: In 1.5 beteekent de stam *jd'* zeer waarschijnlijk niet „kennen", maar zooals vaker „onderscheiden". In 12.1 is de beteekenis niet: „toch wil ik over rechtzaken met U spreken", maar „toch wil ik strenge woorden tot U spreken". De in 48.34 genoemde plaats heet niet *Jachaz*, maar *Jahaz* (ook op p. 146 van den Uitleg te verbeteren). Bij 50.7 en 8 zijn de versaanduidingen vergeten. In 18.14 moet ruischende staan in plaats van ruisende.

Amsterdam. J. L. Palache.

De Wiskunstenaars en Papirius van Pieter Langendijk. Met inl. en aant. door Dr. **C. H. Ph. Meyer.** 2de dr. (Klassiek Letterkundig Pantheon No. 30). Zutphen, Thieme. 1926. (Pr. ƒ 0.80, geb. ƒ 1.30).

Langendijks raasbollige geleerden verschijnen in deze herziene Pantheon-uitgave voor de 9de maal in druk; 't spel der Romeinsche opstandigen voor den 5den keer. De inleiding op *De Wiskunstenaars* bleef onveranderd; aan die op *Papirius* werden enkele opmerkingen toegevoegd, o.a. omtrent den tijd van ontstaan. Het stuk werd door Langendijk op hoogen leeftijd voltooid, doch volgens het *Leven* achter zijn *Gedichten* (1760, niet 1860) reeds in zijn jeugd ontworpen. Dr. Meyer denkt voor een nadere tijdsbepaling aan andere stukken, die Langendijk uit de klassieke wereld ontleende, aan *Kato* (± 1720) of *Xantippe* (± 1730). Jeugdwerken zijn dit echter niet. Aanteekeningen en woordenlijst werden met zorg herzien, evenzoo de noten aan den voet der bladzijden. Maar een dergelijke drieledige commentaar is te omslachtig in 't gebruik.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

C. von Kraus, Mittelhochdeutsches Übungsbuch. (Germ. Bibl. I. Samml. III. R. 2. Band). Zweite verm. und geänd. Aufl. Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. M. 6.50, geb. M. 8.50).

Nadat ik bovenstaand werk bij zijn verschijnen hier ter plaatse uitvoerig heb besproken (XXII, 10 vlgg.), kan ik met de aankondiging van den tweeden druk kort zijn.

Het boek is veel duurder geworden, maar dit ligt in hoofdzaak in de veranderde tijdsomstandigheden; voor meer geld geeft het echter ook meer: de tekst kwam van 238 bladzijden op 272, de aanteekeningen van 18 op 21, het voorwerk van een half vel op drie kwart. Geschrapt werden *Graf Rudolf*, Fleck's *Floire* en *Der Sperber*; de rubrieken *Mittelfränkisches Legendar* resp. *Mittelfränkische Reimbibel* en *Lyrica* daarentegen werden belangrijk uitgebreid, terwijl de vijfde rubriek *Beispielreden und Spruchgedichte des Strickers* geheel nieuw is. De doelmatigheid van het boek is daardoor verhoogd.

In mijn toenmalige bespreking wees ik er op, dat het wenschelijk zou zijn, het werken met diplomatiek afgedrukte teksten te combineeren met eenige oefening op palaeographisch gebied; waar het mogelijk is, worden thans de voor vergelijking in aanmerking komende facsimile-reproducties genoemd, zoo de *Deutsche Schrifttafeln* van *Petzet & Glauning* en de *Bilderatlas* van *Gustav Könnecke*. Toch zouden mijn wenschen ook thans nog verder gaan: het meest bevredigend zou een atlas met reproducties der handschriften zijn om te leggen naast de afgedrukte teksten; is deze opzet voor het te verwachten debiet te grootscheepsch, dan zouden de toen reeds door mij gewenschte facsimile's ter illustratie goede diensten kunnen bewijzen. Misschien maken betere tijden en een nog goedkooper reproductie-techniek voor den te verwachten derden druk vervulling mogelijk van dezen wensch.

Amsterdam. J. H. Scholte.

K. Burdach, Vorspiel. Gesammelte Schriften zur Geschichte des deutschen Geistes. Zweiter Band: Goethe und sein Zeitalter. Anhang: Kunst und Wissenschaft der Gegenwart. Halle/Saale, Niemeyer. 1926. (Buchreihe der Deutschen Vierteljahrsschr. für Literaturwiss. und Geistesgesch. 3. Band). (Pr. M. 22.50.).

Nog moeilijker dan bij het eerste deel van Burdachs verzamelde opstellen, dat ik al vroeger in dit tijdschrift aankondigde (*Museum* 34, 69 vlg.), valt het, over het tweede deel, een lijvig boek van bijna 600 bladzijden, iets te schrijven, dat meer bevat dan een opsomming van de afgedrukte opstellen en toch niet in een bespreking der afzonderlijke stukken ontaardt. Immers het feit, dat zij hier onder gemeenschappelijken titel verschijnen, bewijst, dat hun samenvatting voor den schrijver, wien men allerminst een lichtvaardig publiceeren kan verwijten, een diepen zin heeft. Het moet dan ook mogelijk zijn, een eenheid in deze veelheid te ontdekken.

Kon die nu bij de beide deelen, waaruit de eerste band bestaat, in het hoofdonderwerp gezocht worden, hier is dat niet of nauwelijks het geval. Bevatte het eerste deel verhandelingen, die tot de eigenlijke levenstaak van den geleerden schrijver, den overgang van de middeleeuwen tot hervorming en renaissance behooren, hier hebben wij meer toevalsproducten, wanneer men dit eenigszins ongunstige woord ten minste mag toepassen op gevallen als deze, waar ongetwijfeld alleen de geestesrichting van den schrijver bij de keuze van een onderwerp den doorslag geeft. Ook de ondertitel: „Goethe und sein Zeitalter" is wel een juiste uiterlijke karakteriseering van den inhoud, maar geen samenvattend begrip, waaruit de behandelde onderwerpen met noodzakelijkheid voortvloeien.

Ten eerste moet immers een aanhangsel over „Kunst und Wissenschaft der Gegenwart” afgezonderd worden, waarbij voornamelijk redevoeringen over Fontane en Wagner en een opstel over de Duitsche academies van belang zijn. Ten tweede toont ook het hoofddeel niet een gelijkmatige belangstelling voor het geheele tijdvak, maar worden bepaalde lievelingsonderwerpen behandeld. Vooral de vier opstellen over den „Westöstlichen Divan” zijn van groot belang voor de juiste waardeering van dit kunstwerk en zullen, nu zij hier vereenigd zijn, zeker opnieuw de aandacht trekken. Verder dienen vooral de verhandelingen over „Die Sprache des jungen Goethe” en „Studentensprache und Studentenlied um die Wende des 18. Jahrhunderts' genoemd te worden. Zeer karakteristiek voor Burdachs misschien al te grondige behandeling en schrijftrant is het zeer breed opgezette opstel over „Schillers Chordrama”.

Men moet de eenheid in dit boek dan ook dieper zoeken, in de geestelijke structuur van den schrijver, in zijn tegelijk breede en diepe opvatting van de filologisch-historische wetenschap. Hier geen bekrompen „Nur-Philologie”, hier geen uitsluitend aesthetische beschouwingen, maar pogingen tot reconstructie van het geestelijk leven van het verleden. Onbeschroomd gaat de schrijver op zijn doel af; geen moeilijkheden zijn hem te zwaar; alles wordt uit den weg geruimd. Daardoor moet hij zich vaak op zijpaden begeven, wordt de lectuur vermoeiend, maar ten slotte komt men toch weer op het eigenlijke onderwerp terug en wordt de moeite rijk beloond. De opstellen zijn, zooals de ondertitel zoo juist zegt, bouwstoffen voor de geschiedenis van den Duitschen geest; in dezen zin heeft ook de eenigszins bevreemdende hoofdtitel „Vorspiel” een diepe beteekenis, namelijk deze, dat het werk „künftiger, tieferer und reicherer Forschung prologierend den Weg weist”.

Amsterdam. J. van Dam.

Ordbog over det Danske Sprog. Ottende bind. Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel. 1926.

Dit achtste deel gaat van *Herre* tot *Hövævl* en staat in alle opzichten op dezelfde hoogte als de vorige zeven delen die hier alle een korter of langer bespreking gevonden hebben; zie de laatste, *Museum* dl. XXXIII kol. 234.

Ik beperk mij als vroeger tot enkele détailopmerkingen.

In al te veel gevallen wordt 't ndl. genegeerd, b.v. *in v.v.* höfte (352), hug (519) hvedebrödsdage (814), hvegstjært, 818 enz. Daarentegen vinden wij onze taal hier heel wat meer aangehaald bij de geschiedenis der woorden; interessant zijn in dit verband de artikelen *hollandsk* en *hollænder* „Eenmaal is keen maal' som Hollænderen siger” (422). Zie verder *homej* (waar de als mogelik veronderstelde overgang van een toonloze *a* tot *o* wel door een parallel waarschijnlijk gemaakt had mogen worden, — vgl. *gordijn*), *hopmand*, *hottentot*, *hukkert*, *hukmand*, *hulter de bulter*, *hundsfot*, *hyssing*, *hæk*, *hævel*, *höfde* (voor hofde = hoofd, pier), *höjmæglighed(er)* (bizonder interessant als skand. parallel van Eng. *Hoghen moghen*, vgl. ook *herrenstaten*) en *Hvermand* dat in de pregnante betekenis van den Elckerlijk in onze 15de eeuwse moraliteit wel een plaatsje in het O.D.S. had mogen vinden; onder die titel toch heeft Johannes Jörgensen reeds sedert lang de *Jedermann* van von Hoffmannsthal in 't Noorden ingeburgerd.

Voor *hulende* (in: — stor = *overmaade* stor) wordt geen poging tot verklaren gedaan; kan het met 't door Torp, Nynorsk Etym. Ordb. p. 219 behandelde *holl* samenhangen? Vgl. *ravende* gal voor *rav* gal, *ludende* (lei) voor *lud* (doven), *livende* ræd voor livræd; etc.; zelfs een *kjækkan(d)es kar* voor *en kjæk kar*.

Voor *hocuspocus* wordt alleen de bekende van Bishop Tillotson stammende verklaring gegeven: *hoc est corpus* (meum), N. E. D. noch W. N. T. weten iets beters; het zal wel een van die 'derivations' [1]) zijn, die Skeat *with one fell swoop* (in v.) als „belachelik” de wereld uit tracht te schoppen, — waar Vercoullie hem aardig aan geholpen heeft door zijn art. in het Bulletin Acad. Royale de Belgique, 1907 blz. 82, en nu in zijn derde uitgave: „een reduplicatie met gewijzigden beginklank van een vervorming van *poculum*” etc., zie V's artikel. Dit zou (let op 't metrum) het woord tot een parallel van 't de. *himpegimpe* maken en zie de verklaring van *Kisselinke* in 't Pipping-Album, blz. 54, vgl. ook O. D. S. in v. *hippentrip* en 't door Barrere genoemde *hauken — pauken*.

Van de naam van de in vroeger dagen zeer gebruikelike bruiloftsdrank *Hipocras* is uit (de tweede uitgave van) Marlowe's Dr. Faustus de vermakelike populaire verdraaiing *Whippincrust* wel bekend. Een aardige parallel hiervan doet dit deel ons kennen: *Hybenkradser*, zo veel als „eglantier-krabber”.

Sleydinge bij Gent. H. Logeman.

La Fontaine, Fables. Texte intégral, introduction, bibliographie, notes et table de concordance par **G. Michaut**. 2 vol. (Les meilleures œuvres dans leur meilleur texte). Paris, Bossard. 1927. (Pr. fr. 20 p. dl.).

Wie kon beter een uitgave der *Fables* voorbereiden dan G. Michaut, wiens *La Fontaine* (1913 en 1914) wel het beste, uitgebreidste, op enkele details na meest betrouwbare boek is (z. *R. H. L.*, 1916, p. 63 en *Neophilologus*, II, p. 302) dat we thans over den fabulist hebben. In een vlot geschreven, fijne inleiding worden La F. en zijn leven geschetst, de waarde der fabels, evocatie die aan La Bruyère, Saint-Simon en *La Légende des Siècles* doet denken, aangegeven, alles sober en vlug. Er zijn een voldoende bibliographie, goede aanteekeningen over de bronnen (zie ook zijn *La F.*, I. p. 219 en II, p. 127 en p. 284). Alles heel zorgvuldig, zoo b.v. de noot bij Livre III, XVII, vs. 19: d'autres = les traitants; bij de opdracht van den tweeden bundel aan Mad. de Montespan, vs. 27 het woordenspel over den „plus grand maître”, die de koning is. Is in Livre VII, No. VII, vs. 19 te lezen:

L'envoya chez Pluton faire
Le dégoûté,

zooals Michaut het wil (II, p. 316), om een rijm met *colère* te krijgen? 't Is weinig waarschijnlijk dat La F. dáár een vers van 4 syllaben tusschen een van 7 en een van 12 zou hebben gezet. En is het niet wenschelijk de

[1]) Zie voor enkele daarvan Barrere's Dictionary of Slang, Jargon en Cant, 1897. In mijn noten vind ik ook een verwijzing naar 't Zeitschr. f. Deutsche Wortforschung, maar die kan ik nu niet naslaan.

plaats in de Voorrede: „Après tout, je n'ai entrepris la chose que sur l'exemple, je ne veux pas dire des *anciens*, qui ne tire point à conséquence pour moi, mais sur celui des *modernes*" definitief te verbeteren door omzetting der beide termen, zooals L. Cons het voorstelde (*M. L. N.*, XXXVII, No. 4, April 1922, p. 246)?

Amsterdam. K. R. Gallas.

W. Mulertt, Azorín (José Martínez Ruiz). Zur Kenntnis spanischen Schrifttums um die Jahrhundertwende. Halle a. S., Niemeyer. 1926. (Pr. M. 10).

Een zeer uitvoerige en belangrijke monografie — waarom moet op een inlegblaadje van den uitgever de studie van C. Pitollet over Blasco Ibáñez even uitgescholden worden? — over de bekende figuur van de „generación del 98". Bijna al zijn werken worden besproken, de belangrijkste zooals „Voluntad" en „Antonio Azorín" in 10-tallen van bladzijden; zijn ontwikkeling van anarchist tot aanhanger van Primo de Rivera wordt ons duidelijk genoeg, en niet tot meerdere glorie van Azorín's karakter. Ook de ondertitel van het boek is geen frase: we krijgen werkelijk heel wat te hooren over het literaire leven van Spanje van 1890 tot ± 1920, b.v. over den invloed van Castelar tegenover de nuchterheid van Baroja en Azorín (p. 47), over de entrée van Nietzsche in Spanje (49-50). Vooral het eerste Cap. is rijk aan bijzonderheden evenals Hoofdstuk III, waarin „Azorín" als verteller, tot en met zijn „Don Juan" van 1922, ons vertoond wordt. Bovendien staat op p. 222-224 nog een flinke bibliografie en daarachter vele „Anmerkungen" bij de verschillende capita, waarvan die bij Hoofdstuk I alweer de belangrijkste zijn.

Toch toont 't boek te weinig de ontwikkeling van andere groote auteurs zooals Unamuno, Baroja, Benavente, Blasco Ibáñez, Maeztu, Valle-Inclán etc. en van de economische, politieke en cultureele verhoudingen in het algemeen om te geven wat de ondertitel belooft. Maar over Azorín is het een zeer belangrijke studie, waaraan alleen het diepe, menschelijke gevoel helaas te weinig aandeel heeft gehad.

Enschede. G. J. Geers.

L. Halphen, Les Barbares, des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle. (Deel V der serie: Peuples et Civilisations, Histoire générale, publiée sous la direction de Louis Halphen et Philippe Sagnac). Paris, Alcan. 1926. (Pr. fr. 40).

Gedurende de laatste jaren beginnen ook in Frankrijk en Engeland geschiedkundige seriewerken te verschijnen volgens het plan der Duitsche reeksen van Oncken, Helmholtz, Heeren en Ukert, enz. Naast de monumentale uitgaven der Cambridge University begon in Frankrijk kort geleden de serie „L'Evolution de l'humanité" onder leiding van Henri Berr, van welker „Section Première" (Introduction, Antiquité) reeds menig deel het licht zag. Met het hier besproken werk van Halphen opent nu wederom een nieuwe reeks historische handboeken, welke in twintig deelen de geheele oude en moderne geschiedenis hoopt te omvatten.

Het kader van dit boek overschrijdt verre de grenzen, welke de titel stelt. De kern wordt gevormd door den parallellen ontwikkelingsgang van het Byzantijnsche en Westromeinsche rijk van af het tijdperk van de invallen der Hunnen tot den tijd, waarin (± 1075) de Turksche stammen een dreigend gevaar voor het Westen worden. De invloed van de invasies der Barbaren (niet-Romeinen in den ruimsten zin) op deze kern en der reactie der oude beschaving op deze jonge indringers bepalen de hoofdlijnen van Halphen's omvangrijk werk. Gelijkheid in omstandigheden leidt tot overeenstemming in historische gebeurtenissen: dit is het principe, dat schrijver aan zijn werk ten grondslag legde. De ineenzakking der Westromeinsche macht in het begin onzer jaartelling was, zoo niet oorzaak, dan toch een der eerste aanleidingen voor den inval der noordelijke stammen. Een verwante politieke constellatie stelde voor den Islam in de zevende eeuw den weg open voor de groote veroveringen, welke niet zoozeer een gevolg zijn van de positieve militaire macht der Arabische geloofsleiders, dan wel van de verzwakte positie van Byzantium en Rome (blz. 132). De Germaansche overheersching van het oude Westen vindt haar weerklank in de tijden, welke zich aan den dood van Karel den Groote aansluiten: de Noormannen treffen langs Europa's West- en Zuidkusten vrijwel identieke toestanden aan (blz. 286). Zoo wordt de politieke ontwikkelingsgang van Zuid- en daarna Middel-Europa de achtergrond, waartegen schrijver de opeenvolgende barbaren-invasies scherp omlijnd doet uitkomen. Het doornig vraagstuk van de herkomst der stammen en rassen, voordat deze in het licht der historische feiten treden, is op zeer gelukkige wijze omzeild, daar schrijver anthropologische overwegingen in dezen terecht steeds gemeden heeft. Slechts waar de gelijktijdige documenten een echo bewaard hebben van een geschiedkundig gegeven, waagt hij zich aan de reconstructie der vóórgeschiedenis van het desbetreffende volk. De historische, wellicht ook ethnische scheiding tusschen Bulgaren en Westelijke slaven, welke vooral in de taal tot uiting komt [1]) wordt voorzichtig in het midden gelaten (blz. 33). De beperking van het materiaal kon hier de behandeling der stof slechts ten goede komen. In enkele gevallen is schrijver echter in deze zelfbeperking te ver gegaan. De Blemmyes-invasies, welke geheel binnen het kader van het werk vallen en welker belang voor de Zuidgrens van Oost-Rome groot was, worden slechts met een enkel woord aangestipt (blz. 8). Ook de beteekenis der Koptische kerk voor de geschiedenis van den geloofsstrijd der monophysiten, welke den band tusschen Egypte en Byzantium bijna verbrak, wordt verzwegen (blz. 176). Hoewel de nadruk in het werk op de *politieke* geschiedenis der eerste tien eeuwen valt, ware toch een nadere behandeling van het belang der kunstcentra (Ravenna, Cordoba!) voor de propageering der oud-„romeinsche" beschaving zeer te wenschen geweest.

Naast deze, zeer weinige desiderata zijn het echter vooral de helderheid in uiteenzetting en het vasthouden aan de richtlijn te midden van den feitenchaos, welke het werk verheffen tot een handboek van den eersten rang, waarin de compactheid nooit afbreuk doet aan de in dezen zoozeer noodwendige doorzichtigheid [2]). Als voor-

[1]) Vgl. N. van Wijk, Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tussen Serven en Bulgaren. Meded. Kon. Akad. Wetensch., Afd. Letterkunde. Deel 55, Serie A, no. 3 (1923).

[2]) Historiographisch van beteekenis is de waarschuwing tegen het gebruik van Jordanes als bron naast Priscos en Ammianus Marcellinus (blz. 28), en tegen Gregorius van Tours als bron voor de beschavingsgeschiedenis van den aanvang der zesde eeuw (blz. 61).

beeld moge de uiteenzetting dienen van de beteekenis van het keizerschap van Otto den Groote (blz. 347): „L'année 962 n'a apporté au monde ni une fondation nouvelle ni un saint Empire romain germanique.... C'est seulement beaucoup plus tard que ces titres (n.l. imperator augustus e.d.) seront peu à peu modifiés et qu'on en arrivera d'étape en étape à prononcer ceux de „saint empire" ou plus exactement d' „empire sacré" (sacrum imperium), ce qui n'évoque du reste rien d'autre que la terminologie compliquée de l'empire byzantin, puis finalement (mais pas avant le quinzième siècle) de „saint empire romain de nation germanique". Tusschen het imperium van Karel den Groote en dat van Otto ligt een tusschenpooze van verwarring, niet van scheiding. Otto's keizerschap is een herstel, geen vernieuwing. De groote vergaderingen, de inspecteerende „missi dominici" van dit latere Keizerrijk zijn een directe herinnering aan de instellingen der Karolingen, die op hun beurt meer aan het laat-Romeinsche Keizerrijk ontleenden, dan op den eersten aanblik het geval schijnt te zijn.

Zoo worden groote verbindingslijnen getrokken, waarlangs schrijver den lezer met vaste hand voortleidt door den doolhof van politieke en ethnische verwarringen, waarin Europa gedurende de eerste tien eeuwen na Christus verkeerde. Met groote verwachting zien wij dan ook het vervolg op dit werk tegemoet, dat den tijd der Kruistochten behandelen zal.

Leiden. H. P. Blok.

Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung.
Dritter Band, Zweiter Teil: **Der Dichter des Ackermann aus Böhmen und seine Zeit** von **K. Burdach**. Erste Hälfte.
Fünfter Band: **Schlesisch-Böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten Jahrhunderts.** Unter Mitwirkung **G. Bebermeyers** hgg., erl. und mit einl. Untersuchungen begleitet v. **K. Burdach.** Mit Beitr. v. **M. Voigt** †. Berlin, Weidmann. 1926. (Pr. 21 en 34 M.).

Bovenstaande titels geven in 't algemeen reeds genoegzaam den inhoud der aangekondigde werken aan. Een idee van de verbluffende verscheidenheid der aangeraakte of diepdoorzochte kwesties op allerlei gebied, geven zij echter niet! En het lijkt mij ook niet wel doenlijk daartoe binnen het bestek, hetwelk het Museum biedt, een poging te wagen. Trouwens deze deelen sluiten zich, wat de wijze van bewerking betreft, volkomen aan bij de reeds gepubliceerde, die in de vorige jaargangen uitvoerig zijn besproken. Het vroeger gezegde kan hier slechts herhaald worden: ook wat hier wordt geboden is wederom verbazingwekkend van eruditie en belezenheid, maar ook overstelpend van veelheid en disparaatheid. En steeds blijft alles gegroepeerd om een tekst. Het is ongelooflijk, maar ook een beetje beangstigend, te zien wat Burdach niet allemaal leest uit en in „Der Ackermann aus Böhmen," een klein geschriftje van omstr. 1400, waaraan hij nu reeds twee lijvige deelen (met belofte van een derde) heeft besteed. Hier echter op verdienstelijke of bestrijdbare praestaties in details in te gaan, is een onmogelijkheid. Nadat ik er dus de linguisten opmerkzaam op gemaakt heb, dat het zoo even vermelde deel met de „Schlesisch-Böhmische Briefmuster" vooral, ofschoon lang niet uitsluitend, van een taalkundigen commentaar is voorzien, wil ik liever het ongetwijfeld hoogst belangrijke werk van prof. Burdach meer in zijn geheel wat nader bespreken en bekend maken. De eerste 70 bladzijden van deel III, 2, 1ste helft, boven aangekondigd, bieden hiertoe een welkome gelegenheid. Daar toch staat een „Einführung in das Gesammtwerk" die tezamen met het „Vorwort" een zeer verhelderenden kijk op deze uitgebreide publicatie geeft.

Doch dan ga, ook als weerklank op deze „Einführung" en dit „Vorwort", voorop een woord van oprechte hulde aan dit grootsch opgezette werk en zijn even energieken als geleerden uitvoerder. Met onverdroten ijver en geestkracht, ondanks de meest bezwarende tijdsomstandigheden en ondanks het verlies van kostbare medewerkers, zet de thans reeds bejaarde Berlijnsche professor de ontzaglijke taak voort, waartoe hij meer dan 35 jaar geleden het plan had gemaakt. Na lange voorstudie verscheen het eerste stuk van „Vom Mittelalter zur Reformation" in 1912. Thans liggen, ofschoon niet in aansluitende volgorde, het 5e en 6e deel voor ons van deze op minstens tien boekwerken berekenden arbeid. Wel mag B. zeggen: „Das vielbändige Werk baut sich auf auf den langsam gereiften Erträgen der wissenschaftlichen Arbeit eines Menschenlebens." Voor dit levenswerk van den veelzijdigen geleerde wensch ik vóór alles mijn eerbied en bewondering uit te spreken, vooral nu wij zien hoe hij na zooveel moeizaam zwoegen zooveel teleurstelling ondervindt. Immers het doet bijna pijnlijk aan Burdach zich te hooren beklagen, dat men van zijn ontzaglijken arbeid zoo weinig notitie neemt. Aan aankondigingen en eenigszins uitvoerige referaten ontbreekt het niet (B. geeft ze alle op), maar „ die grossen kritischen Organe germanistischer, historischer, kunstgeschichtlicher Fachforschung verhielten sich .... bisher gegenüber der neuen Ausgabe schweigend." Alleen Paul Joachimsen is dieper op B.'s stellingen en onderzoekingen ingegaan, maar, zegt B. zelf, „mit Bedauern sehe ich dass es mir nicht gelungen, meine Auffassung des von mir in jahrzehntelanger Quellenforschung behandelten psychogenetischen Problems, sowie Ziel, Absicht und Ergebnisse meiner Untersuchungen und meiner Darstellungen, diesem gewiss sachkundigen Kritiker verständlich zu machen." Het is duidelijk, dat zulke dingen voor den verdienstelijken geleerde teleurstellend moeten zijn. Doch, om mij thans aan te sluiten bij de reeds veelvuldig tegen B. ingebrachte bezwaren, is dit zwijgen en dit niet-begrijpen geen aanwijzing voor hem, dat hij het met zijn opzet en methode zelfs aan zijn Duitsche collega's al te moeilijk heeft gemaakt? En toch zijn deze over het algemeen niet bang voor een beetje Schwerfälligkeit bij wetenschappelijke publicaties!

Zeker, er ligt in de algemeene aarzeling om B.'s werk in zijn geheel te overzien en te beoordeelen ook een hulde aan den schrijver. Slechts wie door en door in dezelfde stof thuis is, en zich zeer geruimen tijd uitsluitend met deze omvangrijke publicaties zou kunnen bezighouden, zou tot een werkelijk zakelijke „Auseinandersetzung" met den professor gerechtigd zijn. Daar staat tegenover, dat het nog steeds de vraag lijkt, of iemand er in slagen zal uit den berg van materiaal, dien de auteur voor ons opstapelt, diens resultaten alle met kennis van zaken af te wegen en diens bedoelingen in alle onderdeelen te onderkennen. B. moet dit zelf gevoeld hebben; zijn „Einführung" aan het hoofd van het vijfde door hem uitgegeven deel bewijst, dat hij de noodzakelijkheid

inzag om zijn lezers (en dat kunnen toch alleen zuiver wetenschappelijke mannen zijn) wegwijs te maken in den doolhof zijner onderzoekingen.

Reeds wat ons wordt verteld omtrent de algemeene strekking van „Vom Mittelalter zur Reformation" is verrassend en blijkbaar ook voor aandachtige critici niet zoo licht te ontdekken. B. verklaart zijn bedoeling aldus: „Ich stellte die Frage: Woher stammte und welcher Art war jene *subjektiv empfundene Kultur-Ueberlegenheit*, die dem Auftreten und der Ausbreitung des *neuhochdeutschen Sprachtypus* zugrunde liegt? *Warum* hatte die *Prager Kanzleisprache* die Kraft in die gemeinsprachliche Bewegung einen so lange fortwirkenden Anstoss zu tragen? *Warum* vermochte sie bei dem langwierigen, vielfältigen Mischungsprozess, dessen allmähliges Produkt unsre neuhochdeutsche Schul- und Bildungssprache ist, dauerhafte Elemente hervorzubringen?" Het gaat dus allereerst om een taalkundig probleem: de wordingsgeschiedenis van het moderne hoogduitsch. Maar dit was niet op te lossen zonder den veel dieperen ondergrond, het geheele laat-middeleeuwsche, Duitsche kultuurleven, vooral dat van Bohemen, te doorvorschen en in beeld te brengen. „Es ist diese sprachliche Bewegung nur ein Glied in einer Kette von Erscheinungen . . . : mit dem Einfluss, den die von Karl IV in Prag geschaffene kirchliche, staatliche, wissenschaftliche, literarische Kultur . . . . ausstrahlte, verbreitet sich auch die böhmische Kanzleitechnik und Kanzleisprache."

Iets later wordt nog eens verklaard: „Es handelt sich in Wahrheit um eine *einheitliche* Aufgabe: das Werden der neuhochdeutschen Sprache . . . . in aller Fülle ihrer Einzelheiten zu begreifen als *Folge einer Wandlung der deutschen und der Weltkultur*, als Wirkung der darin waltenden Kräfte."

Deze toch wel wat gecompliceerde en veelomvattende opzet, waarbij een geheele kultuurgeschiedenis moet dienen als onderbouw voor de geschiedenis eener bepaalde taal, moest er bijna noodzakelijk toe leiden de lezers het spoor bijster te doen worden. B. betreurt dat dit o.a. bij R. Wolkan is geschied (alweer een, na Joachimsen!), maar is hier in werkelijkheid niet veel eigen schuld bij? Hoe dit zij, „als *Gefäss einer neuen Bildung* entstand die neuhochdeutsche Schriftsprache," meent Burdach, en die neue Bildung in haar ontwikkeling en groei na te speuren, daarop is tot nog toe zijn hoofdstreven gericht geweest. Het is dus duidelijk, dat zijn werk zich niet alleen beweegt op het gebied der taalkunde, maar vooral op dat der geestesgeschiedenis in den ruimsten zin van het woord: antieke en middeleeuwsche levensbeschouwing, patrologie, scholastiek, godsdienstgeschiedenis, poëzie en andere kunsten, enz. enz.

Het hoofdresultaat waartoe hij schijnt te zullen komen is het volgende: De nieuwe geest, waaruit geboren worden Renaissance en Reformatie (nicht zwei in ihrem Ursprung und Wesen durch einen Abgrund geschiedene, vielmehr zwei aus der selben Wurzel stammende, innerlich verwandte, doch allmählich sich von einander entfernende und zeitweise sich sogar bekämpfende Seelentriebe) — dien nieuwen geest, zeg ik, tracht B. af te leiden uit de mystieke stroomingen en de religieuze sfeer der 13e en 14e eeuw. Verwachtingen omtrent den ondergang der wereld, of het geloof aan een wereldvernieuwing, ziedaar de bodem waaruit de geestelijke wedergeboorte voortkomt. Voor Duitschland was dit op de eerste plaats het milieu, dat door den Luxemburgschen keizer Karel IV te Praag was geschapen, hetwelk op zijn beurt weer vanuit Italië was beïnvloed. Ziedaar, zoover ik zelf althans goed zie, de hoofdlijn.

Terwijl iedereen na kennisneming van B.'s geschriften zal erkennen, dat er veel waars moet liggen in deze door hem opgezette hoofdstelling, zou het toch voorbarig zijn daar thans reeds een definitief oordeel over uit te spreken. Het onderzoek naar den oorsprong en het wezen der Renaissance trekt, na de door Burckhardt ingezette periode van belangstelling, weer de volle aandacht in vele landen, doch er blijven nog vragen genoeg bestaan. Slechts één opmerking zou ik wagen in het midden te brengen, die geldt voor Burdach en voor anderen, en die ook in anderen vorm door Huizinga, von Martin, Ogliati e.a. in den laatsten tijd gemaakt is. Men moet er n.l. meen ik niet te gauw mee zijn om datgene, wat zich in de 13e tot 15e eeuw voordoet als afwijkend van het traditioneele, ook aanstonds als een radicale breuk met het verledene en het bestaande te beschouwen. De „nieuwe geest," om aldus met Burdach onder één naam samen te vatten de gezindheid waaruit Renaissance en Reformatie ontstaan zijn, is wellicht niets anders dan de natuurlijke, de in de gegeven omstandigheden a.h.w. noodwendige, ontwikkeling uit den voorafgaanden middeleeuwschen geest, wel onderscheiden van dezen, maar niet noodzakelijk ermede brekend. Dat nieuwe kón zich voegen naar de normen, die het Katholicisme als voor immer geldig aan de menschheid van oudsher had geleerd, maar kón ook heel gemakkelijk de neiging aankweeken om er zich aan te onttrekken. Wanneer men echter den „nieuwen geest" uitsluitend zoekt in stroomingen, die althans au fond anti-kerkelijk zijn, blijft de bloei, dien Renaissance en Humanisme ook in en door de K. Kerk beleefden en tot lang na de Reformatie beleefd hebben, onverklaard. Doch ook in deze richting zou er nog veel zijn te zoeken en op te helderen. Dit is echter zeker: wie zich over ontstaan en essentie van Renaissance, Humanisme, Reformatie en in 't algemeen den „nieuwen geest" van het einde der Middeleeuwen, een vaste meening wil vormen, zonder kennis te nemen van de omvangrijke en diepe onderzoekingen van Burdach, is wetenschappelijk niet verantwoord.

Maastricht. G. Gorris S. J.

R. Murris, La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècles vus par les Français. Paris, Champion. 1925.

M. M. a dépouillé des livres écrits en français par des Français qui ont visité la Hollande en touristes, (une trentaine au 17e siècle, une quarantaine au 18e), ou qui ont fait un séjour de quelques mois ou de quelques années, comme Scaliger, Descartes, le comte d'Estrades, Bayle, Guillot de Marcilly, Bruys, Mirabeau . . . ., en tout une quarantaine de noms: des gens de lettres, des professeurs, des nobles, des curieux, des réfugiés — protestants ou jansénistes —, des ambassadeurs. Grâce à ce grand nombre et à cette variété d'observateurs, les dénigrements ou les admirations systématiques se contrebalancent, et il y a des chances pour qu'une enquête aboutisse à un résultat moyen assez proche de la vérité. Du reste, au lieu de chercher à dégager une moyenne toujours amorphe et souvent trompeuse, M. M.

a préféré égrener les grains blancs et les grains noirs du chapelet. Il a distribué dans neuf chapitres les observations amènes ou discourtoises: Impressions générales, les habitants, moeurs, langue, littérature, théâtre, peinture, architecture, sculpture, Sciences, Religion, Gouvernement. Nous aurions aimé trouver une section consacrée à l'enseignement. Victor Cousin fera son voyage pédagogique en Hollande au XIXe siècle, et M. M. arrête son enquête vers 1800, mais au siècle de Jean-Jacques quelques voyageurs — Diderot tout au moins — ont dû s'intéresser aux questions d'éducation. Sans doute M. M. qui a poussé le scrupule jusqu'à dépouiller des manuscrits inédits, n'aura glané qu'une trop mince gerbe.

En revanche, M. M. aurait pu, s'il l'avait voulu, grossir le chapitre de la Religion, le plus bref, et l'un des plus intéressants de son livre. Protestants et jansénistes affluaient dans cette Hollande qu'ils appelaient l'égout des fausses religions mais qu'ils étaient heureux de trouver au siècle de Louis XIV. Non pas que la tolérance y ait été complète. Cela ne se rencontre qu'avec l'indifférence en matière de religion. Or M. M. a raison de relever que la Hollande du 17e et du 18e siècles est religieuse. Mais l'intérêt matériel aidant, „et le continuel frottement intellectuel avec tant d'étrangers d'un autre culte", les persécutés trouvaient une liberté de conscience presque illimitée.

Dans sa conclusion M. M. dit que les visiteurs ont beaucoup condamné: l'humidité du climat, le manque d'imagination des habitants, la docilité des maris envers les femmes impérieuses . . . ., mais qu'ils ont loué davantage: le paysage, la simplicité des coutumes, l'esprit charitable, l'admirable propreté, la fidélité des maris, la bonté pour les domestiques, la tolérance, et par dessus tout le respect de l'individu et la passion des Hollandais pour la liberté.

Groningue. E. Boulan.

O. Kern, Die Religion der Griechen. Erster Band: von den Anfängen bis Hesiod. Berlin, Weidmann. 1926.

Als een mooie Kerstgave is dit boek op het einde des jaars velen komen verrassen. Wie wist, wat in voorbereiding was, spitste zich op de verschijning. Teleurgesteld zal niemand zijn, allerminst de deskundige, die ook tusschen de regels leest; na Nilssons History of Greek Religion en diens Minoan-Mycenaean Religion brengt Kern de grieksche Religion zelf. Wie alle drie werken tot zijne beschikking heeft, kan thans drinken uit eene heldere bron en zal, zoo hij maar den geest uit grieksche schrijvers en monumenten in zich heeft opgenomen, de echtheid aanstonds toetsen op de tong.

Zoo een, dan was Kern voor dit werk de aangewezen man. Vooreerst wijl Curtius, Diels, Robert en Wilamowitz hem den weg naar de antieken hadden gewezen; dan om zijne grondige kennis der antieke overlevering, nog onlangs bewezen door de uitgave der Orphische fragmenten; ook wegens zijne bereisdheid in het Oosten, waar hij medehielp aan het ontgraven van Magnesia aan den Maeander en Thessalië meer dan eenmaal doorzocht voor zijne publicatie der Thessalische inscripties. Waar hij over oorsprong en herkomst spreekt, weet hij door te dringen door den hechten bodem der traditie, steeds werkend naar de wijze van zijn grooten verwant Carl Otfried Müller: eerst de feiten, dan de hypothesen. In archaeologische vragen stond Georg Karo hem ter zijde, in epigraphische Hiller von Gaertringen; achter hem lag de vruchtdragende arbeid verricht aan de publicatie van Roberts Urkundenbuch, dat wij Griechische Heldensage plegen te noemen.

Kerns Griechische Religion is op drie banden berekend, waarvan de eerste thans voor ons ligt, terwijl de beide andere spoedig zullen volgen. In twaalf kapitels behandelt de schrijver hier reeds: den aanvang van het religieuze leven in de Aigaiis; de machten der Aarde; ontwikkeling van anthropomorphisme; verhouding van plaats en religie; goden en heiligen; naamlooze goden; aanvang der mysteriën; kultus; de overwinning der olympische Zeusreligie; godenverhuizing; Hesiodus; Eusebeia. In het laatste kapitel wordt een samenvattend beeld gegeven van de religiositeit der oudste periode tot Hesiodus; Hesiodus zelf heeft eene behandeling genoten, zoo breed en zoo doordringend, als ik mij niet herinner ergens in de moderne literatuur te hebben aangetroffen. Ook stilistisch staat hier de schrijver in zijn culmen.

De lezer zal getroffen worden door het frissche van dit boek. Telkenmale een nieuw licht, eene verrassende gissing, eene ongedachte deductie en dat wel naar aanleiding van geboekstaafde gegevens. Zoo ooit, dan blijkt weer eens uit Kerns boek, hoe enorm rijk de Grieksche overlevering is en hoe ook op het religieuze terrein van kracht is de Alexandrijnsche waarschuwing: *ἡ παράδοσις οἶδεν*. Oordeelkundig bespreekt Kern de door geen zaakkundige meer ontkende godenverhuizingen; kritisch behandelt hij het vraagstuk van totemisme in Hellas (trouwens reeds in 1920 heeft A. v. Gennep in zijn Problème totémique gewaarschuwd tegen het fantaseeren over totems in de Aigaiis); zijne beschouwing van de victorie der Olympiërs als die eener Herrenreligion over de volksreligie in Thessalië, is zeer verleidelijk. De beteekenis eener religieuze poëzie voor de ontwikkeling van den godsdienst; de waarde van het ondogmatische; de cultuurbodem voor het mystieke in de kleinere gemeente, de verhouding van uranisch tot chthonisch, alles levert bladzijden van suggestieve uitspraken. Want Kern is bijwijlen — hij is toch Duitscher — zeer beslist: als uitgemaakt geldt, dat de religie van Dionysos uit Thracië stamt; Sittigs betoog voor Apollo's dorischen naam zal Rendel Harris wellicht niet zoo licht als Otto Kern aanvaarden; in het algemeen zijn Kretschmers etymologieën in Glotta bij Kern wel in zeer dankbare aarde gevallen en zal men goed doen de bewijsvoering in Glotta nog eens rustig te overwegen: Tityroi, Kentauroi, glunderen samen met de dryopische Popoi over hedendaagsche diepzinnigheden, schalks omziende naar den onttroonden Melikertes. Hoe omzichtig staat Kern dan weer tegenover Günterts Kalypso en Götternamen; hoe treffend zijne doodnuchtere verklaring van de bucrania aan marmeren altaren; hoe juist de gewichtige beschouwingen over Grieksche *ἀσεβεῖν* ten aanzien van het eenmaal gewijde en de plaats der wijding (pag. 285 vg.). Hoe echt en reëel is dit toch tegenover wat anderen — geen graeci! — ons zouden willen doen gelooven op grond van wat zij uit „symbolen" meenen te mogen concludeeren. Er is immers steeds gevaar, dat de verklaring der Grieksche sacra afglijdt naar eene Symboliek, die èn Sainte-Croix èn Creuzer laat verbleeken door de weelderigheid harer

aan grieksche kennis gespeende fantasieën. Kern is te verstandig om de gegevens van anthropologie, folklore, comparatieve geloofsbeschouwing, principieel te weren, doch op pag. 13 staan gezonde waarschuwingen tegen eene overwoekering uit die gebieden van wat Hellas zelve ons te vertellen heeft. „Am sichersten wird der Forscher stets gehen, wenn er griechische Gebräuche durch griechische Worte erklären kann". De ervaring van den archaeoloog, die met open oogen geleerd heeft feiten vast te stellen, is Kern te stade gekomen, toen hij aan religieus-mythologisch onderzoek nogmaals den zekeren weg wees (vgl. pag. 153). Moge zijn boek hier in Holland ingang vinden ; ook buiten de Universiteiten.

Nadat Nägelsbach op protestantschen grondslag het gebouw der Grieksche religie heeft trachten op te trekken, en Zielinski het thans (zeer instructief, waarover weldra meer) op katholieken grondslag probeert, is het goed, dat Otto Kern den lust tot het schrijven van zijne Grieksche Religie heeft voelen ontkiemen, aangroeien en vrucht dragen op vele zwerftochten door het fundamenteel nog heidensche Griekenland en door Klein-Azië.

Leiden. J. Vürtheim.

G. A. van den Bergh van Eysinga, La littérature chrétienne primitive. Paris, Rieder et Cie. 1926. (Pr. 10 fr. 50).

Dit werkje is No. 18 van de „Cahiers publiés sous la direction de P. L. Couchoud", onder het algemeene hoofd : „Christianisme". Na van ons land getuigd te hebben : „De Spinoza à nos jours la Hollande a toujours été à l'avant-garde de l'exégèse biblique" leidt Couchoud het in met de woorden : „Un représentant qualifié de l'école radicale hollandaise, le professeur Van den Bergh van Eysinga d'Utrecht, présente pour la première fois au public français les principaux résultats obtenus par cette école dans le domaine de la *littérature chrétienne primitive*". Dit „français" is in het verband onmisbaar, want vooraf gingen : „Die holländische radikale Kritik des Neuen Testaments" en : „Radical views about the New Testament", beide in 1912. Verder zegt hij ervan : „L'exposé est sobre, précis, réduit à l'essentiel. Il abonde en remarques lumineuses de détail, dont beaucoup sont de véritables découvertes personnelles de l'auteur. Ce livre est le guide indispensable de tous ceux qui veulent aborder l'étude indépendante et critique de la littérature chrétienne primitive, afin de répondre à la question capitale que notre époque a posée : d'où vient la religion chrétienne ?" Met andere woorden heb ik ongeveer hetzelfde gezegd in een aankondiging van de studie in het jongste Januari-nummer van Teylers theologisch tijdschrift, waarnaar ik verder mag verwijzen.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Anna Miura-Stange, Celsus und Origenes, Das Gemeinsame ihrer Weltanschauung, nach den acht Büchern des Origenes gegen Celsus. Eine Studie zur Religions- und Geistesgeschichte des 2. und 3. Jahrhunderts. Giessen, Töpelmann, 1926. (Pr. M. 9)

Maakte bij de aankondiging eener uitgave Couchoud het mij gemakkelijk, nu doet het Harnack. Hij deelt ons bijzonderheden mee, op het merkwaardige waarvan de naam der schrijfster ons reeds voorbereidt. De naam Anna is zeer gewoon, maar minder met de bijvoeging Lic. theol. De naam Stange herinnert aan een theoloog-ethicus, die haar vader zou kunnen zijn. Maar Miura ? Harnack verklaart het ons. „Die Anregung zu der Untersuchung", zegt hij, „habe ich der Verfasserin in meinem Seminar gegeben ; sie hat mehrere Jahre in voller Selbständigkeit an ihr gearbeitet ; sie ist im Jahre 1924 abgeschlossen und der Berliner Fakultät als Lizentiatenschrift vorgelegt. Bald darauf verheiratete sich die Verfasserin nach Japan ; sie übergab mir das Manuskript mit der Bitte, für die Drucklegung Sorge zu tragen, da die Verhältnisse es ihr nicht möglich machten, noch einmal zu der Arbeit zurückzukehren und die Publizierung selbst zu übernehmen. Ich habe dieser Bitte gerne entsprochen, und Professor D. Karl Schmidt hat mich bei ihrer Erfüllung freundlichst unterstützt." Contrôle dus door twee deskundigen. Dat wekt vertrouwen. En vooral de verzekering van Harnack „dass die Verfasserin das grosse Problem „Celsus-Origenes" nahezu abschliessend behandelt hat, und dass die Ergebnisse der Arbeit für die richtige Würdigung des Origenes und des alten Christentums ebenso bedeutend sind wie für die des Celsus und der Weltanschauung, die er vertritt." De critiek, hoopt hij, zal dit met hem eens zijn. Ik waag het bij een zoo veelomvattend en langdurige studie vereischend onderwerp niet als vertegenwoordiger dier critiek op te treden. Hier slechts de mededeeling, dat de studie 166 compress gedrukte bladzijden beslaat. Voor een inhoudsopgave is hier geen plaats. Voor een oppervlakkige kennismaking met den gedachtengang verwijs ik belangstellenden naar den „Schluss". Met deze aanwinst voor bibliotheek en studie wensch ik, wie met den arbeid van Keim en Kötschau enz. niet onbekend zijn gebleven en naar meer op dit gebied verlangen, van harte geluk.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Carra de Vaux, Les penseurs de l'Islam. Tome III. La tradition et la jurisprudence. Tome IV. La scolastique, la théologie et la mystique, la musique. Tome V. Les sectes, le libéralisme moderne. Paris, Paul Geuthner. 1923—26. (Pr. p. dl. fr. 30).

Na de verschijning van de eerste 2 deelen (1921) heb ik in het Museum van Mei 1923 iets gezegd over aard en bedoeling van dit populariseerende werk. Omdat de inhoud van de volgende deelen dezelfde verscheidenheid en aantrekkelijkheid bezit, kan ik daarnaar verwijzen en nu met een korte aankondiging volstaan.

Weer geeft de schrijver veel meer dan de hoofd- en ondertitels beloven. Meer dan de helft van dl. III is gewijd aan een overzicht van de oud-perzische, de oud-arabische en de oud-moslemsche geschiedenis tot met de Omajjaden. — In dl. IV, eerste helft, worden diegenen behandeld, die men gewoonlijk als „penseurs" beschouwt, nl. de filosofen en theologen. Op dit gebied heeft de schrijver zich vroeger door monografieën een goeden naam gemaakt. Nieuwe resultaten treffen we hier echter niet aan. Het vermoeden, op p. 102 omtrent den naam „Frères de la Pureté" geuit („Je me demande si l'intention véritable de ce nom n'est pas de traduire le mot grec „philosophe", *ikhwân* correspondant à φιλος et *safâ* à σοφια") zal waarschijnlijk weinig instemming vinden. Het meest verrassende van dl. IV is, dat onder het hoofd „Les sceptiques" (p. 249—338) een aantal, meerendeels perzische, dichters worden behandeld, die zich in antitheologischen of verdacht-mystieken geest hebben uitgesproken. — Dl. V, waarmee het geheele werk wordt besloten, houdt zich, na een beknopt overzicht van oude

sekten, hoofdzakelijk bezig met de politieke en kultureele betrekkingen tusschen Frankrijk en de tegenwoordige moslemsche volken. Echter zonder eigen waarneming en niet voldoende gedocumenteerd.

Alles te zamen een aangenaam leesboek, vooral voor de Franschen.

Amsterdam. Tj. de Boer.

Beschreibende Verzeichnisse der Miniaturenhandschriften der Preuszischen Staatsbibliothek zu Berlin. I. Band: Die Phillips-Handschriften, von **J. Kirchner.** Leipzig, J. J. Weber. 1926.

De bibliotheek van den Pruisischen staat te Berlijn bezit geen bijzonder fraaie verzameling van handschriften met miniaturen. Noch in aantal, noch in beteekenis van haar handschriften kan deze bibliotheek wedijveren met de andere groote bibliotheken van Europa. Maar dat haar verzameling toch zeker belang heeft, dat bewijst de tentoonstelling van haar voornaamste schatten, die door de goede zorgen van den directeur der afdeeling handschriften, den Heer Degering, ook in een kleinen catalogus zijn beschreven (Katalog der Schausammlung der Preuszischen Staatsbibliothek. Berlin, 1925).

Thans is een begin gemaakt met een volledige beschrijving van de handschriften met miniaturen, berekend op zes deelen. Van deze deelen is onlangs het eerste verschenen. Het bevat de beschrijving van 110 handschriften, die zijn aangekocht uit de collectie-Phillips.

Al deze handschriften zijn afkomstig uit de bibliotheek van Meerman te 's-Gravenhage, die indertijd aan Den Haag is vermaakt. Zonder de bekrompenheid van het toenmalige bestuur van Den Haag, dat het legaat weigerde, zouden deze handschriften, met vele anderen, die toen zijn geveild, nu in de Koninklijke Bibliotheek liggen. Gelukkig kon Baron van Westreenen bij de veiling eenige der belangrijkste handschriften aankoopen. Wat hij toen kocht, is van grooter beteekenis dan verreweg het meeste, dat nu in dezen catalogus wordt beschreven. Maar deze nieuwe catalogus herinnert er ons toch weer aan, hoezeer het is te betreuren, dat de verzameling van Meerman voor het grootste deel niet meer in Nederland is.

Anders is er alle reden om van deze publicatie met groote ingenomenheid melding te maken. Het uiterlijk van het boek, band, papier, druk, afbeeldingen en gekleurde platen, dat alles is voortreffelijk verzorgd. Voor de beschrijving is het systeem van de lijst der handschriften met miniaturen in Oostenrijk gevolgd. Daarbij bepaalde de bewerker zich uitsluitend tot de versiering en verwijst voor al het andere naar de reeds vroeger verschenen catalogi der handschriften uit de verzameling-Meerman te Berlijn. Als aanvulling van deze catalogi wordt zeer volledig en zorgvuldig alles vermeld, wat aan miniaturen, randwerk en versierde letters in de handschriften is te vinden; uit elk handschrift is ook een afbeelding aanwezig.

Misschien is deze beschrijving wat al te volledig. Veel van wat is afgebeeld en beschreven, is ten minste van uiterst weinig belang. Ik denk aan de Grieksche handschriften der 16de eeuw, die slechts een enkel zeer grof met de pen geteekend kopvignet bevatten, en verschillende handschriften, waar niet meer dan één enkele gedecoreerde letter in voorkomt. Voor de kunstgeschiedenis, en daarvoor dient een publicatie van dezen aard toch in de eerste plaats, hebben dergelijke handschriften niet de minste beteekenis. Liever hadden wij in de beschrijving enkele andere gegevens gevonden, die wij nu in de oudere catalogi moeten naslaan, als de gegevens over de samenstelling en de herkomst der handschriften, maar vooral nadere mededeelingen over de verschillende meesters, die de miniaturen hebben vervaardigd, en over manuscripten, die verwantschap vertoonen van stijl.

Een nauwkeuriger mededeeling over de herkomst had al dadelijk in sommige gevallen een aanwijzing over de plaats van ontstaan kunnen verschaffen, bij voorbeeld van de handschriften uit het college der Jesuieten te Parijs, die voor een groot gedeelte uit Metz afkomstig zijn. Een studie van deze handschriften in verband met het nog niet gepubliceerde materiaal in het Museum Meermanno—Westreenianum zou zeker tot een belangrijk resultaat voeren. Bij de Italiaansche handschriften brengt een vergelijking met de publicaties terstond allerlei parallellen aan het licht.

Enkele handschriften geven tot een opmerking aanleiding. De Fransche historiebijbel van 1368 (Phill. 1906) stamt uit het Parijsche atelier, dat veel voor koning Karel V heeft gewerkt; de titelplaat is een goed voorbeeld voor de kunst uit deze werkplaats; van de talrijke kleine miniaturen is er slechts één afgebeeld; deze is van een veel mindere hand. Een exemplaar der Grandes chroniques de France (Phill. 1917), dat hier (waarschijnlijk wat te laat) omstreeks 1410 wordt gedateerd, is uit een Parijsch atelier afkomstig, dat voor den Hertog van Berry heeft gewerkt; verwantschap met den Livius in Den Haag is duidelijk en met veel andere handschriften. De Petrarca (Phill. 1926) van Madame de l'Aubespine, van omstreeks 1560 is te vergelijken met het getijdenboekje van Catharina de Medicis in de Koninklijke Bibliotheek, dat in denzelfden tijd is ontstaan.

Uit zes handschriften zijn, meestal bijzonder goed geslaagde, reproducties in kleuren opgenomen. Behalve den reeds genoemden Franschen historiebijbel (deze plaat is de eenige, die niet voldoet) en de Petrarca, zijn het de „Egino-codex" met vier afbeeldingen van Kerkvaders, een leven van Sint Maarten met een eenvoudig maar zeer smaakvol titelblad, een Grieksch handschrift dat waarschijnlijk voor Constantinus Porphyrogenitus is vervaardigd met een bijzonder fraai kopvignet, een Spiegel der Maagden uit de 13de eeuw met karakteristieke penteekeningen.

Het belangrijkst is zeker de „Egino-codex". Dit handschrift moet in de laatste jaren der 8ste eeuw te Verona zijn vervaardigd voor Egino, bisschop van Verona (overl. in 802), en behoorde later aan het klooster van Sint Vincentius te Metz en de Jesuieten te Parijs (Claromontanus 456, Meermannianus 449, Phillippicus 1676). Terstond stelt men de vraag: zijn de portretten van Kerkvaders in dit handschrift met hun omlijsting (die, zooals in den hier aangekondigden Catalogus wordt opgemerkt, herinnert aan het Ada-handschrift te Trier), uit de 8ste eeuw en te Verona ontstaan, of zijn zij, met een aantal andere bladen, er eerst in de 10de eeuw aan toegevoegd? De oude catalogus leert ons, dat deze portretten op twee losse dubbele bladen zijn geschilderd. Dat geeft wellicht een

aanwijzing en de nieuwe catalogus had ons zeker over deze vraag nader moeten inlichten.

Op deze wijze stelt het nieuw gepubliceerde weer zijn nieuwe vragen. Dat het zoo fraai en zorgvuldig is gepubliceerd, stemt tot groote dankbaarheid. Met belangstelling zien wij het vervolg tegemoet. Is deze publicatie eenmaal voltooid, dan bezit de Berlijnsche bibliotheek een meer volledige beschrijving van haar handschriften met miniaturen dan eenige andere groote bibliotheek ter wereld.

Leiden. A. W. Byvanck.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

R. Lehmann, Das doppelte Ziel der Erziehung. Grundzüge einer paedagogischen Theorie. Berlin, Weidmann. 1925. (Pr. M. 6.).

In dit reeds voor eenigen tijd verschenen werk geeft de schrijver ons een samenvattend overzicht van zijn philosophie der opvoeding. Wij kenden hem reeds als praktisch paedagoog, door zijn ook in ons land bekend boek: „Erziehung und Unterricht" (oorspr. titel: Erziehung und Erzieher), waarin hij zijn ervaringen, als leeraar opgedaan, had neergelegd. Beide boeken tezamen bevatten dus zijn paedagogischen levensarbeid, welke echter nog niet geheel afgesloten is. Immers, op dit theoretische deel stelt de schrijver zich voor nog een vervolg te geven, waarin de gedachten in dit deel neergelegd, voor de verschillende gebieden van onderwijs en opvoeding nader zullen worden uitgewerkt.

Het tweeledige doel van de opvoeding — de schrijver meent dit te mogen ontleenen aan het tweeledige doel van alle menschelijk handelen en streven, te weten „die Erhaltung des natürlichen Daseins" en „die Erhebung zum geistigen Leben". Daaraan alleen kan de opvoedingsleer hare geldigheid ontleenen. Andere grondbeginselen, waarop men wel getracht heeft een paedagogiek op te bouwen, blijken bij scherper toezien te falen als „waardemeters". Dit waardeprobleem is zeker het eerste waarvoor men zich geplaatst ziet als men voor de opvoedkunde een plaats onder de wetenschappen wil vindiceeren.

Of de oplossing, welke Lehmann aan de hand doet, overtuigend is? Hij rekent af zoowel met de natuurwetenschappelijke psychologie als met de beschrijvende (of structuur-) psychologie, welke volgens hem geen algemeene doelstelling aan de paedagogiek als wetenschap kunnen verschaffen. In dit critische gedeelte zegt hij uitnemende en behartenswaardige dingen; wij kunnen hier vrijwel geheel met hem meegaan. Ook zijn uiteenzetting van de „leer der typen", waardoor het persoonlijke zoo sterk op den voorgrond treedt, werkt verhelderend. Wel kijken wij dan echter even op wanneer de schrijver (in hfd. 8) verklaart een volgeling te zijn van de „idealistische levensbeschouwing", vooral van het „neo-idealisme", waarvan de bekende Rudolf Eucken de geestelijke Vader is. Hier komen wij wel in echt Duitsch vaarwater. Het is de Duitsche geest, die sedert de dagen van Kant en Schiller, Fichte en Goethe dezen „Idealismus" als geestelijk bezit aan de menschheid heeft geschonken.

Zijn gedachten verder uitwerkende, keert de schrijver terug tot zijn tweeledig doel. Bij de ontwikkeling van de menschheid — en ook van elk individu — kan men duidelijk waarnemen hoe allereerst doel is „Erhaltung und Erleichterung des Daseins", maar daarnaast en daarna vooral ook „Verschönerung und Bereicherung, Erhöhung und Vertiefung des Lebens". Het eerste leidt tot „Zivilisation", het tweede tot „Kultur". De Angelsaksische opvoeding heeft het eerste tot volmaking weten te brengen, maar pas de Duitsche geest vermag het tweede te benaderen.

Ziehier de hoofdgedachte, waarvan de schrijver uitgaat. Ik vrees wel hem met dit summiere overzicht geen recht te doen wedervaren en vooral datgene te hebben belicht wat onze critiek prikkelt. Men meene niet hier met een „All-Deutsch" cultuur-product te maken te hebben. De schrijver is een ernstig, sober en eerlijk man, naar wien men gaarne luistert, die zijn onderwerp beheerscht en heeft doordacht. Van hem kunnen wij veel leeren, zijn beschouwingen zullen menigeen een beteren, een zuiverder kijk geven op de levensverhoudingen waarvoor de paedagogiek ons plaatst. Zeker, wanneer wij nader kennis maken met zijn „Idealismus", dan begrijpen wij nog beter hetgeen door Kohnstamm te dezer zake werd opgemerkt. En naar aanleiding van wat wij lezen op blz. 136 (dat alle krachten en driften in den mensch, physieke zoowel als psychische, zich slechts door oefening kunnen ontwikkelen) zouden wij hem wel wat meer biologische scholing toewenschen, en hem willen verwijzen naar de waardevolle opmerkingen van Prof. Buytendijk, die ons leerde dat hier juist niet geldt de wet „door functie meer functie" (trouwens de vele aanwijzingen, die juist de biologie in den laatsten tijd aan de paedagogiek gaf, zijn hem kennelijk geheel onbekend).

Zoo krijgen wij het gevoel, dat de schrijver in den voorhof is blijven staan. Wat hij wilde bewijzen (waarom en in hoeverre paedagogiek een wetenschap is en wat de grondzuilen zijn waarop zij rust) kan niet bewezen worden zonder van een diepgaande levensbeschouwing als basis uit te gaan. Vage termen als „persoonlijkheid" en „idealisme" brengen ons hier niet verder. Wanneer men hiernaast legt de Inleiding tot de Theoretische Paedagogiek, van de hand van Prof. J. Waterink, dan zal men begrijpen wat wij bedoelen. Daar een worstelen met de diepste levensproblemen, hier slechts een beschouwenden uitblik op het leven zelf. Zoo werd deze „paedagogische Theorie" veeleer een inleiding tot de praktische paedagogiek. Want wanneer de schrijver zijn ideeën in hoofdstuk 10 en 11 verder uitwerkt, dan voelen wij aanstonds vasten grond onder onze voeten. Hij geeft aan hoe ter bereiking van het eerste doel de „gewenning" door den opvoeder moet worden toegepast (welke hij dan scherp en verhelderend onderscheidt van de „dressuur") en voor het tweede doel de vorming en leiding. Hier beseffen wij aanstonds welke groote waarde zijn tweedeeling heeft voor de *praktische* opvoedkunde. Uitnemende dingen zal de lezer hier vinden, helder toegelicht, scherp en zuiver geanalyseerd. Daar spreekt een ervaren opvoeder en jeugdleider — en wij zien verlangend uit naar het vervolg, waarin immers deze praktische consequenties van zijn systeem nader zullen worden uitgewerkt. Dat „systeem" nemen wij dan gaarne op den koop toe. Het geeft ons ongetwijfeld een stevig houvast, een goede basis — alleen maar niet voor een „theoretische opvoedingsleer".

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

Deutsche Sprachübungen mit Hilfsbuch für Handelsschulen und Schulen mit Handelsklassen von **J. A. Verdenius** und **R. P. G. Hameetman.** Groningen-Den Haag, Wolters. I. Teil 1924, II. Teil 1925, III. Teil 1926. (Pr. I, *f* 1.50; II, *f* 1.50; III, *f* 1.75).

Volgens het voorbericht in dl. I zijn de schrijvers tot het samenstellen van dit werk naast hun „Leerboek der Duitsche taal voor Handelscursussen" gekomen, omdat zich „*aan de Hoogere Burgerscholen en Muloscholen met Handelsafdeelingen de behoefte doet gevoelen aan een leerboek, waarin de stof eenigszins uitgebreider wordt behandeld en de oefeningen zich niet zoo uitsluitend bepalen tot het gebied van handel en bedrijf.*"

Aan deze beide eischen is alleszins voldaan, zoodat deze leercursus den leerlingen zeer zeker een goedgefundeerde, degelijke kennis der Duitsche taal zal kunnen verschaffen. Vooral het groot aantal toepassingen, waardoor het niet alleen een leer-, maar vooral een werkboek wordt, en het zich niet uitsluitend bepalen tot het gebied van handel en bedrijf is, speciaal met het oog op de H. B. S. A., zeer toe te juichen.

Over den omvang van de op de school te behandelen stof zal menigeen met de schrijvers van meening verschillen. Beperkt men zich niet tot de voornaamste regels en uitzonderingen, het aan den docent overlatende, hier en daar aan te vullen, wat hij belangrijk acht, maar streeft men naar volledigheid, dan komt men zooals de schrijver tot dergelijke dingen als een uitzonderingsregel voor de woorden *Barbar, Husar, Ulan, Veteran* (II, blz. 70), de geweldige woordenlijsten (II, 62 v.v.; III, 13 v.v.), een vb. als bij *dürfen*: *Es darf nur einer schnell die Tür aufmachen, so liegen Sie an der Erde* (III, 43). Deze beteekenis van dürfen (= brauchen) is in een wetenschappelijke, historisch georiënteerde grammatica op haar plaats, niet echter in een schoolboek.

Al te vaak vindt men hier zulke geliefde uitzonderingen en speciale beteekenissen der oudere grammatica's terug. Over het geheel voel ik als een ernstig bezwaar, dat de samenstellers blijkbaar te veel hun voorbeelden in de taal van 19e eeuwers als Heyse geven; men mag van een nieuw boek toch wel eischen, dat zich daarin de hedendaagsche taal afspiegelt. Zoo staan onder *schaffen* (III, 33) juiste, maar traditioneele vbb., zonder dat het moderne, zoo veelvuldige pregnante gebruik van dit ww. tot zijn recht komt. Waarom ook onder *schieben* (III, 34) niet het zoo vaak voorkomende *Schieber* genoemd? Bepaald verouderd dunkt me: *Ihre Schwester darf nicht allein gehen, weil sie nicht des Weges kundig ist* (II, 87, oef. 74b). Ik geloof niet, dat een Duitscher van de 20ste eeuw „omdat zij den weg niet kent" zóó zou weergeven.

Men moge principieel de beknoptheid van de Eenvoudige Duitsche Spraakkunst van Brouwer en Ras onaannemelijk vinden en met name een uitgebreider oefenmateriaal wenschen, toch mochten, na hun voorbeeld en eischen, in het voorbericht bij den eersten druk van dit werkje geformuleerd, duffe zinnen als de volgende m. i. niet meer voorkomen: *Als het kind vlijtig en gezond is, is de vader gelukkig* (I, 11, oef. 8, 4). *Jullie krijgt een prijs als je vlijtig leert* (I, 15, oef. 13b, 7). *Meine Arbeit ist schlecht, ich fühle mich unglücklich* (I, 21, om te vervoegen nog wel!). *Daar komt een man. Wie is het? Ik herken hem, het is onze vader. Hij is niet rijk, maar arm is hij ook niet* (I, 21, oef. 25, 3 vv.). Nog een voorbeeld: I, oef. 83 van zin 6 af. Overigens geef ik toe, dat mijn critiek in dezen hoofdzakelijk het eerste deeltje treft. In II en III, waar men over meer woorden kan beschikken, is de oefenstof zeer veel beter. Ook in I staan trouwens genoeg vbb. van beter geslaagde, samenhangende stukjes, om te mogen verwachten, dat bij een volgenden druk die schoolmeesterzinnetjes zullen verdwijnen.

Minder juist acht ik:

De lange ä klinkt als de e in wereld. (I, 6). Het voorbeeld *wereld* is al heel ongelukkig gekozen, daar de e in dit woord geen vaststaande waarde heeft. Ik vermoed, dat de schrijvers zich hier de kanseluitspraak denken. Inderdaad wordt deze open uitspraak — en zelfs naar den extremen kant — nog veelvuldig in den lande geleerd, terwijl de feitelijke toestand toch deze is, dat in de uitspraak van *ä* (en ook van de *ē*) allerlei nuances voorkomen tusschen gesloten ē en een meer open klank, die echter volstrekt niet gelijk is aan de Fransche *è* in b. v. *père*. (Hetzelfde ook geconstateerd voor het tooneel in Th. Siebs: Deutsche Bühnenaussprache, 12. Aufl. blz. 40). Ik zie niet in, welk bezwaar er is tegen een zeer zeker minder simplistische, maar juistere omschrijving.

De werkw. der indirekte Rede staan in den tegenw. tijd der aanv. wijs (II, 77; III, 42). Ook dit een vb. van grammatica-traditie, die niet meer overeenkomt met de levende taal, waar de vormen van den verleden tijd ook recht van bestaan hebben gekregen, in veel gebruikte vormen als *wäre* en *hätte* ook afgezien van het element: mindere geloofwaardigheid.

Op tal van plaatsen zou ik een andere vertaling, een scherpere formuleering, vereenvoudiging of ook aanvulling wenschen. Deze gevallen afzonderlijk te bespreken zou te veel plaatsruimte in beslag nemen, en ik kan er hier te meer van afzien, aangezien het niet om principieele kwesties gaat, maar om op zichzelf staande onjuistheden en kleine gebreken, zooals ze in bijna elk nieuw boek voorkomen, zonder aan de waarde van het werk veel afbreuk te doen. Men mag aannemen, dat bij een herdruk de schrijvers, hetzij uit zichzelf, hetzij door anderen erop attent gemaakt, allerlei verbeteringen zullen aanbrengen, te meer, daar zij zich in hun voorbericht uitdrukkelijk voor op- en aanmerkingen aanbevolen houden.

Apeldoorn. W. Jongejan.

W. Shakespeare, The Merchant of Venice, with an introduction and notes by **J. Kooistra.** Utrecht, Kemink. 1926. (Pr. *f* 1.25).

In ons landje zijn we naar ik meen 5 uitgaven van „The Merchant of Venice" rijk. De verschijning van deze editie is in het voorwoord met geen enkelen regel verdedigd. Ze geeft ook werkelijk niets nieuws behalve misschien dat „the present edition is that of the Oxford Shakespeare". Er staan aanteekeningen in de margine en aan den voet der bladzijden. De betere verklaringen en goede opmerkingen van Kooistra hadden de uitgaven van Wolters, Meulenhof, Tjeenk Willink, Versluys misschien ten goede kunnen komen, die alle met uitzondering van de derde uitgave volledig zijn. Zooals ik elders opmerkte kan vooral de eerste uitgave deze verbeteringen niet ontberen.

In de lange inleiding, die ik met genoegen las, mis ik de opmerking voor onze leerlingen (zie bl. XI en XVI), die W. H. Hudson maakt in zijn „Introduction to the study of Literature" bl. 257: „A dramatist who is anxious to throw some particular figure into clear relief is likely to avail himself freely of this method of cross-lighting. Shakespeare often employs it with great effect. He employs it with Antonio".

Voor onze scholen zou ik de passage op bl. XI, die begint met „The objectivity" etc. weglaten. Ik zou liever met Dr. J. Bouten (uitg. Tjeenk Willink) gewezen hebben op „the dramatic hedging, making the characters essentially human and acceptable". Tevergeefs heb ik gezocht naar opmerkingen over taalkundige verschijnselen.

Wat de verklaring der woorden en uitdrukkingen betreft moet ik, onder den drang van het verzoek, zeer kort in mijn bespreking te zijn, het volgende opmerken. Er zijn nog heel veel moeilijke passages in deze uitgave onverklaard gebleven, die den leerlingen duister zijn. Ik zal mij beperken tot de eerste bladzijden.

Blz. 4: „Plucking the grass"?

Blz. 4: „docked in sand" zou m. i. beter verklaard zijn als „embedded in sand", met het oog op wat volgt enkele regels verder: to kiss her burial. Ook deze uitdrukking is niet bevredigend verklaard. Voor „her burial" vond ik o. a.: „The sand in which she is buried."

Wat bedoelt de „editor" met „a loose construction". Zie ook bl. 11. Ik vrees dat de leerlingen, — de voorrede spreekt van „the ease of the pupil" — deze uitdrukking niet begrijpen.

Blz. 4: De regels 23—25 eischen zeer noodzakelijk een nadere verklaring.

Dit is eveneens het geval met blz. 5, regel 14, zal het een genot voor den leerling zijn dit spel te lezen en eenigszins te verstaan.

Op blz. 8 kunnen regels 2 en 3 eenvoudiger verklaard worden. Is de verklaring van „gudgeon" geheel juist?

Blz. 8: „I'll grow a talker for this gear" kan ook anders opgevat worden. Het klinkt wel eigenaardig als de „editor" schrijft:

„Something like ‚on this account'. The meaning is not exactly defined, but clear enough."

Op blz. 11 heeft „the present sum" volgens sommigen een andere beteekenis. Is op blz. 11 personal *favour* geheel juist? Zie ook blz. 9, regels 21—25; blz. 10, regels 6 en 7. Waarom maakt de geleerde schrijver geen opmerking over het gebruik van de „rhymed couplet" aan het einde van scene 1 van het eerste bedrijf? (blz. 11).

Op blz. 10 zou ik „in making question of my uttermost" verklaren als „in doubting my willingness to do the utmost I can do for you" (regel 11).

De prettige druk is een groot gerief, een stevige omslag een voordeel. De eenige illustratie: "The Engraving by Droeshout", maakt geen indruk.

Hilversum. R. Meurer.

E. Rijpma, De Ontwikkelingsgang der Historie. I. Oudheid en Middeleeuwen. II. Nieuwe Geschiedenis. III. Nieuwste Geschiedenis. Groningen-Den Haag, Wolters. 1925—1927. (Pr. *f* 2.50, *f* 3.25, *f* 4.25; geb. *f* 2.75, *f* 3.50, *f* 4.60; werkboekje *f* 0.90, *f* 0.90, *f* 1.75).

Gegroeid uit den vruchtbaren akker van de ervaring en de studeerkamer brengt dit leerboek veel goede en degelijke eigenschappen mee. Het is sober en eenvoudig geschreven, in rustigen stijl gehouden en laat den leeraar de volle ruimte voor zijn verhaal in de klasse. Hier en daar speelt de beknoptheid den bewerker parten, uit kortademigheid vermoedelijk valt dan zijn uiteenzetting neer tot vlakke algemeenheden en raakt de „ontwikkelingsgang" eenigermate zoek. Het meeste bezwaar hebben wij tegen de paragrafen, waarin de schrijver in het kort een samenvatting geeft aan het slot van een grooter geheel. Daarin is zijn stijl ons te alledaagsch en van eenige dieper doorvoelde visie geen sprake. Het causaal verband moest in deze bladzijden sprekender uitkomen en het ontzaglijk landschap der wereldgeschiedenis is rijk genoeg aan kleur dan dat de fletse tinten in deze beschouwingen te verantwoorden zouden zijn.

Veel frisscher en levendiger doet de illustratie aan. Daaraan is niet enkel groote zorg besteed, maar zij is tevens een succes. Wij hebben wel enkele bezwaren. Uit een paedagogisch oogpunt achten wij in Dl. I de afbeeldingen van de Apostelen Petrus en Paulus en van Franciscus van Assisi minder gelukkig gekozen, terwijl het ouderwetsche prentje, voorstellende de „Evangelieprediking van Willibrord" veilig achterwege had kunnen blijven.

Bepaald onsmakelijk doet ons aan een zin uit het bijschrift onder een prent bij den Bartholomeusnacht in Dl. II, blz. 56: „Op den achtergrond de poort van het Louvre. Daarvoor waarschijnlijk Katharina de Medici, *een stapel lijken beschouwende.*" Brrr, wat griezelig; maar ook historisch juist? In een leerboek, dat zoo groote aandacht schenkt aan beschavingsgeschiedenis, hadden wij zoo iets niet verwacht.

De groote historische lijn is wel wat vervaagd onder den loop van het verhaal. Met vertellen alleen komt de geschiedenis niet tot haar recht, het blijft noodzakelijk het verloop der verhoudingen in beschouwend verband in het oog te houden. De schrijver doet bijv. niet voldoende uitkomen hoe Frankrijk in de periode van de staatkundige godsdienstoorlogen gedwongen is tot passieve buitenlandsche politiek en waarom Hendrik IV eerst weer kon overgaan tot actieve staatkunde. Ook van de bloedige vervolging der katholieken in Engeland onder de regeering van koningin Elisabeth wordt geen melding gemaakt, daarentegen wel en met nadruk van de omgekeerde verhouding onder Mary Tudor, en toch is het verschil in beide perioden hemelsbreed en zeker niet in het nadeel van de dochter van Katharina van Aragon. Zulke onevenredigheden doen schade aan de harmonie en de historische juistheid van dit leerboek.

In de meeste van onze leerboeken wordt de beteekenis van den Krim-oorlog te laag aangeslagen. Daarin toch ligt het begin van de verwijdering tusschen Oostenrijk en Rusland, de groote tegenstelling met de voorafgaande periode 1815—1855, een verwijdering, welke is blijven doorwerken tot aan den wereldoorlog van 1914. Bismarck heeft wel getracht de scheur te dichten, maar den afstand te dempen, dat gelukte ook hem niet. Stellig onjuist is de opvatting, dat „het openbaar onderwijs sedert de wet van 1806 neutraal was op kerkelijk gebied" (Dl. III, blz. 199) in ons land. De uitvoering van wat er in de wet stond, is wel heel anders geweest.

In een leerboek met een omvang van drie deelen besluipen licht onregelmatigheden binnen. Wij moeten er hier en daar de aandacht op laten vallen, maar wij verhelen ons niet, dat er in het geheel ook veel goeds schuilt. Het werk pleit voor het beleid van den schrijver. Zorgvuldig gaf hij zich rekenschap van het belangrijke en minder belangrijke, ordenend en schiftend, steeds het doel, de ontwikkeling van den leerling, voor oogen houdend. Zij het boek in hoofdomtrek geslaagd, het kan zeker nog winnen in perspectief en verdieping.

De combinatie van algemeene en Nederlandsche geschiedenis in één leerboek kan ons slechts matig bekoren. Practisch zal het er wel op neer komen, dat de geschiedenis van het eigen land er min of meer op overschiet. Men behoeft geen chauvinist te zijn om in te zien, dat onze eigen geschiedenis voor onze eigen jeugd toch altijd van meer beteekenis blijft. Wij zijn eens gaan uittellen. In het eerste deel van dit leerboek worden er van de 188 blz. aan de vaderlandsche geschiedenis besteed: dertig. Dat lijkt op niets. Er zal wel geen land in Europa zijn, waar de vaderlandsche historie bij het meergevorderde onderwijs zoo sterk wordt weggeduwd als in ons land. Dat is natuurlijk niet de schuld van hen, die voor onze leerboeken zorgen, maar het wordt tijd, dat onze autoriteiten en regenten er zich rekenschap van geven gaan, dat van de geschiedenis een sterke invloed uitgaat op de vorming van het geestes- en gemoedsleven van onze jeugd, sterker, dan van de meeste andere vakken, die zij per programma te bestudeeren krijgen.

Vermoedelijk door dit verkeerd geörienteerd beleid zijn de werkboekjes in de wereld gekomen. In onze jeugd werden wij er gelukkig niet mee geplaagd: het beste werkboekje is en blijft de goede leeraar. Te vreezen valt, dat zulke hulpmiddelen om in den kortst mogelijken tijd het meest mogelijke af te doen — onze jeugd heeft zelfs „geen tijd" meer tegenwoordig! — heel licht tot het gevolg zal leiden, dat de eigen studie van den leerling beperkt wordt en hij uit gemakzucht zich leert richten naar een model op een afgeperkt paadje. Een voordeel lijkt ons dit geenszins.

Katwijk a/d. Rijn. J. Kleyntjens.

A. van Deursen, J. Overweel en W. de Vries, De Wereld en die daarin wonen, Beknopt Leerboek der Aardrijkskunde voor Christelijke Gymnasia, Hoogere Burgerscholen, Lycea en Kweekscholen. 1ste dl. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. *f* 2.25, geb. *f* 2.60).

Deze handleiding heeft veel verdienstelijks; de inhoud heeft hier en daar iets oorspronkelijks; aan de illustraties is veel zorg besteed; de aanhalingen ter verlevendiging van het landschapsbeeld of het volksbestaan zijn meestal doeltreffend. Het bijoogmerk, waarmee dit leerboek werd geschreven, komt echter hier en daar onnoodig sterk naar den voorgrond; niet alle landen zijn met dezelfde zorg behandeld; onverklaarde termen komen vaak zoo maar uit de lucht vallen: diluviaal en löss (blz. 28), dominions (blz. 65), gletscherpuin in Zuid-Beieren (blz. 71), norge-salpeter (blz. 125), enz. Bij eenige beperking van de vele aanhalingen — welker waarde door de auteurs stellig wordt overschat — was er een plaatsje geweest voor veel, dat met een paar woorden te vermelden was. Daar deze handleiding zeker wel een herdruk zal beleven, noemen we, voor de greep weg, enkele: Eupen-Malmédy bij België; Italiaansch en Duitsch in Frankrijk (het laatste in Elzas-Lotharingen 89%!); de Lötschberglijn in Zwitserland, als noodzakelijke aanvulling van de Simplonlijn; de Brenner en het Duitsche Midden-Tirol bij Italië; de Rhaeto-Romanen in Zwitserland; de Astra Romana in Roemenië; enz. Ontbreken mocht evenmin, waardoor Constantsa *de* Zwartezeehaven van Roemenië werd; door wie de Alandseilanden aan Finland werden toegewezen; in welke taal men Brünn en in welke men Brno zegt; dat de Finnen hun hoofdstad *Helsinki* noemen; enz. Dat bij het Fransche Alpenland van geen Mont-Blanc en Chamonix wordt gesproken, is het gevolg hiervan, dat de auteurs niet den moed hadden, met het centrum van ons werelddeel te beginnen. Fouten als de volgende doen het geheel afbreuk: dat de Hongaren en de Finsche volken, op blz. 27 door de Osmanen gescheiden, Mongolen zouden zijn (zie mijn „Finland", firma Thieme, Zutphen); dat Engeland = 10 × Nederland zou zijn, zelfs nu de Vrijstaat Ierland er van gescheiden is; dat de Gothard *pas* zeer belangrijk is; dat het referendum in Zwitserland op iedere wet wordt toegepast; dat gletschers stroomen, zooals herhaaldelijk in het boek voorkomt; dat er in Frankrijk een stad Dyon zou zijn; enz. Drukfouten komen in het boek meer voor dan men van drie correctors zou verwachten (Malmo, Trodhjem); maar daartoe behooren zeker niet: Queensborough, corn-country's, Irin, wiskey, enz., alle uit dezelfde wereldtaal; ook niet Ludwigshaven (naast Bremerhaven, enz.), daar eenige kennis van Opper- en Neder-Duitsch bij geen Nederlandsch geograaf mag ontbreken.

Deventer. R. Schuiling.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING, AMSTERDAM.

In het afgeloopen vereenigingsjaar werden de volgende voordrachten gehouden: Mej. Dr. S. A. Krijn: *Alexander Kielland;* C. F. A. van Dam: *Don Juan Manuel en zijn Conde Lucanor;* Dr. J. W. Marmelstein: *De Latijnsche Demonstrativa op hun doortocht door het Fransch;* Mej. P. M. den Hoed: *C. J. L. Almquist;* Dr. C. P. Burger Jr.: *Een teekening en een plaat met allegorische voorstellingen;* Dr. A. Zijderveld: *Eenige Granida-problemen;* C. F. A. van Dam: *Lope de Vega en het Nederlandsch;* Prof. Dr. B. Becker: *De Theologia Deutsch in de Nederlanden in de 16e eeuw;* Dr. K. J. Riemens: *Iets over Vondel's schooljaren;* Dr. J. C. de Buisonjé: *Neppen en Nepper;* Prof. Mr. Dr. Leo Polak: *De zin der δικαιοσύνη διορθωτική in Aristoteles' leer der straf;* Dr. M. Boas: *Planudes' vertaling van Cato;* Dr. J. van Dam: *De stijl van Veldeke's Servatius;* Dr. J. D. Meerwaldt: *Wat leest Faust in den spiegel op de ets van Rembrandt?*

H. DE GROOT, Secretaris.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. I. & B.-L., 1926, Nov.-Déc.: P. Lacau, Les trav. du Serv. des Antiquités de l'Égypte, en 1925—26. — R. Fage, La croix process. de S.-Julien-aux-Bois. — L. Poinssot, Siméon, évêque de Furnos Majus.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. **No. 3.** **December 1927.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Paula Matthes, Sprachform, Wort- und Bedeutungskategorie und Begriff. Philosophische Untersuchungen im Anschluss an das Kategorienproblem der gegenwärtigen Sprachwissenschaft. Halle, Niemeyer. 1926.

De nieuwere logica maakt er de oude een verwijt van dat deze argeloos de begrippen uit de taal nam in plaats van uit het denken. Reeds Aristoteles zou aan die vergissing niet ontkomen zijn. Maar nu de logica „zuiver" geworden is, staat ze vrij tegenover de taal: ze maakt zelf haar teekenstelsels en al blijft ze zich door taal laten begeleiden om hoor- en leesbaar te worden, haar *inhoud* is niet meer aan eenige *gegeven* taal gebonden. En de taalwetenschap heeft de logica meegeholpen om zich vrij te maken: van haar kant heette het, dat ze zich van logische vooroordeelen zuiverde.

Tegenwoordig zijn logica en taalwetenschap weer bezig elkander te naderen en in die beweging heeft bovengenoemd geschrift zijn plaats. Het poogt antwoord te geven op de vraag, welk licht de taalkundige classificatie der woorden werpt op de leer van het begrip en omgekeerd. Zekere psychologistische opvatting der taal en autonome logica zouden die vraag gelijktijdig hebben afgewezen: dat ze hier gesteld wordt teekent een nieuwe wending. Verschillende groepeeringen der woordsystemen worden besproken. Sommigen hebben aan hun classificaties een zeer algemeene, vaste en bijna apriorische beteekenis toegekend, zooals v. Humboldt, die naar den grondvorm der „innere Rede" zocht om van daar uit alle empirische verschijnselen der talen te begrijpen. Anderen gingen bescheidener te werk, zooals de la Grasserie, Noreen, H. Paul, en merkten op, dat hoe strenger men met gegevens rekent, des te meer de afwisseling en het in elkaar overgaan der verschijnselen aandacht vraagt.

Terwijl bij Wundt, Paul, Vossler de classificatie steeds afhankelijk blijft van den verschuivenden invloed der momentane, onvoorziene associaties die het gebruik der woorden telkens bepalen en dus behoudens eenige zeer algemeene schema's geen vaste indeelingen worden gegeven, tracht Richard M. Meyer Humboldt's gedachte uit te werken en waagt de opstelling van beteekenisstelsels die in „alle talen" als „empirische feiten" (54) zouden te vinden zijn. Schrijfster neemt dat denkbeeld over en spreekt van een „geheime Systematik" (88) die de taal „durchwaltet" (94). Tweeërlei stelsel wordt dan uitgestippeld, dat der *rededeelen*, afgeleid uit de functie van het spreken zelf en dat der *beteekenisgroepen*, empirisch opgespoord aan de hand van de gegeven woorden. Dezelfde woorden dienen als uitgangspunt om begrippen op te bouwen. Overtuigend wordt aangetoond, dat woorden die in de taal in beteekenisfunctie optreden nog geen begrippen zijn.

De opbouw is bedoeld als streng-algemeen. Er wordt een *algemeene* gedachte over gevormd, hoe het in de taal *altijd* en *overal* toegaat en *moet* toegaan. Dat nomen en verbum samen dragers van de zin *moeten* zijn is dan *geen gevolgtrekking* uit het ervaringsfeit dat het meestal zoo *is*, maar een „*wezens-inzicht*", gewonnen uit geconcentreerde verzinking die zich in het geboorteproces van *alle* taal verplaatst. Toch blijven die inzichten niet buiten het gegevene staan, maar begrijpelijkerwijs zoekt men ze te steunen door eenige ervaringsgegevens. Gevolg is dat wat verschijnsel te midden van andere is als *model* van wezensinzicht wordt aangehaald, zoo b. v. Humboldt's loffelijk getuigenis over de latijnsche flectie als de ware

uitdrukkingsvorm van logische orde, of, krasser nog, Haase's wezens-beschrijving van den ablativus („der beim Beginn des Seins als dasselbe bedingend vorausgesetzte Gegenstand") als ware deze niet samenvloeisel van eenige oudere casus. Is dit niet een *speculatief* gebruik van gegevens en is het niet even willekeurig als den bestrijders van logische begrippenstelsels in de primitieve talen te verwijten dat ze hun argumenten juist nemen uit decadente in plaats van uit ongerepte ? (96).

Het korte geschrift is zoo vol gedachten dat een behoorlijk overzicht moeilijk is te geven. De hoofdbedoeling is onmiskenbaar: de warrelende ervaringswereld der taalverschijnselen onder een vast schema te brengen en de methode der historisch-psychologische ervaring te vervangen door die der wezens-inzichten. Er is in wezensbeschrijving nog altijd iets dubieus: haar kracht zou hierin liggen, dat ze uit een willekeurig, toevallig gegeven een gansche samenhang van evidente kennis te voorschijn haalt. De toepassing op een zoo bij uitstek ervaringsgebied als de taal doet vragen of dat voordeel der wezens-inzichten niet ook hun onvoldoendheid is. Hopelijk onderzoekt schr. eens afzonderlijk de ontologie der beteekenisstelsels. Heeft zij wel bedacht, wat het zeggen wil, zoo maar aan te nemen dat deze stelsels empirische feiten en werkende machten zijn ? Hier valt misschien van de psychologisten nog wel iets te leeren. Ook de stelsels van R. M. Meyer zijn voorshands niets anders dan *vormen van orde* waarin wij woorden *plaatsen*. De indruk dat deze *onze* vormen van orde = organisatievormen van de *taal zelf* zijn, houdt zoolang stand als we bij het rangschikken eenzelfde woord slechts eenmaal, in één groep zien voorkomen. Zoodra we evenwel zien dat zeker woord een snijpunt van rangschikkingen is, die we niet tegelijk kunnen vasthouden, valt die overeenstemming weg, maar niet de mogelijkheid om met ordenen door te gaan. Dat sporen van „logos" overal geheimzinnig door heen glanzen beteekent dan, dat het ordenen vrijwel gelukt, maar niet geheel. Dat schr. met Haase ontkent: één woord kan niet onder meerdere rededeelen voorkomen (29) en met Meyer probeert bij ieder woord *zijn* beteekenissysteem te vinden, lijkt mij een rest van realisme, dat gebleken rangschikbaarheid voor de zaak zelf aanziet. Hier valt minder te schouwen dan te analyseeren.

Amsterdam. H. J. Pos.

P. Chantraine, Histoire du parfait grec. (Collection linguistique publiée par la Société de linguistique de Paris, XXI). Paris, H. Champion. 1927.

De heer Chantraine, een leerling van Meillet, toont in dit boek een linguist te zijn die een nauwkeurige, filologiese kennis van het Grieks bezit. Zijn methode wettigt groot vertrouwen.

De schr. baseert zijn betoog op de juiste definitie, dat het Griekse perfectum aanwijst „un état atteint à la suite d'un procès antérieur". Dit tweeledige van het Griekse perfectum geeft inderdaad de verklaring van zijn gebruik en tevens van zijn geschiedenis. Het oudste ons bekende Grieks kent niet of nauweliks, zegt hij, „le parfait résultatif". Misschien vraagt iemand: „is het bereiken van een toestand dan niet te beschouwen als een resultaat ?" Maar spoedig wordt de term „résultatif" nader toegelicht. Bedoeld wordt een resultaat dat zich openbaart in een *voorwerp* van het werkwoord; onder zijn de perfecta waarbij een accusativus de betekenis van het werkwoord beperkt, zonder dat de handeling overgaat op een eigenlik voorwerp (blz. 12). Ik beken, dat niet alle voorbeelden door de schr. aangehaald mij overtuigd hebben, doch dit doet weinig ter zake: ook hij erkent, dat Homerus ten minste één (ik geloof meer dan één) voorbeeld van zulk een „parfait résultatif" oplevert, en in verdere hoofdstukken wordt dan, soms door lange lijsten (blz. 125—135), aangetoond, dat het aantal van dergelijke perfecta in het Atties legio was. Een andere uitbreiding is de vorming van een perfectum medium, waarvan het participium in postklassieke tijd (getuige het N. T.), een biezonder veel voorkomende vorm is; in het hedendaagse Grieks leeft het voort, ja, is zijn functie nog algemener geworden (blz. 225).

Van „perfecta intensiva", een onderscheiding door Curtius voorgesteld en door verschillende grammatici (b.v. Brugmann en Stahl) overgenomen, wil de heer Chantraine, m.i. zeer terecht, niet weten. Als men vasthoudt aan de algemene definitie, die in het Nederlands menigmaal verduidelikt kan worden door omschrijving met behulp van het verbum substantivum („ik ben iemand, die . . . . heeft"), ziet men dat het aangeven van de toestand dat pseudo-intensieve teweegbrengt en een afzonderlike rubriek niet nodig is. Wel heeft het perfectum door zijn resultatief karakter geleid tot een veelvuldig gebruik bij de Oratores en, voeg ik er aan toe, bij de latere schrijvers; men kan, als men van onderverdelingen houdt (ik doe dat niet), dan van een „parfait expressif" spreken, doch dit is geheel iets anders dan wat Curtius bedoelde.

De schr. had er nog op kunnen wijzen, dat de verbinding, reeds in klassiek Grieks, van woorden als **πρότερον** en **τότε** met een perfectum uit de tweeledigheid van zijn betekenis is te verklaren. Die tweeledigheid, meer dan 't toenemen der „parfaits résultatifs", is m.i. de oorzaak geworden van zijn verdwijnen. De uitdrukking van het voorafgaande gebeuren heeft die van de toestand op de achtergrond gebracht en zo kwam het perfectum op terrein van de aoristus (indic.). Een van beiden werd overtollig, het perfectum heeft het veld moeten ruimen, maar dat geschiedde na lange strijd. Wanneer begon die, wanneer werd hij beslist ? Bij 't beantwoorden van die vragen toont de heer Chantraine een zeer prijzenswaardige voorzichtigheid. Hij constateert niet, gelijk zo vele grammatici, verwarring wanneer in een zelfde zin perfectum en aoristus voorkomen, zonder voor ons altijd begrijpelike reden van die wisseling. Zelfs als dezelfde schrijver in gelijksoortige uitdrukkingen de ene maal 't perfectum, een andere maal de aoristus gebruikt, moet men er aan denken, dat hij nu eens de toestand dan weer het geschieden sterker heeft laten spreken. Bij Menander aarzelt de heer Chantraine (ik zie hier weinig verschil met het klassieke gebruik), bij Polybius twijfelt hij, bij 't N. T. en de oudere Papyri evenzeer en ten slotte geven algemene overwegingen en de talrijkheid der gevallen hem aanleiding om te besluiten, dat in de latere keizertijd het perfectum geheel uit de levende taal is verdwenen. De verdwijning wordt niet aangekondigd door vermindering van gebruik. Met biezondere instemming las ik zijn woorden: „la fréquence d'emploi d'une forme ne permet pas de juger de sa vitalité" (blz. 254).

Aan het postklassieke Grieks heeft de schr. evenzeer zijn aandacht gewijd als aan het klassieke; ook de dialekten, die door aard en omvang een minder rijke oogst opleverden, en de papyri zijn geraadpleegd: de uitkomst was in hoofdzaak gelijk aan wat de meer litteraire teksten leerden. De buitengewone betekenis van het N. T. voor de kennis van de Koiné, steeds in haar verband met het tegenwoordige Grieks te beschouwen, erkent de heer Chantraine ten volle. Ik kan echter niet met hem meegaan, wanneer hij zowel de taal als de stijl van het Johannesevangelie „souteuus et solennels" (blz. 230) noemt; die uitspraak aanvaard ik alleen voor de stijl. En evenmin verenig ik mij met zijn vermelding van het vierde Evangelie en de Openbaring als het werk van dezelfde schrijver: juist bij 't perfectum blijkt het grote verschil van taal. Andere dubia die mij in het laatste gedeelte van het boek troffen, laat ik hier uit plaatsgebrek buiten bespreking.

Een voortreffelike samenvatting aan het einde van het werk en vrije, maar nauwkeurige, vertalingen van alle belangrijke plaatsen helpen de lezer. Het Frans leent zich dikwels minder gemakkelik tot het weergeven van de betekenis dan onze taal, waarin wij kunnen onderscheiden *ik heb* van *ik ben besloten*, *ik heb mijn boek vergeten* van *ik ben mijn Grieks vergeten*. Natuurlik kan bij een boek waarin wellicht een paar honderd plaatsen besproken worden, verschil van opvatting niet uitblijven, maar het zo goed gedokumenteerde en heldere geschiedverhaal heeft, dunkt mij, als geheel genomen, weinig tegenspraak te duchten.

Leiden. D. C. Hesseling.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Die Heimkehr des Odysseus. Neue Homerische Untersuchungen. Berlin, Weidmann. 1927. (Pr. M. 8.40).

De volledige interpretatie der overgebleven literaire kunstwerken, verklaring van den zin en den opbouw, die niet bij noten blijft staan, heeft Wilamowitz taak der philologie (in ruimsten zin) genoemd. Zijn jongste werken werden door dien geest gedragen. Thans keert hij na veertig jaren tot de Odyssee terug, daartoe gevoerd door Schwartz' Odysseeboek. Niet meer het reconstrueeren van nieuwe, schoonere, Odyssee's op grond van het behoudene: een spel, geestrijk spel, doch spel ad infinitum. Tien capita gewijd aan afzonderlijke boeken, een elfde aan de dichters der Odyssee, een twaalfde aan Odyssee en Homerus. Wie deze doorleest zal met ons het verhelderende, maar ook het prikkelende dezer doorloopende commentatie gevoelen.

Men kan telkens en telkens daarbij van instemming of ontstemming getuigen, doch het gaat niet aan incidenteel kritiek te oefenen, daar alles te zamenhangt, daar men den schrijver het recht moet laten zóó het geheel te omvatten naar zijne zienswijze, daar men het ensemble dient te aanvaarden — of te verwerpen. Wilamowitz heeft boeken over „het homerische werk" ongelezen ter zijde gelegd, geeft aan de schrijvers den raad evenzoo te doen met het zijne. Dit mag aan velen, wier namen telkens tusschen de regels opduiken, onaangenaam zijn, het is welbeschouwd de eenige weg om klassieke philologie niet te laten infiltreeren door persoonlijken strijdklank, door kritiek, die op een uiteraard zeer subjectief gebied — en beschouwing van een kunstwerk gaat nu eenmaal niet buiten subjectiviteit om — te vaak slechts één ding bewijst: de geprikkeldheid van den criticus. Wie de Odyssee aan jongeren of ouderen verklaart, zal zichzelf en anderen dienen, door dit boek op te slaan: maar hij geve wat dit eeuwig bekorende epos voor hem *persoonlijk* is geworden door innige vertrouwdheid met den *tekst*.

Leiden. J. Vürtheim.

G. Jachmann, Die Geschichte des Terenztextes im Altertum. (Rektoratsprogramm der Universität Basel). Basel, 1924. (Pr. Schw. Fr. 8.—; verkrijgbaar Univ.-bibl., Basel).

Over de geschiedenis der Terentius-handschriften, die al zoo lang de belangstelling der philologen heeft, is het laatste woord nog niet gesproken. Dit geldt in het bijzonder voor de geïllustreerde manuscripta, waarvan een ernstige bestudeering eigenlijk eerst mogelijk gemaakt is door de kostbare en schitterende publicatie van den Ambrosianus (F.), door E. Bethe in 1903 te Leiden bezorgd, en door de reproductie van de teekeningen, die het Parijsche handschrift bevat, een reproductie, die wij aan Omont danken (1907).

Kwam Friedrich Leo, wien de verdienste toekomt de problemen, die de Terentius-handschriften scheppen, het scherpst te hebben gesteld, tot de overtuiging, dat die illustraties haar ontstaan te danken hebben aan werkelijke tooneeluitvoeringen en dus tot zeer oude tijden terug te brengen zijn, zoo sprak Engelhardt in een in 1905 te Jena verschenen dissertatie als zijn meening uit, dat wij hier volstrekt niet met zulke oude teekeningen te doen hebben, maar dat zij in later tijd naar den tekst zijn ontworpen. Beiden vonden krachtigen steun: Leo bij Robert, Hauler e.a., R. Kauer sloot zich in zijn belangrijke bespreking van de Terentius-literatuur in Bursians Jahresbericht. 1910 bij Engelhardt aan.

Jachmann doet in het werk, waarvan ik de verschijning hier — helaas veel te laat! — aankondig, een ernstige poging om tot een oplossing van dit vraagstuk te komen. Hij doet dit uitvoerig, breedsprakig en op een wijze, die den lezer vermoeit en de waarde van zijn studie vermindert. En dit is jammer, want zijn geschrift verdient stellig de belangstelling van ieder, die zich voor Terentius interesseert.

In het eerste en beste van de 3 hoofdstukken, waarin hij zijn studie heeft verdeeld, toont schrijver op m.i. overtuigende wijze aan, dat het standpunt van Leo en Robert, die den boekhandel van Pomponius Atticus als de wieg van de geïllustreerde Terentius-uitgave beschouwden, onhoudbaar is. Jachmann heeft volmaakt gelijk als hij beweert, dat de teekeningen bij Andr. I, 1, Eun. II, 2 en III, 2, Heaut. II, 4, Hec. III, 4 niet geheel weergeven, wat men op het tooneel voor zich zag, en dat de illustratie bij Ad. III 3*a* (vs. 364) zelfs volmaakt in strijd is met de bedoeling van den tekst. Ook de behandeling der κωφὰ πρόσωπα — of liever gezegd: het niet teekenen van die figuranten, die wèl op het tooneel waren, maar niet in den tekst worden genoemd, wordt door schrijver terecht aangevoerd als een aanwijzing, dat de illustrator zijn teekeningen niet naar het spel der histriones ontwierp, maar aan den geschreven tekst ontleende. Bovendien kan Jachmann aantoonen, dat de teekenaar op meer dan één plaats van de indeeling der stukken afhankelijk was.

Dit laatste leidt den schrijver tot een onderzoek naar

de wijze, waarop die indeeling in scaenae is tot stand gekomen, welke principes daaraan ten grondslag liggen en of zij gediend kan hebben voor den régisseur. Ook de tituli betrekt Jachmann in dit onderzoek. Maar ook hier moet hij tot een negatief resultaat komen. De tituli zijn veel te onvolledig en de indeeling is veel te willekeurig, dan dat zij voor een opvoering van eenig nut hebben kunnen zijn. „Der Urheber hat sehr oft ganz bewusst reine „Buchszenen" herstellen wollen und hergestellt. Dem Regisseur freilich war damit nicht gedient, dem musste wirklich daran liegen die Abschnitte der Handlung regelmässig zu bezeichnen und er musste darin bestimmte Prinzipien befolgen". Illustraties en indeeling behooren blijkbaar bij elkaar. Zij zijn het werk van één en denzelfden geest.

Dat de indeeling, hoe willekeurig ook aangebracht, toch in alle handschriften vrijwel gelijk is (de afwijkingen zijn verklaarbaar) wijst op gemeenschappelijke afstamming. Een grondige bestudeering der corruptelae en interpolaties noopt ook tot die conclusie en zoo vermoedt J. dat al onze codices op één oude uitgave teruggevoerd kunnen worden, mogelijk de geleerde publicatie van M. Valerius Probus. Maar niet onmiddellijk stammen zij daarvan af. Een handschrift Φ dat in kwaliteit en zuiverheid van tekst reeds veel van de traditie van Probus had verloren, denkt hij zich als schakel eensdeels tot de A-klasse (Bembinus) anderdeels tot de geïnterpoleerde recensio: ς, waarvan de mscc. der γ-, δ-, en μ-klassen worden algeleid.

De illustraties zijn ten nauwste verbonden aan den γ-tekst. De vergissing, die de teekenaar bij Heaut. II, 4 maakt (waar ook Clitipho geteekend is, die in het geheel niet ten tooneele verschijnt), is door T. Faber juist verklaard en wordt begrijpelijk, als men weet, dat nog de Valentiennensis — volgens Kauer een zeer goed hs. der γ-klasse — in vs. 400 in plaats van CLIN. *Syre, vix suffero eqs* heeft CLIT. *Syre, fix eqs.* Zij zijn naar alle waarschijnlijkheid vervaardigd voor de oorspronkelijke uitgave der γ-teksten in het eind van de 3e of begin van de 4e eeuw.

Een beschouwing over de Calliopius-recensio besluit het boek, dat ik om zijn scherpzinnige argumentatie gaarne ter lezing aanbeveel.

Leiden. D. E. Bosselaar.

C. J. Gadd, A Sumerian Reading-Book. Oxford, Clarendon Press. 1924.

Het is nog geen kwart eeuw geleden, dat men aarzelde, of het Sumerisch wel den naam van een echte taal verdient of slechts als een soort geheimschrift (Kryptografie) moest worden beschouwd. Deze strijd tusschen Sumeristen en anti-Sumeristen, tusschen Halévy en zijn tegenstanders, behoort tot het verleden. Dat het Sumerisch als de oude en heilige taal van Mesopotamië belangstelling en bestudeering verdient: er is niemand, die het betwijfelt. De Sumerologie is de grondslag der Assyriologie.

Maar de hulpmiddelen zijn schaarsch. Naast de grammatica's van Delitzsch en Poebel ontbrak vooral een Chrestomathie. De destijds verdienstelijke werken van Lenormant, Haupt, Hommel zijn sinds lang verouderd. De groote prachtwerken, waarin de teksten gepubliceerd zijn, waren voor velen onbereikbaar en ook het taalkundige werk van geleerden als Thureau-Dangin, Poebel en Langdon moest voor een ruimeren kring toegankelijk worden gemaakt.

Met vreugde zal dus dit „Reading-Book" door velen zijn begroet. Het heeft vooral practische beteekenis. Primaire kennis van de Akkadische taal en van het Oud-Babylonisch schrift zijn verondersteld. De „list of transscriptions", p. 1—6, biedt slechts de Assyrische vormen van de teekens. Geheel volledig is deze teekenlijst (die met behulp van de woordenlijst op p. 177—194 kan worden aangevuld) niet; ik miste bij het gebruik teekens als *asilal, gul* (XI 35), *sag, šargeš, tun.* Aanbeveling verdient de onderscheiding van gelijkluidende transscripties door cijfertjes, niet door accenten. Hierop volgt een beknopt overzicht over het schrift en de grammatica. Wie hier verder wil gaan, vindt de gegevens (b.v. ook wat de onderscheiding der verschillende praefixa bij het werkwoord betreft) in de „Grundzüge der sumerischen Grammatik" door A. Poebel, die door den Schr. nog niet konden worden geraadpleegd. Of nieuwe termen zooals „Ablative" (p. 22), „Directional" en „Semblative" (p. 25) in dit verband aanbeveling verdienen, is twijfelachtig.

De Chrestomathie zelf biedt, met transscripties, interlineare vertalingen en taalkundige toelichtingen, in de eerste plaats een aantal historische teksten, vooral uit Telloh. Het is voor den beginner wel buitengewoon gemakkelijk, hier opschriften van Utu-hegal, Lugalzaggisi, Entemena, Gudea enz. zoo handig bij elkaar te vinden, die men vroeger uit de meest verschillende publicaties moest bijeenzoeken. In de tweede plaats vindt ook de godsdiensthistoricus veel van zijn gading: o.a. het Sumerische Zondvloedverhaal, de beschrijving van de gouden eeuw in Dilmoen, een hymne ter eere van Tammoez en Ištar, bezweringen. Ook de juridische teksten ontbreken niet geheel (No. 25—27). De vertaling is vaak minder zeker dan de beginner zou vermoeden (ik denk b.v. aan de m.i. twijfelachtige opvatting van X 10 en 11). Ik vond slechts één drukfout: X 14 *a* in plaats van *la*. Het boek verdient warme aanbeveling.

Leiden. F. M. Th. Böhl.

H. Brinkmann, Entstehungsgeschichte des Minnesangs. (Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Buchreihe, 8. Bd.). Halle, Niemeyer. 1926. (Pr. M. 7.50; geb. 9).

Tot dit boek vormt 's schrijvers *Geschichte der lateinischen Liebesdichtung im Mittelalter*, verschenen Halle 1925, de inleiding. Zijn resultaten waren daar in hoofdzaak tweeërlei: 1e de Lat. liefdespoëzie heeft zich ontwikkeld uit vriendschappelijke briefwisseling tusschen clerici en nonnen, 2e de voornaamste verbreiders der liefdeslyriek in de 12de eeuw waren de Vaganten, die Schr. in tegenstelling tot bijv. Spiegel cultureel hoog stelt. Op deze conclusies baseert zich Schr.'s meening over het ontstaan van Trobadorpoëzie en Minnesang. Hij voert tal van vergelijkingen aan om te bewijzen, dat de voornaamste motieven dezer hoofsche lyriek uit de Latijnsche epistels en gedichten verklaard kunnen worden. Hierbij nu is het van het meeste gewicht een bepaalde streek aan te kunnen wijzen, waar de beïnvloeding heeft plaats gehad. Tot dusver was zulks niet gelukt en wegens het ontbreken van dezen schakel had bijv. Burdach het ontstaan uit de Middellatijnsche

lyriek verworpen (*Vorspiel* I, 284). Brinkmann nu voert als bewijzend intermedium het dichterlijk leven van de school van Angers aan. De verhouding tusschen Marbod, Balderich, Hildebert en de door hen vereerde dames toont veel overeenkomst met de door de Trobadors bezongene. Van Angers uit moet zich deze wijze van vrouwenvereering steeds verder hebben uitgebreid; dit dus in overeenstemming met het feit, dat de oudste Trobadors optreden in Midden-Frankrijk, in Limousin, hoewel de afstand van Angers naar Limousin toch ook weer te denken geeft. De Trobadors, wier kunst tot dusver vaak als zelfstandige schepping heeft gegolden, ontleenden volgens Schr. het christelijk element aan Angers, het erotische aan de Vaganten. Het milieu van Angers werkte indirect ook op den Minnesang in, voor zooverre hier althans van Romaanschen invloed sprake kan zijn. Voor den ouderen Minnesang, dien van vóór Hausen, verwerpt Schr. terecht den invloed eener oude inheemsche lyriek, welker bestaan immers niet bewezen kan worden. Hij verklaart ook den oudsten Minnesang uit Middellatijnsche invloeden.

Schr.'s methode heeft iets verlokkends, bijv. waar hij aantoont, hoe het liedje *dû bist mîn, ich bin dîn* slechts een herhaling geeft van een gedachte uit den eersten Tegernsee Brief, waarbij het aansluit, en vele van zijn parallellen zijn ongetwijfeld frappeerend, maar toch kan zijn methode zelden tot een strict bewijs voeren. Er schuilt een groot gevaar in het aanvoeren van parallelplaatsen, waar het gedichten van zoo conventioneel karakter geldt. Zoo wijst Schr. voor M. F. 6, 9/11: *mich dunket winter unde snê schoene bluomen unde klê, swenn ich in umbevangen hân* op een Latijnsch liedje, dat ongeveer dezelfde gedachte bevat, maar reeds Jeanroy (*Origines*, 290) en Singer (*P.B.B.* 44, 428) hadden aan een plaats bij Bernart de Ventadorn herinnerd, die veel dichter bij staat. De vraag lijkt gewettigd, of dezelfde gedachte niet nòg vaker zal zijn verwerkt, of wel ooit uit te maken zal zijn, wie ze het eerst heeft gedacht, en ten slotte of zulks niet voor meerdere van Schr's bewijsplaatsen zal gelden. Ondanks het vele voortreffelijke, dat zijn boek bevat, is soms een zekere vluchtigheid niet te miskennen. Het *Falkenlied* van den Kürenberger sluit hij blz. 109 van de bespreking uit, omdat het niet noodzakelijk in erotischen zin behoeft te worden opgevat.

Echter, in weerwil van de onvolmaaktheden, de te snelle conclusies en het soms willekeurige van de beslissingen, moet dit boek als een nieuwe oriënteering in een zeer moeilijk te overzien gebied, dankbaar worden begroet. Schr.'s groote verdienste bestaat hierin, dat hij duidelijk heeft getoond, dat Middellatijnsche lyriek sterk op Trobadors en Minnesang heeft ingewerkt. Al zullen verschillende van zijn uitspraken blijken te haastig te zijn neergeschreven, deze hoofdverdienste blijft bestaan.

Als Nederlander gevoelt men een zekere voldoening te kunnen constateeren, dat overeenkomstige ideeën als die in het besproken boek, reeds vroeger in de geschriften van twee landgenooten voorkomen, t.w. Salverda de Grave en Frantzen. In de verhandeling *Over middeleeuwsche school- en volkspoëzie* (Med. Kon. Akad. Lett. 53, A, Nr. 10) van den laatste, vindt men de hoofdgedachte van Brinkmann reeds ontwikkeld.

Ook de Walther-dissertatie van W. H. Moll is onafhankelijk van Brinkmann.

Amersfoort. H. Sparnaay.

W. Meier, Jean Paul, Das Werden seiner geistigen Gestalt. Zürich-Leipzig-Berlin, O. Füssli. 1926. (Pr. Zwits. fr. 8, geb. fr. 10).

Onder de vele werken over Jean-Paul uit den tijd van het jubileumjaar 1925 (ik noem slechts de bekende werken van *Harich* en *Burschell*) neemt dat van Meyer een bizondere plaats in. Vooreerst behandelt het slechts den tijd van 1763—92, maar bovendien is het noch biographisch, noch „literargeschichtlich" ingesteld, maar geeft veeleer op metapsychisch-metaphysischen grondslag diens „Wesenschau", een methode, die slechts in zeer weinige handen (Simmel!) tot bruikbare resultaten voert. Tot die weinigen behoort Meyer m.i. niet. Niet alleen is de stijl van dit werkje zoo onmogelijk gemaniëreerd en extatisch, dat het begrip er ernstig onder lijdt, ook de inhoud lijkt mij wel wat mager, om het gebouw van Jean Paul's levenswerk te kunnen dragen. De schrijver toch gaat uit van een „Erlebnis" van den dichter uit diens jeugd: het plotseling zich bewust worden van zijn ik in tegenstelling tot de buitenwereld, en leidt daaruit het hem voor altijd kenmerkende levensgevoel af: de zelfbespiegeling, het dualisme, zijn zuiver subjectief innerlijk leven, de vervreemding van de nuchtere werkelijkheid, het verlangen naar het oneindige, de onvoldaanheid met het eindige, kortom al datgene, wat men wel Jean Paul's humor heeft genoemd. Deze constructie schijnt mij, ondanks het rijke materiaal van den schrijver, wel heel gewaagd en onzeker. In zooverre heeft het boek m.i. geringe beteekenis.

Maar dat neemt niet weg, dat men, ook al aanvaardt men de fundamenteele hypothese niet, in de details heel wat wetenswaardigs vindt. Goed komt b.v. Platner's invloed in Leipzig op den jongen J. P. uit, diens verhouding tot Leibniz wordt ons zeer duidelijk en de beteekenis van den dood zijner twee vrienden (Oerthel † 1786, Hermann † 1790) voor zijn geheele latere levensbeschouwing met haar vast vertrouwen op God en de onsterfelijkheid weet Meyer zeer plausibel te maken. Ook wat hij ons van Jean Paul's werken heeft te vertellen, is, hoewel ietwat vaag, toch meestal origineel en niet onbelangrijk: de eerste satirieke geschriften (Grönländische Prozesse, 1783, Papiere des Teufels, 1789, Fälbel, 1790) zijn met vele onuitgegeven werken en de brieven in den tekst verwerkt, de eigenaardige idyllenpoëzie van Wuz (1791) en Fixlein (1796) wordt terecht met een verschuiving in het levensgevoel van den dichter in verband gebracht en het eerste grootere werk, de onvoltooide roman Die unsichtbare Loge (1791—92), vindt waardeering als de eerste manifestatie van den geheelen tweespaltigen Jean Paul, als een werk, waarin reeds de kiemen van alle volgende werken verborgen liggen. Zoo laat Meyer's werk een eenigszins tegenstrijdigen indruk achter: het goede detail-materiaal komt door de wat overhaaste synthese niet geheel tot zijn recht.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

Kristian von Troyes, Yvain, her. v. **W. Foerster.** 2e unveränderte Auflage mit einem Nachwort von A. Hilka. (Romanische Bibliothek). Halle, Niemeyer. 1926. (Pr. M. 4).

Wegens de „nood der tijden" heeft de uitgever van Foerster's edities der werken van Chrétien de Troyes moeten besluiten slechts een afdruk van de laatste door Foerster zelf gegeven uitgave van *Yvain* het licht te

doen zien, doch hij heeft aan prof. Hilka verzocht in enige aan de inleiding toegevoegde bladzijden enkele aanvullingen te geven betreffende hetgeen in de laatste jaren is geschreven over de problemen die met deze tekst in verband staan. Wij vermelden uit dit zorgvuldige appendix het volgende. Over het vaderschap van *Philomena* oordeelt Hilka, evenals Foerster, anders dan de uitgever, dr. C. de Boer; hij ontkent, zij het ook met enige beperking, dat dit gedicht van Chrétien is. Uitvoerig bespreekt hij de vraag, welk verband tussen het verhaal van het *Mabinogion* en *Yvain* bestaat, en ook hierin blijft hij Foerster getrouw, en beschouwt het Oudfranse gedicht als de bron van *Owein*. Een lijst van geschriften uit de laatste jaren die voor de beoordeling van *Yvain* belang hebben, besluit Hilka's supplement.

Amsterdam. Salverda de Grave.

La Rochefoucauld, Mémoires. Introduction du Cte **Gabriel de la Rochefoucauld.** (Coll. des Chefs-d'oeuvre méconnus). (Pr. 15 frs). Paris, Bossard. 1926.

Het is aangenaam de *Mémoires* van den Franschen moralist thans in de aantrekkelijke uitgave der „Miskende Meesterwerken" te kunnen lezen. Of zij echter in deze categorie thuisbehooren is een vraag, die ik ontkennend zou willen beantwoorden. Immers, er is in den loop der tijden steeds veel werk van deze gedenkschriften gemaakt, zij het ook in den beginne op een niet zeer gelukkige wijze. Zoozeer trokken zij reeds dadelijk de aandacht, dat La Rochefoucauld er niet in slaagde om — zooals zijn wensch was — ze in elk geval tot aan zijn dood geheim te houden. Al tijdens het leven van den schrijver verscheen — buiten zijn weten en tot zijn ergernis — een uitgave, waarvan hij terecht verklaarde, dat twee-derde niet van zijn hand was. De onvolledige en vervalschte uitgaven volgden elkaar met succes op gedurende de 17de en 18de eeuw (in de Bibliothèque nationale berusten de twaalf verminkte manuscripten die voor die edities gebruikt zijn) totdat eindelijk, na de reeds aanmerkelijk verbeterde uitgaven van 1804 en 1817, die Renouard bezorgde, de authentieke, volledige tekst verscheen in de *Oeuvres Complètes* van La Rochefoucauld, gepubliceerd door Gilbert en Gourdault, in de *Coll. des Grands Ecrivains*. (Parijs 1868—1884). Het is deze tekst (waarvan het hs. bewaard is in het kasteel de la Roche—Guyon), dien Graaf Gabriel de la Rochefoucauld, een nazaat van den moralist, met bijvoeging van een inleiding en aanteekeningen, heeft gereproduceerd. Miskend was de waarde der *Mémoires* dus geenszins.

Ook durf ik mij afvragen of het niet overdreven is hier van een meesterwerk te spreken. Belangrijk voor de nadere kennis der Fronde zijn deze gedenkschriften stellig en óók dragen zij er toe bij om ons den persoon van La Rochefoucauld, die, al tracht hij zich op den achtergrond te houden, toch telkens naar voren treedt en van zijn gevoelens en inzichten getuigt, beter te doen kennen: twee qualiteiten die een herdruk, zooals de thans gebodene ten volle rechtvaardigt. Maar ik daag ieder uit de 291 bladzijden der *Mémoires* zonder zuchten en geeuwen door te lezen. Dit is tot op zekere hoogte aan het onderwerp te wijten. De schrijver geeft, als ooggetuige en deelgenoot van de Fronde, een overzicht van al hetgeen hij achter de schermen heeft aanschouwd en dat is fraai, noch verheven: het komt neer op één aaneenschakeling van kleinzielige intriges, van complotten uit eerzucht en naijver gesmeed, waarin de mannen en vrouwen uit den Parijschen adelstand zich op de onvoordeeligste wijze doen kennen. Dat alles beschrijft La Rochefoucauld in een klaren, sierlijken, maar nogal vlakken stijl. Zijn beschrijvingen wisselt hij af met talllooze fijngeteekende portretten, die ons met enkele trekken psychologisch inzicht in een karakter geven, maar ook die portretten zou men sprekender en kleuriger wenschen: in dat opzicht is Saint Simon hem verre de baas.

Hoe het ook zij, wij zien in de *Mémoires* des schrijvers tijdgenooten aan onze oogen voorbijtrekken en zij maken ons zijn somberen kijk op de menschheid, zooals deze zich in zijn — hier past de term — meesterwerk de *Maximes* openbaart, begrijpelijk. De menschenzielen die hij daarin analyseert, zijn de intrigeerende, door eerzucht verteerde lieden uit zijn naaste omgeving, wier listen hij doorzag en aan wier bedrijf hij eenigen tijd heeft deelgenomen, totdat hij zich in hooge afzondering terugtrok om zijn gedenkschriften en bespiegelingen te boek te stellen.

Leiden. C. Serrurier.

H. Knorringa, Emporos (Data on trade and trader in Greek literature from Homer to Aristotle). Amsterdam, H. J. Paris. 1926. (Pr. ƒ 2.90). (Utrechtsche diss.).

Van de economische geschiedenis der Grieksche Oudheid, in haar geheel een jonge wetenschap, is ongetwijfeld de handelsgeschiedenis het minst doorvorschte gedeelte; voor dit gebied is, zooals Prof. Bolkestein in zijn *economisch leven in Griekenlands bloeitijd* opmerkt, zelfs de stof nog niet bijeengebracht en geordend. De heer Knorringa heeft in zijn dissertatie een belangrijk deel van dit moeizaam verzamelwerk op degelijke wijze volbracht: alle litteraire gegevens over den Griekschen handel van de oudste tijden tot Alexander heeft hij in zijn boek bijeengebracht en besproken. Natuurlijk zijn er bezwaren tegen een dergelijke werkmethode, door den schrijver zelf trouwens gevoeld: inscripties, munten en andere bronnen heeft hij buiten beschouwing gelaten en men krijgt dus op allerlei punten geen volledig beeld. Het zou echter grove onbillijkheid zijn, den schrijver tot verwijt te maken, dat hij de gansche stof niet heeft bijeengebracht: het door hem geschifte materiaal is waarlijk al omvangrijk genoeg en biedt een voortreffelijken grondslag voor verderen arbeid. Op het voorbeeld van Heitland's boek *Agricola* heeft schr. zijn stof schrijversgewijze ingedeeld. Het bezwaar hiertegen is, dat bij elkaar behoorende gegevens licht afzonderlijk worden besproken, omdat ze bij verschillende auteurs staan; schr. heeft dit echter grootendeels ondervangen door sommige quaesties op één plaats in haar geheel te bespreken, andere concentrisch te behandelen, zoodat bij iedere nieuwe bespreking een trek aan het beeld wordt toegevoegd; ten slotte draagt een goede index er toe bij, om het geheel zeer overzichtelijk te maken. Naast de groote verdienste van de ordening der stof is één van de voornaamste resultaten van het boek de zorgvuldige analyse van het begrip ἔμπορος, welks verhouding tot de termen κάπηλος en ναύκληρος nauwkeurig wordt bepaald. Bolkestein en Hasebroek waren hem hierin trouwens reeds voorgegaan; aan het gescherm met „Groszhändler" zal nu toch langzamerhand

wel eens een eind komen, al zijn de Duitsche geleerden op dit gebied uiterst hardleersch.

Enkele onjuistheden vielen mij bij de lectuur op: de interpretatie van het scholion op Arist. *Equ.* 137 (p. 53) is mij in verband met de beteekenis van het woord χωρὶς niet duidelijk; de verklaring van Thuc. 2, 7, 2 op p. 64 lijkt mij onhoudbaar.

Ten slotte nog één opmerking naar aanleiding van het op p. 133 vlg. betoogde. Schr. geeft daar een schets van den pennestrijd, tusschen Bücher en Beloch gevoerd over den graad van intensiviteit van den Atheenschen handel in 5e en 4e eeuw. Hij maakt met Bücher (p. 136) front tegen Beloch, die had beweerd, dat de invoer naast voedingsmiddelen hoofdzakelijk bestond in grondstoffen voor de industrie. Intusschen — dat er zekere grondstoffen werden ingevoerd, kan ook Knorringa niet geheel loochenen; zij voorzagen echter, zoover ik het kan beoordeelen, voornamelijk in de behoefte van die industrieën, die krijgsdoeleinden dienden. Sombart heeft in zijn boek *Krieg und Kapitalismus* voor de Nieuwe Geschiedenis aangetoond, hoe de massale behoefte der moderne legers aan wapenen, proviand, bekleeding de voornaamste stuwkracht werd voor de ontwikkeling van het grootbedrijf. In den Romeinschen tijd bracht de massabehoefte der legers aan goedkoope kleeding de weefindustrie tot grooter ontwikkeling [1]). Nu is het wel merkwaardig, dat in Athene juist voornamelijk die grondstoffen werden ingevoerd, die voor oorlogsindustrieën dienstig waren. Knorringa zelf noemt huiden, scheepstimmerhout, ijzer; ik voeg daar nog bij menie (Boeckh II, p. 314 [2]) vlg.) en koper (Dtb. 1098: Stephanos betrok ongetwijfeld het koper voor zijn kolders uit zijn geboorteland Cyprus); trouwens ook het koren mag men hier gerust toe rekenen. De oorlog die aan den eenen kant voor 80 % debet was aan de geringe ontwikkeling van den Griekschen handel, droeg anderzijds toch eenigermate bij tot intensiveering van den handel in die producten, die hem in het bijzonder dienstig waren. Het is ook opvallend, dat onder de grootste bedrijven, die wij uit Athene kennen, juist werkplaatsen ter vervaardiging van wapenen zijn, al mag men dan ook hier niet spreken van een grootbedrijf en fabrieken; daarmee klopt weer het feit, dat in de wapenindustrie blijkens Arist. *Pax* 1227, 1241, 1251 niet de αὐτοπώλης, maar de κάπηλος het normale verschijnsel was; de κάπηλος kocht weer van de groote werkplaatsen.

Maar een opmerking als deze is allerminst als critiek bedoeld; wij moeten den schrijver ongetwijfeld dankbaar zijn voor zijn nuttig werk, waarop door anderen kan worden voortgebouwd.

Haarlem. J. H. Thiel.

J. J. Westendorp Boerma, Johannes van den Bosch als sociaal hervormer. De Maatschappij van Weldadigheid. Groningen, P. Noordhoff. 1927. (Pr. ƒ 3.90; geb. ƒ 4.50). (Amsterdamsche diss.).

Zou niet grooter zijn het getal der ontwikkelde Nederlanders, die onthouden hebben, dat Van den Bosch de man is van het Indische cultuurstelsel, dan dat van hen, die nog weten, dat de landbouwkolonies in Drente zijn stichting zijn? En toch zijn ook over het werk der Maatschappij van Weldadigheid in den loop der jaren heel wat — en zeer uitvoerige — studies verschenen. Het hier aan te kondigen werk is het jongste, dat dit onderwerp behandelt. Wat cijfers en feiten betreffende de kolonies over het tijdvak 1818—1827 aangaat, verschilt het misschien niet zoo heel veel van wat reeds eerder geschreven is, maar het is uitvoeriger dan bijv. Eilerts de Haan, en van deze studie is dit gedeelte slechts een onderdeel, dat niet meer dan één derde van het geheel beslaat. Van den Bosch is het middelpunt van dit boek; als sociaal hervormer maakt hij het eigenlijke onderwerp van den schrijver uit.

Een uitvoerige levensbeschrijving van dezen merkwaardigen man, waarin aan al zijn arbeid in Oost en West en in het moederland, als militair en staatsman, als gouverneur-generaal en als commissaris-generaal, als econoom en minister, als Kamerlid, wordt recht gedaan, ontbreekt. Eenigen tijd geleden greep ik naar Halberstadts *Een standbeeld voor den Graaf Van den Bosch*, denkende iets van dien aard te zullen vinden, echter om al spoedig deze bittere satyre onvoldaan neer te leggen. Het zou een werk van eerbiedwaardigen omvang zijn, Van den Bosch' levensbeschrijving. Voorloopig zullen wij ons met monografieën als deze er een is, moeten vergenoegen.

Een beschouwing van de economische en sociale denkbeelden van Van den Bosch en van zijne werkzaamheid op dit gebied is het doel, dat dr. Westendorp Boerma beoogt. Na een korte beschrijving van levensloop en persoonlijkheid van Van den Bosch volgt een schets van den omvang der armoede in het begin der negentiende eeuw en van de middelen tot haar bestrijding. Daarna wordt uitvoerig de oprichting der Maatschappij behandeld en alles wat daarmee samenhing, waarmee Van den Bosch zich niet minder voorstelde dan „om binnen weinige jaren de armoede in ons land geheel uit te roeyen". De eerste jaren, 1818 tot 1827, toen Van den Bosch zelf al zijn tijd en kracht aan den opbouw en het bestuur der kolonies kon wijden, worden beschreven, en van bladzijde tot bladzijde leert men ook hier Van den Bosch kennen, gelijk in andere werkzaamheid, als een man met buitengewone werkkracht, met goed omlijnde denkbeelden, van een onverwoestbaar optimisme, zonder nochtans van te voren zich de uitwerking zijner plannen en gedachten voldoende voor oogen te kunnen stellen en met te groot vertrouwen in de onfeilbaarheid van eigen inzicht.

Dat met de kolonies niet alleen niet bereikt is de uitroeiing der armoede, maar de Maatschappij ook gefaald heeft in economisch en geldelijk opzicht, is volstrekt niet alleen of in hoofdzaak te wijten aan regeeringsmaatregelen en tekortkomingen der regeering, maar hieraan, dat Van den Bosch niet met alle factoren rekening had gehouden en aan zijn verkeerden kijk op menschen en zaken. Dit en ook, dat Van den Bosch dat niet wilde toegeven, blijkt duidelijk.

De lotgevallen der Maatschappij na Van den Bosch' dood worden in het kort meegedeeld.

Belangwekkend zijn de hoofdstukken VI en VII. In het eerste worden de economische en de sociale denkbeelden van Van den Bosch uiteengezet. Aan het slot lezen wij dit omtrent de beweegredenen die Van den Bosch tot dezen arbeid dreven: „een wetenschappelijke overtuiging, verkregen door systematisch nadenken: besef van het gevaar, dat van de zijde der proletariërs dreigde voor de bezittende klasse, zijn klasse; gevoel van den

[1]) Men zie *Museum* 1926, 5, 126.

[2]) Het is geen wonder, dat de Ath. staat juist voor den invoer van dgl. producten dwangmaatregelen nam, zie Ps.-Xen. Ἀθ. πολ. 2, 11 vlg.

druk, op de bezitloozen gelegd door de maatschappelijke omstandigheden, gepaard met het gevoel van verantwoordelijkheid om dien druk te verlichten; eindelijk een waarachtige behoefte om zijn noodlijdende medemenschen te helpen".

In hoofdstuk VII Critiek en navolging in binnen- en buitenland wordt het oordeel van tijdgenooten, o.a. van de menschen uit den reveilkring, meegedeeld.

Eenige slotbeschouwingen besluiten het boek, dat behalve met een portret van Van den Bosch verlucht is met een viertal afbeeldingen der stichtingen.

Amsterdam. B. de Gaay Fortman.

Goblet d'Alviella, Ce que l'Inde doit à la Grèce. Nouvelle édition. Paris, Geuthner. 1926. (Pr. 8 Zwits. frs).

Een nieuwe uitgave van dit bekende werkje zal wel algemeen met vreugde worden begroet; helaas vermindert die vreugde aanmerkelijk, als men bemerkt, dat het slechts een onveranderde herdruk van het boek van 1897 is. Een noot van twaalf regels bij de oude Préface is het eenige toevoegsel en daarin motiveert de schrijver deze handelwijze: hoeveel nieuws er ook sedert de eerste uitgave aan het licht gekomen is, het loont de moeite om zich nog eens te bezinnen hoe men 28 jaar geleden tegenover deze kwestie stond, en in de tweede plaats zou het wel heel moeilijk zijn nog iets toe te voegen aan Foucher's inmiddels verschenen standaardwerk L'Art gréco-bouddhique du Gandhâra. Deze beide argumenten zijn wel uitermate zwak. Op archaeologisch gebied is het inzicht gedurende de laatste twintig jaar zoozeer verhelderd, dat kennisneming van de opvattingen van 1897 hoofdzakelijk curiositeitswaarde heeft, en Foucher's boek, in eersten aanleg dateerend van 1905 en bijgewerkt tot 1912, is eenige jaren geleden afgedrukt in den toestand, waarin de auteur het vóór den oorlog persklaar had gemaakt. Ook daar mist men dus soms pijnlijk de resultaten der latere onderzoekingen.

Brengt men zich even te binnen, dat, om van andere zaken te zwijgen, in 1897 de dateering der Kushân's en hun verhouding tot de Gandhâra-kunst nog volkomen op losse schroeven stond en de opgravingen van Marshall te Taxila nog moesten plaats vinden, dan begrijpt men hoe bij het lezen van de eerste helft van dezen herdruk ons onophoudelijk kwesties onder de oogen komen, die met ernst overwogen worden, doch op het oogenblik geen kwesties meer zijn. De vakman weet dat natuurlijk wel, doch de belangstellende, voor wien het boek in de eerste plaats bestemd is, wordt licht de dupe. Doorloopend krijgt men in de noten de literatuur van vóór 1897, maar niets verraadt dat men in later publicaties beter en betrouwbaarder wordt ingelicht.

Uit den aard der zaak zijn er wel stukken, die hun waarde behouden hebben, zooals bijvoorbeeld de beschouwingen over de levenswijze der Indische Grieken. Maar desondanks, en ondanks den aangenamen stijl en op zichzelf heldere uiteenzettingen, zijn de bezwaren in de eerste helft van het boekje, geschiedenis en kunst behandelend, toch zóó groot, dat men op blz. 70 tot de conclusie zal zijn gekomen, dat deze herdruk een vergissing is.

Laten wij daar dadelijk aan toevoegen, dat deze indruk in de tweede helft wordt verzacht. In de hoofdstukken over den Griekschen invloed op de exacte wetenschappen, de letterkunde, de tradities van Indië en over de verhouding tusschen beide partijen op het gebied van wijsbegeerte en godsdienst, kan men den weloverwogen betoogtrant en de voorzichtige gevolgtrekkingen van den schrijver waardeeren, al is er ook hier heel wat, dat in 1926 anders geschreven zou zijn. Eigenaardig doet het aan, den schrijver in zijn slotwoorden te hooren waarschuwen tegen een parlementair stelsel voor Indië; de Engelsche machthebbers moeten het werk der Grieken in Indië voortzetten „en l'aidant simplement à développer, dans des voies propres à son génie particulier, les traditions intellectuelles et esthétiques d'un long et glorieux passé".

Zoo hebben wij hier een boekje van een uitstekend schrijver, dat zich alleraangenaamst laat lezen, maar dat toch met het etiket 1926 meer verwarring dan nut zal stichten.

Leiden. N. J. Krom.

Alda Levi, Le terracotte figurate del museo nazionale di Napoli, con 14 tavole e 150 illustrazioni nel testo. Florence (Vallecchi) [1926].

Klassieke terracottabeeldjes vindt men in grooten getale eigenlijk alleen in Griekenland en Zuid-Italië. De Etrurische terracotta's zijn, behalve de enkele groote beelden, uitsluitend decoratief. Wat aan wij geschenken aangetroffen wordt tot aan Florence toe hangt — als het niet zuiver import of slaafsche imitatie van Grieksch is — zoo nauw met Campanië samen, dat men b. v. in Conca (het oude Satricum) in Latium gietvormen gevonden heeft, die precies passen om beeldjes in Napels. Het museum aldaar is het eenige, dat van vrijwel alle in Zuid-Italië ontstane stijlen voorbeelden, en meestal talrijke, bezit. Men ziet dus in, hoe belangrijk de bestudeering en adaequate publicatie van deze collectie moet zijn. Zóó alleen is het mogelijk een denkbeeld te krijgen en te geven van wat de gebruikskunst overnam van den „grand Art". Het is dan ook geen wonder, dat reeds in 1880 Von Rohden op betere opstelling (eigenlijk kon dat „betere" wel weggelaten worden; de terracotta's waren tot voor kort niet opgesteld, maar opgestapeld, voor een goed deel zelfs in kisten), in 1890 Pottier op bestudeering aandrong. Maar geen oudheidkundige durfde voorloopig de reuzentaak aan, wat niemand verwonderde, die met de toestanden op de hoogte was.

Nu is het werk door Mejuffrouw Levi volbracht: zoowel de opstelling als de catalogiseering. Deze laatste in den vorm van het boek waarvan de titel hierboven staat.

Wat men niet van een wetenschappelijken catalogus verwachten zou: de stijl is frisch en de inleiding boeiend. Naast de gidsen van vreemde musea maakt deze eerste van een Italiaansche terracotta-verzameling (alleen het Museo di Valle Giulia in Rome zag zijn terracotta's uitvoerig behandeld in den catalogus van Della Seta) een zeer goede figuur. De „Vereeniging tot bevordering van de belangen van het Zuiden van Italië", die de uitgave steunde deed daarmee een uitstekende daad.

Uit de collectie van het Napelsche museum en ook uit deze publicatie waarvan de reproducties meestal voldoende zijn, kan men nu de geheele ontwikkeling van dezen tak van kunstnijverheid in Italië leeren kennen en daarmee een blik slaan in de verborgen

geheimen der „groote” kunst van Magna Graecia. Het is merkwaardig, dat van alle hier vertegenwoordigde plaatsen alleen Tarente den ontwikkelingsgang der Grieksche kunst van de zesde tot de tweede eeuw voor Christus onafgebroken volgt. Het kan niet liggen aan de toevallige resultaten van de opgravingen, dat overal elders de tijd van den hoogsten bloei maar hoogst zelden vertegenwoordigd is. Tarente alléén schijnt in onafgebroken verbinding met het moederland gestaan te hebben. Het ontbreken van enkele schakels in andere nabijgelegen plaatsen doet al a priori vermoeden, dat zelden ontleening van elkaar plaats had. Dit wordt bevestigd door de scheikundige ontleding van de grondstoffen — hier voor het eerst op Italiaansche terracotta's toegepast —, die voor alle vindplaatsen localen oorsprong aanwijst.

Zoo krijgt men nu in de productie van Locri en Rosarno het tijdperk vóór Phidias — dat van de geheimzinnige kunstenaars Pythagoras en Kalamis — te zien. Canosa (provincie Bari) geeft een locale voorliefde voor het tragische te kennen en schept het tot in de middeleeuwen in gebruik blijvend type van de „orante”, — hier is het echter de vrouw, die het verlies van het leven betreurt. Uit Egnazia (bij Monopoli, prov. Bari) stammen waterkruikdraagsters, die streng zijn als de „danseressen” van Herculaneum en misschien den oorsprong daarvan aanwijzen ; later slaat de plaatselijke productie om tot vroolijke Nikai en met dieren spelende of in de wieg slapende „putti”. — Het lukte waarschijnlijk het eerst in terracotta de kinderen weer te geven, omdat daarnaar als speelgoed zooveel vraag was. — Uit Paestum stammen beeldjes van priesteressen en mannen, die in hun hiëratische strengheid voortreflijk bij de machtige tempels passen. De Hellenistische tijd is er bijna niet vertegenwoordigd. Kyme dacht zoolang het Grieksche kolonie was (VIIIe—IVe eeuw) niet aan locale productie, leefde geheel van import of slaafsche navolging daarvan — in den klassieken tijd ontbreken helaas de terracotta's in de graven —; pas in den Samnietischen tijd krijgt het een eigen stijl. In Capua heerscht eerst de moeder met het kind onbeperkt — de vormen gaan van den kegel, die aan de Cyprische kunst voorafging, tot op Middeleeuwsche Madonna's lijkende plaatselijke producten ; later regeert er onbeperkt de wereld van Eros — geen wonder, dat het leger van Hannibal er verweekelijkte ! — Pompeï geeft de terracotta's van den keizertijd, onbeholpen waar het ideale gestalten betreft, maar meesterlijk als verisme de bedoeling is. In de portretten spreekt òf het Romeinsche type òf het pafferige Campaansche. Uit Calvi (het oude Cales) stammen verscheiden levensgroote beelden van goeden stijl maar o. a. ook de kostelijke karikatuur van een ijzervreter.

Zoo kan men uit de vlot geschreven inleiding en de plaatjes veel interessants opdiepen. Het meest trof me de opmerking van Mejuffr. Levi, dat in het Zuiden over de gezichten altijd een „tranquillità impassibile e sorridente” ligt en men hoogst zelden een proefje vindt van de passionaliteit, die in Etrurië zoo gewoon is. Dat is nòg het typisch verschil in het voorkomen der Zuider- en Noorderlingen.

Rome. H. M. R. Leopold.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Herm. H. J. Maas Jr., Inleiding tot de studie der Psychologie. Een studieboek voor candidaat-hoofdonderwijzers, voor kweek- en normaalscholen en voor zelfstudie. Nijmegen, H. Prakke, en Assen, van Gorkum & Co. 1926. Pr. ƒ 1.50.

In een begeleidende aanbeveling zegt de vader van den schrijver, dat zijn „zoon aan de Universiteit te Nijmegen de filosofische colleges volgde en het jurid. cand.-examen, dat gedeeltelijk over Wijsbegeerte gaat, *cum laude* aflegde”. — Het ware zeker beter geweest, dat hij zijn eervol begonnen studie had voortgezet in plaats van dit boekje te schrijven.

Amsterdam. Tj. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

I) **Herodot,** in Auswahl herausg. v. **K. Möller.** Text m. Einl. en Kommentar. (Pr. M. 2.80 en 1.20).
II) **Euripides, Medea,** herausg. v. **W. Rabehl.** Text m. Einl. en Kommentar. (Pr. M. 1.20 en 0.80).
III) **Griechische Lyrik,** herausg. v. **E. Neustadt.** Text m. Einl. en Kommentar. (Pr. M. 1.60 en 1.—).
IV) **Platos Staat,** in Auswahl herausg. v. **F. Wissmann.** Text m. Einl. en Kommentar. (Pr. M. 2.2) en 1.60).
(Teubners Schüler-ausgaben). Leipzig-Berlin, Teubner. 1926.

I) Met het oog op het nieuwe Duitsche leerplan beperkt Dr. M. zich in hoofdzaak tot de novellen ; de belangrijkste episoden uit de Perzische Oorlogen nam hij eveneens op. De keuze is niet ruim ; zoo is er uit het interessante IVe Boek niets te vinden. Liever dan het weinig belangrijke stukje VIII, 123—125 hadden wij b. v. het verhaal van Thersander (IX, 16) ingelascht ; er is meer, dat ons minder gelukkig gekozen lijkt.

Het commentaar had uitvoeriger kunnen zijn ; zoo wordt ons bij no. 20 (III, 120—125) niets medegedeeld naar aanleiding van den aanhef Κατὰ-Καμβύσεω νοῦσον, uitgezonderd een verwijzing naar de bespreking van het dialect voor het overbekende νοῦσον

Bij de op het slot toegevoegde poëtische passages betreffende de Perzische Oorlogen zag Dr. M. over het hoofd, dat Epigr. 3 van Simonides op steen is teruggevonden in zuiver Dorischen vorm (ποκ' ἐναίομες ; vgl. Wilamowitz, *Sappho u. Simonides* p. 192).

Wij kunnen dus deze bloemlezing niet onvoorwaardelijk aanbevelen.

II) De uitgever is van het principe uitgegaan, dat de lectuur den leerling gemakkelijker moet worden gemaakt, door hem het telkens opslaan van een lexicon te besparen ; of daarom woorden als διαπέτομαι en πενίχη opgegeven hadden moeten worden, en Πελίᾳ vertaald met „für Pelias” ? Hier overschrijden wij de grens van het paedagogisch geoorloofde.

In de Inleiding missen wij de beschrijving van tooneel en opvoering bij de Grieken ; hiervoor had de opgave der mss. kunnen vervallen, daar de uitgever geen annotatio critica noodig achtte.

Na den goed leesbaren text volgt een aanhangsel over de metriek, hoofdzakelijk op Wilamowitz' theorieën gebaseerd, m. i. te beknopt, dan dat de leerling er veel aan zal kunnen hebben ; de iambische trimeter zelf is ten eenenmale onvoldoende beschreven. Te prijzen is, dat de dactylepitriten niet tot onbestaanbare ionici vervormd worden ; ook, dat op de schemata der

koorliederen telkens een beschrijving volgt, waarin de wisselende werking der metra tot haar recht komt. Deze uitgave kan zeker goede diensten bewijzen.

III) Deze anthologie omvat de gebruikelijke fragmenten en liederen der lyrici, benevens enkele koorliederen uit het drama; als welkom aanhangsel vinden wij eenige epigrammen, Theocritus' Adoniazusae en Herondas' Metrotime en Lampriscus opgenomen, benevens „Die Verlassene" (= „Des Mädchens Klage", m. i. te gekunsteld voor schoollectuur). Callimachus en Asclepiades zijn niet met hun meest kenmerkende gedichtjes vertegenwoordigd; ook verder missen wij menig treffend epigram, waarvoor wij de metrische wij- en graf-inscripties uit de 7e en 6e eeuw gaarne geschonken hadden. Bij de „Anacreontea" ontbreken verscheidene van de fraaiste; hier had de bloemlezer niet karig hoeven te zijn!

Met de titels is hij niet zeer gelukkig geweest. Misleidend is „Das Urlied" boven de z. g. *carmina popularia*, hoogstwaarschijnlijk alle van jongeren datum. Niet te billijken acht ik de wijze, waarop Dr. N. verschillende fragmenten, zelfs van afwijkend metrum, onder één titel vereenigt; zoo bij Archilochus onder „Hasz" Diehl's fr. 66 (troch. tetram.) en fr. 79 (epodisch). Boven Sappho's 2e Ode (**Φαίνεταί μοι κτλ**) lezen wij „Zu Agallis' Verlobung", terwijl de naam *Ἄγαλλις* slechts door een losse coniectuur in het gedicht is gekomen (vs. 16: **Φαίνομ', Ἄγαλλι**).

Van Ibycus zegt Dr. N.: „nur geringe Bruchstücke geben von seiner Kunst eine Anschauung"; hierbij ziet hij over het hoofd, dat in Oxyr. Pap. 1790 een lang gedicht van I. voor den dag is gekomen (fr. 3 Diehl).

Over het geheel genomen is de text van deze bloemlezing dus niet onbruikbaar; het commentaar geeft niet steeds genoeg en bevat onjuistheden (Ar., Aves 211—214 is b.v. misverstaan).

IV) Op een uitvoerige inleiding volgen 21 fragmenten uit de „Politeia", benevens Aristoteles' critiek (Pol. II, 1—5) en Polybius' staatkundige beschouwingen (VI, 3—9). De text, gebaseerd op Burnet, en het commentaar voldoen goed; wellicht is het een teeken des tijds, dat aan de gymnastiek wel, doch aan de poëzie (begin van bk. III!) niet een plaatsje is ingeruimd.

Overigens komt Plato's politica m. i. niet in de eerste plaats voor de school in aanmerking en zal er voor een bloemlezing als deze te weinig tijd beschikbaar zijn.

Rotterdam. W. J. W. Koster.

Th. Schneider, Religionsgeschichtliche Bilder aus Nassau. Neue Folge, 1. Theil. Nierstein am Rhein, Ideal-Verlag, 1926.

De „religionsgeschichtliche Bilder" uit den Bijbel acht de schrijver belangrijker voor de Duitsche school dan die uit de kerkgeschiedenis. „Maar," zegt hij, „trotz der Revolution" blijft het onderwijs in de bijbelsche geschiedenis ver van de school. Gelukkig is echter de kerkgeschiedenis gemakkelijk in verband te brengen met de „Heimatkunde", die wel onderwezen moet worden. Ja, het verlangen van velen gaat zóó zeer hier naar uit, dat alvast het begin van 76 „Seiten" wordt uitgegeven, hoewel nog pas „bis zur Karolingerzeit", opdat het bedoelde onderricht ten minste zou kunnen aanvangen. Welnu: eenige maanden zullen wel noodig zijn eer deze leerstof verwerkt is; want alles is breed opgezet. Al worden in het eerste hoofdstuk: „Wie unser Heimatland entstand" (bij de bespreking van de „Schöpfung"), „gewaltige Zeiträume" en „Millionen von Jahren" afgehandeld! Komende tot de „vorgeschichtliche Bewohner des Nassauer Landes" herinnert schr. aan de uitspraak van Schiller uit „Wallensteins Tod": „Religion ist in der Tiere Trieb". Na de dieren komen pas de menschen en allerlei sporen worden gevonden en nagegaan om te weten of en in hoever zij beschaafd of godsdienstig kunnen genoemd worden. Zóó gaan wij de eeuwen door en zullen wij in een „II. Teil" verder gaan. „Selbständige Quellenforschung" heeft de lezer niet te verwachten. Alleen is hetgeen in boeken van geleerden vervat, is verwerkt voor de school. De bedoeling is die kennis „zu zerstreuen".

Wel is waar is dit boekje geheel van en voor vreemden bodem. Maar voor „Nassau" meenen wij een uitzondering te mogen maken. Er zijn niet vele landen, die geschiedkundig en geestelijk zóó na aan het onze grenzen. Nu blijkt dat nog niet, maar als het vervolg zal voltooid zijn tot het einde van de zestiende eeuw hopen wij er onzen lezers meer van te kunnen verhalen. Ter inleiding van wat komen zal lazen wij van den godsdienst der Kelten, Germanen, Romeinen, van het opkomen van het Christendom, van legenden en kloosters en heiligen, waarin al veel dat ook wij gaarne weten willen, al is het maar ter orienteering en vergelijking. Bonifacius, „de apostel der Duitschers", is niet vergeten. Wat belangwekkende opgravingen leeren over de oudste sporen van Christelijk leven, in steen bewaard, is uit goed gekozen en weergegeven afbeeldingen duidelijk.

In de Nassausche landen wordt de stelling verdedigd, dat naar den mensch gesproken ons vaderland zijn vrijheid niet had kunnen handhaven zonder de hulp, dáár, vooral te Dillenburg, voorbereid. Zal prof. Schneider ons ook daarvan verhalen? Wij zullen zien.

Zaltbommel. F. S. Knipscheer.

Bij de firma Wolters (Groningen-den Haag) is verschenen de tweede druk van het eerste deel der *Latijnsche Oefeningen* door Dr. R. H. Woltjer en Dr G. W. van Bleek (Pr. Ing. ƒ 1.90, Geb. ƒ 2.25), alsmede de achtste druk van Dr. F. F. C. Fischer, *Vocabularium op Xenophons Anabasis*, herzien door Dr. J. de Jong Tzn., Pr. ƒ 2.25.

Ons werden de volgende schooluitgaven toegezonden:

A. Perdeck, *A Survey of English Literature*. Second Edition. Wolters. (ƒ 1.25). Dit is een geheel herziene en verbeterde uitgave van een reeds besproken werkje. — *Charles Dickens, Barnaby Rudge in London*. Wolters. (ƒ 1.20). Dr. N. H. M Zwager heeft de voornaamste episode van Dickens' roman voor schoollectuur bewerkt. — *English Idioms*, verzameld door W. Uittenbogaard. Wolters. (ƒ 0.90). Engelsche zinnetjes en woorden met stukken om te dicteeren. — A. Borst en Dra G. de Zoeten, *The Horn of Plenty*. Wolters. (ƒ 1.70). Een leesboek dat poogt te voorzien in het gebrek aan verzamelingen van Engelsche lectuur voor Protestantsch Christelijke scholen, dat volgens de schrijvers van het voorbericht bestaat.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van het *Griechisch—Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, dat door E. Preuschen in 1908 werd uitgegeven en tans, door W. Bauer „vollständig neu bearbeitet", in tweede uitgave verschijnt, is de achtste aflevering verzonden. In het *Museum* van Oktober 1925 (XXXIII, n°. 1) is dit uitmuntende woordenboek besproken; bij het vermelden van de volgende afleveringen XXXIII, n°. 5, n°. 8, XXXIV, n°. 2, n°. 7) kon telkens worden vastgesteld dat het werk aan de hoge verwachtingen die de eerste aflevering dezer bewerking opwekte ten volle blijft beantwoorden. Dit geldt ook van het hier aangekondigde gedeelte; het loopt van *θυνω* tot *πειράζω*. De prijs is 3 Mark per aflevering.

De firma Tjeenk Willink en Zoon te Haarlem heeft uitgegeven D. C. Hesseling, *Uit Hellas' Heden en Verleden*, een bundel van tien studies waarvan een viertal hier voor het eerst het licht ziet. De titels der verschillende stukken zijn: *De Afstamming van het Griekse volk; Heldendicht en Volkspoëzie; Het Byzantijnse epos en Homerus; De klassieke tragedie en het hedendaagse volksgeloof; Een vredesconferentie der dieren in 1365; Floris en Blanchefleur in Zuid-Europa; Mistrá, een Byzantijns Pompeji; Grieks in Zuid-Italië; Griekse novelles; Neo-Alexandrijnse Letterkunde.* De prijs van het boek is ƒ 3.90, geb. ƒ 4.50.

De Heer M. D. Dendias, als Byzantinist en Neograecus bekend door zijn mededelingen over de Varangi en over een belangwekkend Grieks taaleilandje in Epirus, heeft in het eerste deel der *Chronica Epirotica* een zeer degelike en goed gedokumenteerde studie geplaatst, waarin het tragiese leven van Helena uit het huis Angelos-Ducas, de echtgenote van Manfred, koning van Sicilië, uitvoerig wordt beschreven.

STICHTING-DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1926 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), dr. M. Th. Houtsma, dr. Tj. de Boer, dr J. J. Salverda de Grave en mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Ter perse ligt, als achtste publicatie der stichting, een uitgave door professor G. Levi Della Vida te Rome van twee door hem bewerkte teksten van oude Arabische monographieën over paarden, het Kitâb al-Chail van Ibn Al-A'râbî en het gelijknamig geschrift van Ibn al-Kalbî, met inleiding en critisch apparaat.

3. Van de zeven uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever E. J. Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909) is verkrijgbaar voor ƒ 96.—; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor ƒ 6.—; no. 3, Streitschrift gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor ƒ 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by A. J. Wensinck (1919), voor ƒ 4.50; no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor ƒ 6.—; no. 6, Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor ƒ 10.—; no. 7, Die Epitome der Metaphysik des Averroes, übersetzt und mit einer Einleitung und Erläuterungen versehen, door S. van den Bergh (1924), voor ƒ 7.50.

November 1927.

De 13de druk is verschenen van Dr. C. G. N. de Vooys, *Historische Schets van de Nederlandsche Letterkunde* (uitg. Wolters, Gron.-den Haag; pr. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.25). De schr. heeft hierin inzonderheid de drie laatste hoofdstukken belangrijk gewijzigd. Voor hen die zelfstandig studeeren dienen de „inlichtingen en raadgevingen", die weer zorgvuldig bijgewerkt zijn.

Bij Van Goor Zonen te Gouda zag het licht de elfde vermeerderde druk van Kramers' *Fransch Woordenboek*, bevattende n één band het gedeelte *Fransch—Nederlandsch* en het gedeelte *Nederlandsch—Fransch*. Deze nieuwe uitgave is met grote zorg, en met raadpleging van talrijke schriftelik en mondeling verkregen gegevens, bewerkt door Dr. F. P. H. Prick van Wely. Ruim veertig verschillende tekens wijzen aan, bij de woorden die zulk één bepaling behoeven, tot welke taalkringen zij behoren. De bewerker mocht het verschijnen van zijn verdienstelik werk niet meer beleven; zijn zoon, de heer F. Prick van Wely, maakte de kopij persklaar en zag de drukproeven na. Het boek kost, gebonden, ƒ 3.90.

Prijsvragen van Teyler's Godgeleerd Genootschap te Haarlem.

Directeuren van Teyler's Stichting en de Leden van Teyler's Godgeleerd Genootschap hebben uitspraak gedaan over drie antwoorden, ingezonden op de prijsvraag: Oorsprong, waarde en toekomst van buitenkerkelijke godsdienstigheid.

Geen dezer antwoorden kon voor bekroning in aanmerking komen.

Nieuw uitgeschreven worden de volgende prijsvragen:

I. Om beantwoord te worden voor 1 Januari 1929:

Het Genootschap verlangt eene beantwoording van de vraag: Verleenen de uitkomsten van het archaeologisch onderzoek in Babylonië, Palestina en Egypte inderdaad een steun aan de conservatieve Bijbelwaardeering?

II. Om beantwoord te worden voor 1 Januari 1930:

Het Genootschap vraagt:

Eene kritische beschouwing over de nieuwere denkbeelden omtrent het begrip openbaring.

Het programma van het genootschap is op aanvrage bij Heeren Directeuren van Teyler's Stichting jaarlijks omstreeks 15 November kosteloos verkrijgbaar.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neophil., XIII, 1: Th. Kalepky, Verkleidete Rede. — C. Kramer, A. de Vigny et une idylle inédite d'A. Chénier. — H.-F. Rosenfeld, Zu Boppe V 1 ff. — L. Polak, Die Homunculus-Figur in Goethes Faust. — B. A. P. v. Dam, The text of the Merchant of Venice. — J. de Vries, Die Krákumál, I. — A. Jolles, Een oude vergissing, I. — Boekbespr. — Var. — Korte aankond. — Aankond. v. eigen werk. — Ingek. boeken. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XV, 4-5: D. A. Stracke, Een onbekende Frankische Roman. — Th. Absil, Der Deutsche Philologe u. sein Beethoven. — L. C. Michels, Valcooch's Regel d. Duitsche Schoolm. herdr. — J. J. Gielen, Tachtig door een Tachtiger. — J. Notermans, Her Hessel, der Custenaer. — P. Maximilianus, Nog eens het „Roeyken" in Elckerlyc (v. 749). — H. H. Knippenberg, De Naam „Barbara" en de legenden dier Heilige. — Boekbespr.

Engl. Stud., IX, 5: W. v. Doorn, How It Strikes a Contemporary, N. S., VII—IX. — J. H. Schutt, A Guide to Engl. Studies. — Notes a. News. — Points of Mod. Engl. Synt. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Studiën, CVIII, Nov.: A. Slijpen, Apuleius' Apologie. — J. Stein, Mod. cosmogonie, II. — M. v. Steen, Een zomerries d. Spanje, I. — Th. Paimans, Nieuwe opvattingen in de biol. en hare consequenties, II. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Borgeld, Vrouwenlist: Rev. Crit. 1927, n°. 18 (Hauvette).
Kapteyn, Wigalois: D. Lit. Ztg. 1927, n°. 34 (Gierach).
Kruisinga, Handbook: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 4-5 (Noordijk).
Poelhekke, Lyriek: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 4-5 (Maximilianus).
Thomése, Romantik: D. Lit. Ztg. 1927, n°. 30 (Brecht).
Weerenbeck, Participe: Tschr. v. T. en Letteren XV, n°. 4-5 (Stein).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. **N°. 3** **December 1927.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. H. J. Pos, Inleiding tot de Taalwetenschap. (Volksuniversiteitsbibliotheek, n. 36). Haarlem, de Erven F. Bohn. 1926. (Pr. geb. F. 1.90).

Aan het slot van dit werk vindt men eene lijst van onnederlandsche termen die met enkele woorden zijn vertaald. Heeft de schrijver inderdaad gerekend op lezers die *accidenteel*, *accusativus*, *actueel*, *adjectivum* enz. niet verstaan? Ik denk niet, dat zulke lezers veel genoegen in zijn boek zullen vinden. Maar anderen zullen het lezen, en die hebben deze lijst niet noodig. Het onderwerp is behandeld in zestien gesprekken tusschen twee personen, A en B genaamd. Het zijn twee goede kennissen die elkaar *jij* en *jou* noemen. A is een leek in het vak; misschien heeft hij een gymnasium bezocht, want hij weet iets van het Latijn. Zonder veel critiek heeft hij de dwaalbegrippen in zich opgenomen van de schoolgrammatica, doch hij is ontvankelijk voor de redeneeringen van B, die hem tot een beter inzicht wil brengen. In het laatste gesprek noemt B een aantal punten die hij niet heeft kunnen behandelen: het onderwerp is zoo groot. Al pratende zijn zij gekomen van het eene onderwerp op het andere, en B heeft er voor gezorgd zich te onthouden van verwijzing naar werken waarvan A niets kon weten; slechts een paar maal heeft hij een geleerde genoemd wiens denkbeelden in zijn betoog te pas kwamen; doch aan het einde van het boek, buiten den tekst, vindt men een kleine bibliographie. In zijn voorbericht zegt de heer Pos, dat sommige lezers A te „simpel" zullen vinden, en inderdaad, er is sinds vele jaren al zooveel kwaad gezegd over de traditioneele vormen der grammatica, dat men een nieuwen aanval daarop voor onnoodig zou kunnen houden. Doch laat men niet blijven bij het begin: wie doorleest zal zien, dat A zich soms niet zoo onbehendig verweert. In voorafgegane, hier niet medegedeelde gesprekken, zijn A en B het er over eens geworden, dat de natuurlijkste vorm der taal niet wordt gevonden in de boeken, maar in het ongewongen gesprek, en dat hetgeen wordt gezegd uit deelen bestaat die men *zinnen* noemt. A wordt nu uitgenoodigd een voorbeeld te geven van een zin dien men tot een oorspronkelijk type zou kunnen rekenen. Men verwondert er zich over dat A niet antwoordt, dat hij bij gebrek aan historische kennis onmogelijk kan zeggen, hoe de allereerste zinnen waren die bij het begin der menschelijke taal werden uitgesproken. Gissenderwijze echter verklaart hij, dat een zin als *gras is groen* toch wel een zeer oud type kon weergeven: de menschen in zeer ouden tijd hebben allicht het gras gekend, en er kan nu en dan aanleiding zijn geweest om op te merken, dat het groen was en b.v. niet rood. Over die argelooze gissing moet hij nu heel wat hooren. Er volgt een betoog over de gewone dwaling van den theoreticus, die het verschijnsel dat in zijne rangschikking het eenvoudigste is, ook houdt voor het primitieve, en dat hij geene rekening houdt met den tijd. Daaruit volgt echter alleen dat men, de gewone schoolgrammatica leerende, allicht een onjuist denkbeeld krijgt van het historisch beloop, maar niet dat die indruk in elk bijzonder geval onjuist *moet* zijn. B zegt dan vervolgens, dat men het oorspronkelijke karakter van den zin zal moeten zoeken in zinnen die een uitroep of een wensch,

misschien ook een bevel uitdrukken. Dit is voor A niet evident, want — zegt hij — een zin als *Wat een mooi weer!* bestaat uit elementen die de spreker in allerlei ander verband moet hebben leeren kennen, voordat hij er dien uitroep mee kon construeeren. Voor een leek is die opmerking stellig niet ongepast, en B besluit dan met te erkennen, dat dit onderwerp zeer moeilijk is. Zoo eindigt het tweede gesprek. In deze 37 bladzijden ziet men duidelijk de voor- en de nadeelen van de manier die de heer Pos heeft gevolgd. Hij wil den leek brengen tot nadenken, om hem te laten gevoelen hoe weinig doordacht zijne begrippen zijn; maar dan moest hij blijven binnen den kring der gegevens waarover die leek kan beschikken. Dikwijls blijft hij ook daarbij, en zoo leest men b.v. met groot genoegen het vierde gesprek, waarin de twee vrienden trachten na te gaan wat het kenmerkende is dat alle woorden die wij *substantiva* noemen gemeen hebben, en wanneer zij dan samen beproeven de soorten van woorden te onderscheiden naar de functie in den zin, waarna zij komen tot weer andere verdeelingen, op grond van andere kenmerken. Doch men zou den schrijver willen vragen: had hij door middel van eenvoudige voorbeelden den belangstellenden leek niet eenig begrip kunnen geven van het object der taalwetenschap, zonder zoo vaak te spreken over datgene wat tot een voorhistorisch tijdperk behoort? Uitroepen als *Genade!* of *Vergeving!* moeten ophelderen, dat vele woorden oorspronkelijk als uitroep en niet als subject van een zin zijn voorgekomen. Is het te verwonderen, dat A zich door die voorbeelden niet laat overtuigen? Immers in dezelfde taal waarin die uitroepen hem bekend zijn, kent hij ook allerlei ander gebruik van die woorden: er is hier niets waardoor hij ouder en jonger gebruik zou kunnen onderscheiden (p. 83). Wat bewijst in dit opzicht het voorbeeld *dominee* (p. 85)? Toch immers niets oorspronkelijks, niets primitiefs, maar alleen, dat in eene bestaande taal een woord uit eene geheel vreemde taal is opgenomen in een vorm voor het gebruik waarvan eene genoegzame aanleiding was. In een ander geval zal het niet een vocatief zijn, maar b.v. een abl. pl. als in *een rebus*, of een dat. pl. als in *een omnibus*, of een gen. pl. als in *het quorum*. Die gevallen zijn niet in alle opzichten gelijk, doch telkens kan men den loop der zaak nagaan. Op blz. 159 handelt de schrijver over wat hij noemt het „apriorisme" van den geleerde, en op blz. 161 zegt hij, dat dit apriorisme is overwonnen in de taalwetenschap door de ervaring. Zeker is het, dat men thans veel voor onwaar houdt wat vroeger mogelijk en zelfs waarschijnlijk en natuurlijk werd geacht. Maar zou er ooit een einde komen aan dit apriorisme? Altijd wil men meer weten, telkens valt de aandacht op nieuwe vraagstukken, en altijd gaat men zich daarvan eene voorstelling maken a priori, op grond van wat men in het algemeen bij zulke gevallen voor waarheid houdt. Om die onderstellingen te verifieeren heeft men nieuwe feiten noodig, en zijn die niet te krijgen, dan ontwerpt men verschillende phantasieën alnaar de mode der algemeene denkbeelden. Die phantasieën zijn van belang, wanneer zij opkomen bij groote geleerden van veel ondervinding, maar de leeken behoeven er geen kennis van te nemen. Mijne vraag is, of de heer Pos er niet te veel over heeft gesproken. Zijn boek is wellicht geschikter voor meergevorderden dan voor eerstbeginnenden. Nog één voorbeeld. In het elfde gesprek wordt gehandeld over het vraagstuk van de ééne Indogermaansche taal. B zegt, dat de groepen der Indogermaansche talen zullen zijn ontstaan „zonder ooit een inniger contact gehad te hebben dan een samenhang van dialecten", en dat het beter is niet te spreken van „één Indogermaansch". Het is wel te begrijpen, dat hij die voorstelling aan A niet duidelijk kan maken. A weet, dat men aldoor heeft trachten te laten zien, dat er verband was tusschen talen die bij eene eerste beschouwing weinig op elkaar geleken: komt men dan niet vanzelf tot de voorstelling van eene eenheid aan het begin? En is de Indogermanistiek niet op dat beginsel gebouwd? Doch reeds lang geleden heeft men vanwege zekere feiten beweerd, dat er in die oude taal verschillen van dialect moeten zijn geweest, en daarmede werd het karakteristieke verschil tusschen die eerste taal en de daaruit ontstane talen eigenlijk reeds weggenomen. Sommige geleerden gaan verder: tusschen de talen die men Indogermaansch noemt is verband, „verwantschap", maar bij gebrek aan historische feiten kan men niet zeggen, hoe al die gevallen van verband zijn ontstaan. Schuchardt heeft verklaard: „Ueberall fahnden wir nach „Ursprachen"; aber als wirkliche Einheiten werden sie nur durch die unmittelbare Ueberlieferung erwiesen.... Auch die arische Ursprache gehört für mich in das Alsob-Verfahren". Hoeveel kennis heeft men noodig om zich hier een helder oordeel te vormen. Misschien zullen zelfs meergevorderden de bedoeling van wat B zegt niet geheel begrijpen.

Groningen. A. Kluyver.

Aristophanes Lysistrate, erklärt von **U. von Wilamowitz-Moellendorff.** Berlin, Weidmann. 1927. (Pr. 9 M., geb. 11 M.).

Dit jongste werk van den viridis senex bevat meer dan de titel doet vermoeden. Immers, in de eerste plaats gaan aan den Lysistrate-text met daarop volgenden ‚Kommentar' nog ‚Prolegomena' vooraf, die niet minder dan 70 bladzijden beslaan (‚Die Aufgabe der Aristophaneserklärung' p. 1—8; ‚Die Komödie' p. 8—40; ‚Aristophanes' p. 40—54; ‚Lysistrate' p. 54—62; ‚Die Überlieferung des Textes' p. 62—70); en in de tweede plaats volgt als ‚Beilage' nog een overzicht van de Ecclesiazusae, deels ter vergelijking met de oudere Lysistrate, deels om den gang van de handeling te doen uitkomen en daarbij eenige plaatsen nader te bespreken en te verklaren.

Dit laatste, de verklaring van den Griekschen text was ook het doel dat de schr. zich stelde bij de uitgave, van de Lysistrate. Daarover zegt hij pag. 6: „was nötig ist, fehlt in weitem Umfange wie bei so vielen Schriften, die Erklärung; es scheint, dass sich die Philologen immer noch dazu für zu gut halten". En verder: „Kocks kurzerklärende Ausgaben sind 50 Jahre alt und längst vergriffen".... Blijkbaar is het Wil. ontgaan, dat terwijl hij deze woorden neerschreef een nieuwe uitgave van Kocks Vogels werd voorbereid, welke intusschen bij Weidmann is verschenen (in 1927) en in een prijzende aankondiging (Phil. Woch. Aug. 27) een volledige ‚Erneuerung' wordt genoemd. Bovendien vraagt men zich bij het lezen van Wilamowitz' oordeel af, of dan niet Van Leeuwen door zijn volledige Aristophanes-uitgave in die leemte heeft voorzien. Wil. vindt dit niet en zegt (p. 7): „Van Leeuwen hat sich durch die Behandlung aller Dramen gewiss ein Verdienst erworben, allein er rechtfertigt doch vornehmlich seine Textgestaltung und

erklärt Wörter, wie es üblich war, nicht die Komödie, Schauspiel und Dichtung". Deze uitspraak lijkt mij niet billijk. Jarenlang heb ik nu Van Leeuwen's uitgave gebruikt en steeds weer bleek mij uit zijn Prolegomena, tooneelaanwijzingen en textverklaringen, dat hij zich, behalve van textconstitutie en woorduitleg, ook wel degelijk rekenschap heeft gegeven van de bedoeling van den dichter, het gebeuren op het tooneel en het komische van menige situatie en toespeling. (Nog duidelijker wellicht blijkt dit uit zijn ‚Bloemlezing uit Aristophanes' (Leiden, Sijthoff), waarin hij zijn moedertaal kon gebruiken en niet het altijd min of meer deftige Latijn.)

Zoo is er méér in deze uitgave van Wilamowitz dat tot tegenspraak prikkelt en tegenvalt. Vooral de kern van het werk, de Lysistrate-text zelve met de korte ann. crit. eronder en de langere verklaringen erachter, was mij in menig opzicht een teleurstelling. Het zij mij vergund dit hier met eenige korte opmerkingen te verduidelijken. *vss.* 6 *Καλονίκη*] *Κλεονίκη* Wil., onwaarschijnlijk: hoe immers de overgang van den heel gewonen naam *Κλεονίκη* in den ongewonen *Καλονίκη* te verklaren? — *vss.* 90 *sq.* *ναὶ τὼ σιώ* en *νὴ τὸν Δία* zijn bij Wil. ten onrechte verwisseld.—*vss.* 115 *sq.* Is Van Leeuwen's verklaring van de overgeleverde woorden niet juist? — *vs.* 180. Gewrongen verklaring! Schäfers gissing *πάντ' εὖ κ' ἔχοι, καὶ τᾶιδε γὰρ λέγεις καλῶς* lijkt mij zeer waarschijnlijk. — *vss.* 307—311. Geen anakoluth, maar achter vs. 309 een vraagteeken plaatsen.—*vss.* 387—390 bevatten een vraag. — *vs.* 543. Is *καματήριος* wel een gissing van Hermann? In elk geval onwaarschijnlijk: 1° komt het woord in de geheele Gr. litt. nergens voor, 2° is het in strijd met den regel gevormd, 3° staat *καματηρὸς* ook in het scholion. — *vs.* 553 *ἐντέξῃ* is bij Ar. volstrekt onaannemelijk. —*vs.* 574. Lees *πόκου* met Kuster.—*vs.* 599. Lees *τί παθών*, zie v. Leeuwen bij Nub. 340. — *vs.* 623 *ἐξεπάρωσιν* is een gissing van Lenting. — *vs.* 761. Lees met Photius *κικκαβιζουσῶν* (cf. Av. 261): *κακκαβίζω* is kakelen, cf. *κακκάβη*, patrijs. — *vs.* 834 *sq.* Lees met Bergk *ὦ πότνια, Κύπρου καὶ Κυθήρων καὶ Πάφου μεδέουσ', ἴθ' ὀρθὴν ἥνπερ ἔρχει τὴν ὁδόν* ‚o machtige Aphrodite, ga zóó maar door (zóó gaat het goed!)'. — *vs.* 910. In de ann. crit. toevoegen *κατακλίνει* R. — *vss.* 973—979 *μιαρὰ δῆτ'* enz. moeten om hun inhoud natuurlijk door Kinesias worden gezegd. Ook *δῆτ'* wijst op persoonswisseling. — *vs.* 1062. Het enkele *γεύσεσθ'* voor *τὰ κρέα γένεσθ'* of *ἕξεσθ'* is meer rescribere dan emendare. En de acc. bij *γεύεσθαι*? —*vs.* 1098 *sq.* Met *τὤνδρες* worden blijkbaar de Hermokopiden bedoeld. Zin: ‚Het zou ons slecht vergaan zijn, als die mannen ons *ἐστυκότας* hadden gezien!' Zóó pas is het grappig. Dat we hier een irrealis hebben, blijkt ook uit *αἴκ εἶδον*, cf. Herod. 1, 174 (orakel); Hom. Il. 23, 526. Dat *αἴκ εἶδον* = *ὅτι εἶδον* zou kunnen zijn lijkt mij onmogelijk. — *vs.* 1165. Lees met Cobet *δράσομεν*. De tooneelverklaring van Wil., waarbij *οὐ δράσετε* = *μὴ δράσητε* lijkt mij onwaarschijnlijk. — *vs.* 1183 *ἕως* is een gissing van Hamaker, in R staat *ὅπως*. — *vs.* 1216. R heeft *θέλεις*, niet *θέλει*. Lees met Scaliger en Hall *ἄνοιγε τὴν θύραν — παραχωρεῖν οὐ θέλεις*; (Wil. noemt hier *θέλειν* in de komedie ‚anstöszig', maar vs. 473 laat hij *θέλω* niet alleen staan, maar zegt „es ist Unfug, eine Apokope von *ἐθέλω* zu bezeichnen: man sprach *θέλω*". Hoe dit te rijmen?) — *vs* 1284. Lees *ὄμματα*: de uitgang *-σι* is ontstaan onder invloed van *Μαινάσι*. — *vs.* 1294 is zonder reden geheel weggelaten. — *vs.* 1298. Verbind *πρεπτὸν* adverbiaal met *κλέωά*: ‚Kom hier, Muze, en bezing voor ons op passende wijze den God van Amyklai!' — *vs.* 1310 *ἀμπάλλοντι* rustig laten staan (cf. vs. 1305) en *ἐγκονίωά* schrijven met Brunck (Wil. vergist zich in de ann. crit.: *ἀγκονίωά* werd voorgesteld door Reisig). — *vs.* 1314. Lees *Λατῶς* met Biset. Er is hier sprake van Artemis *'Ορθία*. — *Slot*. Waarom geen woord gezegd over Van Leeuwen's voorstel om vss. 1295—1320 en 1273—1294 van plaats te doen verwisselen? Reeds Bergk merkte terecht op, dat juichkreten als in vss. 1291—1294 staan, wel het slot van de Lysistrate zullen hebben gevormd, en ook Wil. zelf zegt daarvan: „Sie passen für den abtanzenden Chor."

Tegenover deze en nog heel wat meer bedenkingen [1]) staat natuurlijk — hoe zou het anders in een werk van Wilamowitz? — veel van beter gehalte.

In de ‚Prolegomena' wordt op belangwekkende wijze velerlei behandeld: het tekort aan juist begrip en de geringe waardeering van de *'Αρχαία* reeds in de oudheid; de noodzakelijke voorwaarden om Aristophanes goed te verstaan (grondige kennis van land en volk, vazenkennis); de tegenstelling tusschen Ar. en Menander; oorsprong, ontwikkeling, taal en metrum van de oud-Attische komedie; Aristophanes en zijn tijd tot de opvoering van Lysistrate en Thesmophoriazusen (hierin o.a. een aardige vertaling van Acharn. 665—675); de bedoeling van de Lysistrate met ontleding van het stuk; de overlevering van text en scholiën; kritiek en orthographie. De persoonlijke visie van Wilamowitz op dit alles is ongetwijfeld van belang, al heb ik mij bij het lezen wel afgevraagd of nu werkelijk na de voortreffelijke studies die we reeds bezitten (ik noem b.v. die van Kroll en Kaibel in Pauly Wissowa s.v. ‚Komödie' en ‚Aristophanes', en de ‚Prolegomena' van Van Leeuwen), een zóó uitgebreide behandeling noodzakelijk was.

Ook in den ‚Kommentar' vindt men wel belangrijke opmerkingen, zoo b.v. vele tooneelaanwijzingen die het overwegen waard zijn, al zou men het stuk moeten zien spelen om de juistheid daarvan te beoordeelen.

Wat eindelijk de ‚Beilage' betreft, tot mijn spijt vond ik ook dáárin verschillende opvattingen waarmee ik het allerminst eens kon zijn. Dit geldt met name van pag. 209 e. v., waar eenige plaatsen van de Ecclesiazusen meer in het bijzonder worden besproken. Gebrek aan ruimte verbiedt mij er hier nader op in te gaan. Maar daarnaast maakt Wil. toch ook weer tal van opmerkingen over den bouw en de tooneelen van dat stuk, waardoor de indruk die het eens maakte wellicht meer kan worden benaderd.

Den Haag. M. A. Schepers.

K. van der Heyde, Composita en Verbaal Aspect bij Plautus. Amsterdam, H. J. Paris. 1926. (Pr. ƒ 2.75).

De naam „aspect" wordt toegepast op verschillende beteekenisschakeeringen, die een werkwoord hebben kan buiten de sterker in het oog vallende en al lang algemeen erkende van tijd en wijs. De schr. noemt er zeven verschillende op pag. 2—4, die allemaal met den term

---

1) Zoo b.v. Pax 536. Volgens Wil. p. 39 zou *κόλπου* daar „vor zahllosen Konjekturen endlich durch Mazon gerettet" zijn. Ik geloof er niets van: als Ar. het zóó had bedoeld, had hij ongetwijfeld *τιτθίων*, of iets dergelijks geschreven.

„aspect" worden aangewezen. Lang niet in alle talen gaan met die beteekenisverschillen vormverschillen samen, en voor de verschillende talen zijn de gevallen, waar dit wel het geval is, niet dezelfde. Door onderzoekingen van Fransche geleerden was de vraag aan de orde gesteld, of in het Latijn de praeverbia een belangrijke rol speelden bij het aangeven van aspectveranderingen bij de werkwoorden. Inzonderheid, maar niet uitsluitend, gaat het over een stelling, die door Meillet aldus is geformuleerd: „Il est rare qu'un verbe latin non muni de préverbe exprime le procès parvenant à un terme défini comme le fait un aoriste grec".

De schr. is dan zeer kort over de wijze, waarop hij zijn onderzoek naar de beteekenis, die de praeverbia bij het aspect der verba zouden kunnen hebben, denkt in te richten. „De plaats, die de verba composita onder de Latijnsche verba innemen, kan slechts verklaard worden op grond van de rol van de verschillende praeverbia in de samenstelling. Vergelijking met verschijnselen uit andere talen is eerst dan op haar plaats, wanneer de betrokken verschijnselen van uit een zuiver Latijnsch standpunt voldoende zijn onderzocht" (pag. 10). Ieder misschien zal dit toegeven, ik doe het grif, maar nu komt de groote vraag, hoe dit onderzoek dient te worden ingericht. Als ik de zaak overdenk, dan dringt zich telkens de conclusie aan mij op, dat het aangewezen zou zijn geweest om, zoo niet voor alle, dan toch voor een deel der stukken te onderzoeken, of er tusschen simplicia en composita een andere verhouding van talrijkheid in het Praesens bestaat dan in het Perfectum. Immers dat verschil in verhouding moet bestaan, als Meillet's stelling juist is. Bestaat het niet, dan is de onhoudbaarheid der stelling bewezen, bestaat het wel, dan is daarmee de juistheid nog niet aangetoond, dan zou een goed bekijken der composita nog noodig zijn.

De schr. heeft — en dat is natuurlijk volkomen zijn recht — zich het onderzoek anders uitgedacht: „Wij zullen dus in de eerste plaats vanuit een algemeen standpunt hebben vast te stellen de rol van het praeverbium in de samenstelling, om zoo te komen tot een algemeene formuleering van den inhoud van het verbaalbegrip der composita in de verschillende klassen, die wij zullen aantreffen" (l.l.). Inderdaad men kan er volkomen vrede mee hebben, dat de schr. zoo zijn taak afbakent en dat hij het onderzoek naar de aspect-functie der praeverbia verwijst naar de tweede plaats: „Daarna zullen wij hebben te onderzoeken...... of zich wellicht in die gebruikswijze sporen voordoen van een grammaticale rol der verba composita, zooals die in het Slavisch bestaat." (l.l.).

Beperkt men, zooals schr. doet, een dergelijk onderzoek tot één schrijver, dan kan men ook alleen vaststellen de beteekenis van zoo'n compositum, de waardij van het praeverbium bij dien schrijver en hoogstens in zijn tijd. En hier heb ik nu een belangrijk bezwaar tegen dit werk. Het gebruik bij Plautus wordt in het geheel niet onderzocht. Soms constateert schr., hoe de beteekenis van het praeverbium krachtens zijn oorspronkelijke waarde in een samenstelling moet zijn en geeft daarvan één voorbeeld zonder verder na te gaan, of de beteekenis, zooals die zich bij Plautus voordoet, nog overeenkomt met die geëischte waarde; dan weer geeft hij eenige voorbeelden van gebruikte composita, van elk gewoonlijk één vers en trekt daaruit zonder veel betoog een conclusie. — Het eerste b. v. bij *accendo*: „Het praeverbium *ad* — betrekt het gevolg van het „doen gloeien", „doen branden" op het voorwerp aan, welks oppervlakte het gevolg zich openbaart". Het voorbeeld, dat hiervan gegeven wordt, schijnt mij niet heel bewijskrachtig fr. I 58 lampadas *accendite* en de gemaakte conclusie is m. i. onjuist; *accendo* beteekent, naar ik meen, „aansteken door het bij iets anders te houden", maar als dit onzeker is, dan is het wèl zeker, dat in Plautus' tijd *accendo* die beteekenis van „aan de oppervlakte doen gloeien" niet meer had; want Livius Andronicus heeft reeds gezegd „accensa Pergama".

Dan weer worden er eenige voorbeelden bijeengebracht, waarvan het minstens betwistbaar is, dat ze onder een gezichtspunt vallen en de schr. doet ze met een korte definitie van de waarde van het praeverbium af.

Zoowel in het vaststellen van de waarde van het praeverbium als in het nagaan van de waarde, die het verbum had, toen de samenstelling zich vormde, gaat schr. mijns inziens te oppervlakkig en gemakkelijk te werk. Zijn de praeverbia *de* en *com* werkelijk één, niet uit meer vormen, die samengevloeid zijn ontstaan? De kwestie is zeer discutabel. En zij is van belang voor de vraag in hoever het praeverbium geworden is tot een woordbestanddeel, dat uitsluitend nog maar dient om de beteekenis der handeling te schakeeren.

Terwijl de schr. groote kennis en gezond oordeel toont in de inleiding, die de algemeene zijden van zijn onderzoek raakt, schiet hij naar mijn meening, wat het bizondere gedeelte aangaat, zoowel in het stellen der problemen als in het verwerken van het materiaal te kort. Het bestek dezer kritiek vergunt mij niet dit in bizonderheden uiteen te zetten. Misschien is de oorzaak voor deze ongelijkheid in de twee deelen hierin te zoeken, dat het werk bij grooter grondigheid zeer gedijd zou zijn in omvang en dat de schr. dit om practische redenen wilde vermijden.

Intusschen wijzen enkele fouten toch ook anders op een haastigheid, die bij wetenschappelijk werk niet gewenscht is. Poen. 31 neve esurientes hic quasi haedi *obvagiant* vertaalt hij het laatste werkw. door „voor de voeten loopen"; een opslaan van de plaats, wat wel het minste is wat men bij zulk een onderzoek mag vragen, had hem voor dezen blunder kunnen behoeden. In Bacch. 27 nam credo quoivis excantare cor potes heeft *cor* niet de beteekenis van „hart", zooals hij vertaalt, maar van „verstand". In Curc. 366 aliquid prius obstrudamus geeft „er in stoppen" beter de beteekenis aan dan „wegslokken", ook om het volgende „stabilimenta". In Amph. 272 is Nocturnus niet Neptunus. Op pag. 51 spreekt hij van *dehortor*, terwijl hij *deprecor* bedoelt. In Most. 757 quid consomniavit keurt hij de gemaakte conjecturen af, omdat *consomniavit* een goeden zin geeft, maar zij zijn gemaakt, omdat het vers metrisch niet in orde is.

Bij het werkw. *perputare*, pag. 78 noot, zegt hij, dat Walde de beteekenis „schoonmaken" van dit werkw. niet als oorspronkelijk beschouwt, terwijl uit het artikel blijkt, dat Walde twee verschillende werkw. aanneemt, één dat de beteekenis „schoonmaken" heeft en een ander (dat wellicht ouder is), dat „snijden" beteekent en dat in *amputare* b. v. zit.

Delft. J. W. Bierma.

C. Iulius Caesar edidit A. Klotz. II De bello civili editio maior. (Biblioth. script. Graec. et Rom. Teubneriana). Leipzig, Teubner. 1926. (Pr. M. 2.60, geb. M. 4.20).

De recensie van het *De bello civili* van Caesar hangt ten nauwste samen met de opvatting, die de uitgever huldigt omtrent het ontstaan en het karakter van het werkje. Indien hij ervan overtuigd is, dat Caesar een in hoofdzaak voltooide en welverzorgde beschrijving heeft nagelaten, zal hij op verschillende plaatsen den tekst van den archetypus, zooals die op grond der verschillende handschriften is te reconstrueeren, als zijnde bedorven en onvolledig moeten brandmerken. Klotz is niet van die meening. In zijn praefatio (p. IX) schrijft hij: *imperfectum igitur opus post eius* (sc. *Caesaris*) *mortem in vulgus editum est ab amico nescio quo* en even verder (p. X): *itaque, ubicumque graviores offensiones existere certum est, semper quaerendum est utrum codices damnum acceperint an ipse auctor opus imperfectum reliquerit.*

M.i. neemt Klotz het juiste standpunt in, wanneer hij bij verscheidene plaatsen een merkteeken zet om aan te duiden, dat allerlei slordigheden en onnauwkeurigheden niet het gevolg zijn van bederf van den tekst of van interpolatie maar dat wij hier slechts met min of meer voorloopige notities van Caesar zelf te doen hebben. Het bewijs voor deze stelling heeft hij reeds jaren geleden geleverd in zijn scherpzinnige verhandeling Rh. Mus. für Phil. 1911, p. 81-93.

Overigens erkent Klotz, evenals de vroegere uitgevers, dat de archetypus heel wat vlekken vertoont, die alleen aan de onwetendheid van den librarius zijn te wijten. Daarbij komen nog de fouten, die de vervaardigers der apographa op hun geweten hebben, zoodat er voor coniecturen nog ruimschoots gelegenheid bestaat. Men zie het Lexicon Caesarianum van Meusel, waarin de tabula coniecturarum van het bellum civile alleen meer dan 55 pagina's beslaat, terwijl die van het bellum Gallicum slechts ruim 35 pagina's telt. Hieruit heeft Klotz, voor zoover ik kan oordeelen, een bezadigde keus gedaan.

Ofschoon ik deze uitgave als een aanwinst beschouw, ben ik het met Castiglioni eens (Boll. di phil. class. 1927 p. 19 volgg.), dat het laatste woord in de recensie van het bellum civile nog niet is gesproken, omdat niet zoozeer de reconstructie van den archetypus, als wel van het handschrift, zooals dit door Caesar — onafgewerkt — is nagelaten, zoo moeilijk is. Er zijn verscheidene capita, die ik niet doorzie, en waar noch de apparatus criticus van Klotz noch de tabula coniecturarum van Meusel voldoende opheldering geven (zoo bijv. l. III c. 47, 51 en 55). Het is te hopen, dat Klotz nog eenmaal zijn onderzoekingen over de verhouding van den archetypus tot Caesar's eigen handschrift zal voortzetten.

Utrecht. A. H. Kan.

L. Renou, La valeur du parfait dans les hymnes védiques. (Coll. linguistique publ. p. l. Soc. de Linguistique de Paris, XVIII). Paris, E. Champion. 1925. (Pr. 30 fr.).

Een voortreffelijk werk is het boek van Renou over het Vedische perfectum; een voortreffelijkheid, die al aanstonds blijkt, wanneer we den rijkdom van den thans binnengehaalden oogst vergelijken met hetgeen Delbrück indertijd — in 1888 — in zijn Alt-indische Syntax wist te vergaren.

Aantrekkelijk zijn de nauwkeurige waarneming, de wel-overwogenheid, waarmede de historische aard der bronnen in het geding wordt gebracht, de zorgvuldige ontleding van passages, die gewichtig zijn voor het doel van onderzoek.

Zwakker in vergelijking met deze goede eigenschappen is de doordenking der stof, het doordringen tot de algemeene beginselen, die aan de afzonderlijke meeningen en constateeringen eenheid zullen geven. Welk een plomp en poover werktuig is onze moderne psychologie nog, wanneer we staan tegenover grammatische begrippen als tempus en aspect, en tegenover de geschiedenis der uitdrukking daarvan!

De interpretator van den Veda zal in Renou's onderzoekingen telkens en telkens steun vinden; en de taalpsycholoog tal van interessante, ... open problemen.

Amsterdam. B. Faddegon.

The Cambridge Reinaert Fragments (Culemann Fragments), edited with an introduction and bibliography by Karl Breul. Cambridge, University Press. 1927. (Pr. sh. 7/6).

De bekende zeven 4°-blaadjes van het c. 1487 door Gheraert Leeu te Antwerpen gedrukte incunabel, dat den tekst heeft bevat van Reinaert II (verrijkt met korte moralisatiën vóór den tekst van elk der hoofdstukken. waarin de tekst hier verdeeld is), waren reeds vroeger door den vinder Culemann, door Hoffmann von Fallersleben, door Prien, en laatstelijk door Leitzmann herdrukt. Thans zijn zij door K. Breul, hoogleeraar in het Duitsch te Cambridge, in een fraaie photographische reproductie opnieuw uitgegeven, voorafgegaan door een korte inleiding over de voornaamste dragers der traditie van het dierenepos (met een schema en korte bibliographie), begeleid door een letterlijke transscriptie en gevolgd door Martin's tekst, een „amended text", den overeenkomstigen tekst van Reinke de Vos en enkele noten. Voor deze (schier over)volledige uitgave mogen wij den heer B. dankbaar zijn: wij hebben nu alles wat wij kunnen wenschen. De winst bestaat, behalve in den volkomen betrouwbaren. photographischen tekst — Leitzmann blijkt in zijne uitgave van Reinke de Vos Breul's vroegere verbeteringen van Prien's tekst verwaarloosd te hebben! —, in de reproductie van alle d r i e bewaarde houtsneden (de 1ste reeds gereproduceerd bij Hoffmann v. Fallersleben; de 2de. met de copie. in spiegelbeeld, van *r* er naast. bij Prien en bij Leitzmann: de 3de voor het eerst hier).

Een paar opmerkingen. De Delftsche letterlijke herdruk (1485) van den Goudschen druk (1479) der prozabewerking heeft geen aanspraak op den naam eener „version" (XIV). — Henric van Alcmaer is, blijkens zijn naam (en denkelijk ook zijn taal), stellig geen „Flemish writer" (ald.), maar een Hollander geweest. — Waarom worden deze brokstukken hier niet, als overal elders, „d". maar „F" genoemd (ald.)?

Ten slotte vestig ik de aandacht op de 7 in *d* ontbrekende, maar in *r* voorkomende verzen (Rein. II 1771—7 = RV. 1685—91): zie ik wel, een krachtige, maar door L. Willems (Versl. d. Vl. Acad. 1920, 379) verwaarloosde steun voor zijn betoog, dat *d* n i e t (althans niet rechtstreeks) het voorschrift van *r* is geweest.

Oestgeest. J. W. Muller.

Christian Wierstraits History des beleegs van Nuys. Reimchronik der Stadt Neus aus der Zeit der Belagerung durch Karl den Kühnen von Burgund. Nach dem Originaldruck von 1476 herausgegeben von **K. Meisen.** (Rhein. Beitr. und Hülfsb. zur germ. Philol. und Volksk., Bd. 11). Bonn, Kurt Schroeder, 1926. (Pr. M. 6).

Voor de derde maal wordt thans Wierstraits „History des beleegs van Nuys" uitgegeven. In 1855 verscheen ze in druk in de uitgave van Everhard von Groote, Keulen, en in 1887 in deel XX van de door de „historische Commission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften" uitgegeven verzameling „Chroniken der deutschen Städte". Voor de eerste maal verschijnt ze thans echter in een uitgave, die als basis kan dienen voor taalhistorisch onderzoek. De uitgave van Von Groote toch berustte op den wat taal en orthographie betreft afwijkenden jongeren druk van 1497. Die in de „Chroniken der deutschen Städte" had wel de editio princeps van 1476 tot grondslag, maar bood een met het oog op het historische doel dezer verzameling genormaliseerden tekst, die slechts met de uiterste voorzichtigheid door den taalonderzoeker kon worden gebruikt. In de hier besproken uitgave wordt voor de eerste maal de oorspronkelijke tekst naar den eersten druk van 1476, die naar alle waarschijnlijkheid bij Arnold ter Hornen in Keulen verscheen, gegeven. Wel zijn om de gebruikswaarde te verhoogen enkele veranderingen aangebracht, voornamelijk wat afkortingen en hoofdletters betreft, maar zóó, dat door gebruikmaking van het hoofdstuk „Überlieferung und Textgestaltung" de oorspronkelijke orthographie bekend wordt. Het werk bevat voor den eigenlijken tekst een historische inleiding. Na den tekst, die mij met groote zorg bewerkt schijnt en in zeer duidelijken druk is weergegeven, volgt een hoofdstuk met „Nachweise und Anmerkungen". Daarna komt een uitgebreid glossarium en een terreinkaart.

Over Wierstrait zelf vinden we in dit eerste deel niets. Een tweede deel, dat in bewerking is, zal een uitvoerige bibliographie en litteraire en taalhistorische onderzoekingen bij Wierstraits „Reimchronik" brengen.

Van groote waarde voor de beoordeeling van de taal der kroniek, een belangrijke aanwinst, is de op p. 115 f.f. afgedrukte origineele oorkonde van Wierstrait, uit het museum van Neusz. In deel XX van de „Chroniken der deutschen Städte", p. 483 moest de uitgever nog verklaren: „Weder im Neuszer Stadtarchiv noch im Düsseldorfer Staatsarchiv sind bisher Originalurkunden von Wierstrait aufgefunden."

Met belangstelling zien wij deel II tegemoet.

's-Gravenhage. D. G. Noordijk.

Valtyr Gudmundsson, Islandsk Grammatik. København, H. Hagerups Forlag. 1922.

De bekende schrijver van Privatboligen på Island i Sagatiden, Nordboernes Skibe i Vikinge-og Sagatiden, en Islands Kultur ved Aarhundredskiftet 1900, medewerker aan Paul's Grundriss der germanischen Philologie en Hoops' Reallexikon der germanischen Altertumskunde, in welke werken hij bijdragen leverde betreffende het huiselijk en maatschappelijk leven in Skandinavië in den viking- en sagatijd, hoogleeraar in de IJslandsche taal- en letterkunde aan de Kopenhaagsche Universiteit, in het bijzonder in het hedendaagsch IJslandsch en in de literatuur van den nieuwsten tijd, sinds het einde van den wereldoorlog, toen zijn vaderland zich volkomen van Denemarken vrijmaakte, publiceerde eenige jaren geleden bovengenoemd werk, voornamelijk ten behoeve van Deensche studenten, die Skandinavisch als hoofd- of als bijvak voor hun academische examens gekozen hebben.

Ook voor Nederlandsche studenten heeft dit helder en overzichtelijk werk beteekenis.

In den laatsten tijd heeft de wetenschappelijke beoefening van de moderne talen een groote vlucht genomen; verscheidene studenten in het Nederlandsch, Engelsch en Duitsch aan de Amsterdamsche universiteit kiezen Skandinavisch als bijvak. Wel is waar is de IJslandsche letterkunde van den nieuwsten tijd niet zoo rijk als de Deensch-Noorsch-Zweedsche, en verschijnen werken van dichters als Jón Sigurjónsson en Gunnar Gunnarsson gelijktijdig in een Deensche en een IJslandsche uitgave, maar toch is er heel wat lezenswaardigs — en ik denk hier aan de novellen van Gestur Pálsson en Einar Hjörleifsson — uitsluitend in de eigen taal geproduceerd. En van taalkundig standpunt bezien, is het Nieuwijslandsch, evenals het Nieuwgrieksch, belangrijk door zijn ouderwetsch karakter en door zijn angstvallig purisme, voortgekomen uit een verhoogd gevoel van nationale eigenwaarde, dat jarenlang is verdrongen moeten worden.

Maar ook voor hen, die hun Oudgermaansche studiën willen verbreeden en verdiepen, is dit boek van nut. Twee IJslandsche geleerden publiceerden in den laatsten tijd werken van waarde in hun moedertaal: Sigurdur Nordal in 1920 Snorri Sturluson en Alexander Jóhannesson eveneens in 1920 Frumnorræn Málfræði.

Eerst geeft schr. een overzicht van de vocaal- en consonantteekens en bepaalt hun klankwaarde, dan volgen een reeks §§ over klankveranderingen, daarna worden de sterke en zwakke verbuiging van het zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord besproken, dan het lidwoord, de bijwoorden, de telwoorden, de voornaamwoorden, de sterke en zwakke vervoeging van het werkwoord en de voorzetsels.

Bij het schrijven van deze aankondiging herdenkt ref. de aangename en degelijke wijze, waarop hij door — toen — lector Valtýr in de aantrekkelijke wereld van het Nieuwijslandsch is binnengeleid. Moge zijn werk ook in ons land een breeden kring van lezers en lezeressen vinden.

Delft. W. van Eeden.

G. Cohen, Histoire de la Mise-en-scène dans le Théâtre français du Moyen Age. Nouvelle édition revue et augmentée. Paris, Champion. 1926.

De onvermoeide „Maître de Conférences à la Sorbonne", die korte tijd geleden ons verraste met zijn *Le livre de conduite*, geeft met deze herdruk weer een nieuw staaltje van zijn stoere werkkracht. De editie van 1906, waarvan alleen de Duitse vertaling van Dr. C. Bauer nog is te krijgen, heeft de schrijver zorgvuldig herzien en aangevuld. Omgewerkt in de eigenlike zin des woords is deze nieuwe Histoire de la Mise-en-scène niet. Cohen heeft, aldus verklaart hij zelf in het Woord vooraf, zijn vorig werk willen „amender en un chapitre complémentaire indiquant les progrès faits, depuis, par la science et par notre propre réflexion". Wie de beminnelike bescheiden-

heid van deze Franse geleerde kent, weet, wat hij van dit „amender" kan verwachten. En inderdaad!

Het aanvullende hoofdstuk blz. I—LVI geeft ons alles, wat sedert 1906 omtrent het toneeldekoratief en de vertoning aan het licht is gekomen. Een volledige bibliografie, waarbij ons land niet vergeten wordt, en een aanzienlike verrijking en versteviging van de in de eerste uitgave aangevoerde bewijzen. Uit alle studies sedert 1906 over het Middeleeuwse toneel verschenen, blijkt duidelik, dat Cohen's opvatting in hoofdzaken juist was en dat daar, waar indertijd de wetenschappelike bewijzen ontbraken of ten minste niet overtuigend waren, zijn wetenschappelike intuïtie het juiste heeft verondersteld.

De tekst van de eerste editie is in hoofdzaken onveranderd gebleven. Drie afbeeldingen zijn door andere en betere vervangen. Over deze eerste uitgave behoeven wij niets meer te zeggen. De grote verdiensten van dit uitstekende, door de Belgiese Koninklike Akademie bekroonde werk, hebben indertijd Prof. Van Hamel in De Gids (1906 blz. 150) en later in hetzelfde tijdschrift (1909 blz. 41) Dr. P. Leendertz Jr. voldoende in het licht gesteld.

Maastricht. H. J. E. Endepols.

W. Schubart, Die Griechen in Aegypten. Leipzig, Hinrichs. 1927. (Pr. 2 M.).

Als n° 10 der „Beihefte zum Alten Orient" is deze studie van den bekenden Berlijnschen papyroloog verschenen en, zooals dat bij een geleerde en schrijver van zoo groote verdienste vanzelf spreekt, schonk hij ons een alleszins lezenswaardig werk. Na een korte inleiding volgen twee gedeelten, behandelende respectievelijk de periode vóór en nà Augustus. Met een verrassenden overvloed van feiten, die in weinige bladzijden zijn samengevat zonder de leidende gedachten te verduisteren of de leesbaarheid te schaden, wordt ons een levendig beeld geschetst van de geschiedenis der Grieken en der Grieksche beschaving in 't oude Egypte: wij lezen van staatsrecht en staatsinstellingen, van godsdienst, kunst en wetenschap, van zeden, gebruiken en volksaard; ontwikkeling, bloei en ondergang worden ons geteekend; wij zien, welke de bondgenooten, welke de vijanden zijn geweest van Grieksche eigenaardigheid in andersoortig milieu; en overal ervaren wij, dat hier een bij uitstek deskundige aan het woord is, die bovendien de kunst van schrijven en uitbeelden verstaat.

Wij behoeven er verder niets over te zeggen. De breede kring van lezers, voor wie de „Beihefte" bestemd zijn, hadden bezwaarlijk een betrouwbaarder gids, een aangenamer voorlichting kunnen wenschen. Maar ook den meer deskundigen lezer zal het een genoegen zijn om, ter afwisseling van eigen, toch meestal fragmentarisch, onderzoek, aan de hand van dit korte overzicht weer eens op het geheel te letten.

Assen. B. A. van Groningen.

G. Ferrand, Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles. Tome II. Sulayman al-Mahri et Ibn Mājid. Texte arabe. Paris, Geuthner. 1925. (Pr. 200 francs).

Het eerste deel van bovengenoemd, op vier deelen berekend, werk, bevattende het zeeroutenboek van den vermaarden Arabischen navigator Ibn Mādjid mochten wij in Museum van October 1925 met woorden van waardeering aankondigen.

Evenals het eerste deel bevat dit tweede eene phototypische uitgave van den Arabischen tekst; thans is de afzonderlijke titel: Le pilote des mers de l'Inde, de la Chine et de l'Indonésie. Reeds dadelijk merken wij met vreugde op dat de zonderlinge term l'Insulinde hier niet gebruikt is; moge die wanterm voor goed verdwijnen! Het handschrift dat hier afgebeeld is (ms. 2559 Bibl. Nat.) bevat acht zeevaartkundige verhandelingen, waarvan vijf in proza en drie in verzen, onderscheidenlijk van de auteurs-routiers Soelaimān Bin Aḥmad al-Mahrī (uit Zuid-Arabië), van elders niet bekend, en Sjihāb ad-dīn Aḥmed Bin Mādjid uit verscheidene werken wel bekend en van groote vermaardheid. In de Annales de géographie van 15 Juli 1923 is door G. Ferrand zelven veel wetenswaardigs over beide piloten, tevens schrijvers, vooral over eerstgenoemde, medegedeeld. Dit tweede deel is niet minder belangwekkend dan het eerste; het bevat toch honderden der gewone XVe- en XVIe-eeuwsche itinéraires, die van groote waarde zijn voor de studie der interoceanische betrekkingen van destijds, voorts zoowel van de Roode Zee en Oost-Africa als van Noord-Java en de naburige Indische eilanden in hunne zeevaartkundige relatie. Enkele bladzijden met additions et corrections bereiden ons voor op het derde deel: de vertaling met toelichting.

Met begrijpelijke nieuwsgierigheid slaan wij die gedeelten op, welke betrekking hebben op den Indischen Archipel (van het vierde hoofdstuk de laatste paragrafen). Hier treffen ons de bekende namen Lam(b)ri, Tikoe, Maros, Poelau Banjak en andere poelau's (eilanden) en minder herkenbare als Mākōepang (of Mākōefānj), waarvan wordt medegedeeld dat het een berg is in Sumatra vlak aan zee. Van alle plaatsen worden de onderlinge afstanden en de siderische situatie opgegeven; bij de vermelding der plaats Mega Maros (in het land der Banṭah = de Bataks) wordt gewaarschuwd tegen hare boosaardige menscheneteende bevolking. Bij de nautische beschrijving van Java, waarin steeds, evenals in de andere hoofdstukken, de verschillen in opgaven vermeld worden, vinden wij gemeenzame namen als Soenda, Soendabari (de berg, tevens poort der straat) Gresik e.a., en de korte vermelding der haven-looze contrije van West-Java tegenover het haven-rijke gebied van Oost-Java. Daarna volgt de plaatsbepaling van Timor, Bandan, Sandal, en andere niet zoo gemakkelijk te definieeren eilanden.

Het is geenszins onze bedoeling de opgaven der zeevaarders te toetsen, wij wenschen slechts de aandacht op het pas verschenen deel te vestigen als belangrijk document voor de geographie, niet het minst voor die der Nederlandsch-Indische gewesten, naar de voorstelling, berekening en praxis van oude Arabische zeekapiteins. Niet iederen met Arabisch bekenden lezer is het mogelijk van den inhoud in korten tijd kennis te nemen, daar èn eigenaardig schrift èn technische moeilijkheden belemmeringen kunnen vormen, zoodat wij, zoo het ons om voorloopige kennismaking te doen is, in afwachting van het vele dat ons in deel III zal geboden worden, met dankbaarheid van het *uitvoerig inhoudsoverzicht* gebruik maken. Bij de lezing daarvan merkten wij enkele fouten op: bij den eersten titel *istachradj* in plaats van *istichrādj*, en bij een der laatste *al-ka'idah al-moesammā* in plaats van *al-moesammāt*. Bij de veelheid der namen,

in index en voorbericht zonder fout vermeld, is het geringe aantal opgemerkte schrijffouten—aan taalfouten is bij een arabicus als G. Ferrand niet te denken — onbeduidend: eene schoone belofte voor de twee volgende deelen!

Leiden. Ph. S. v. Ronkel.

Lucien-Graux, Histoire des violations du Traité de Paix. 4 vol. Paris, Champion. (Pr. 15, 15, 12 en 15 frs.).

Dit werk achtereenvolgens van 1920—1927, in vier deelen, te Parijs verschenen, verbijstert door omvang, inhoud en strekking.

Wat vooreerst den *omvang* betreft. In het voorwoord, gedagteekend 28 Juni 1919 — n.b. dag van de onderteekening van het Vredesverdrag van Versailles—spreekt schrijver de vrees uit, dat zijn arbeid eenige jaren zal duren en verscheiden deelen zal omvatten. Zijne vrees is bewaarheid. Inderdaad telt het werk vier deelen, behelzend 1709 bl. tekst, 266 bl. documenten en een naschrift van 28 bl., samen meer dan 2000 bladzijden druks. Het eerste deel loopt van Juni 1919 tot Sept. 1920 en behandelt de inwerkingtreding en eerste uitvoering van het verdrag. Het tweede omvat het tijdperk van de financieele conferentie te Brussel in Sept. 1920 tot de zeerecht-conferentie te Washington in Nov. 1921. Het derde deel verhaalt de eindelooze onderhandelingen over de Duitsche schadevergoedingen tusschen November 1921 en het eind van 1922. Het vierde vervolgt het verhaal op denzelfden voet tot de verdragen van Locarno dd. 16 Oct. 1925 en eindigt met een meer beknopt overzicht der latere gebeurtenissen tot December 1926. Het geheel omvat ongeveer acht jaren.

De *inhoud* bestaat uit eene schier onafgebroken reeks van in het algemeen en in het bijzonder toegelichte verwijten van openlijke of bedekte schennis der vredesvoorwaarden door den overwonnen vijand: let wel, van een vredesverdrag, dat door Maarschalk Foch met instemming van den schrijver „als slecht en zonder waarborgen voor Frankrijks veiligheid en schuldvorderingen" was gebrandmerkt. Deze verwijten zijn aldus behandeld en gerangschikt, dat eerst de belangrijkste feiten van algemeenen aard, vervolgens die op het gebied der militaire, financieele, economische en andere onderdeelen, ten slotte de daarbij betrokken aangelegenheden van andere landen aan een nauwkeurig onderzoek worden onderworpen. Deze rangschikking wordt vooraf gegaan door een blik op de vroegere geschiedenis, welke intusschen om begrijpelijke redenen niet verder reikt dan tot de negentiende eeuw met den al te zachtzinnigen (!) Napoleon, en ingeleid door de vermelding van drie feiten, als „les trois premières félonies" gekenmerkt, welke onmiddellijk aan de onderteekening op 28 Juni voorafgingen. Zij is, voorzoover de ingewikkelde stof dit gedoogt, in de volgende deelen stelselmatig gehandhaafd: zelfs zoozeer, dat de titels der hoofdstukken vaak letterlijk overeenkomen en onder hetzelfde volgnummer verschijnen: H. X van het eerste deel: „Armée, marine, aviation" luidt juist zoo in het tweede en is ook in de twee laatste deelen gelijkluidend, doch opgeschoven tot H. XI. Deze weloverwogen volgorde heeft dit voordeel, dat zij het zoeken en naslaan in den overvloed der stof vergemakkelijkt en aan de belangstelling in eenig onderdeel goede diensten bewijst. Als een nadeel moet daartegenover worden gesteld, dat zij aanleiding geeft tot veelvuldige herhalingen en verwijzingen, welke den lezer vermoeien en de lezing allerminst veraangenamen, doch in een werk van zulk een omvang niet geheel te vermijden zijn. Wat het materiaal betreft, staat de lezer verbaasd over het geduld van den schrijver en de volledigheid zijner mededeelingen. Niets ontgaat hem wat kan bijdragen om den lezer te overtuigen van de kwade trouw van den vijand. Niet alleen bekende feiten en officieele bescheiden, ook geruchten, dagbladartikelen, zelfs persoonlijke meeningen en uitlatingen van min of meer bekende figuren, worden in overvloed aangehaald. De plooibare en in schakeeringen rijke Fransche taal heeft nauwelijks woorden en zinswendingen genoeg om schrijvers afkeer van zijn tegenstander en diens handelwijze uit te drukken. Liet de ruimte het toe, dan ware het verleidelijk, dit door voorbeelden aan te toonen. Thans mogen enkele termen volstaan. „De kwade trouw domineert, is schering en inslag: zij openbaart zich in duplicité en hypocrisie en bedient zich van arrière-pensées, faux-fuyants, mensonges, ruses, défis, roueries, arguties, jeux astucieux ou d'équilibriste, dérobades, escroqueries, sentiers tortueux, finasseries procédurières ?". Hiertegenover staan van de zijde der overwinnaars alleen geduld, toegevendheid en argloosheid (indulgence et imprévoyance). De eerste alinea van bijna elk hoofdstuk openbaart terstond de eenzijdigheid en bekrompenheid van den schrijver. Hij beziet alles uitsluitend door een Franschen bril en is blind en doof voor andere belangen; zoowel voor die van Frankrijks bondgenooten als voor die zijner vijanden. Dit verhindert intusschen niet de scherpzinnigheid te erkennen, waardoor hij in nagenoeg elk der ontelbare verschijnselen, welke zich sedert 1919 op het veel bewogen schouwtooneel der Europeesche politiek voordeden, zooal niet de hand, dan toch den geest van den trouweloozen vijand bespeurt, die, hoezeer overwonnen, weigert zijne nederlaag te erkennen en te aanvaarden, doch door arglist en sluwheid aan zijn overwinnaars, thans zijn rechters en meesters, tracht te ontsnappen. Geen woord van mededoogen voor den gevallen vijand, geen flauw besef van de ongeëvenaarde ellende en de zee van moeilijkheden, waarin de oorlog ook hem had nedergestort. Desniettemin is het talent, waarmede schrijver zijn eenzijdig standpunt bepleit, onmiskenbaar. Het verschaft hem in de oogen van velen zijner landgenooten den naam en den roem van een echten geschiedschrijver. Vooralsnog vergeten dezen intusschen, dat talent en vaderlandsliefde niet voldoende zijn om den waren historicus te vormen, doch daarvoor allereerst onderscheidingsvermogen, vrijheid van vooroordeel en waarheidsliefde onmisbaar zijn.

De *strekking* van het boek blijkt genoegzaam uit het voorafgaande. Ontstaan uit den bitteren haat, dien de wereldoorlog in Frankrijk, inzonderheid tegen Duitschland, had gewekt, ademt het den geest, die jarenlang, bijna zonder uitzondering, elken Franschen schrijver en redenaar bezielde en in den met groote inspanning en vreemde hulp verslagen vijand niet veel minder dan den vleeschelijken duivel zag, die, door hoogmoed en heerschzucht gedreven, de schennende hand had geslagen aan vriend en vijand en de grondbeginselen van gerechtigheid en menschelijkheid met voeten had getreden. Thans lag hij geveld ter aarde om door zijne overwinnaars en rechters te worden gevonnist en gestraft. Deze

stemming beheerscht de drie eerste deelen onafgebroken en maakt in het vierde deel slechts schoorvoetend plaats voor een andere opvatting, welke in den voormaligen vijand ook den medemensch en lotgenoot erkent, aarzelend de hand der verzoening aanvat of toereikt en zich bereid verklaart tot samenwerking aan den opbouw eener nieuwe wereldorde. Treffend wordt dit erkend in het voorwoord van het vierde deel van November 1925 en in het naschrift van November 1926. Deels onwillig, deels goedsmoeds, gewaagt schrijver van eene nieuwe levensbeschouwing, nu eens als spiritisme, dan als spiritualisme aangeduid, waartusschen hij het versmaadt te onderscheiden: eene zekere ideologie, welke de toekomst niet wil vestigen op de stoffelijke middelen van geweld en dwang, maar op de zedelijke grondslagen van wederkeerige achting en rechtvaardigheid. Schrijver twijfelt wel is waar blijkbaar aan hare juistheid en doelmatigheid, maar ondanks „een onoverkomelijk wantrouwen" in Duitschlands ware gezindheid loochent hij niet hare levensvatbaarheid. Zelfs vindt hij in deze gewijzigde geestesgesteldheid aanleiding zijn geschiedverhaal te eindigen met het accoord van Locarno op 16 Oct. 1925, dat immers het onderscheid tusschen vainqueurs en vaincus niet meer kent! Wel hebben staatslieden en journalisten hun uiterste best gedaan om hunne landgenooten te overtuigen, „que le bloc marmoréen de Versailles ne se voyait effrité sur aucune de ses arêtes par le bloc enfariné de Locarno" (tome IV, préface p. VI), doch tegelijkertijd wordt van dit laatste gesproken als van „une revision en soi du traité de Versailles, retouché, amendé, corrigé, dévirilisé" (tome IV p. 610). Welk eene tragische tweespalt!

Deze slotsom wettigt ook het eindoordeel van den onpartijdigen vreemdeling, die niet als de Franschman, gewond in zijne dierbaarste gevoelens en belangen, den loop der gebeurtenissen kalmer en reeds daardoor juister waarneemt en beoordeelt. Dit boek is één aanklacht, de vrucht van den verklaarbaren maar betreurenswaardigen haat van den trouwen zoon van een getergd en gemarteld volk; het moge eenige historische waarde ontleenen aan den rijkdom van het verzameld materiaal en aan de vele belangrijke en niet altijd even toegankelijke documenten, het mist de hoogere waarde eener objectieve geschiedenis. Als monument van nationalen wrok heeft het zijne taak vervuld, maar ook zijn tijd gehad en verdient het ter wille der toekomst van Europa eene spoedige vergetelheid. Voor iederen optimist, die hoopt op en gelooft in den vooruitgang der internationale samenleving, is dit omvangrijk werk een zwaarwichtig maar gelukkig niet ontilbaar struikelblok op den weg voorwaarts.

Hilversum. J. de Louter.

W. G. C. Bijvanck, Vaderlandsche figuren op den overgang der achttiende eeuw. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1927. (Pr. ƒ 6, geb. 7.50).

Dit zware boekdeel verzamelt de wekelijksche artikels, door wijlen dr. Bijvanck geschreven voor de Nieuwe Courant en in dat dagblad opgenomen op de Zaterdagavonden van 30 December 1911 tot 10 Januari 1914. De gegevens, die in deze artikels zijn verwerkt, had de schrijver verzameld door een uitgebreid onderzoek over de geschiedenis van Nederland op den overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw. Het was zijn bedoeling over dezen tijd een reeks studiën te schrijven, die als „Vaderlandsche geschiedenissen op den overgang der achttiende eeuw" een samenhangend geheel moesten vormen in aansluiting bij zijn bekend boek over de jeugd van Da Costa. Dat plan is slechts voor een klein deel volvoerd. Voltooid is alleen „Bataafsch verleden", dat eerder in De Gids was verschenen onder den titel „Dorus' droefheid". Daarbij sluiten zich de thans in bundel herdrukte studiën aan. Wat wij hier vinden zijn de studiën over Hogendorp en Yorck, 1778—1781, die over Willem I in ballingschap, 1795—1809, en die over het jaar 1812. Daar het herdrukken zijn van bekende studiën, is er geen aanleiding er hier uitvoerig bij stil te staan. Maar ongetwijfeld zullen velen met voldoening en vrucht de studiën herlezen van een man, die door de gelukkige combinatie van scherpzinnig onderzoek, fijne psychologie en innemende woordkunst een geheel bijzondere plaats innam onder de wetenschappelijke mannen van zijn tijd.

Amsterdam. H. Brugmans.

Th. Zieliński, The Religion of Ancient Greece. An Outline. Translated from the Polish bij G. R. Noyes. London, Oxford University Press, H. Milford. 1926. (Pr. 4/6).

Het niet gewone uitgangspunt van den bekenden Poolschen geleerde is dit geweest: „what would be our own faith, if with our own souls and needs we were living in Athens of the fifth and fourth centuries?" Onder „wij" verstaat hij menschen als hij zelf, d.w.z. ontwikkelde Katholieken. Men heeft dezen opzet gelaakt: „wat toch anders zou het resultaat zijn dan een katholiek gekleurd en geteekend beeld?" Het antwoord hierop zou kunnen zijn: „immers de tegenhanger van het protestantsche beeld ontworpen door een Nägelsbach of een Schömann." Heeft men dezen hun kans gegeven, waarom aan Zieliński kans te onthouden? Van meer beteekenis mag geacht worden, dat wij weten, of de schrijver bevoegd is, èn, of hij een propaganda beoogt. Vooreerst dan is Zieliński goed thuis in de grieksche teksten en archaeologica, wat hem tegen fantasieën behoedt, die buiten teksten omgaan. Voorts is hij blijkens menige bladzijde een ruim denkend man, volstrekt geen fanaticus, integendeel vindt de tolerantie in hem een welsprekenden woordvoerder. Neen, zoo hij misgrijpt, zou ik hem veeleer zijne te gunstige, te mooie, visie op het grieksche leven willen voorhouden, indien niet tevens die liefde hem de pen liet voeren op eene voortreffelijke manier, die alle hulde verdient. Hier geen fraai gestileerde phrasen, maar frissche, nuchtere en toch zoo pakkende wendingen. De overzetting in het Engelsch alleen kon dit niet klaarspelen; de Engelsche wijze van raak en leuk te spreken langs den neus weg, moet reeds in het origineel hebben gescholen. Natuurlijk ontgaat het ons niet, dat Zieliński's geloovig Athene door knappe missionarissen — b.v. door Zieliński zelf — wel heel spoedig tot de Kerk zou zijn gebracht, maar het is ook voor den niet-Katholiek toch zeer instructief onder geleide van dezen gids over een terrein te dwalen, waar het religieuze leven zich in zoovele sacrale monumenten manifesteerde. Wij herinneren ons toch niet over dit onderwerp een boek ontmoet te hebben — en hoeveel werpt de pers niet af? — van 225 pagina's, dat zich zóó, in eens door,

lezen laat . . . en dat zoovele vragen wakker roept. Het zou jammer zijn, indien de slagvaardige, geestige en warmvoelende schrijver — ondanks eene misvatting hier en daar — in ons land geen lezers vond, ook buiten de Katholieken.

Leiden. J. Vürtheim.

†Frans Jostes, Sonnenwende. Forschungen zur germanischen Religions- und Sagengeschichte. Bd. I: Die Religion der Keltogermanen. Münster i. W., Aschendorff. 1926. (Pr. M 8.).

Doel van het postume werk van den Westfaalschen germanist is den waren aard vast te stellen van de oostersche invloeden in den ouden godsdienst van Galliërs en Germanen. Gallië, zoo wordt betoogd, had reeds voor den Romeinschen tijd innig contact met Phoenicië, Carthago, en Griekenland. Dus kan men er godsdienstigen invloed van die landen, alsmede van Aegypte en heel Klein-Azië, in laatste instantie van Babylon, verwachten. Verder moet de Gallische godsdienst syncretistisch verstaan worden, waardoor licht vallen kan op de interpretatio romana. Onder Gallische (of Galloromeinsche) goden als Mercurius, Saturnus, Heracles ligt een oostersch substraat. Zij zijn complexe figuren met velerlei oorsprong.

In deze opvatting ligt stellig veel waarheid, zij verdient alle aandacht en opent nieuwe verschieten. In hoeverre in ieder bepaald geval de waarheid getroffen is, zou slechts hij kunnen beoordeelen, die de oostersche godsdiensten even grondig kent als de overblijfselen in het westen. Duidelijk echter is het, dat bepaaldelijk voor de kennis van den ouden Gallischen godsdienst de onderzoekingen van Jostes waarde hebben. Hij traceert een weg, waarlangs de voorstelling van de goden-trias Gallië bereikte, hij laat zien, hoe de Gallische godsdienst vol astrale voorstellingen is van oorspronkelijk Babylonische herkomst. Zon, maan en dierenriem (bijv. in de slang of visch met ramskop) zijn niet te miskennen. In iets mindere mate geldt hetzelfde voor den Germaanschen godsdienst in de daarvan door Tacitus e.a. gegeven verklaring.

Het zou jammer zijn, als de waarde van Joste's werk miskend werd tengevolge van de talrijke onvoldoende of onjuist gefundeerde conclusies, die het bevat, vooral in bijzonderheden. Daarom is het beter, deze openlijk in het licht te stellen. Zoodra de mythologische verklaring de archaeologische overblijfselen verlaat, en zich met litteraire overleveringen gaat bezighouden, wordt zij uiterst gevaarlijk, inzonderheid wanneer, zooals hier geschiedt, klassieke teksten, middeleeuwsche heiligenlevens, epische sagen en volksvertelsels zonder onderscheid door elkaar gebruikt worden. Voor den schr. bestaat de letterkundig-philologische methode eenvoudig niet. Alle epische teksten zijn euhemeristisch, alles is mythologie. Overeenkomst in trekken van verhalen berust nooit op verwantschap in de grondslagen, doch op volkomen identiteit. Resten van animistische en culturistische godsdienstige opvattingen worden niet aangenomen, slechts astraal geloof is alom aanwezig.

Deze onaannemelijke grondgedachte wordt vooreerst toegepast op de oude Iersche sagen. Als een held drie vaders heeft, of driemaal geboren wordt — toch zeker een animistische trek —, dan beteekent dat, dat hij de goden-trias vertegenwoordigt. Cuchulinn (= „de hond van Culann") is Heracles, want Heracles heet bij de Lydiërs Kandaules of „Hondenwurger". In de sage van Conchobar e.a. wordt de jonge niet van de oude traditie gescheiden, alle jonge versierselen krijgen een mythischen zin.

Zoo worden ook de Oudfransche heldendichten beschouwd. Spanje ligt in het westen en is dus de Onderwereld, de koning van Spanje is dus Hades. Wanneer nu in den Fierabras de Spaansche koning niet in een doopvont doch in een wijnkuip gedoopt wordt, bewijst dat het syncretisme van Hades en Dionysos. Gaudin, een voorvader van Perceval, heeft een naam die van „Waltmann", of liever „Waldmann" stamt, dus is hij de god Silvanus of Pan; identiek met hem is Auberon, die immers „roi sauvaige" genoemd wordt. Turpin heet „Taurus pinus" en is dus de stiergod, die met den boomgod vereenzelvigd is. Een heldin, die op de tinnen van haar kasteel den held afwacht, verraadt daardoor haar identiteit met de Magna Mater.

Ook de Germaansche mythologie en heldensage moeten eraan gelooven. Odin is de maan, want hij zwerft dikwijls. Mannus is een paardengod en identiek zoowel met den Ierschen zeegod Manannan, als met Hengist en Horsa. De Oudengelsche Widsith moet in zijn geheel oostersch en kosmisch verstaan worden. In de Deensche heldensage is Hrólfr Kraki de hemelgod en tevens Dionysos, want Saxo zegt, dat de Denen veel van wijn houden: Adils van Zweden is de maan, en Ursa, 's konings moeder, de Dea Artio. De Diederiksage is geheel mythisch, hetgeen vooral aan de hand van de Middelhoogduitsche epen, dus de jongste bronnen, toegelicht wordt. Er mag een Oostgotische Diederik geweest zijn, die historisch was, daarnaast stond een Frankische, die de goden-trias vertegenwoordigt. Ermanarik is Saturnus, en samen met Diederik vormt hij den Aion. Hildebrand en Hadubrand zijn gelijk aan den Gallischen Juppiter en aan Saturnus, die zichzelf bevecht. De Nibelungen zijn de centauren, Hagen is de stiergod, Irung de hemelgod. Wanneer Brynhild de daden van Sigurd in een weefsel op gouden grond vereeuwigt, weeft zij den dierenriem.

Ik volsta met deze enkele voorbeelden uit de vele. Zij toonen voldoende aan, hoe voorzichtig men met het beoordeelen der gegevens in dit boek te werk moet gaan. Maar desondanks bevat het voor de beschouwing van het zuiver mythologisch materiaal veel, dat van waarde blijft. Het zou jammer zijn, wanneer dit laatste onder den overvloed van onwaarschijnlijkheden uit het oog verloren werd.

Utrecht. A. G. van Hamel.

J. Presser, Das Buch „De Tribus Impostoribus." Amsterdam, H. J. Paris. 1926. (Amsterdamsche diss.).

De schrijver van dit proefschrift heeft zuiver historisch willen nagaan de geschiedenis van het befaamde boek „De Tribus Impostoribus," hetwelk in de M.E. vervaardigd zou zijn en aan verschillende auteurs is toegeschreven. Terecht nu, naar ik meen, betoogt Presser, dat dit werk nooit bestaan heeft. Reeds lang tevoren, in 1712, was deze stelling ook door La Monnoye verdedigd, doch door anderen weer ijverig bestreden; gewoonlijk hield men het er den laatsten tijd voor, dat in of kort vóór 1598 een dergelijk geschrift tot stand gekomen en in genoemd jaar gedrukt was. In die kwestie heeft de heer P. thans veel klaarheid gebracht, hetgeen zal blijken door een kort overzicht zijner dissertatie.

Het eerste hoofdstuk, Blasphemie und Hypothese, behandelt de gevallen, waarin hetzij bij wijze van momenteele blasfemie, hetzij van blijvend volgehouden hypothese, werd verklaard, dat Mozes, Christus en Mahomed de wereld bedrogen hadden, of dat alle bepaalde godsdiensten aan bedrog hun ontstaan te danken hebben. Men weet, dat paus Gregorius IX een dergelijke uiting aan Frederik II verweet, doch er zijn veel meer gevallen, of althans verwijten of beschuldigingen van dien aard aan te wijzen, vanaf de 10e eeuw tot aan de Aufklärungszeit van Lessing, Bolingbroke en Voltaire toe. Hiervan geeft schrijver een overzicht. In de 19e eeuw hoort men minder van dergelijke beweringen en thans „kann man wohl sagen, dass in der wissenschaftlichen Welt die Unhaltbarkeit der Betrugshypothese allgemein anerkannt wird.” Schr. geeft nochtans toe, dat in de oude jaargangen van „De Dageraad” op menige bladzijde „der Religionsbetrug noch spukte.” Of die verleden tijd de zaak niet wat gunstig voorstelt voor Dageraads- en andere geestverwante kringen ?

Doch van het uiten in woorden der bedoelde Blasphemie of Betrugshypothese tot het schrijven van een werk, waarin de waarheid ervan werd betoogd en uitgewerkt, is nog een heele weg. Dikwijls heeft men gemeend, dat sinds de 13e eeuw een dergelijk boek bestond, en Presser gaat thans de geschiedenis dezer legende, want meer is het niet, na. „Diese Geschichte ist nicht viel mehr als eine Geschichte der Gerüchte seiner Existenz, und weil diese Gerüchte sich fast alle auf die angeblichen Verfasser jenes Buches beziehen, will ich zuerst eine Uebersicht von diesen „Verfassern” geben.” Dit volgt dan in hoofdstuk II tot V.

Voor de M.E. worden o.a. besproken Porphyrius, Gerbertus (de latere paus Sylvester II !), Averroës, en vooral Frederik II. Van de Italianen kwamen verder in aanmerking Boccaccio, Poggio, Aretino, Campanella e.a. ; van de Franschen Rabelais, Muret, Etienne ; uit andere naties Erasmus, Spinoza, Servet e.a. De slotsom van het onderzoek is, en ze lijkt me volkomen aannemelijk, dat geen der genoemden de auteur van zulk een boek is. De beschuldiging berust op losse en late praatjes, op vage en oncontroleerbare mededeelingen, of alleen op de faam van atheïsme, die al of niet te recht omtrent de genoemde personen in omloop was. Feitelijk is er bovendien geen enkel betrouwbaar getuige, die ooit het boek zelf gezien of gekend heeft.

In hoofdstuk VI worden een aantal andere boeken behandeld, die den gezochten titel dragen, of althans een die er op lijkt. Zoo bestaan er enkele, maar die wilden aldus slechts a.h.w. profiteeren van de slechte faam, waarin het oorspronkelijke doch onvindbare werk stond. O.a. is de „Esprit de Mr. B. de Spinoza” later onder den valschen Franschen titel „Les Trois Imposteurs” uitgegeven. Of ook behandelde een aldus betiteld boek geheel andere stoffen, bijv. een strijdschrift tegen de drie ongeloovige filosofen Herbert, Hobbes en Spinoza. In hfdst. VII eindelijk wordt besproken het boek, dat met het jaartal 1598 onder den titel „De Tribus Impostoribus” is verschenen. Doch dit is pas gedrukt in 1753, door een zekeren Straube te Weenen, en geeft een ander, hoewel er op gelijkend geschrift, weer, dat pas sinds ruim een halve eeuw bestond en waarvan vele copieën in omloop waren. Dit heette „De Imposturis Religionum” en is in de tweede helft der 17de eeuw geschreven door een jurist te Hamburg J. J. Müller. Wel had Struvius-Jugler (Bib. Hist. Lit. Selecta 1763) deze mystificatie reeds vermeld, maar dit was vrijwel onopgemerkt gebleven in de geleerde wereld der 19de en 20ste eeuw. Het is de verdienste van Presser dit bericht van Struvius-Jugler tot zijn bronnen te hebben nagegaan en de juistheid ervan te hebben aangetoond.

Op de methode van den schr. zijn nochtans enkele aanmerkingen te maken. Hij steunt bijv. heel veel op Mauthner (Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande). Mauthner nu is vol hartstochtelijken haat tegen alle theïsme en theïsten ; hij heeft zeer veel gelezen en gevorscht, maar in zijn vier lijvige deelen wordt zoo goed als geen enkele bewering documentair verantwoord. Het is gevaarlijk van zoo iemand maar in goed vertrouwen citaten over te nemen, en men verwacht toch ook in een doctorsdissertatie geen dergelijke tweede-hands-aanhalingen. Er zijn er verschillende bij, die mijn wantrouwen gaande maken, maar er is geen mogelijkheid ze te verificeeren of in hun tekstverband te onderzoeken.

Dan heb ik groot bezwaar tegen Presser's manier van zijn noten gezamenlijk achter in zijn boek te plaatsen. Wanneer de tekst op zichzelf meer een lees- dan een studieboek was, kon het er nog mee door ; maar het betreft hier een historisch-kritisch onderzoek, dat elke nieuwe bewering door een aanteekening moet verantwoorden, en dat zelfs zonder het geregeld raadplegen der „Noten und Zusätze” soms onmogelijk te verstaan is. In zoo'n geval kan deze methode niet anders dan afschrikwekkend genoemd worden. Daar komt bij, dat men toch ook wel soms noten mist, waar men ze gaarne aangebracht zou zien.

De heer Presser is zelf blijkbaar „vrijdenker” en daarom hindert den christen-geloovige wel eens de sansgêne, waarmee hij spreekt ; maar over het algemeen is hij er in geslaagd de zeer penibele kwestie zuiver historisch te behandelen.

Maastricht. G. Gorris S.J.

W. Engelmann, New guide to Pompeii. Leipzig, W. Engelmann, 1925. (Pr. M. 3, geb. 5.).

Bij Engelmann te Leipzig is indertijd het welbekende werk van August Mau verschenen, „Pompeji in Leben und Kunst”, en bij denzelfden uitgever verscheen ook het voortreffelijke gidsje voor Pompeji door Mau, waarvan in 1910 de 5de uitgaaf is uitgekomen, bijgewerkt door Walther Barthel. Thans heeft de uitgever zelf een „nieuwen gids” voor Pompeji samengesteld. In het „Vorwort” der Duitsche uitgaaf, dat in de mij ter bespreking toegezonden Engelsche uitgaaf niet voorkomt, deelt de heer Engelmann mede, dat er voor een nieuwe bewerking wel geen Duitsche vakgeleerde zou te vinden zijn (—Barthel is in den grooten oorlog gesneuveld). Een zonderlinge bewering, daar toch niet lang geleden het uitstekende boekje over Pompeji verscheen van Albert Ippel en een gids voor Pompeji door Pernice ! — Daarom heeft hij het werk maar zelf ter hand genomen en zijn boekje droeg hij op aan de nagedachtenis van August Mau.

Aanvankelijk krijgt men den indruk, dat de heer Engelmann uitstekend voor zijn taak was berekend. Alleen is hem blijkbaar veel ontgaan van de onderzoekingen der laatste jaren. Maar bij een nadere beschouwing

bespeurt men al heel spoedig, dat hij pronkt met geleende veeren. Wat ons wordt aangeboden als een „nieuwe gids", is niet veel anders dan een nieuwe uitgaaf van het oude gidsje van Mau, geheel overgeschreven en omgewerkt en ook gedeeltelijk aangevuld, maar toch in hoofdzaak nog steeds het werk van Mau. Ten onrechte heeft de uitgever niet den naam van Mau op het titelblad geplaatst.

Zeker, er is veel anders geworden. Alle zinnen zijn overgewerkt; de volgorde door Mau zoo practisch vastgesteld, zoodat het belangrijkste het eerst de aandacht trekt, is nieuw, maar zeer zeker niet verbeterd; de kleine letter, die aanduidde wat een haastig bezoeker het best kon overslaan, is verdwenen. Nieuw toegevoegd is een beschrijving van de „Villa-Item" en van de nieuwe opgravingen aan het vervolg van de „Strada dell'Abbondanza". Men vindt ook iets over de opgravingen te Ostia en een verklarende lijst van mythologische namen. Verder is er een groote kaart van Pompeji bijgekomen, uitgebreider, maar minder fraai geteekend en minder practisch voor het gebruik in de stad dan de kaart in de oude uitgaven. Onpractisch is ook het zware kunstdrukpapier, waarop het boekje is gedrukt. Alleen komen de talrijke en grootendeels zeer fraaie afbeeldingen daar voortreffelijk op uit.

Met deze afbeeldingen en den zeer verzorgden druk maakt het boekje een buitengewoon aantrekkelijken indruk. Des te meer is het te betreuren, dat de uitgever zoo weinig piëteit toont voor de nagedachtenis van August Mau.

Het boekje wordt ontsierd door een afschuwelijk plaatje in kleurendruk. De tekst van het mij ter bespreking toegezonden exemplaar bestaat uit Engelsche woorden met tallooze spelfouten; van Engelsch heeft de taal anders niets.

Leiden. A. W. Byvanck.

H. Kiener, Italienische Kunst vom XV. bis XVIII. Jahrhundert. I. Band: Die Kunst der Frührenaissance in Mittel-Italien. (Jedermanns Bücherei, Abt.: Bildende Kunst, hgg. v. W. Waetzoldt). Breslau, Hirt. 1925. (Pr. M. 3.50).

Een keurige studie, logies en harmonies gebouwd, waardoor een levend beeld gegeven wordt van een rijke periode. De vraag is alleen, of opvatting en voorstelling wel genoeg beantwoorden aan het gestelde doel om het grote publiek een bondige, heldere samenvatting te bezorgen. Of wordt in Duitsland misschien een boek eerder populair, naarmate „Jedermann" zich gevleid voelt door uitdrukkingen, waar gewone mensen onmogelik bij kunnen? Tegen de praktiese bruikbaarheid van zo'n werkje bestaat ten minste onder onze landgenoten een dubbel bezwaar, n.l. het nodeloos geleerde spraakgebruik, dat zich niet tot techniese termen alleen beperkt, en de even overbodige bespiegeling, die meermalen in louter subjectiviteit komt te zweven. De schrijver houdt zich nauweliks aan zijn eigen waarschuwing, „wie vorsichtig man mit solchen Kennzeichnungen sein muss" (26). Wel is het begrijpelik, dat hij iets oorspronkeliks wil leveren; maar zijn lezers vragen niet zozeer, hoe hij toevallig op de dingen reageert, als wel hoe het met zulke dingen eigenlik is gesteld, die ze immers nog niet grondig kennen. Nu wordt er van leken, tot wie deze reeks zich eenmaal richt, al meer dan genoeg gevorderd door een onvermijdelike kruising van namen, een gedurige verwijzing naar voorbeelden; en zelfs waar illustraties achteraan een en ander ophelderen, blijft de arme oningewijde waarschijnlik verbijsterd zitten met „uralte apotropäische Bedürfnisse" (13).

Nijmegen. Gerard Brom.

A. M. Hind, Catalogue of drawings by Dutch and Flemish artists in the British Museum. Vol. III: Dutch artists of the XVII Century (A-M). 1926. (Pr. £ 1.15.0).

Het eerste deel dezer reeks bevatte de teekeningen van Rembrandt, van zijne leerlingen en navolgers, het tweede de Vlamen, het vierde zal het vervolg zijn op dit derde en de artisten wier namen met N-Z beginnen, behandelen, terwijl een vijfde die van de XVe en XVIe eeuw zal omvatten.

De bewerker A. M. Hind staat reeds lang bekend als een kundig geleerde en wij hebben voor zijn werk over het algemeen niets dan lof. Het is degelijk, nauwkeurig en put de stof uit.

Het beschrijft niet minder dan rond 700 teekeningen en geeft afbeeldingen van ongeveer 230 ervan, dus bijna van iedere derde teekening. Al het wetenswaardige wordt in de aanmerkingen, die op de beschrijvingen volgen, medegedeeld.

Indien wij ons enkele kritische beschouwingen veroorloven, zoo willen wij daarmede niet aan de waarde van het geheel te kort doen.

Vooreerst een opmerking van practischen aard. Het is jammer, dat in de alfabetische volgorde niet is verwezen naar de teekenaars, die reeds in de deeltjes over Rembrandt en de zijnen en over de Vlamen behandeld zijn.

Niet iederen gebruiker staat het bijv. onmiddellijk voor den geest, dat A. v. Borssem tot de volgelingen van Rembrandt, Adriaen Brouwer tot de Vlaamsche school gerekend wordt, en zoo kan het hem voorkomen, dat hij, het boekje op een dier namen opslaande, in de meening gaat verkeeren, dat van dezen meester niets aanwezig is. Eene eenvoudige verwijzing: A. v. Borssem, zie deel I, of A. Brouwer, zie deel II zou dit hebben voorkomen. Hetzelfde geldt van de teekenaars, die in de XVIe en XVIIe eeuw beide geleefd hebben. Ik noem slechts Hendrik Goltzius, Jac. de Gheyn en Abr. Bloemaert. Waarom bij hen niet ook verwezen naar het reeds „in active preparation" verkeerende vijfde deel? De practische waarde van het boek zoude er door verhoogd zijn.

Een tweede opmerking betreft het gebruik van den term „sepia" voor 1) de eigenlijke sepia, product van den inktvisch, 2) bister, 3) bruine inkt. Dit is allerongelukkigst, want het staat als een paal boven water, dat geen der behandelde teekenaars ooit sepia heeft gebruikt, omdat deze kleurstof eerst laat in de XVIIIe eeuw is uitgevonden. [1]) Ik heb reeds in mijn in 1906 verschenen catalogus der teekeningen van Rembrandt blz. XLII medegedeeld, dat volgens mijne overtuiging verreweg de meeste, met bruine kleurstof geteekende voorstellingen met gewone schrijfinkt, van galnoten vervaardigd, gedaan waren en deze op vergelijking met de inkt van brieven en met voorstellingen van teekenaars, die met een inktkoker in de linkerhand afgebeeld werden, berus-

———

[1]) Zie Jos. Meder, die Handzeichnung (Weenen 1919) blz. 67.

tende meening, is door chemisch onderzoek van anderen [1]) bevestigd. De term „pen en inkt" in plaats van „sepia" ware dus juister geweest.

Het spreekt vanzelf, dat een Hollander gemakkelijk eenige aanvullingen kan geven op het werk van een buitenlander over Hollandsche kunst. Hij kan bijv. Cuyp Nr. 19 beschreven als „a little town on a hill above a river" herkennen als een gezicht op het Valkhof en de Belvedère te Nijmegen en Nrs. 22, en 23 „ruins of a castle on the Merwede" nauwkeuriger aanduiden als de bouwvallen van het huis te Merwede. Ook weet men hier te lande beter, dat de opschriften onder Haarlemsche portretten met de uiterste voorzichtigheid moeten worden geaccepteerd, omdat men daar ter stede in de XVIIIe eeuw op zeer vrijmoedige wijze namen op anonieme portretten heeft geplaatst. Er was daar onder de verzamelaars vraag naar de gelaatstrekken van min of meer bekende stadgenooten en aan deze vraag kwam het aanbod van den kunsthandel tegemoet.

Ook kan de Nederlander gemakkelijk de vergissing verbeteren door den schrijver begaan bij de teekening Jan de Bray Nr. 1: Huntress and shepherd, op wier achterkant geschreven staat: Granida van de Bray. De schrijver voegt er tusschen haakjes aan toe: Gravida?, maar het is duidelijk, dat eene voorstelling uit de Granida van P. C. Hooft is weergegeven; een herder water aanbiedende aan de heldin van het stuk.

Een grappige vergissing heeft de schrijver begaan bij de teekening van L. Bramer, het antieke beeld van een liggenden riviergod voorstellende. Hij meent, dat deze godheid ontleend is aan het bekende beeld van den Nijl in het Vatikaan, maar het opschrift „een Marfory" (verkeerd gelezen als Marjorij) bewijst duidelijk, dat de teekenaar den Marforio heeft afgebeeld, die in Rome zulk een groote rol heeft gespeeld als partner van den Pasquino. Dit beeld, dat zijn naam ontleende aan de plaats waar het stond aan den Vitale di Marforio d.w.z. van het forum van Mars (eigenlijk forum van Augustus, met den tempel van Mars) stond hier vermoedelijk nog ten tijde van Bramers verblijf te Rome. Later werd het overgebracht naar de binnenplaats van het Capitolijnsche museum, waar het nog heden staat, en het heeft met den „Nijl van het Vatikaan" niets uit te staan.

Maar, gelijk reeds gezegd, dergelijke kleinigheden doen aan de groote verdiensten van het werk geen afbreuk.

's-Gravenhage. C o r n. H o f s t e d e d e G r o o t.

J. Ph. Vogel, Indian Serpent-lore or the Nagas in Hindu legend and art. London, W. C., Arthur Probsthain, 41 Great Russell street. 1926.

Dit prachtig gedocumenteerde en schitterend geïllustreerde werk van den uitnemenden kenner voor Vóór-Indië's talen, geschiedenis, godsdienst, folklore en kunst, is een groote aanwinst voor onze kennis der zoo buitengewoon belangrijke slangenvereering in dat land. En niet alleen daar, maar in het geheele verre Oosten zijn de legenden over en het geloof in de Nāgas door het Buddhisme en Hinduïsme verbreid. In China en Japan zijn zij, hoewel slangen, met de viervoetige draken geïdentificeerd, omdat beiden half goddelijke wezens waren, levend in het water en regen en onweer brengend aan de door droogte geteisterde streken. Zoo zijn de Nāgas belangrijk voor allen, die zich wijden aan de studie der volken van Oost- en Midden-Azië.

De Inleiding geeft ons al dadelijk een overzicht over de rijke stof van dit boek, en reeds op p. 9 treft ons de gedachte, dat vier of zes Nāgas als wereldwachters de voorloopers kunnen geweest zijn van de anthropomorphe Lokapālas (nader uitgewerkt op pp. 212 sqq.). Niet minder interessant is de verhouding tusschen de Nāgas en Garuda, den vogel die Vishnu draagt en als doodelijke vijand de Nāgas vervolgt. Deze, vermenigvuldigd in tallooze Garuda's, is in China en Japan geïdentificeerd met den Tengu of Hemelhond, die, half menschvormig geworden zooals dit ook in Indië het geval was, zijn vogelsnavel in een enorm langen neus zag veranderen en nog altijd een bittere vervolger bleef van zijn ouden vijand, den Draak.

Het is onmogelijk in een kort bestek alle belangrijke punten van dit groote standaardwerk, dat zulk een helder licht werpt op het geheele wezen der Nāgas, te bespreken. Elk der zeven hoofdstukken (het heilig getal bij uitnemendheid!) bevat een schat van gegevens, scherp en duidelijk behandeld. We zien hoe de Nāgas door den Buddha worden bedwongen en tot zijn gehoorzame dienaren gemaakt, hoe ze in het Epos en in de Jātakas (verhalen over des Buddha's vroegere levens, door hem zelf verteld) een rol spelen, hoe ze in tallooze legenden en sprookjes optreden en als koningen heerschen, en hoe ze nog heden voortleven als voorwerp van vereering en phantasie. En hoe de kunst hen heeft weergegeven sinds oude tijden leeren ons de platen, die dit schoone boek kleeden in een rijk gewaad.

Leiden. M. W. d e V i s s e r.

SCHOOLBOEKEN.

J. H. Schouten, Fontanebuch. (Meulenhoff's Sammlung deutscher Schriftsteller). Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. *f* 1.15, geb. *f* 1.45).

In de eerste plaats geeft ons de samensteller van bovengenoemd werkje in de inleiding een beknopt overzicht over Fontane's leven en een korte karakteristiek van zijn kunst. Daarna volgen eenige Balladen, vervolgens een bloemlezing van andere gedichten en spreuken, waarin we den eigenlijken Fontane leeren kennen en ten slotte eenige fragmenten uit de romans.

Over het geheel genomen is dit een werkje, dat, door zijn aesthetischen inhoud en door zijn bruikbaarheid voor de hoogste klassen van H.B.S. en Gymnasium en voor allen, die van dezen merkwaardigen dichter iets meer willen weten, zijn plaats in de Sammlung deutscher Schriftsteller ten volle verdient.

Woerden. H. S t o t ij n.

Waldemar Bonsels, Himmelsvolk, hrg. von Dr. **G. Ras.** (Meulenhoff's Sammlung deutscher Schriftsteller). Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. 1.35, geb. *f* 1.65).

We mogen den heer Ras dankbaar zijn, dat hij dit prachtige werkje voor schoolgebruik heeft uitgegeven. Door het met de leerlingen te lezen zal niet alleen hun aesthetisch gevoel, maar ook hun liefde voor de natuur versterkt worden. De leuke prentjes, die het sprookjesachtige karakter verhoogen, en de keurige afwerking maken dit 50e nummer van de Sammlung deutscher

[1]) Ibidem blz. 63.

Schriftsteller tot een werkje dat aan hooge eischen voldoet.

Woerden. H. Stotijn.

S. Braak, Petite histoire illustrée de la Littérature française. Amsterdam, J. M. Meulenhoff, 1927. (Pr. *f* 2.90).

Zal de leeraar M.O. op de school onderwijs in letterkundige geschiedenis der vreemde talen geven? Dat is een vraagstuk waarover veel valt te discussieeren en dat gewoonlijk door hem wordt opgelost in overeenstemming met eigen onderwijsidealen, temperament, kunstgevoel, schoolniveau, voorbereiding, enz. We hebben heel goede handleidingen daarvoor, van af het beknopte boekje van Herckenrath tot Bitter-Valkhoff, Goedeljee, Besançon-Struik, e.a. We hebben er nu een goed, betrouwbaar, sierlijk geïllustreerd (dank zij Mej. L. van Aken), suggestief boek bij. Inleidende beschouwingen of samenvattingen over geestesstroomingen en tijdstippen, typische citaten die heel een schrijver kenmerken, een ernstige poging om ook de zeer modernen in den kring der belangstelling te trekken, dit alles geeft waarde aan deze inleiding. Een bezwaar is misschien de fijne, beeldrijke taal die met zijn groot aantal typische Fransche uitdrukkingen den leerling nog wel eens moeilijkheden zal bieden. 't Is ook een boek dat waarde heeft voor hen die het van de school af behouden, voor toehoorders van volksuniversiteiten, die in dit geraamte van feiten en namen (soms wel eens erg talrijk) een reeks suggesties en ideeën kunnen vinden. Het boek is wel eens onevenwichtig, naar mate de auteur dezen of genen schrijver meer bemint of eens een nootje wil plaatsen, dat overbodig is.

Ik zette enkele vraagteekens (p. 107 Olive=Viole; p. 107 Th. Sibilet l'exact contre-pied de la *Défense*; p. 107 Barthelémy Aneau, niet Ch. Fontaine; p. 119 de rivaliteit en de politiek van Richelieu in den strijd om den *Cid* zijn niet meer vol te houden; p. 125 de Jezuïten zijn m.i. nog al aardig den slag door Pascal toegebracht te boven gekomen; p. 131 twijfel ik aan Boileau's loyauté et générosité; p. 134 Henriette's rol in zake *Bérénice* is nul; p. 139 ontbreekt de *Tartufe* van 1664; p. 143 ontbreekt het *Discours sur l' Histoire universelle* (cp. p. 151); p. 161 datum tweede *Discours* 1755; p. 175 datum *René* 1802; p. 198 lees: Arrigo Beyle; p. 238 waar is de Vlaming in Verhaeren gebleven?) Iets vijlen, iets vereenvoudigen, omdat leerlingen niet groot en klein weten te onderscheiden, en dan is het een best, pittig boek van een smaakvol auteur.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Edouard de Keyser, Le Cirque Fiasco. Annotations par **H. J. Schoo.** Illustré par **J. Wiegman.** Amsterdam, Meulenhoff. (Pr.).

De annotations zijn naast de betrekkelijke regels geplaatst.

In het voorbericht lezen we: „Ma première collection" donnait jusqu'ici des lectures destinées à la première année des Ecoles Moyennes.

Le livre que nous ajoutons maintenant à la série est un peu plus difficile, tant par son style que par son vocabulaire. Il pourra être lu avec fruit par les élèves de la deuxième classe desdites écoles.

Wat den inhoud betreft, er gebeuren wel zeer vreemde dingen. Men denkt dan ook aan zelfcritiek, wanneer de schrijver den hoofdpersoon (een circusdirecteur van 14 jaar) een brief laat ontvangen, waarin de afzender zegt: „Ils (dat zijn zekere boeken) mettent les esprits complètement à l'envers, et enseignent un tas de choses absurdes et fausses."

En niettegenstaande dat, zullen de leerlingen het boekje met genoegen lezen en.... bevelen wij het, zij het dan ook met eenige reserve, aan.

Leiden. A. G. Groenhoff.

André Lichtenberger, La Petite. Edition arrangée pour l'école par **E. A. C. Bunk.** Illustrations de **Miep de Feyter.** Amsterdam, Meulenhoff. (Pr.).

De inhoud van dit boekje is een zeer onschuldige liefdesgeschiedenis van een heel jong meisje.

De bewerker geeft niet aan, voor welke klassen deze lectuur is bedoeld. In verband met den inhoud, hoe onschuldig dan ook, en de moeilijkheden van den tekst, is dit boekje zeker bestemd voor de hoogere klassen.

De losse vocabulaire, die bij het boekje is gevoegd, helpt den leerling niet over de meeste moeilijkheden heen. Dit is misschien geen bezwaar bij boeiende lectuur; het komt ons echter voor, dat het boekje, in den vorm waarin het wordt gegeven, slechts matige belangstelling zal trekken.

Leiden. A. G. Groenhoff.

De redaktie ontving de tweede druk van *Selections from Goldsmith*, with an introduction and notes by E. Kruisinga, Utrecht, Kemink en Zoon, 1927. (Pr. *f* 1.50).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Gosses en Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*, verscheen een tweede herziene en bijgewerkte druk ('s-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1927). Dit „herzien" bestond in het aanbrengen van tal van belangrijke en minder belangrijke wijzigingen in den tekst, naar aanleiding van latere onderzoekingen noodig geworden — een werk, dat, naar ondergeteekende bij ondervinding weet, geen geringen arbeid veroorzaakt. Verder is de onderscheiding van het eerste gedeelte (door prof. Gosses bewerkt), dus tot 1568, door middel van Romeinsche cijfers vervallen en zijn tal van verkortingen voor het gemak van den lezer opgelost. Tegen de indeeling van het tweede gedeelte zijn van verschillende zijden bezwaren ingebracht, m.i. terecht: niet in 1748, maar m.i. in 1795 hield Nederland op „groote mogendheid" in Europa te zijn (zie 1788—95); dat Nederland van 1748 tot 1840 onder „overwegend buitenlandschen invloed" zou hebben gestaan, kan m.i. niet worden volgehouden; ook de kenschetsing als „kleine mogendheid" na 1840 gaat niet op, als men denkt aan ons grondgebied in Indië. Met dat al, niemand zal ontkennen, dat dit Handboek een voortreffelijk werk is, dat, zij het dan niet uitsluitend onze „staatkundige" geschiedenis behandelend (waarin b.v. Rembrandt en Leeuwenhoeck niet zouden thuis behooren) zijn goeden naam alleszins verdient. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Ac. d. Inscr. et B.-L., 1927, Janv.-Mars: E. Pottier, Les nouv. fouilles d'Ensérune. — Jorga, Rapp. s. l. trav. d. l. Comm. hist. de Roumanie. — L. Baudry, Fragments inconnus de Guill. d'Occam. — L. Poinssot, Pheradi majus. — A. Meillet, Sur la forme du fém. des adj. d. l. dial. Indo-Eur. — E. Pottier, Rapp. s. l. trav. de l'école archéol. de Jérusalem.

Journ. d. Sav., 1927, Avril: C. Enlart, La sculpt. franç. du moyen-âge. — Ch. Picard, Le sanctuaire d'Olympie, I. — G. Seure, Touristes anciens aux tombeaux des Rois, I.

Mai: R. Cagnat, Extr. de naissances égyptiens. — J. Calmette, La Cour des Valois de Bourgogne. — J. Plattard, Cl. Marot. — Nouv. et Corresp.

Juin: L. Bréhier, Les églises d'Aquitaine à coupoles et l'origine de leur archit. — A. Merlin, La sculpt. ant. de Phidias à l'ère byzant., I. — G. Seure, Tour. anc. aux tombeaux des Rois, II. — Nouv. et Corresp.

Juillet: H. Lemonnier, Les orig. de la gravure en France. — J. Charbonneaux, L'Empire Perse et l'Occident. — G. Seure, Tour. anc. aux tombeaux des Rois (slot). — Nouv. et Corresp.

Août-Oct.: E. Cuq, Les contrats de Kerkouk au Mus. Brit. et au Musée d'Irak, I. — A. Merlin, La sculpt. ant. de Phidias à l'ère byzant. (slot). — Variétés.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., LIV, 1-2: J. Sehwers, Lett. sprach- und Kulturgesch. Studien. — Th. Grienberger, Italica. — H. Jacobsohn, Zahlensystem u. Gliederung der idg. Sprachen. — Dez., Dissimil. in Zahlwörtern. — R. Loewe, Die idg. Interjektionen ē, ō, ā. — J. E. Heyde, Zur Frage der Impers. — P. Maas, Nochmals σιληποϱδεῖν. — W. de Vries, H. Lommel, L. Spitzer, J. Sehwers, „Tabak trinken".

Idg. Forsch., XLV, 1: J. v. Ginneken, Die Erblichkeit der Lautgesetze. — A. Meillet, Sur la 1re pers. du sing. de l'opt. thématique grec. — F. Sommer, Zu den griech. Modi. — E. Fraenkel, Lit. Beitr. — N. v. Wijk, Die sogen. Verba iter. u. d. Bezeichnung der wiederholten Handlung im Altksl.

2: M. Leumann, Zum Mechanismus des Bedeutungswandels. — E. Sievers, Zur Kasusintonation. — W. Porzig, Zur Aktionsart idg. Präsensbild. — N. Jacobi, Ueber eine ungewöhnl. Vertretung von s̥n im Mittelind. — A. Debrunner, Alte Probleme der hom. Sprache. — F. Marx, De Lucretii Prosodia Enniana. — L. Spitzer, Spreizstellung bei präposit. Ausdrücken im Franz.

3: E. Hermann, Objekt u. subjekt. Aktionsart. — W. Havers, Enumerative Redeweise. — E. Schwyzer, Etym.-Kulturgeschichtliches. — P. Kretschmer, Gr. φίλος. — W. Meyer-Lübke, Lat. *gaudium*. — Th. Frings — J. Nieszen, Zur Geogr. u. Gesch. v. 'Ostern, Samstag, Mittwoch' im Westgerm.

Hermes, LXII, 2: F. Klingner, Virgils erste Ekloge. — K. Münscher, Zur mesod. Liedform. — M. Wellmann, Timotheos von Gaza. — H. Dessau, Zur Inschr. von Skaptopara. — W. Kolbe, Die Seleukidenära des I. Makkabäerbuches. — K. Strecker, Ovid. Verskunst im Mittelalter. — Misz.

3: S. Luria, Zur Gesch. der Präskripte in den att. voreuklid. Volksbeschlüssen. — U. v. Wilamowitz-Möllendorff, Lesefrüchte. — W. Aly, Die Entdeckung des Westens. — W. Süss, Zu Lucilius. — E. Fraenkel, Die Vorgesch. des versus quadratus. — Misz.

Rhein. Mus., LXXVI, 1: Chr. Jensen, Menanderstudien. — R. Völpel, Zum Schauspielerproblen. — K. Ziegler, Plutarchstudien. — F. Thedinga, Die Paraenese in des Porphyrios Schrift Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων. — C. Cichorius, Der Astrologe Ti. Claudius, Balbillus.—J. Weidgen, Zum Thukydidestexte, I.

N. Jahrb. f. Wiss. u. Jugendb., III, 2: A. Busse, Kulturgeschichtel Anschauungen in den Dramen des Sophokles. — H. Bulle, Ant. Techniker und Architekten. — O. Walzel, Schillers Anfänge. — G. Mayer, Bürgers Lenore—eine visionäre Ball. — H. Meyer-Benfey, Ueber Kalidasas Sakuntala. — H. Nachod u. P. Stern, Die Gestalt Petrarcas in der neueren Petr.-Liter. — F. Neubert, Das Nachleben antiker Philos. in der neueren franz. Liter. — P. Junker, Der Gottesbegr. in der Philos. des Ungegebenen. — A. Rausch, H. Pestalozzi u. d. Gegenwart. — A. Liebert, Technik und Romantik. — Berichte. — Nachrichten.

3: A. Tumarkin, Das Apollinische u. d. Dionysische in der griech. Philos. — F. Petri, Die Wohlfahrtspflege des Augustus. — H. de Boor, Gemeingerm. Kultur. — L. Pfandl, Die Zwischenspiele des Cervantes. — L. L. Schücking, Shakesp.'s Persönlichkeitsideal. — R. Scherwatzky, Die mod. Wertphilos. und ihre Bedeutung f. d. humanist. Gymnas. — G. Reichwein, G. Kerschensteiners 'Theorie der Bildung'. — Berichte.— Nachrichten.

N. Taalg., XXI, 6: Ph. J. Simons, Over nieuwere taalstudie en -onderwijs, met een toepassing op het hoofdakte-examen. — C. F. A. v. Dam, Lope de Vega en het Ned. — J. A. v. Praag, Een flamingant uit de 16de eeuw. — W. H. Beuken, Bij het werk v. e. Limb. dorpsnovellist. — C. G. N. de Vooys, Vondelstudie. — Kron. en Krit. — Aankond. en Meded. — Boekbeoord. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. T. en Letteren, XV, 6: J. Moormann, Barg. uit het midden der 18de e. — L. C. Michels, *Fasol; Veel geschreeuw en weinig wol.*

Engl. Stud., IX, 6: J. L. Cardozo, *St. Joan*, Once More. — W. v. Doorn, How It Strikes a Contemporary, X—XVI. — Notes a News. — Rev. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Lit., L l, 1: E. Sievers, W. Braune †. — G. Neckel, Die verwantschaften der germ. sprachen untereinander. — E. Schwentner, Nhd. *weben* u. *schweben*. — C. Karstien, Altalem. *bi-heialt*. — Fr. R. Schröder, Got. *ahaks*. — Dez., Ase u. gott. — Dez., Njorđs nackte füsze. — Dez., Thor u. d. wetzstein. — Dez., Thor im Vimurfluss. — M. Szadrowsky, Ueber sogen. abstracta. — F. Holthausen, Altfries. studien, 1—3. — R. Blümel, Die bildungsweise von *bringan*. — A. Lindqvist, Zur etym. des nhd. *leer*. — L. Schmidt, Die Heruler. — V. Moser, Ueber den mhd. diphth. *eü*. — E. Schwentner, Mnd. *rantrede*. — P. Spruth, Zu Pfeiffers Eckharttext: die predigt 45. — J. Loewenthal, Wortdeutungen. — Dez., Nachträge. — W. Krogmann, Zur handschriftenfr. der Thidrekssaga. — R. Loewe, Zur *u*-decl. im spätgot.

Revue Historique, CLV, 1: Constant, Politique et dogme chez Henri VIII d'Angleterre. — Bourgeois, Les archives d'Etat et l'enquête sur les origines de la guerre mondiale. — Sée, Puritains et Juifs aux progrès du capitalisme moderne. — Bulletin historique (Italië: moyen âge; Yougoslavie).

2: Levillain, Les origines du Lendit. — Boutenko, Alliance franco-russe en 1856. — Zeiller, Vicariat pontifical sous le pape Zosime. — Pingaud, Napoléon III et la confédération italienne. — Bulletin historique (Economie; France: moyen âge).

Studiën, CVIII, Dec.: In Mem. P. L. v. Miert. — W. de Veer, De extasen der H. Theresia v. Avila. — M. v. Steen, Een zomerreis d. Spanje, II. — F. A. Vercammen, Poirteriana. — A. Slijpen, Apuleius' Apol., II. — J. Smits, L. v. Beethoven, 1827 — 1927. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Renaissance te Florence: Tschr. v. T. en Letteren XV, no. 6 (Gielen).

Corresp. de Descartes et Huygens: Rev. Hist. CLV, 1 (Hauser).

Duff et Kaan, Uriel Da Costa: Rev. Hist. CLV, 1 (Hauser).

Econ. Hist. Jaarboek, XII: Rev. Hist. CLV, 1 (Sée).

De Groot, Chinesische Urkunden, II: Hist. Zeitsch. 136, 2 (Hintze).

De Jong, Sabbe en Tschr. v. T. en Letteren XV, no. 6 (Michels).

Nieuwenkamp, Inl. Kunst I: D.Lit.Ztg. 1927, n°. 49 (Singer).

Rein, Der Kampf Westeuropas um Nordamerika 15 und 16 Jahrh.: Hist. Zeitschr. 136, 2 (Wätjen).

Verneuil, L'art à Java: Journ. d. Sav. 1927, n°. 8 (Bacot).

Wensinck, Muhammadan tradition: D. Lit. Ztg. 1927, n°. 46 (Weil).

ADVERTENTIËN

Walter de Gruyter & Co. — **Berlin W 10 Genthinerstr.**
Postscheckkonto: Berlin NW 7 Nr. 59533

Kant und Einstein

Untersuchungen über das Verhältnis der modernen Erkenntnistheorie zur Relativitätstheorie

Dr. ALFRED C. ELSBACH
Privatdozent an der Universität Utrecht

1924. Gross-Oktav. VIII, 374 Seiten Preis Rm. 8.—, geb. Rm. 9.20

Das Buch ist eine schwere, aber anregende und viele Ausblicke bietende Lektüre und muss von allen, die sich ernstlich mit Einsteins Theorie beschäftigen, gekannt und gewürdigt werden. *Haagsche Post.*

Der Lebensgehalt der Wissenschaften

Wissenschaftstheoretische Grundfragen
von **Dr. A. C. ELSBACH**
Privatdozent an der Universität Utrecht

1926 — Oktav — 39 Seiten — Preis Rm. 1.20

In der knappen, aber inhaltsreichen Schrift des Utrechter Privatdozenten Dr. A. C. Elsbach wird die doppelte Frage des Gehaltes und der Einteilung der Wissenschaften von neuem gestellt und insbesondere die Geschichte als entscheidendes Kriterium entdeckt.

Ausführlicher prospekt kostenlos.

Zoo juist verschenen:

HET HOOGSTE WEZEN DER PRIMITIEVEN

STUDIE OVER HET „OERMONOTHEÏSME" BIJ ENKELE DER LAAGSTE VOLKEN

door

Dr. J. J. FAHRENFORT

Prijs f5.90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

AESCHYLUS' PROMETHEUS

MET INLEIDING, CRITISCHE NOTEN EN COMMENTAAR

uitgegeven door

Dr. P. GROENEBOOM
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen

Prijs, gebonden . . . f5,50

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist is verschenen een nieuwe goedkoope uitgave van

ONZE GOUDEN EEUW

De Republiek der Vereenigde Nederlanden in haar bloeitijd

geschetst door

Prof. Dr. P. L. MULLER

Met een Voorrede van Prof. Dr. P. J. BLOK
Vierde, rijk geïllustreerde druk

Ing. f 8.50 **Geb. in fraaien band f 9.90**

Een prachtboek voor ieder, die de Vaderlandsche Geschiedenis bestudeert.
Een waardevol bezit voor elken boekenliefhebber.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

Het Maandblad voor elken Boekenliefhebber en voor elken Letterkundige.

73ste Jaargang. **Abonnement per jaar f 2.40**

UITGAVE A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ. TE LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. — N°. 5. — Februari 1928.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Op het vorige nummer is bij vergissing vermeld „N°. 3 December 1927" in plaats van **„No. 4 Januari 1928".** Onze geabonneerden worden verzocht deze fout in hun exemplaar te verbeteren.

A. Sechehaye, L'école genevoise de linguistique générale (overgedrukt uit **Indogermanische Forschungen XLIV**).

De Faculteit der Letteren te Genève heeft dit artikel willen verspreiden, hoewel het tijdschrift waarin het verschenen is eene genoegzame bekendheid heeft. Het handelt in de eerste plaats over Saussure en zijne colleges over algemeene taalkunde, vervolgens over de wijze waarop de heeren Bally en Sechehaye in den geest van hun meester hebben gewerkt. Dat Saussure zelf eene school heeft willen stichten is misschien niet zoo zeker. Van zijne geniale denkbeelden over de Indogermanistiek had hij reeds zeer vroeg blijk gegeven. Wie hem niet persoonlijk heeft gekend vraagt allicht, hoe het gekomen is dat een geleerde van zooveel talent later zoo zelden schreef voor het publiek. Zijn critische geest moet in de gangbare wetenschap van zijn tijd geen behagen hebben gevonden, en omstreeks 1896 gebruikte hij deze woorden: „quand on fera pour la première fois une théorie vraie de la langue" [1]). Dit is wel eene hooghartige uitdrukking van ontevredenheid. Als een eenzaam man had hij zijne begrippen over de wetenschap der taal gevormd, toen hij in 1906, tijdens zijn professoraat te Genève, de gelegenheid vond om die denkbeelden in een college voor te dragen. Driemaal heeft hij zulk een college gegeven, en telkens was de stof anders geordend [1]). Na zijn dood vond men dan ook niet een keurig uitgewerkt dictaat, men vond integendeel zoo goed als niets: blijkbaar had hij altijd de papieren vernietigd waarop hij zijne aanteekeningen voor eene les had geschreven [2]). Zijn werkzame geest was altijd zoekende gebleven, en misschien zou hij de uitgave van die voordrachten (in een door zijne leerlingen gekozen redactie) niet hebben goedgekeurd. Sinds 1916 hebben wij het geluk ons van die lessen eene voorstelling te kunnen maken. Het zijn bespiegelingen van een zeer zelfstandig geleerde, zeer eigenaardig, maar die juist daardoor geene volstrekte instemming hebben gevonden bij sommige andere geleerden, even zelfstandig, maar van aanleg anders. De grootste weldaad die een meester aan zijne leerlingen bewijst is niet dat zij eene leer van hem overnemen, maar dat zijn voorbeeld hen er toe beweegt hun eigen aanleg tot ontwikkeling te brengen. Er zijn stellig altijd studenten geweest die tot de beoefening van hun eigen vak zijn aangemoedigd door het onderwijs van een meester die een ander vak doceerde. Saussure moet als professor hebben gehoopt zijn toehoorders een voorbeeld te geven van ernst en toewijding aan de wetenschap en daarin te worden nagevolgd, hetzij dat die toehoorders al dan niet zich bij voorkeur bezighielden met de vraagstukken die hem zelf aantrokken. Het denkbeeld van eene „school" in beperkter opvatting moet hem niet bijzonder hebben behaagd. Men kan dit gissen zonder de verdiensten van de heeren Bally, Sechehaye en anderen te willen verkleinen.

Groningen. A. Kluyver.

[1]) *IF.* VII, *Anz.* 217.

[1]) Zie blz. 18 van het artikel.
[2]) Zie het voorbericht van *Cours de linguistique générale.*

Tekst en Uitleg, II: Het Nieuwe Testament: Het Evangelie van Markus door Prof. Dr. **A. van Veldhuizen.** 3e dr. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. ƒ 2.90, bij int. ƒ 2.50).

Een derde druk van een boek als dit bewijst de belangstelling voor onderwerpen als dit, en het vertrouwen in de leiding van den Schrijver, een vertrouwen dat stellig is verdiend. Van Veldhuizen is een zorgvuldig exegeet, een soms wat al te nuchter vertaler, een zeer belezen wegwijzer. Ik sta wat sceptisch tegenover allerlei wat, niet alleen Van Veldhuizen, doch ook anderen meenen te kunnen lezen tusschen de regels van het Evangelie omtrent de voorstellingen en opvattingen van Markus zelf; voor mijn besef treedt de vertaler véél meer terug achter zijn stof, zóó dat het uiterst moeilijk is vragen te beantwoorden als die naar het leerstellig karakter, de verhouding tot Petrus en Paulus, en zelfs omtrent het „Messiaansch geheim". Of dit laatste inderdaad bedoelt de erkenning van Jezus als Kurios tot na de opstanding uit te stellen, zou ik niet durven bevestigen. Het is natuurlijk ondoenlijk op bijzonderheden in te gaan; wellicht echter — omdat de Schr. daaraan nogal gewicht hecht met het oog op de herkomst van het Ev.— mag ik opmerken dat Mc. 7. 26 **Ἑλληνίς** eenvoudig beteekent: *heidensche* (vgl. Meded. Kon. Akad. v. Wetensch., dl. 63, Serie A. No. 4, bl. 124) en dat mij de tegenstelling van Syrisch Phoenicië met Karthago niet waarschijnlijk lijkt: **Συρα** of **Συρο** schijnt mij een tweede vertaling van ܐܪܡܠܬܐ (D en *i* laten **Συρα** weg; en sy s(c) leest: „van de grens van Tyrus van Phoenicië"); voor een herkomst uit Rome behoeft dan deze vorm niets te bewijzen, al hangt deze quaestie natuurlijk niet aan deze eene plaats.

Leiden. D. Plooij.

Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes recens. **Eugenius Darkó.** Tomus II, pars posterior. Uitgegeven door de Hongaarsche Akademie. Buda-Pesth, 1927.

Deze uitgave van Chalcocandyles, de vrucht van vele jaren toewijding, is door het verschijnen van dit laatste stuk voltooid. In het Museum (XXXII, 1925, kol. 18) vindt de lezer een aankondiging van de beide vorige gedeelten; de lof daar aan de uitgever gebracht, wordt bevestigd door beoordelingen in andere tijdschriften en kan met nog meer nadruk worden uitgesproken nu het werk kompleet is. Behalve de met grote zorg bewerkte tekst bevat het een uitvoerige index historicus en een index verborum; de laatste telt een dertigtal woorden die in de lexica ontbreken. Zeer nuttig is het korte overzicht van de taal- en stijleigenaardigheden van Chalcocandyles, dat getiteld is *index grammaticus*. Wie zich aangordt om deze niet gemakkelike schrijver te lezen, zal goed doen met vooraf dit gedeelte te bestuderen. Hij is dan gewaarschuwd tegen vele onregelmatigheden in het taalgebruik, die een onvoorbereide zeer belemmeren. Men zal ook ter harte moeten nemen wat de uitgever heeft uiteengezet in zijn *Vindiciae Laoniceae*, een, in het Latijn geschreven, opstel door hem geplaatst in het tijdschrift *Egyetemes Philologiai Közlöny* (1926). Hij had de goedheid mij een afdruk te zenden. Prof. Darkó wens ik van harte geluk met het tot een gelukkig einde brengen van zijn zware taak.

Leiden. D. C. Hesseling.

M. Bernhard, Der Stil des Apuleius von Madaura. Ein Beitrag zur Stilistik des Spätlateins. (Tübinger Beitr. zur Altertumswiss., hrsg. von W. Schmid, J. Vogt, O. Weinreich. II. Heft). Stuttgart-Leipzig, Kohlhammer. 1927. (Pr. M. 23.—).

Er is een tijd geweest, de tweede helft der negentiende eeuw, waarin het aantal monographieën over taal en stijl van afzonderlijke auteurs haast bij den dag toenam. Daarop is een periode van stilstand gevolgd, waarin men zich meer in de geschiedenis van taal, van stijl en van stijlen verdiepte. Op de basis van dit verdiept histories onderzoek wordt thans het beschrijven van woord- of taalkunst weer opgevat. Een goed voorbeeld daarvan is dit verdienstelijke boek van Bernhard, leerling van Otto Weinreich, dat in kortere vorm als dissertatie heeft dienst gedaan.

Het is uitvoerig, met zorg en niet zonder inzicht geschreven. De schrijver is van een groot deel der literatuur goed op de hoogte, waardoor zijn werk enige bibliographiese waarde krijgt. Soms vraagt men zich af, of niet de indeling wat te logies-grammaticaal, althans te uiterlijk, wat te weinig aestheties-psychologies is, b.v. bij de behandeling van euphemismen en periphrasen. Een goed deel van c. IV (Mannigfaltigkeit und Einförmigkeit des Ausdrucks) en c. V (Kürze und Fülle des Ausdrucks) hoort evenzeer onder c. VI thuis (Das poetische und rhetorische Kolorit). Belangrijk zijn zijn beschouwingen over de eenheid van stijl in de metamorphosen, te vergelijken met die in de Dialogus van Tacitus, b.v. voor de metriek. Dat de schrijver zijn volle aandacht aan de clausula wijdt, is te prijzen; echter had hier een systematies en vergelijkend onderzoek moeten voorafgaan, grondiger dan het zijne. Waar hij (p. 285) over het ‚asianisme' en ‚atticisme' spreekt, schijnt hij de verouderde opvattingen van Norden te volgen. Dit neemt niet weg, dat voor ieder, die zich voor de taal van Ap. interesseert, dit boek onmisbaar is, evenals voor velen, die zich met het later Latijn in het algemeen bezig houden.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

A. van der Flier G.Jzn., Jesaja, II. Groningen-Den Haag, Wolters. 1926. (Pr. ƒ 2.90, bij inteekening ƒ 2.75 en ƒ 2.50).

Het eerste deel van Schr.'s Jesaja-bewerking heb ik in het Juli-nummer van 1925 besproken en aanbevolen. Het tweede deel, dat thans vóór ons ligt, is op dezelfde wijze en naar dezelfde methode bewerkt, zoodat ik hier met enkele opmerkingen kan volstaan. In de inleiding oriënteert Schr. uitvoerig over de historische, litteraria rische en critische kwesties, die voor een goed begrip van Deuterojesaja van belang zijn. Bij de vaststelling van den tekst en ook bij de vertaling is hij meestal de bekende werken van Duhm, Marti, Feldmann e.a. gevolgd. Een ietwat grootere zelfstandigheid tegenover de opvattingen dier commentatoren zou het werk in verschillende opzichten wellicht ten goede gekomen zijn. Zij zou den Schr. hier en daar misschien weerhouden hebben van omzettingen van verzen en emendaties, die onnoodig of onaannemelijk zijn. Een woord als *ṣaddîḳ* b.v. (49.24) is evenals de andere afleidingen van den stam *ṣdḳ* voor het spraakgebruik van II Jes. zoo karakteristiek, dat men er zich voor moet hoeden om het alleen terwille van de gelijkmaking in *'ârîṣ* te veranderen. Het woord kan zeer goed beteekenen „overwinnaar", wat uitstekend past. In andere gevallen merkte ik op, dat een

op conjectuur berustende vertaling stilzwijgend overgenomen is, zonder dat daarvan in de noten rekenschap is gegeven. Ik noem 50.10: „hij hoore" (*jišma'* i.p.v. het participium; Feldmann); of 62.5: „Hij, die U herbouwt" (*bônajikh* i.p.v. *bânajikh*, uw zonen; Budde, Feldmann e.a.). Noch in den „uitleg" noch in de aanteekeningen vond ik deze emendaties verantwoord. In 41.2 is „*leraglaw*" in de vertaling niet vertegenwoordigd, en is deze daardoor, naar ik geloof, onjuist; hetzelfde geldt voor het woord „*tô'ébâ*" in 41.24; ook hierover vindt men geen opheldering. Vertalingen als 40.20: „wie voor zulk een *beeltenis* te arm is", 41.3: „op paden nog nimmer betreden" (naar Staerk), 54.6: „Kan de huisvrouw der jeugd wel worden versmaad?" kunnen zonder nadere motiveering volstrekt niet geacht worden den Hebreeuwschen tekst goed weer te geven. Dergelijke opmerkingen gelden ook voor de vertaling van 58.4 en 58.13. In 43.12 kan de nominaalzin „*w*ᵉ'*ên bâkhem zâr*" niet beteekenen: „en niet als een vreemde onder u", maar alleen: „er was geen vreemde onder u", waarop dan logisch volgt: „zoodat ik met zekerheid kan zeggen, dat gij mijn getuigen zijt".

Het volgen van vooral Duitsche vertalingen heeft waarschijnlijk ook enkele on-Nederlandsch klinkende woorden als „jongeren" (50.4 voor leerlingen), „uitlanders" (61.5) veroorzaakt. En is „al 't schepsel" (40.5) wel goed Nederlandsch? In één geval is door een germanisme zelfs de zin verduisterd, n.l. in 49.23, waar „*ômᵉnîm*" „opvoeders, verzorgers" door „wachters" (Wärter) teruggegeven is, wat ook in den „uitleg" is volgehouden. In 43.2: „zij overstelpen niet" schijnt „u" vergeten te zijn, en in hst. 48 moet de versaanduiding 2 een regel lager staan.

Overigens acht ik ook dit deel een geschikt hulpmiddel bij de studie van het Oude Testament. De uitleg is soms wat breed, maar doorgaans helder. Een lijst van aangehaalde bijbelplaatsen en een register van personen en zaken besluiten het geheel.

Amsterdam. J. L. Palache.

Catalogue of the Bengali and Assamese Manuscripts in the Library of the India Office. By the late **James Fuller Blumhardt, M. A.** London, Oxford University Press.

Catalogue of the Oriya Manuscripts in the Library of the India Office. By the late **James Fuller Blumhardt, M. A.** — London, Oxford University Press.

Beide catalogi zijn „published by order of the Secretary of State for India in Council". Mr. F. W. Thomas, de bibliothecaris der boekerij van het India Office, deelt mede, dat de catalogus der MSS. in het Bengali de eerste is van een serie, welke betrekking heeft op de literatuur geschreven in de Arische volkstalen van Britsch Indië. De MSS. zijn afkomstig van H. Th. Colebrooke, R. Johnson, John Leyden, Sir Ch. Wilkins en H. H. Wilson. Bl. noemt de MSS. van weinig belang. De voornaamste zijn drie boeken van Kāçirāma's metrische bewerking van het Mahābhārata, een afschrift van Mukundarāma's Caṇḍī en drie exemplaren van het Vidyāsundara van Bhāratacandra. De overige zijn levensbeschrijvingen van den dichter Caitanya († A.D. 1589) en kleine Visnuitische werkjes; naar de behandelde stof vervallen zij in vijf groepen: poëzie, waarzeggerij, grammatica, lexicographie, geneeskunde. De MSS. zijn uit de 18e eeuw en het begin der 19e eeuw, enkele met het jaartal. De grammatica (No. 24) geeft de beginselen van het Bengali en het Oriya met een vergelijkend vocabularium in Sanskrit, Prākrit, Bengali en Oriya. No. 22 (waarzeggerij) en nrs. 26—27 (geneeskunde) berusten op Sanskrit origineelen.

De Assamsche MSS. (nrs. 28—30) behandelen geschiedenis, lexicographie en geneeskunde. No. 28 in het dialect van Kamrup bevat 1° een lijst van de rāja's van Delhi van Yudhisṭhira tot Pṛthvīrāja (A.D. 1192), elk met de periode zijner regeering; 2° een opsomming van de rāja's van Kamrup na het verscheiden van Jayadvaja. Het lexicogr. MS. geeft een Skr. vocabularium met de equivalenten in het Assamsch en het Kamrupi.

De catalogus der Oriya MSS., geheel op dezelfde manier bewerkt, is als No. 2 van de serie aan te merken. De MSS. zijn van onbekende herkomst, op palmblad, met uitzondering van No. 10 en No. 50 (op papier) welke van John Leyden afkomstig zijn. Alle zijn modern, grootendeels uit de 19e eeuw. No. 1 bevat een metrische bewerking door Çārala Dāsa van het Udyogaparvan (Mahābh.), No. 2 een metrische bewerking door Nīlāmbara Dāsa van het Kriyayogasāra (Padmapurāṇa); nrs. 3—16 metrisch vertaalde skandha's van het Bhāgavatapurāṇa (door Jagannātha Dāsa). De overige nummers zijn Visnuītische gedichten en romances.

No. 33 bevat den Sanskrit tekst van het Gītagovinda met een metrische vertaling in het Oriya. No. 49 bevat, behalve een anonym gedicht op Rādhā en Kṛsṇa, een beschrijving van het Oriya-alfabet en van de samengestelde letterteekens; No. 50 geeft de beginselen van het Oriya en een vergelijkend vocabularium in Sanskrit, Prākrit, Bengali en Oriya.

Bij elk nummer heeft Bl. eenige begin- en eindregels gegeven, bij de MSS. in Bengali echter meestal slechts beginregels. Aan elk nummer zijn (dikwijls zeer uitvoerige) bizonderheden toegevoegd van biografischen aard, benevens een lijst der werken van den auteur.

Leiden. M. Lulius v. Goor.

J. Halphen, Contes chinois, traduits du chinois. Paris, Champion. 1923. (Pr. frs. 20).

Een twintigtal Chineesche novellen worden in dit boek in vlot en leesbaar Fransch weergegeven. De schrijver noemt zichzelf een „apprenti", en deze bescheidenheid ontslaat den criticus van de moeite, aan te toonen dat daaruit zelfkennis spreekt. De stijl van deze verhalen is niet altijd eenvoudig en, zij het werk voor een amateur op zeer verdienstelijke wijze volbracht, de misverstane passages zijn te talrijk dan dat philologische critiek het werk onaangetast zou kunnen laten. Het is jammer, dat de schrijver zijn vertalingen niet heeft vergeleken met Giles' „Strange stories from a Chinese studio", die verscheidene van deze verhalen voortreffelijk weergeeft. Wel blijkt hij het bestaan van dit boek te kennen, doch hij heeft er geen kennis van genomen. Moet dit wellicht aan gebrekkig gezichtsvermogen, waarop wordt gezinspeeld, worden toegeschreven? Hopen wij van niet; te meer van pas zij dan de opmerking.

Oegstgeest. J. J. L. Duyvendak.

M. J. van der Meer, Historische Grammatik der niederländischen Sprache. I. Einleitung und Lautlehre. CLIII, 353 s. Heidelberg, Winter. 1927. (Pr. M. 16.—, geb. 18.—).

Lang, al te lang hebben wij eene uitvoerige histo-

rische spraakkunst (klank- en vormleer) onzer taal ontbeerd. Al onze rijkdom bestond — afgezien van de alleen het Mnl. bestrijkende, en toch ook in de eerste plaats beschrijvende grammatica's van Franck, Van Helten en Barnouw — uit de meer of min beknopte overzichten van Te Winkel, Vercoullie en Lecoutere. Aan dezen schamelen, beschamenden staat van zaken is gelukkig een einde gemaakt door de verschijning, in 1921, van Schönfeld's — reeds in 1924 herzien en met een voortreffelijk, geheel nieuw hoofdstuk over de woordvorming verrijkt — werk; waarnaast nu de volijverige vertegenwoordiger onzer taal en beschaving te Frankfort het 1ste deel van eene breedere bewerking derzelfde stof komt plaatsen. Twee boeken, door Nederlanders over hunne l a n d s taal geschreven — al is de klank hunner namen a.h.w. omgekeerd evenredig aan de door hen g e b e z i g d e taal —, die wij als belangrijke geschenken met dank en hulde mogen aanvaarden.

Wanneer de schrijver van dit laatste werk ook in den aanhef (VII) zegt „dass der Titel zu Erwartungen berechtigt, denen es nicht entspricht", is hij waarlijk te bescheiden. Integendeel, hij geeft veel méér dan de titel belooft: niet alleen eene historische grammatica, die den bouw, de geleding en de inwendige ontwikkeling onzer taal uiteenzet en verklaart; maar ook eene rijke Inleiding daartoe, die haar samenstel uit de verschillende („auto-" en „heterochthone") dialecten, hare uitwendige geschiedenis en lotgevallen, de betrekking tusschen schrijf- en spreektaal („schreib-" en „gemeinsprache"), en beider ontwikkeling, in de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden, onder allerlei staatkundige, maatschappelijke, godsdienstige, literaire, cultureele invloeden, in chronologische orde verhaalt. Daarin missen wij, tegenover een te veel over de spelling der verschillende tijdperken (zie § 31, 34, 40, 45, 47, 48, 49, 55, 56), slechts enkele dingen noode, zooals b.v. eenig gewag van den destijds zoo gebruikelijken naam „Oostersch" voor de noordoostelijke schrijftaal in wording (§ 30), en de aanwijzing van het eigenaardige der eerste (en langen tijd laatste) s t a a t s bemoeienis met de taal, in den Fransch-revolutionnairen éénheidsstaat (§ 45, verg. 55), en van de alomtegenwoordige oppermacht der Fransche taal en cultuur in de 18de eeuw (§ 54); terwijl ik het bestaan eener zich zelve gelijke, beschaafde omgangstaal in de beschaafde kringen der Hollandsche steden reeds o m s t r e e k s 1600 (§ 36) zou willen betwijfelen. Alles bijeen zeker wel de beste geschiedenis onzer taal — als deel der geschiedenis van ons volk, op het tegenwoordig standpunt en naar ons hedendaagsch inzicht —, die wij thans bezitten.

Evenals deze inleiding geeft ook de eigenlijke historische grammatica (klankleer) ons een beknopt, maar betrekkelijk volledig, samenvattend overzicht van hetgeen aangaande dit deel der inwendige ontwikkelingsgeschiedenis onzer taal vooral in de latere jaren onderzocht en gewrocht is; een overzicht, steunende op een grooten rijkdom van — in de aanteekeningen met angstvallige nauwgezetheid aangehaalde — Nederlandsche en (hier te lande niet altijd zoo algemeen bekende) Duitsche vakliteratuur, en ten slotte voorzien van twee uitvoerige, Nederl. en Duitsche woordregisters (samen 53 blz.). Kortom, het geheel is (of belooft te worden) een compendium, zoo volledig en zoo geriefelijk, dat ook wie al deze zelfde stoffen herhaaldelijk behandeld heeft en dus steeds of telkens „oude vrienden en kennissen" ontmoet en er weinig in mist, het vaak en gaarne en met vrucht gebruiken zal. Dit wil niet zeggen dat de schrijver slechts „relata refert": naast zeer veel omstandig en nauwkeurig referaat staat ook vaak vrij wat zelfstandige critiek, ja polemiek (soms wel haast te breed: zie b.v. de aant. op § 111, 159², 222) en eigen verklaring of gissing.

In meer dan één opzicht gaat Van der Meer anders te werk dan Schönfeld. Deze, wiens doel was: „een oud-Germaanse grammatica, toegepast op het Nederlands" (²III), gaat van het Og. klankstelsel uit (doch haalt alleen Got. vormen aan), en van daar (schoon in den 2den druk minder) dikwijls terug tot 't Idg. Ook behandelt hij de stof zooveel mogelijk stelselmatig, in hoofdstukken over de „algemeene verschijnselen" (rekking, umlaut, stemloos en stemhebbend worden, geminatie, invloed van *w*, *r*, *l* enz.), zooals die zich telkens bij verschillende Og. klanken voordoen; met, aan het eind, een kort overzicht der besproken Nnl. klanken, verwijzende naar de §§, waar zij besproken zijn, ter herleiding tot hunne Og. vormen. Van der Meer daarentegen behandelt, na een paar korte algemeene hoofdstukken, de verschillende Nnl. klanken elk afzonderlijk, met een grooten rijkdom van schier overtalrijke voorbeelden (naar Salverda de Grave's voorgang met 1—4 chronologisch nader bepaald) voor alle gevallen (begin, tusschen- en slotklanken enz. enz.); hij geeft daarbij zelden of nooit de Gotische, maar steeds getrouwelijk de gansche „sibbe" der Mnl., Ohd., Mhd., Nhd., soms ook der Oeng. en Neng. overeenstemmingen (of wel de Latijnsche grondwoorden) op, maar keert zelden of nooit terug tot het Idg.: een zéér uitgebreid materiaal van honderden, duizenden vormen, waarin men soms meer vindt dan men hier verwacht of ook behoeft. Nu hebben beide methoden hare licht- en schaduwzijden. De laatstgenoemde is zeker o v e r zichtiger en voor het gebruik, vooral van den beginner, geriefelijker. De eerste is daarentegen buiten kijf meer historisch-genetisch, „i n zichtiger", en allicht ook beknopter: al hetgeen door dezelfde (éénmaal genoemde en verklaarde) oorzaak in allerlei verschillende gevallen is gewrocht (b.v. de verdubbeling of verlenging van een mkl. vóór *l*, *n*, *r*) vindt men zoo bijeen. In allen gevalle is de — altijd bezwaarlijk te handhaven — consequentie hier niet ten einde toe betracht, in zooverre na de behandeling der afzonderlijke Nnl. mkl. twee afzonderlijke hoofdstukken volgen over „Metathese" en „Konsonantenschwund" (§§ 163—7). En te betreuren is het gemis van een Og. klapper — tegenhanger van Sch.'s Nnl. overzicht —, waarin de Og. klanken vooropstaan, met verwijzing naar de §§, waar hunne Nnl. vervormingen behandeld zijn.

Evenwel, hoe breedvoerig, hoe rijk het boek zij, ook hier is volstrekte volledigheid niet bereikt, wellicht niet beoogd. Zoo zijn b.v. gewestelijke (maar toch niet zelden voorkomende) vormen als *pit* en *pet* naast *put* (verg. Einl. §31, 5!), *stie*, *bregge*, met *i* en *e*<*u-i*, of *benier*, *benist*, met proton. *b-*<*m-* enz. misschien opzettelijk, als niet behoorende tot „het Algemeen Beschaafd" — hier gelukkig niet tot het hinderlijk-kinderlijk „AB" verkort! —, niet vermeld. Echter houdt het ontbreken van zulke in de oudere Hollandsche literatuur niet schaarsche bijvormen wellicht ook eenig verband met den hier en daar ontvangen indruk, dat de middel-, zestien- en zeventiendeeuwsche Nederlandsche taal en

letteren toch niet het dagelijksch eigen studieveld van den schrijver zijn.

Met dit laatste hangt zeker ook wel samen dat men af en toe het gevoel heeft, alsof de schrijver, een geboren Fries, die later langen tijd in Oost-Indië en in Duitschland verbleven heeft, met de klanken en woorden der hedendaagsche beschaafde, nu eenmaal Hollandsche omgangstaal toch niet zóó innig vertrouwd is, als men zou mogen wenschen (zie b.v. XLI, noot [1] i. f., LI, CIV, 195). Daartegenover staat echter het onmiskenbare voordeel, dat deze Friesche schrijver in dit boek aan zijne moedertaal een ruimere, meer met hare beteekenis strookende plaats heeft gegeven dan zij gewoonlijk inneemt.

Het boek is in Duitschland, in het Duitsch en in de eerste plaats met het oog op Duitsche lezers geschreven; immers oorspronkelijk bedoeld als beknopte historische inleiding tot de door den schrijver, samen met Mej. M. Ramondt, bewerkte, in 1923 verschenen, practische (met oefeningen en leesstukken voorziene) „Grammatik der neuniederländischen Gemeinsprache"; en hoezeer later allengs tot den tegenwoordigen omvang gedegen, beoogt het ook nu nog „lediglich, die Unterschiede zwischen dem Neuniederländischen und dem Neuhochdeutschen geschichtlich zu begründen" (VII). Verhoogt dit eenerzijds de waardeering voor den schrijver, die zijn boek buiten de voortdurende, onmiddellijke aanraking met de Nederlandsche levende taalgemeenschap (en met de boeken der Nederlandsche bibliotheken) heeft moeten schrijven, anderzijds scherpt deze opzet van het boek zeker het oog ook van den Nederlandschen lezer voor allerlei, door hem vroeger niet opgemerkte verschilpunten tusschen beide talen, doch geeft het natuurlijk ook vaak allerlei (over abnormale Hd. klanken, door 't Hd. aan 't Nd. ontleende woorden, verdeelingen en groepeeringen enz.), dat alleen of vooral voor den Duitschen lezer belang heeft.

Eigenaardig, ten slotte, is in dit boek de afzonderlijke behandeling van de klanken der aan het Fransch, Duitsch, Engelsch en Indisch ontleende woorden. Ook hier is voor en tegen te zeggen. Te recht heeft de schr. reeds aanstonds de volle aandacht gevestigd (VII—VIII) op de zeer groote beteekenis, ook voor het verschil tusschen Nederlandsche en Duitsche taal en volksaard, van den geweldigen, vroeg begonnen, schier nooit verflauwden, noch geheel gestuiten invloed der Fransche taal en cultuur op de (niet alleen Zuid-) Nederlandsche. Ook vormen de aan het Fransch ontleende woorden in menig opzicht een bijzonder bestanddeel onzer taal, met eigene, alleen hier voorkomende verschijnselen, die het wellicht soms moeilijk of onwenschelijk maken, deze in de gewone rubrieken der vanouds Nederlandsche, Germaansche klanken onder te brengen. Niettemin heeft deze afzonderlijke, en zéér breede, behandeling der vreemde bestandeelen hare onloochenbare bezwaren. Vooreerst wekken deze 101 blz. (134—235), waarvan 74 over de Fransche woorden (in hoofdzaak natuurlijk een samenvatting van Salv. de Grave's studiën), tegenover 133 over de vanouds Nederlandsche (en de vroeger en later aan het Latijn ontleende), allicht den, gelukkig toch onjuisten indruk, alsof er in onze taal, quantitatief en qualitatief, bijna evenveel „o n eigen als eigen" zou zijn! Maar ook vraagt men of zulk eene onderscheiden behandeling in beginsel toch wel juist is, of zij bovendien niet noodeloos breedvoerig maakt. Immers de klanken dier ontleende woorden, voor zooverre gelijk of gelijkgemaakt aan de vanouds Nederlandsche, ondergaan dezelfde ontwikkeling en lotgevallen als deze; het schijnt nauwelijks gerechtvaardigd noch juist (maar wel omslachtig) dezelfde processen op twee plaatsen te behandelen en te verklaren: zoo b.v. de *ui*² (§ 62, 216—20), de protonische *a* (§ 75, 234*a*); het vereischt, op zijn minst, den overvloed van verwijzingen naar andere §§ (waar hetzelfde verschijnsel in vanouds Nederl. woorden is besproken), die vooral deze laatste 100 bladzijden voor een niet gering deel vullen (en typographisch ontsieren), en die ook, naast het Ned. register, nauwelijks noodig schijnen. Bovendien vraagt men vanzelf: waarom moeten alleen de aan de genoemde vreemde talen ontleende woorden afzonderlijk, maar de Italiaansche, Spaansche e.a., bovenal de zéér talrijke, oude en nieuwe, mondeling en schriftelijk overgenomen, populaire en geleerde, Latijnsche woorden te zamen met de vanouds Nederlandsche behandeld worden?

Maar deze op- en aanmerkingen mogen noch willen afdingen op den welverdienden lof, de erkentelijke hulde aan den samensteller van dit rijpe, rijke en nuttige boek, dat inderdaad op voortreffelijke wijze „een lang gevoelde behoefte vervult."

Oestgeest. J. W. M u l l e r.

Wigalois, der Ritter mit dem Rade, von Wirnt von Gravenberc. Hrsg. von **J. M. N. Kapteyn.** Erster Band. Text. (Rheinische Beitr. u. Hülfsb. z. germ. Philol. u. Volksk., hrsg. von Th. Frings, R. Meissner u. J. Müller, Bd. 9). Bonn, Klopp. 1926. (Pr. M. 25).

De Wigalois (het verhaal van Gwî van Galois) van Wirnt van Gravenberc — burcht en stadje Gräfenberg tusschen Neurenberg en Bayreuth —, een in het begin der 13e eeuw, in ieder geval na 1204 ontstane Arthurroman, is een veelgelezen werk geweest. De nieuwe uitgever van den roman, prof. Kapteyn te Groningen, beschrijft niet minder dan 8 bijna volledige hss en tegen de 30 fragmenten, die bewaard zijn gebleven. Een uit het gerijmde verhaal afgeleide prozabewerking, die een ongenoemde in 1472 op verzoek van eenige edelen gemaakt had, werd 1493 te Augsburg gedrukt. En uit de dialectische eigenaardigheden der bewerkers en afschrijvers blijkt, dat de stof zoowel Zuid- als Middel- en West-Duitschland aantrok. Een gewichtig hs is het eigendom van de Bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, waaruit niet mag worden geconcludeerd, dat in vroeger eeuwen ook de Leidenaars zich aan het verhaal te goed hebben gedaan, want het hs is geschreven in een Middel-Duitsch (Thuringsch) dialect. Hoe dit in 1372 in opdracht van den toenmaligen hertog Albrecht II van Brunswijk geschreven hs naar Leiden is gekomen, heeft K. niet kunnen ontdekken.

Een latere kunstcollega van Wirnt, uit de 2e helft der 13e eeuw, Konrad van Würzburg, verhaalde in een van zijn eerste werken, wel naar aanleiding van een paar opmerkingen in den Wigalois, eenige jaren na Wirnt's dood een merkwaardig voorval, waardoor het Wirnt duidelijk zou zijn gemaakt, hoe waardeloos zijn leven in dienst der wereld tot dusverre geweest was. ‚Vrouw Wereld' verscheen voor hem, stralend in schoonheid en kleedij, maar toen ze zich omwendde, toonde ze den dichter, die toch waarschijnlijk als werk van beteekenis

alleen den Wigalois op zijn geweten had, welk een innerlijk afschuwelijk wezen hij tot nog toe diende. Wirnt kreeg berouw en maakte daarop een kruistocht mee, vermoedelijk dien van 1228. Maar het verhaal van dit voorval — thans nog bewaard in 8 Zuidduitsche hss — heeft de lezers van den Wigalois wel nauwelijks gedeerd. Hoe zou het ook ? Dien Gwî van Galois met een gouden wiel in het zwarte veld van zijn schild en als helmteeken stonden voor zijn buitengewone daden niet alleen de krachten van het zwaard en tooverdingen ter beschikking, in den hoogsten nood verschenen op zijn gebed ook hemelsche machten, die hem het onmogelijke deden bereiken. En buitendien had Wirnt er voor gezorgd, dat hij door zijne vele ingevlochten beschouwingen, die van een gezonden kijk op het menschelijk leven getuigen, de gedachten, die bij de lezers konden opkomen, reeds bij voorbaat in woorden bracht. Vooral legde hij er den nadruk op dat in den tijd van Gwî van Galois de wereld op een hooger zedelijk peil stond dan in den tijd van zijn lezers. Met dit al blijft Wirnt's werk een verhaal van een reeks van wonderbaarlijke ridderavonturen, waaraan geen groote leidende gedachte te gronde ligt. Wirnt bezat niet de scheppende kracht, die werken deed ontstaan zooals die van Hartmann, Wolfram, Gottfried. Zijn werk staat naar vorm en inhoud achter bij die van zijn groote tijdgenooten.

Prof. Kapteyn is de derde geleerde, die aan de wetenschappelijke wereld een volledige uitgave van den Wigalois schenkt. De eerste uitgave van G. Fr. Benecke verscheen voor meer dan 100 jaar (1819), een voor den pioniertijd der Germaansche taalwetenschap door tekst en inleiding hoogstaande prestatie. De tweede bezorgde Franz Pfeiffer in 1847. Het vinden van nieuw handschriftelijk materiaal, gewichtige onderzoekingen als die van Schönbach, Heinzel e. a., de toenemende scherpte in wetenschappelijke methode eischten reeds sedert geruimen tijd een nieuwe uitgave. Het eerste deel van K.'s editie (IX + 96 + 506 bldz.) brengt nu een critischen tekst met de tallooze varianten, een beschrijving der hss (zeer uitvoerig vooral het Keulsche, Leidsche en Stuttgarter hs), een uitvoerige opgave van den inhoud van het verhaal, registers enz. Het nog niet verschenen 2e deel zal den commentaar brengen en den stijl en de litterair-historische beteekenis van het werk van Wirnt behandelen.

Het voor mij liggende deel laat geen twijfel, dat het komt uit de handen van een nauwgezet geleerde, die de moeilijkheden, welke de gevariëerde tekst der sterk van elkaar afwijkende hss biedt, zonder zich te laten afschrikken, onder de oogen heeft gezien en er naar gestreefd heeft een tekst te leveren, die zooveel mogelijk den tekst benadert, dien men van Wirnt mag veronderstellen. Het uitvoerig variantenapparaat noodigt den lezer uit deel te nemen aan de moeilijkheden voor de vaststelling van de oorspronkelijke lezing en toont tevens, hoe K. maar al te goed weet, dat over verschillende plaatsen verschil van meening zal blijven bestaan. De beschrijving der hss (p. 5*—70*) is er op berekend, een helder beeld van de grootere of geringere waarde van elk te geven ten opzichte van de tekstcritiek. De uitgave van dit 1e deel maakt in alles een voortreffelijken indruk. Het is opgedragen aan de ‚Philosophische Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn', het ‚Vorwort' gedenkt in warme bewoordingen de stuwende kracht, die uitging van prof. Frings in Bonn en van prof. Sijmons in Groningen, maar het vermeldt tevens, hoe storend de wereldoorlog ook voor dezen arbeid geweest is.

Enkele kleinigheden schrijven we op rekening van den zetter, bijv. in het Namensverzeichnis bij Sant is 8447 te lezen, niet 8474. Bij de telling der hss is verwarring ingeslopen: de hss A, B, C worden samen als 1 geteld en van hs 24 wordt op hs 26 overgesprongen, toch is op p. 66* het aantal 35 der hss weer juist aangegeven.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

Stendhal, Le Rouge et le Noir. Texte établi et annoté, préface et bibliographie par **H. Martineau.** (Les meilleures œuvres dans leur meilleur texte). 2 vol. Paris, Bossard. 1925. (Pr. 80 fr.).

Beyle, als vertegenwoordiger van een levenshouding, Stendhal, als psycholoog en als mensch, is in de mode, zooals Baudelaire of Valéry. Nu komt de beurt aan Maupassant of Mérimée. De Stendhal-uitgave van Champion is een succes; zij bracht de uitstekende editie Jules Marsan van *Le Rouge* met de belangwekkende voorrede van Bourget en de bijvoegsels over het proces Berthet. De uitgave van Bossard is voor den gewonen lezer bestemd: gemakkelijk lees- en hanteerbaar, een goede inleiding, voldoende noten, alles wat men weten moet over Beyle in 1829 en over zijn omgeving. De tekst is die van de eerste editie, met de noodige correcties van 1854 en van het exemplaar Bucci, in overeenstemming met de editie Champion, al heeft Romain Colomb (1854) misschien wel eens gefaald in zijn verbeteringen (b.v. I, p. 265). Een paar vergissingen: t. I, p. 121 in het motto, lees: this *spring*; I, p. 160 in het motto, lees: such (niet such*e*); II, p. 258 in het motto, lees: foretel*ls* (met *ll*): II, p. 359 r. 9 lees: eût été (niet eut été). Ik meen, dat Dr. Martineau zich vergist wanneer hij (I, p. XV) in Flaubert's uitlating: „Mme Bovary c'est moi" een boutade ziet. Is het niet eerder een echte kreet uit den grond van 't hart ?

Amsterdam. K. R. Gallas.

Miguel de Cervantes Saavedra, Don Quijote de la Mancha. Kritische Ausgabe mit Kommentar in 5 Bänden, bes. v. **A. Hämel**, Bd. I (1925) Bd. II (1926). (Rom. Bibl.). Halle (Saale), Niemeyer. (Pr. M. 6.— en M. 6.50).

Deze uitgave berust op de 3 Madrileensche drukken die nog tijdens Cervantes' leven bij Juan de la Cuesta (2 in 1605, 1 in 1608) verschenen. Prof. Hämel verdedigt zich in de Inleiding op Bd. I, waar hij ook verslag geeft van de voornaamste uitgaven en eenige bibliographie voor studeerenden aanwijst, bij voorbaat tegen het eventueele verwijt dat hij de spelling gemoderniseerd heeft. Zijn argumenten overtuigen mij niet. Zelfs irriteert eventjes zijn zinnetje: „Die Interpunktion ist natürlich modernen Anforderungen angepaszt worden." We zullen ons voor zulke „kleinigheden" als spelling en interpunctie van 1605—1610 dus maar moeten wenden tot de facsimile uitgave van de Real Academia Española van 1917 en later. Maar een zeer aanbevelenswaardig boek, ook door den prijs, moet deze uitgave zijn voor allen die Spaansch studeeren. Vermelding verdient nog dat het tweede deel gemakkelijker te hanteeren is doordat de hoofdstukken boven de pagina vermeld worden. Natuurlijk zien we vooral met spanning uit naar Bd. 5, den commentaar, die in verband met belangrijke publi-

caties der Cervantes-literatuur zooals Américo Castro „El Pensamiento de Cervantes" (Madrid 1925) en S. de Madariaga „Guía del lector del Quijote" (Madrid 1926), etc. weer nieuwe paden kan bewandelen.

Zooals gewoonlijk in buiten — en ook *in* — Spanje gedrukte Spaansche boeken vinden we nog wel een enkel drukfoutje.

Enschede. G. J. Geers.

E. L. Highbarger, The History and Civilization of ancient Megara, I. Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1927. (Pr. 2 doll. 50).

„Part one" staat er op dit boek van ruim 200 bladzijden, dat deel uitmaakt van de „Studies in Archaeology" der Johns Hopkins University en ontstaan is uit een dissertatie. Deel II is spoedig te verwachten en zal o.a. de zeer noodige indices bevatten. Van deze eerste helft — waaraan een schetskaart en enkele goede foto's toegevoegd zijn — kan men datgene zeggen, wat a priori te verwachten is van een uitvoerige monografie: hier is een rijkdom van materiaal verzameld, geschift en voor verder gebruik gereed gemaakt. Heel veel nieuws heeft de schrijver niet kunnen aandragen, omdat opgravingen te Megara slechts in beperkten omvang mogelijk zijn: het tegenwoordige stadje ligt grootendeels boven het oude. Het boek behandelt de geschiedenis van Megara van den oudsten tijd tot het eind van de Hellenistische periode en het begin der Romeinsche overheersching, toen de eens machtige stad was afgedaald tot den rang van een geliefkoosd toeristen-oord. Volgens streng-systematische indeeling bespreekt de schrijver alles wat met Megara te maken heeft. Een boeiend geheel zijn de op zichzelf staande hoofdstukken niet geworden. Speciaal bij de behandeling van de topographie en de monumenten herinnert de stijl aan Baedeker (hier is trouwens Pausanias' volgorde in acht genomen!), maar het zou onbillijk zijn, den schrijver daarover hard te vallen. Het best te vermijden was deze zakelijkheid wellicht geweest in het hoofdstuk over de mythen (die, naar de meening van H., vrij wat historische waarheid bevatten). Hier blijkt echter tevens de originaliteit van den schrijver. Hij ziet zelfs niet op tegen gedurfde conclusies: zoo b.v. op bldz. 82, waar hij, na 19 mythologische generaties geteld te hebben tot den Trojaanschen oorlog (1184 v. Chr.), uitrekent dat we aldus — bij drie generaties in een eeuw — het begin moeten stellen op 1817 v. Chr. Daarmede zijn we in het Middel-Minoïsche tijdvak en de archaeologische vondsten bevestigen dit. Een dergelijke gevolgtrekking — en H. knoopt er nog andere aan vast — stemt sceptisch.

In de noten is een massa literatuur verwerkt. Het spreekt vanzelf, dat H. hier, door een enkelen titel te geven, den lezer wel eens te kort doet. Een voorbeeld: op bldz. 101 betoogt hij, dat het bestaan van Phoenicische handelsnederzettingen speciaal getoond wordt door de tradities op den Isthmus. In een noot citeert hij Maass (Griechen u. Semiten auf dem Isthmus von Korinth, 1902). Maar de lezer mag daarbij wel bedenken, dat Maass juist allen Phoenicischen invloed op den Isthmus heftig bestrijdt.

Op bldz. 94 zijn Wilamowitz' Homerische Untersuchungen geciteerd als Hom. Forschungen. Overigens verdienen de grondigheid en nauwkeurigheid van Highbarger allen lof.

Den Haag. G. Italie.

C. G. 't Hooft, Gijsbrecht's Amstelstad. Amsterdam, Van Kampen. z. j.

De onvermoeide kampioen voor Amstel's Oudheid gaf onlangs in een fraai gedrukt en met 22 mooie platen voorzien boekje een samenvatting van het resultaat zijner scherpzinnige jarenlange onderzoekingen omtrent het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Amsterdam. Hij komt daarin, op grond van zijn studiën in Amstelodamum en elders, vroeger (1917) reeds in zijn *Ontstaan van Amsterdam* uitgegeven, krachtig op tegen de door Wagenaar en later door Ter Gouw gehuldigde voorstelling alsof Amsterdam in de 13de eeuw nog een weinig belangrijk visschersplaatsje zou zijn geweest, en tracht aan de op „traditie" berustende voorstelling van Vondel in zijn Gijsbrecht vasteren grond te geven. Uiteraard gaat hij daarbij dikwijls wat al te ver in zijn streven om aan Amsterdam minstens dezelfde beteekenis, reeds in die eeuw, toe te kennen als Dordrecht, Haarlem, Delft en Leiden toen hadden. Ofschoon hij dat niet met zooveel woorden zegt, mag men uit zijn beschouwingen opmaken, dat hij het ervoor houdt, dat reeds in den Karolingischen tijd Amsterdam een plaats van beteekenis moet geweest zijn, dus eigenlijk nog ouder rechten heeft dan de genoemde steden, die totnogtoe voor ouder golden. Hij steunt zijn met geestdrift volgehouden betoog door zijn groote lokale kennis en zijn uit de vroegst bekende gegevens getrokken. scherpzinnige conclusiën. Dat in de 13de eeuw de „Oude Zijde", met het kasteel der Amstel's en de Oude kerk, reeds bestond, zal wel niemand kunnen betwisten behalve misschien voor de laatste, die in ieder geval niet zoo aanzienlijk kan geweest zijn als zij in de 14de was. De voorstelling van de oude stad in pl. 21 schijnt echter in ieder geval geflatteerd, daar dat kasteel en zijn omgeving ongetwijfeld een belangrijker terrein hebben beslagen dan daar wordt aangeduid en geenerlei bewijs kan worden aangevoerd voor de aanwezigheid reeds toen van de talrijke straten en stegen, die daar als met huizen bezet zijn aangegeven. Maar, eenige overdrijving toegegeven, het betoog blijft belangwekkend en de waarheid schijnt mij toe in het midden te liggen tusschen de voorstelling bij Wagenaar—Ter Gouw en die bij den schrijver, die, dunkt mij, wat al te krachtig opkomt voor wat Vondel's „ruim inzicht" zich, zooals dichters doen, voorstelde omtrent het uiterlijk van Gijsbrecht's stad, die hij in onsterfelijke verzen bezong.

Leiden. P. J. Blok.

H. Fuchs, Augustin und der antike Friedensgedanke. (Neue philol. Unters., hgg. v. W. Jaeger III). Berlin, Weidmann. 1926. (Pr. 14 M.).

In het 19e boek van zijn De Civitate Dei behandelt Augustinus het gewichtige onderwerp, den vrede; vrede genomen in den ruimsten zin van het woord: de „harmonie" zouden wij het met Bernheim kunnen noemen, met zich zelven, met huisgezin, stad en staat, en eindelijk met God. Voorop gaat (cap. 1—10) een verhandeling over het hoogste goed. De groote christelijke denker beschouwt nl. den vrede als een kostbaar goed, dat hier op aarde door iedereen wordt nagestreefd. Zelfs oorlog is niet denkbaar zonder dat de vrede als doel wordt gesteld; zelfs de moreele boosheid zoekt den vrede, zij het dan op verkeerde wijze. Doch dit goed is

in dit leven nooit volkomen te verwezenlijken; het Summum Bonum, dat alleen door den Godsstaat aan den mensch wordt verzekerd, is slechts bereikbaar in den vrede van het eeuwige leven. Door deze laatste toevoeging vooral onderscheidt zich Augustinus als christelijk filosoof van zijn heidenschen voorganger Varro, wiens betoog omtrent het Summum Bonum in zijn „De Philosophia" door den bisschop van Hippo overigens op den voet wordt gevolgd en gedeeltelijk wordt overgenomen, gedeeltelijk weerlegd of uitgebreid. Van dit alles geeft Fuchs in zijn eerste hoofdstuk een overzicht.

In cap. 11—17 van zijn 19e boek zet Augustinus dan nader zijn opvatting uiteen omtrent de pax, in de velerlei toepassingen van dit begrip. Het doel van Fuchs is hier na te gaan, in hoe verre de kerkvader bestanddeelen van dit begrip bij voorgangers moet gevonden hebben. Naar aanleiding daarvan heeft hij een aantal detailonderzoekingen ingesteld, die ons inzicht geven in de beteekenis van allerhande termen door Augustinus gebruikt: pax, ordo, securitas, iustitia, bonum, unum etc.; alles begrippen met speciaal augustijnsche nuance. Als wij bedenken, dat Augustinus' meeningen gedurende heel de M.E. en daarna, ook nu nog vaak, de richtliniën voor het christelijk geestesleven hebben aangegeven, dan begrijpen wij welk belang het heeft dezen schrijver van machtigen invloed juist te leeren verstaan en welk een nuttigen arbeid Fuchs heeft verricht in zijn fijne detailonderzoekingen.

Maar wat de totaal-strekking van zijn werk betreft, moeten wij m. i. ernstig voorbehoud maken. Eerst een opmerking van minder belang: Fuchs, die eerst alleen de vredesidee bij de antieken had willen analyseeren, heeft pas later zijn opzet gewijzigd in dien zin, dat hij zou trachten vast te stellen, wat Augustinus in dit opzicht aan de antieken verschuldigd was. En hij beweert dan: „Man hat die Frage nach Herkunft der Gedanken, welche in der vom 12 bis 17 Kapittel reichenden Behandlung des Friedenszieles vorgetragen werden (in De Civitate Dei) noch nicht gestellt, ja man hat überhaupt nicht einmal bemerkt, dass Augustin überliefertes Gedankengut verarbeitet." Dat is toch wel heel sterk gezegd! Zeker, er zijn er geweest, die Augustinus in dezen voor absoluut oorspronkelijk hielden, en Fuchs citeert eenigen van hen. Maar dat „die Frage nicht gestellt," dat er van „überliefertes Gedankengut nichts bemerkt" zou zijn? En Bernheim dan? (Mittelalterl. Zeitanschauungen, p. 12/13, 30). En Kampers? (Hist. Jahrbuch 36 (1915) 261 vv.) Om nu maar niet verder te zoeken. Onderzocht was dit punt nog niet, maar vermoed was het waarlijk wel. Het zou dan ook wel bevreemdend zijn, als Augustinus, een der laatste en meest omvattende vertegenwoordigers der ondergaande Grieksch-Romeinsche kultuur, niet in zich zou hebben opgenomen zulk een belangrijk onderdeel, dat tot het gemeengoed dier kultuur behoorde.

Maar bevreemdender is de werkwijze, waardoor Fuchs nu de zuiver-augustijnsche elementen van de reeds bestaande antieke in de pax-idee wil onderscheiden. Hij ontleedt de betrokken capita 11—17 zóó, dat hij zuiver subjectief, zonder eenig objectief uitwendig criterium, de stellingen en gedachten aanwijst, die volgens hem een gesloten, dringend-redeneerend geheel vormen, en daarnaast de gedachten en uitweidingen, die (volgens F. altijd) minder te pas komen, den gedachtengang storen of daarin niet thuis hooren. De laatste worden dan aan Augustinus toegeschreven, de eerste aan „eine ihm unmittelbar vorliegende Schrift." Met een zekerheid alsof hij bij het schrijven achter Augustinus gestaan en dezen over den schouder gekeken had, stelt hij vast wat van den kerkvader en wat van de „Vorlage" is. Tot bij kleine zinsfragmenten, ja tot bij enkele woorden toe, weet hij precies en met zekerheid uit te maken of ze al dan niet aan Aug. „gegeben vorlagen," en hij geeft dan ook p. 93—95 een volledige inhoudsopgave van dit ons overigens onbekende geschrift. Ik moet bekennen: dat is mij te sterk! Hier ontbreekt elke objectieve maatstaf. En hoe verklaarbaar wordt overigens de vaak losse samenhang in menig caput van De Civ. Dei, als men weet dat Augustinus dit werk tijdens een veelbewogen episcopaat, bij stukken en brokken in dertien jaar tijds heeft geschreven, en dikwijls van de gelegenheid gebruik maakte om allerlei los met de hoofdkwestie samenhangende punten te bespreken naar gelang den eisch of zelfs den inval van het oogenblik.

In zijn tweede deel onderzoekt F. dan, met groote belezenheid en eruditie, in hoe verre er pax-ideeën of verwanten daarvan reeds vóór Augustinus voorkomen bij Gregorius van Nazianze, Clemens Romanus, Dion van Prusa e.a.; hij ontleedt de begrippen *εἰρήνη* der grieksche, en pax der romeinsche oudheid, de *ὁμόνοια* der sofisten, en vele andere meer. Ook hier weer tot groot nut voor het beter verstaan van Augustinus en van de oudheid, zoowel heidensche als vroeg-christelijke. Maar ook hier weer onder een eigenaardigen Systemzwang. Want aan het slot van dit deel wil hij thans, uitsluitend weer met behulp van Augustinus' pax-verhandeling, vaststellen welke van de oudere dezer elementen in de bovengenoemde „Vorlage" moeten verwerkt geweest zijn. Een enkelen keer aarzelt hij daarbij wel, maar meestal is hij akelig zeker van zijn zaak. Ja, hij weet uit te vinden, dat die „Vorlage" in het latijn moet geschreven geweest zijn (als we niet telkens zoo dringend tot kortheid gemaand werden, zou die heele curieuze redeneering hier een plaatsje verdienen; men kan ze vinden op p. 147) en zoo komt F. dan tot de slotsom, dat de schrijver der door Augustinus gebruikte bron niemand kan geweest zijn dan de reeds genoemde Varro, n.l. zijn boek „De Pace", waarvan ons alleen de titel is overgeleverd. Zoo had deze verhandeling eigenlijk moeten heeten: Reconstructie van Varro's verloren werk De Pace uit Augustinus' 19e boek De Civitate Dei.

Maar hoe Augustinus, een der laatste vertegenwoordigers eener ondergaande kultuur, doch ook een der eerste vertegenwoordigers der christelijke vernieuwing, de antieke en de joodsche gegevens omtrent de pax in christelijke sfeer heeft geheven, daarvan heeft F. weinig of niets bemerkt. En de aantrekkelijke taak om dit uitvoerig aan te toonen, waarop reeds Bernheim gewezen had, en wat de titel van zijn boek ook deed verwachten, heeft hij niet volvoerd.

Er volgen nog 4 bijlagen, rijk van inhoud, over Varro, Spätrömischer Staatsgedanke, *Εἰρήνη* en pax, en Rufinus' De Bono Pacis. Zij beslaan echter meer dan de helft van geheel het hoofdtractaat. Hieruit blijkt wel hoe zwak van compositie Fuchs boek is en hoe hij eigenlijk verlegen zat met het materiaal dat hij in ijverige voorstudie had bijeengebracht; al wil ik nogmaals dankbaar

erkennen, dat er veel op zichzelf staande, voortreffelijke onderzoekingen en begripsbepalingen in te vinden zijn.

Maastricht. G. Gorris S. J.

J. Ruska, Tabula Smaragdina, ein Beitrag zur Geschichte der hermetischen Literatur. (Heidelberger Akten der Von-Portheim-Stiftung, 16, Arbeiten aus dem Institut für Geschichte der Naturwiss., IV). Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. 28 M. geb. 32 M.)

De aandacht van den schrijver viel op de Tabula Smaragdina doordat hij daarvan toevallig in één handschrift uit Beirut een ouden Arabischen text vond. Daarna bleek het hem dat E. J. Holmyard vóór hem (Nature, II, 525 ; 1923) een nog ouderen Arabischen text bij Gabir ibn Hajjans — den „vader der Arabische alchemie" (p. 164) — had gevonden. Intusschen bleef de samenhang met andere soortgelijke geschriften duister tot de schrijver in een handschrift der hertogelijke bibliotheek te Gotha, daarna ook in andere handschriften, de Tabula Smaragdina aantrof als slot of aanhangsel van het „Boek der Oorzaken" of „Hermesboek". Dit boek heeft de pretentie afkomstig te zijn van den toovenaar Balinus [Apollonios] die in de grafkamer van Hermes Trismegistos een boek met occulte wijsheid en tevens een beschreven tafel van smaragd, die de mummie van Hermes in de hand hield, zou hebben gevonden. Het Hermesboek handelt over hemellichamen, meteorologie, mineralogie, scheikunde, plant- en dierkunde, enz. en heeft een islamitisch-astrologisch karakter, waarbij de korte en duistere regels der alchemistische Tabula zich goed aansluiten, zoodat de schrijver mag zeggen deze „auf primärer Lagerstätte" te hebben ontdekt. Eenig verband moet er, behalve natuurlijk met de Egyptische, ook wel met Grieksche geleerdheid zijn ; de Tabula heeft (p. 232) hare „Voraussetzungen in der griechisch-ägyptischen Alchemie". Een Grieksch origineel daarvan is echter niet gevonden en de schrijver betoogt terecht dat er geen reden is om te denken dat er een bestaan heeft. Het Hermesboek moet (p. 166) tusschen 500 en 750 n. Chr. zijn geschreven, en in hoofdzaak van perzischen oorsprong zijn. De „Pflegestätten" van astrologie en alchemie zouden van de 5de tot de 8ste eeuw voornamelijk in de groote steden in het Noorden en Oosten van het Sassanidenrijk te zoeken zijn. Wel is waar is dit een gissing. Maar het komt mij voor dat de schrijver terecht, na een overzicht der perzische astrologische geschriften uit de 8ste en 9de eeuw gegeven te hebben, het vermoeden uitspreekt (p. 169) dat ook in de voorafgaande eeuwen dergelijke leeringen daar in zwang waren en dat de Islam deze heeft overgenomen. Reeds in 1912 had hij aangetoond dat ook een deel van den inhoud van het z.g. Steenenboek van Aristoteles, eveneens op Perzië (en Indië) wijst. Zoo komt hij (p. 176) „zu einem ähnlichen Bilde der Dinge, wie es O. Spengler in seinen „Problemen der arabischen Kultur" mit viel umfassenderen Mitteln entworfen hat." Op de uitdrukking „*arabische* cultuur" moet hij wel-is-waar aanmerking maken, maar Spengler heeft toch ook voor hetzelfde begrip „das wundervolle Wort der *magischen Kultur* geprägt." — „Es ist keine Frage", meent hij evenals Spengler, „dass die Trennung der Arbeitsgebiete nach Sprachen und nach Fächern es verhindert hat, die grossen gemeinsamen Probleme der „arabischen" Welt zues hen."

De genoemde — en andere zich daarbij aansluitende — arabische texten zijn in het werk afgedrukt.

In het laatste gedeelte bespreekt Ruska op interessante wijze den invloed dien de Tabula Smaragdina op onze middeleeuwsche alchemisten heeft gehad ; ook op de lateren ; zelfs in 1869 heeft nog (p. 228) de alchemistische medicus G. Latz „ein ebenso gelehrtes wie verkehrtes Werk" over de T. Sm. uitgegeven.

Een belangrijke studie dus voor hen die zich voor de geschiedenis der „magische cultuur" interesseeren.

Middelburg. J. A. Vollgraff.

A. W. Brögger, Kulturgeschichte des Norwegischen Altertums. Oslo, 1926. (Pr. 7 s.).

Met bijzonder veel genoegen vestig ik de aandacht van de lezers van het Museum op dit alleraardigste boekje. Het is het verslag van een tiental lezingen over de oude beschaving van Noorwegen. De schrijver, directeur van de oudheidkundige verzameling der Universiteit te Oslo, verhaalt daarin, hoe hij zich de oudste geschiedenis van dat land voorstelt. In korte trekken, maar op zeer onderhoudende wijze, geeft hij daarbij de voornaamste resultaten van zijn ontdekkingen en overpeinzingen. Later zal een groot werk, „Veid of Vaer", een meer volledig overzicht moeten brengen.

De schrijver weet op zeer aanschouwelijke wijze te vertellen, hoe aan den eenen kant de bijzondere formatie van het land, met de diepe baaien en het woud, en aan den anderen kant de ontdekking van nieuwe hulpmiddelen grooten invloed hebben gehad op de ontwikkeling der beschaving. Het belangrijkst was zeker de ontdekking om het ijzer af te scheiden uit het erts, het te verwerken tot gereedschappen en het te harden. Eerst de ijzeren bijlen hebben de gelegenheid verschaft aan de bewoners om hun land te ontginnen door het kappen van het woud. Op die wijze is het hun ook mogelijk geworden de schepen te bouwen, waarmede zij ver over zee hun roof- en plundertochten ondernamen. Verder doen oude geschriften, oude wetten, oude gebruiken dienst om de historie van Noorwegen te verklaren en te verlevendigen.

Zeer terecht merkt de schrijver op, dat men, voor het beoordeelen van de toestanden in een land tijdens de praehistorie, niet een voor een ander land opgesteld systeem mag overnemen. Elk gebied heeft zijn eigen voorwaarden voor ontwikkeling. Een algemeen geldend systeem bestaat er niet.

Maar men moet toch wel zeer stellig rekening houden met het elders ontdekte. Verkeer bestond er reeds in de oudste tijden. Ik kan daarom ook moeilijk, met den schrijver, gelooven, dat Noorwegen zoo goed als geen bronstijd heeft gekend. Zeker, de statistiek geeft, naast het overgroote aantal van steenen instrumenten, slechts uiterst weinig bronzen voorwerpen uit den tijd, die aan de uitvinding van het ijzer voorafging. Maar deze opmerking bewijst niets, — evenmin voor Noorwegen als voor ons land. Zonder twijfel bleven de steenen voorwerpen in gebruik tot heel laten tijd toe, maar zij waren het ook, die bij voorkeur in de graven werden gelegd, als zij minder bruikbaar waren geworden ; het materiaal is dan vrijwel waardeloos. Het brons daarentegen kon men steeds weer opnieuw tot gereedschappen verwerken.

Zelden las ik een werk over praehistorie, dat zoo levendig, ja, zoo boeiend is geschreven. Zeker zou men ook

voor ons land een dergelijk werk kunnen samenstellen. Maar daarvoor is echt historisch gevoel even noodig als het vermogen om geschiedenis te verhalen.

Te betreuren is het, dat er in dit boekje geen afbeeldingen voorkomen. Men mist ook een kaart.

Leiden. A. W. Byvanck.

A. Espinas, Descartes et la morale. 2 dln. (Etudes sur l'histoire de la philosophie de l'action). Paris, Bossard. 1925. (Pr. 24 frs.).

De heer Espinas, die in 1922 is overleden, heeft het hs. van dit werk voltooid, maar niet gecorrigeerd achtergelaten. In dezen toestand is het ongewijzigd in druk verschenen en het draagt daardoor de sporen — de uitgever is er zich van bewust — van een onvolkomen arbeid. Nochtans zijn deze beide deelen, door de groote belezenheid van den schrijver en zijn oorspronkelijke inzichten, een aanwinst voor de kennis van het cartesianisme. Twee stellingen beheerschen zijn vertolking dier leer. Espinas, die een bekend socioloog was (schrijver o.a. van *Des sociétés animales*, *Histoire des Doctrines économiques*) tracht aan te toonen dat Descartes' moraal het beginpunt is van een lijn, die rechtstreeks over Rousseau's *Contrat social*, naar Herbert Spencer en Espinas zelven loopt, d.w.z. naar het standpunt dat iedere maatschappij een organisme is — vergelijkbaar met dat van een levend wezen — waarin de individuen de onderdeelen vormen van een geheel en dat hun verhoudingen tot dat geheel beheerscht worden door wetten, waarvan de voorschriften der moraal de eerste uitdrukking zijn. De tweede stelling (een naar mijn bescheiden meening zeer aanvechtbare) is dat Descartes een ijverig en overtuigd apologeet van het orthodox catholicisme was. Onder de hedendaagsche kenners van het cartesianisme is hij, met zijn leerling Blanchet en, zoo men wil, met Gouhier (die een evolutie van onverschilligheid naar geloof in de geschriften van Cartesius meent te ontwaren), vrijwel de eenige voorstander van die meening. Descartes, schepper van een positivistische moraal, die hij met het katholieke geloof in overeenstemming tracht te brengen, ziedaar het beeld dat hij van den denker geeft.

Al overdrijft Espinas m.i. wanneer hij Cartesius een zeer groote belezenheid toeschrijft, toch is het een stellige verdienste van dit boek dat het de invloeden van buitenaf die op Descartes' geest hebben ingewerkt, of hebben kunnen inwerken (o.a. Plato, Augustinus, Thomas van Aquino, Ramus, gesprekken met geleerde tijdgenooten) zoo uitvoerig behandelt. Vele biografen toch hebben teveel waarde gehecht aan de uitlatingen van den wijsgeer dat hij weinig gelezen had, slechts enkele boeken bezat en dat zijn philosofisch stelsel een absoluut oorspronkelijke creatie van zijn geest was.

Jammer dat de schrijver zich telkens zonder critiek op de in verschillende opzichten verouderde biographie van Baillet beroept, waarvan men toch weet dat zij als voortdurende apologie van Descartes bedoeld was ten opzichte zijner tegenstanders, die hem van vrijdenkerij beschuldigden. Ook de feiten die Baillet en Borel verhalen neemt hij zonder bedenken over, niettegenstaande sedert de meesterlijk gecommenteerde uitgave van Cartesius' werken door Adam en Tannery (1897—1910) reeds is aangetoond dat verschillende daaronder, zooals bijv. de bijzonderheden omtrent zijn dienst in het leger van den hertog van Beieren en zijn verblijf in Italië, niet met zekerheid vaststaan.

Laten wij hopen dat de heer Espinas bij het persklaar maken van zijn werk, enkele zonderlinge zinnetjes verbeterd zou hebben, als bijv. I. p. 49) „le vieux Barteveldt est décapité" (Oldenbarnevelt heeft hij blijkbaar opgevat als *olden* Barnevelt !). Evenzoo de mededeeling (I. p. 222) dat Descartes in Fracker (lees Franeker !) de wijk nam om, vèr van de steden (!) in afzondering godsdienstige en wijsgeerige vraagstukken te overpeinzen. Hij liet er zich n.b. als student aan de hoogeschool inschrijven en heeft er waarschijnlijk colleges in de wiskunde gevolgd.

Leiden. C. Serrurier.

E. Chavannes, De l'expression des voeux dans l'art populaire chinois. Paris, Editions Bossard. 1922. (Pr. 9 frs.).

Voor den Chinees is de wensch vader van de werkelijkheid en geheel China is bezaaid met goede wenschen. In het decoratieve schrift verschijnen zij op tal van voorwerpen van dagelijksch gebruik, wenschen van geluk, lang leven, rijkdom, kinderzegen. De aard der taal, met haar vele homonymen, heeft aanleiding gegeven tot het maken van allerlei woordspelingen en zoo worden in de versieringskunst de wenschen vaak symbolisch aangeduid. *Foe* (geluk) beteekent eveneens vleermuis, welker voorstelling daarom de wensch van geluk uitdrukt; *tiê* (hooge leeftijd van 70 tot 80 jaar) beteekent tevens vlinder, en derhalve geeft een vlinderteekening den wensch naar lang leven te kennen. Soms worden het ingewikkelde rebussen: een muzieksteen, een lans en een scepter beduiden door woordspeling: mogen uw geluk en uw fortuin zijn zooals gij wenscht.

In het fraai geïllustreerde geschriftje, waarvan de titel hierboven staat afgedrukt, en dat een herdruk is van een artikel, reeds vele jaren geleden verschenen, bespreekt professor Chavannes deze en dergelijke wijze om wenschen uit te drukken, en, zooals te verwachten is van deze pen, is het een zeer lezenswaarde en belangrijke studie geworden. De schrijver laat zien hoe, bij alle verscheidenheid van artistieke uitdrukking, de grondgedachten dezelfde blijven. Het geluk, dat wordt begeerd, „n'est point conçu comme quelque chose de transcendant ; c'est la vie avec ses avantages mondains, richesses, honneurs, considération.... Aucun peuple au monde ne me paraît avoir eu un sentiment aussi intense de la valeur intrinsèque de la vie.... La vie est à elle-même sa propre raison d'être.... Ces porcelaines et ces broderies ne sont pas de libres fantaisies destinées seulement à charmer les yeux ; je crois bien plutôt entendre sortir d'elles des millions et des millions de voix qui répètent à l'infini les voeux monotones de l'âme chinoise, affirmant ainsi la conception que toute une race s'est faite de la destinée humaine".

Met deze mooie woorden eindigt de betreurde meester der Sinologie een studie die hem waard is.

Oegstgeest. J. J. L. Duyvendak.

SCHOOLBOEKEN.

Ph. Lansberg en C. Tazelaar, Leesboek voor de laagste klassen van het Christelijk Gymnasiaal, Middelbaar, Kweekschool- en Ulo-onderwijs. Groningen, Wolters. 1927.

Onder de niet specifiek Christelike zijn stukken of gedeelten ervan, die ik niet geschikt, in elk geval niet

geschikt acht voor leerlingen van dertien of veertien jaar.

1° blz. 27 midden — 33, dat ook met „De eerste reis per kano" niets te maken heeft.

2° Zomerreisje in Friesland (te onbeduidend van inhoud).

3° in de Bekeering het gesprek (blz. 42 o.a. — 46 b.a.).

4° „Ons Nestje".

5° Het tweede gedeelte van „Mijn broertje" (blz. 83—96).

6° de eerste anderhalve blz. van het Praeludium.

7° Naar het groote festijn.

Van de specifiek Christelike wil ik alleen zeggen, dat, tenzij de samensteller van dit boek de noodlottige neiging heeft de bloemetjes voorbij te lopen, er op het veld van de Christelike literatuur niet veel te plukken zijn.

In de afdeling poëzie kunnen enkele versjes mij niet bekoren, b.v.: de Ploeger, Lente, Verwachting, en de rubriek „van hun dichterschap" is zeker niet voor dertien of veertienjarigen.

Van die rubricering gesproken, die leidt tot merkwaardige dingen: onder „van allerlei ambachten" vinden we zelfs Van een meisje en een schipper en 't Looze molenarinnetje, onder „van 't voorjaar" Morgen bij de duinen (alleen om de *lente*zon, die op de grafzerk straalt ?) en waarom moet Op het Vlonderken onder „van den zomer" ?

In een *leesboek* (ten minste voor de laagste klassen) lijken stukken in dialect mij misplaatst.

In plaats van *oprecht* doorvoeld (misschien te danken aan oprechte Haarl. Courant of -olie) liever *echt* of nog beter alleen doorvoeld ; in plaats van de*n* sfeer, *de* sfeer (zie Inleiding); de punt achter 't vierde couplet van Lente moet een komma zijn, ik blijf *huiselike* kring verkiezen boven *Huis*kring (blz. 259).

Voorburg. A. Hendriks.

Bij de firma Wolters (Groningen-Den Haag) zijn verschenen: de derde druk van Deel I (*Buigingsleer* door Dr. E. Slijper) van *Latijnsche Leergang* (pr. *f* 2.75); de derde druk van *A New Reader* by J. Kooistra and J. H. Schutt (first Part; pr. *f* 1.25 en 1.50); de zevende druk van *Van Goden en Helden* door J. Kleyntjens S. J., en Dr. H. H. Knippenberg (geïllustreerd; pr. *f* 1.90 en *f* 2.25).

Een derde druk van A. Perdeck, *A Survey of English Literature*, verscheen bij Wolters' U.-Mij. te Groningen-den Haag (pr. geb. *f* 1.25).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de *Commentationes humanarum litterarum* (II. 3) der *Societas scientiarum fennica* heeft A. H. Salonius een studie geplaatst getiteld *Zur Sprache der griechischen Papyrusbriefe.* De schrijver behandelt verschillende fonetiese, morfologiese en syntaktiese eigenaardigheden, waarbij hij vooral wijst op het belang dat de taalstudie heeft bij het onderzoek van brieven door en aan particulieren geschreven. Het geschrift is uitgegeven door de „Akademische Buchhandlung" te Helsingfors en door O. Harrasowitz te Leipzig.

In dezelfde verzameling (II. 2) verscheen van dezelfde hand een studie getiteld *Ein Thukydidespapyrus*, waarin de overlevering van enige fragmenten uit het tweede boek van de Griekse geschiedschrijver krities wordt besproken. Voorts ontving de redaktie van de heer Salonius een beschouwing over handschriftfragmenten van het *Nieuwe Testament*. Ook hier wordt de tekst krities onderzocht.

Verschenen is een *derde druk* van *Antieke Cultuur om en achter het Nieuwe Testament* door Dr. J. de Zwaan, Hoogleeraar te Groningen, Haarlem, de Erven F. Bohn, 1926. — De text bleef ongewijzigd. Op veler verlangen is thans echter een register bijgevoegd.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Taalg., XXII, 1: W. Kramer, Het epitheton als stijlwaarde. — C. G. N. de Vooys, Uit de gesch. v. d. Ned. taalkunde: van Ten Kate tot Siegenbeek. — A. C. Bouman, Het probl. v. d. „inwendige taalvorm", I. — Dez., Ontlening en relikten in Afrikaans. — Ph. J. Simons, v. Deyssel en wij over schone plastiek in de woordvorming. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilol., XIII, 2: K. R. Gallas, La place du *Wallstein* de B. Constant (1809) dans l'évolution de la tragédie franç. — H. Sparnaay. Neue Schriften zur Romantik, II. — J. H. Kern, Shakespeare's Epitaphs and Francis Bacon. — J. A. Falconer, Shakespeare's lost Chance. — J. de Vries, Die Krákumál, II. — J. Schrijnen, Semantica. — A. Jolles, Een oude vergissing, II. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Leuv. Bijdr., XIX, 2: D. A. Stracke, Over Beatrys, IV. — A. H. Krappe, More on the Sources of the *Chronicle of Hven*. — B. M. Woodbridge, Some new sources for Charles De Coster.

Neuphilologische Mitteilungen, 1927, 5-6: A. Jeanroy, Études sur l'ancienne poésie provençale, II. — D. Scheludko, Ueber *Paris la duchesse*. — W. O. Streng, Une estampie du chansonnier d'Oxford. — A. Sjögren, Notes d'étymologie française. — Besprechungen.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XLIII, 1: Enno van Gelder, De Nederlandsche adel en de opstand tegen Spanje. — Burger, De Linschoten-vereeniging. — Romein, De volksverhuizing. — Tenhaeff, Drie capita uit de geschiedenis van Zuid-Afrika. — Hudig, Achttiende-eeuwsche schilderkunst.

Hist. Zeitschrift, CXXXVI, 2: Laqueur, Griechische Urkunden in der jüdisch-hellen. Literatur. — Brinckmann, Barock und Rokoko in Süddeutschland. — Haering, Dahlmann-Waitz.

Studiën, CIX, Jan.: J. Beuns, Individualisme-Universalisme. — W. Mulder, Twee zwaarden. — S. Tromp, Roomsch Katholiek. — R. Jouve, De strijd om de „Action française". — K. J. Derks, De vorst als moordenaar. — P. V. Sormani, Aristoteles' Zielkunde, I. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, De haven van Amsterdam: Tijdschr. voor Gesch. 43, 1 (Sneller).

Dubocq, Le livre français en Hollande: Tijdschr. voor Gesch. 43, 1 (Van Dillen).

't Hooft, Volksbuch v. Faust: N. Taalg. XXII, n°. 1 (C. d. V[ooys]).

Langeveld, Tempelridders en vrijmetselaren: Tijdschr. voor Gesch. 43, 1 (Tenhaeff).

Nieuw biogr. woordenboek, dl. VII: Tijdschr. voor Gesch. 43, I (Eekhof).

Renaudet, Erasme: Tijdschr. voor Gesch. 43, 1 (E. van Gelder).

Sipma, Oudfri. oork. I: N. Taalg. XXII, n°. 1 (v. Haeringen).

Wessels, R. K. Missie in Amboina: Tijdschr. voor Gesch. 43, 1 (Terpstra).

Westendorp Boerma, Joh. van den Bosch: Tijdschr. voor Gesch. 43, 1 (S. J. Brugmans).

ADVERTENTIËN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. — No. 6. — Maart 1928.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Santhorstlaan 21. Wassenaar.

Aan de Medewerkers van het Museum

deelt de Secretaris der Redactie mede dat zijn adres voortaan is:

Santhorstlaan 21, WASSENAAR.

S. Agrell, Zur Geschichte des indogermanischen Neutrums. (Extrait du Bulletin de la Société des Lettres de Lund 1925—1926). Lund, Gleerup, 1926.

De heer Agrell, die zich door een reeks van uitnemende studiën op het gebied der Indogermaansche, inzonderheid der Baltoslavische, klankleer bekend heeft gemaakt, toont nu in een even degelijke als scherpzinnige onderzoeking overtuigend aan, dat naast den nominatief-accusatief op *-o-m* der neutrale *o*-stammen van oudsher een suffixlooze bijvorm op *-o* aanwezig moet zijn geweest, die met den suffixloozen nominatief-accusatief der overige neutrale stammen op één lijn stond. Zijn bewijsmateriaal ontleent hij aan het Hittitisch, het Baltoslavisch, het Tochaarsch, het Germaansch. Ondubbelzinnige suffixlooze vormen zijn in elk geval in het Hittitisch en het Slavisch aanwezig. Dit voor het eerst onwederlegbaar te hebben geconstateerd, is een blijvende verdienste van den heer Agrell. Over andere punten kan men redetwisten. De Oudpruisische neutra op *-an* van het Elbinger vocabularium blijf ik met het type *yugám, ζυγόν, jugum* gelijk stellen. Voor oriënteering omtrent de jongere meeningen betreffende het neutrum verwijst hij alleen naar een artikel van Lommel in de *Wackernagel-Festschrift*, dat — moge het al in andere opzichten zijn waarde hebben — zeker niet door volledigheid in het citeeren der vaklitteratuur uitmunt.

De hoofdzaak, die de heer Agrell wilde bewijzen, namelijk het bestaan-hebben van een *m*-loozen bijvorm naast het type **jugó-m*, heeft hij bewezen. Maar ook nu is er geen enkele reden om de identiteit van de accusatief-*m* der masculina en feminina met de nominatief-*m* en accusatief-*m* der neutra in twijfel te trekken.

Nijmegen. — C. C. Uhlenbeck.

A. C. Juret, Système de la syntaxe latine. (Publications de la faculté des lettres de l'Université de Strasbourg fasc. 34). 1926.

De heer Juret, leerling van Meillet en sinds de oprichting van een Fransche Universiteit te Straatsburg hoogleeraar aan die instelling, heeft in 1926 een omvangrijk werk met bovenstaanden titel laten verschijnen, dat beoogt in ruim 400 bladzijden een verkaveling van de Latijnsche Syntaxis te geven, zooals onze wetenschap die volgens den schrijver tot nog toe niet bezat. De auteur is een geboren systematicus, met alle voordeelen en ook met vele nadeelen, die men vaak bij dit soort geleerden aantreft. Systeemdrang en systeemdwang zijn in hun oeuvre dikwijls wel voor den buitenstaander te onderkennen, doch voor henzelf is de grens, die deze beide scheidt, niet duidelijk gemarkeerd. Maar de heer Juret is een persoonlijkheid met een scherp geteekend silhouet, die men dadelijk herkent, omdat hij zich zelf trouw blijft: dat geeft ook aan dit eigenaardige werk zijn waarde en zijn bekoring, ook daar waar het niet overtuigt, zelfs daar waar het niet vruchtbaar is.

Het eerste gedeelte van des schrijvers wetenschappelijke prestatie in grooten stijl was destijds aan de klankleer gewijd; ook hier openbaarde zich dat zoeken naar één dominant op soms verrassende, soms verbijsterende wijze. In zijn 1913 verschenen werk *Dominance et résistance dans la phonétique latine* werkt hij nl. enkele onderdeelen uit met het principe, dat hij later in zijn *Manuel de phonétique latine* van 1921 op de geheele stof zal toepassen: consonanten en vokalen zijn (ook) in het Latijnsche woord in hun levensvatbaarheid strikt wetmatig bepaald door den aard van hun plaats in het woord en in de lettergreep. Hij geeft mitsdien een vaste volgens hem onwrikbare hiërarchie van posities en tracht nu het groote materiaal in deze constructie onder te brengen. Het is belangrijk zulk een experiment bij te wonen, zelfs dan wanneer men eigen overtuiging bevestigd ziet, dat de phonetiek met een uitsluitend op den klank ingesteld schema nooit in staat zal zijn de taalkundige gegevens te zeven zonder dat er een rest overblijft. Wie die rest toch wil wegwerken, zooals Juret daar getracht heeft, komt tot iets geforceerds en pleegt geweld. Want het vruchtbare principe bijv., waar Horn in zijn Wortkörper und Wortfunktion voor het eerst in grooter verband op gewezen heeft ook voor de phonetiek, nl. de functie-schakeeringen van de diverse woorden en woorddeelen in het bonte taalleven, is slechts uitvloeisel van deze ruimere gedachte, dat de psychologie ook in de materie der phonetiek als aanvullende, af-leidende en leidende en daardoor verklarende factor van het grootste gewicht zal blijken te zijn.

Welnu, ditzelfde eigenaardige tekort vindt men tot zijn schade ook in het hierboven genoemde groote werk over de Latijnsche Syntaxis en dit bezwaar acht ik hoofdzaak naast het bewonderenswaardige, dat in deze met groote denkkracht doorgezette synthese mag worden geconstateerd. Van veel minder beteekenis schijnen mij andere zwakke zijden: onvoldoende oriëntatie over de literatuur en de aanwezigheid van tal van niet goed begrepen of in een ander verband thuis behoorende passages, waarop reeds de Engelsche criticus gewezen heeft (Cl. Rev. 1927, 143). Juret's uitgangspunt is intusschen zeer zuiver bepaald: „il serait, zegt de schrijver (p. 8), contraire à la methode linguistique de définir les types syntaxiques soit purement au point de vue du sens soit purement au point de vue de la forme; il faut les définir par leur union dans la phrase". Het is geenszins een fout, zooals de Engelsche recensent meent doch strekt veeleer tot aanbeveling, dat zijn uitgangspunt en principe van verklaring niet op de Latijnsche syntaxis speciaal berekend is, maar in iedere syntaxis kan worden ingenomen. Hoe luidt dit principe? Een blik op de table des matières, die — symptomatisch genoeg! — niet minder dan 20 pagina's beslaat, kan ons dit duidelijk maken: we vinden hier de uitwerking van de gedachte op p. 5 uitgesproken, waar de geheele indeeling der syntaxis wordt gegeven, en wel aldus. De schrijver onderscheidt „deux types d'expression de l'affirmation": één met de analyse van hetgeen geschiedt in onderwerp en gezegde (verreweg het meest voorkomend), het andere zonder deze analyse, bijv. *pluit, conclamatum est,* waarvan de schrijver te voorzichtig opmerkt: „beaucoup moins fréquent". Het lijkt mij reeds dadelijk onjuist van het laatste type als het meest primitieve uit te gaan: een vruchtbare, werkelijk drágende indeeling van de stof krijgt men er allerminst mee! Het zgn. niet-analytisch gedeelte n.l. wordt behandeld van... p. 14—19; het staat ook in geenerlei contrast of contact met het volgende wèl analytische deel, dat de pagina's 19—148 beslaat! Doch niet slechts hierdoor is de waarde van dit indeelingsprincipe zeer problematisch; evenzeer door een andere overweging. Zooals die woorden daar staan: *conclamatum est* geven zij inderdaad niet de analyse van subject en praedicaat, maar.... zooals zij daar staan, mogen ze niet gebruikt worden, wèl in het verband van de geheele passage; en in dat verband hebben ze wel degelijk een nadere bepaling, waardoor ieder lezer of hoorder weet, wie de handeling van het *clamare* verricht heeft. De enkele werkelijke impersonalia als *pluit, tonat,* en dgl., vormen nauwelijks een afzonderlijke groep en zijn veeleer gevolg dan uitgangspunt van de beschrijving van alle andere phaenomenen, waarbij het beginpunt of subject terdege zichtbaar of voorstelbaar is.

Na deze beide „types d'expression de l'affirmation" te hebben onderscheiden zegt de schrijver: „il y a aussi en latin deux types de détermination de l'affirmation". Het slappe „aussi" maskeert op zeer onbevredigende wijze, dat de schrijver verzuimt over de verhouding van expression tegenover détermination ook maar één woord in het midden te brengen. „L'un est le sujet" gaat de schrijver voort, slordig, want bedoeld is: l'un est le type de détermination de l'affirmation au moyen d'un sujet. Vooreerst vraag ik mij af, of de uitdrukking détermination hier wel op haar plaats is. Want gegeven, dat men iedere handeling eerst beleeft aan en losmaakt van het als handelend waargenomen subject, kan men hier kwalijk van een „bepalen", „beperken", „uit zijn algemeenheid weghalen" spreken: *Cicero loquitur* is toch niet de krystallisatie van: „ik hoor spreken, doch niet door allen, slechts door Cicero". Maar gesteld, dat deze beschouwingswijze juist ware, dàn acht ik ten aanzien van het object bij het transitieve werkwoord het onderbrengen daarvan bij de subordination (het tweede naast het bovenvermelde eerste type van het „sujet"!) waardoor het object gelijkgesteld wordt met de „extension dans le temps ou l'espace, but, point de départ" geheel onjuist. Een transitief werkwoord als „slaan, treffen" veronderstelt precies even sterk een eindpunt of doel als een uitgangspunt of oorzaak. Dat somtijds het object niet zeker vastgesteld kan worden of uit het verband blijft, is in dit opzicht volkomen zuiver een pendant van dergelijke data, waarin hetzelfde geldt ten aanzien van het subject, bij welk categorie ook de impersonalia thuis hooren. „De bliksem (uit den hemel, uit Zeus' hand neerdalend) treft een bepaalden mensch", staat hier tegenover: „de bepaalde mensch schiet een pijl af en zal iets, iemand òf niets, niemand raken".

Naast dit boven omschreven bezwaar, dat de taalpsychologie te weinig als leidende of verhelderende factor meewerkt, staat een tweede: de gegevens aan de taalgeschiedenis, aan de historische grammatica ontleend zijn soms òf niet juist òf niet vruchtbaar genoeg. Een beoordeeling als (p. 27) „*utendus, fruendus* sont des survivances de l'époque où *uti, frui* avaient

la valeur transitive" ziet de historische ontwikkeling achterste voren: deze oorspronkelijk met instrumentalis verbonden verba hebben hun transitieve periode niet in ouden tijd doch juist in het laat-Latijn gehad. Dientengevolge blijft de behandeling vaak bevangen in uiterlijk schematiseeren, geheel aan de oppervlakte van het taalleven drijvend. Meent men niet een gewone ouderwetsche schoolgrammatica te lezen op p. 37: „Par l'indicatif on affirme le prédicat comme réel. Par suite ce mode n'admet que la négation *non*". Over de negatie is vóór dit oogenblik nog niets gezegd en hier is het al evenmin iets. Toch had hier een waarlijk vergelijkend-historisch-psychologisch behandeld materiaal juist tegenover het Grieksch en andere talen gelegenheid geboden op de eigenaardig groote kracht van deze realiteitsontkenning in het Latijn te wijzen, ongeveer aldus:

nōn ∽ *noinu* <*nĕ* — *oino-m* (: *ūnus*)
numquam <*nĕ* — *oin*(*o*)—*quam*
vgl. *nūllus* <*nĕ* — *oino-los*
naast *nĕ* in: *nĕ* . . . . . . *qui-d-em*

En dit is niet slechts hier, doch elders in de behandeling der negaties het geval: p. 47 somt de schrijver de functies van den imperatief op, om weer ijskoud te laten volgen: „par suite il se groupe régulièrement avec la négation *ne*." Daarop volgt de slordige en onvolledige meedeeling: „*non* avec l'impératif, très rare, n'est pas classique et ne se trouve pas chez Plante!" In het dan volgend voorbeeld uit Ov. Her. 16, 164: *sed tu non ideo cuncta licere puta* schijnt de schrijver niet te beseffen, dat *non* hier met *ideo* een bijzondere verbinding heeft aangegaan. „dat is nog geen reden voor u om te denken . . . ."

Ik kan de gedachte niet van mij afzetten, dat de wetenschap der syntaxis vooralsnog meer gebaat is door de soepele, waarlijk taalhistorische, ook de gegevens der inheemsche grammatici verwerkende bestudeeringsmethode, die Wackernagel in zijn twee-deelige Syntaxis zoo voortreffelijk heeft toegepast, dan door een zoo uiterlijke, vaak zuiver descriptieve systematiseering van de geweldige stof. Toch verdient de heer Juret onze bewondering en onzen dank voor de groote energie waarmee hij uit de texten zelf zijn materiaal uitgelezen heeft en voor de wilskracht waarmee hij deze overgroote massa gegevens aan zijn synthese heeft trachten te onderwerpen. Het woord, dat indertijd Bechtel aan zijn Hauptprobleme medegaf, moge ook hem sterken:

ἐς Τροίαν πειρώμενοι ἦνθον Ἀχαιοί.

Leiden. F. Muller Jzn.

W. Streitberg (†) und V. Michels, Die Erforschung der indogermanischen Sprachen, Band II: Germanisch. 1 Lieferung. (Grundr. d. idg. Sprach- und Altertumskunde, II, 2, 1). Berlin-Leipzig, W. de Gruyter & Co. 1927. (Pr. M. 12.—).

De geschiedenis van het onderzoek der Germaansche talen, welke door Streitberg bij zijn overlijden in 1925 onvoltooid nagelaten was, is door Michels tot een einde gebracht. De eerste aflevering bevat vier hoofdstukken, die handelen over de verwantschap en de indeeling van het Germaansch, de algemeene grammaticale literatuur, het woordonderzoek en de levende dialecten. Een tweede aflevering, welker verschijning spoedig in vooruitzicht gesteld wordt, zal de klankleer, de vormleer en de syntaxis brengen. Het boek is bedoeld als een historisch overzicht van den ontwikkelingsgang der Germaansche taalwetenschap, voornamelijk sedert Rask en Grimm tot den modernen tijd toe. Het noemt niet alleen de geschriften, die gedurende dat tijdperk van belang zijn geweest voor de gemaakte vorderingen, doch het karakteriseert ook den inhoud en is daardoor heel wat meer dan een opsomming van titels. Het is niet een geschiedenis van boeken, doch van denkbeelden. Waar groote persoonlijkheden, zooals de gebroeders Grimm, ter sprake komen, opent het somtijds zelfs een vergezicht op de makers dier geschiedenis. Dan zijn bladzijden ontstaan van groote schoonheid. Wat den lezer daarnaast tot bewondering dwingt, is de objectiviteit, die in dit werk doorgaans volgehouden is. Ook aan opvattingen, die de schrijvers niet deelen, is volop recht gedaan. Om de geschiedenis van een taalkundig vak te schrijven, moet men èn linguïst èn historicus zijn. In dit boek zijn de eigenschappen van beide inderdaad aanwezig.

Dubbel auteurschap brengt zijn gevaren mede. Michels heeft in het nagelaten werk van Streitberg niet willen veranderen; het belangrijke aanhangsel, waarin hij de vorderingen der tien laatste jaren schetst, moest hij echter wel geven. Intusschen weet men niet, wat de eerste auteur, die het boek op touw zette, bij een retouchement zou hebben gewijzigd of aangevuld. Zooals het nu is, toont het naast de deugden ook de gebreken van zijn wijze van ontstaan. Op menige plaats treft een tekort aan evenwichtigheid. De eerste twee hoofdstukken bepalen zich tot een zuiver historisch overzicht der stof. Het derde hoofdstuk, dat over het woordonderzoek, wijkt in opzet plotseling sterk af. Een heele reeks bladzijden, hoe waardevol ook, valt daardoor buiten het gegeven kader. Ik bedoel vooral die, waar de ontleening behandeld wordt. Hier ziet men zich onverwachts verplaatst midden in een breedvoerige polemiek tegen Kluge's theorie van Gotische invloeden op den ouden Hoogduitschen woordenschat. Daarop volgt dan weer in de afdeeling over woordenboeken de vroeger gevolgde beschrijvende methode. Een tekort aan eenheid is het gevolg, terwijl bovendien zulke uitweidingen, die men in een werk als dit niet zoekt, hier niet voldoende tot haar recht kunnen komen. Een onbevredigd gevoel houdt men ook over na het lezen van het vierde hoofdstuk, dat over het dialectonderzoek. Het ontstaan der dialectwetenschap met haar hoogst belangrijke loot, de dialectgeographie, wordt op heldere en boeiende wijze beschreven. Waardevolle bladzijden worden gewijd aan den groei van den Duitschen taalatlas en de daarbij behoorende verhandelingen. Maar hier houdt het werk op een geschiedenis van het Germaansch te zijn, want het dialectonderzoek buiten Duitschland wordt ternauwernood genoemd. En dat terwijl toch — om maar het voornaamste te noemen — de Scandinavische wetenschap op dit gebied zoo bewonderenswaardige resultaten heeft bereikt, en bijvoorbeeld ons inzicht in de taalmelodie zoo krachtig heeft verhelderd. Door zulke gebreken is dit boek niet geheel geworden, wat het beloofde te zijn. Men heeft te vaak het gevoel voor een torso te staan. Misschien kon dat onder de gegeven omstandigheden

niet anders. In dat geval kan men niet beter doen dan het dankbaar aanvaarden, zooals het is, wegens de vele kostbare gegevens, die het bevat over belangrijke gebieden der geschiedenis van de Germaansche taalwetenschap.

Utrecht. A. G. van Hamel.

H. O. Lange, Das Weisheitsbuch des Amenemope, aus dem Papyrus 10474 des British Museum herausgegeben und erklärt. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser XI, 2). København, Høst & Søn. 1925. (Pr. Kr. 4.50).

Aan E. A. Wallis Budge, destijds conservator van de egyptische afdeeling van het Britsch Museum, danken wij de eerste bekendmaking [1]) van dezen papyrus, die niet alleen uit egyptologisch oogpunt, maar ook vanuit het standpunt van den oud-testamenticus de hoogste belangstelling verdient. Nadat in een voorstudie [2]) de huidige uitgever H. O. Lange eenige algemeene opmerkingen aan het nieuwe werk had gewijd en hiermede de banen voor een uitgebreider onderzoek had geëffend, zijn talrijke onderzoekingen over den nieuwen text verschenen. Zoowel A. Erman [3]) als M. Pieper [4]) en L. Keimer [5]) kwamen tot de gevolgtrekking, dat wij in het „Wijsheidsboek" van Amenemope *een* (zoo niet *het*) prototype voor ons hebben, naar welks voorbeeld de dichter der oud-testamentische Spreuken zijn werk heeft samengesteld. De Proverbia dateeren waarschijnlijk van ± 700 v. Chr., verzameld (althans voor een gedeelte) ten tijde van Hizkiah (Prov. 25—29); ibid. 22 : 29, alwaar van den dienst aan het hof sprake is, schijnt zelfs tot in den tijd der Koningen terug te gaan. Deze overwegingen leiden tot de veronderstelling, dat het egyptische prototype ten laatste onder de 22ste dynastie kan zijn neergeschreven, hoewel palaeographisch de directe bewijzen ontbreken [6]). Later dan de Takelothis-papyri mogen wij onzen text zeker niet stellen. Hiermede is dus de periode der Assyrische vorsten van het z.g.n. Nieuwe Rijk als de waarschijnlijkste tijd gegeven, waarin deze ontleening aan het Zuiden in de Judaeïsche literatuur kan zijn binnengedrongen.

F. L. Griffith heeft in zijn tweede bespreking van den papyrus (Journ. Egypt. Archeol. 12 : 191 e. v.) eenige plaatsen, welke Lange onvertaald liet, aangevuld of onjuiste opvattingen verbeterd. De belangrijkste van deze correcties zijn: III : 7 „leider der cymbaalspelers van Horus" (vgl. regel 6); IV : 8—11 „laat men u niet met een kwade opdracht uitzenden; wensch geen omgang met dengene, die zoo een opdracht volbracht; schreeuw niet tegen hem, tegen wien gij gezondigd hebt; antwoord hem niet om uzelf te excuseeren"; VII : 13 „verschuif niet het meetkoord"; VIII : 11 lees: „de macht van den meester (*nb*)"; IX : 20 „het komt hem in den mond en hij heeft het verslonden"; X : 2 „zij hebben een groote opening in hun korenmaat gemaakt"; X : 9 lees: „troep werklieden" in plaats van „hand" [1]); XI : 20 „hoed u voor onbezonnen woorden"; XII : 2 „meer dan wind voor water"; XIII : 5 „hij trekt zich krampachtig in gebukte houding samen"; XIV : 7 „het is een benauwing voor de keel" (het woord *šnā* heeft soms ook de beteekenis „sluis", vgl. Maspero, Etudes d'Archéol. et Mythol. IV, blz. 360); XIV : 11 „het is door den verrader, dat het succes gemist wordt"; XV : 3 „waar is de beul?"; XV : 12 „onthoud u van het zijne (Copt. πωφ), opdat het uwe (Copt. πωκ) voordeel geniete"; XV : 16 „onthoud u van zijn korenmaat"; XVII : 2—3 „wijs hem niet af bij zijn eerste poging, een andere maal zal hem succes brengen (?)"; XVIII : 12—13 „als goud overtrokken wordt als ware het zuiver goud, dan zal het 's morgens [blijken toch] lood [te] zijn; XIX : 16—17 „het woord van een mensch is anders dan de daden van den god", d. w. z. „de mensch wikt, god beschikt" [2]); XXI : 9 „vervalsch geen documenten" (*haru*, Lepsius, Auswahl XII : 13; Harmhebdecreet regel 4); XXI : 13 „vervalsch niet de broodaangifte op de lijsten"; XXII : 3 „vind mij een redder" (Copt. ϲωτ·); XXV : 10 „door ontblooting wordt een sterke arm niet zwak"; XXVI : 10 „wees lankmoedig, wanneer gij haar antwoordt"; XXVII : 12 „dan zal hij door haar genezen worden".

Het woord *mhnt* (XII : 9) „veerman" beteekent nooit „strijder"; *ḫbā* (XIX : 7) is nooit „Beispiel", doch „spel"; de text schijnt hier te doelen op een ons onbekend tijdverdrijf uit het dagelijksch leven. In XX : 20 is *pa maat* mannelijk („de rechtvaardige", niet „de rechtvaardigheid"); in *maat* schuilt misschien een, overigens mij niet bekende, nisbe-vorm. Het destijds door mij [3]) uitgesproken vermoeden, dat *snw* „huisgenooten" kan beteekenen, wordt nu bevestigd door het gebruik van dit woord in XIII : 1 en XXVI : 12. De uitspraak XVI : 16 („bringe dich nicht einem Menschen in Erinnerung und bemühe dich nicht seine Hand zu suchen") kan scherper vertaald worden: het verbum *sḫa* beteekent zeer zeker „in herinnering brengen". Kort geleden [4]) echter heeft Gunn in een Serapeum-inscriptie een nieuw woord *msḫa* ontdekt, hetwelk hij met „piety" vertaalde. In onzen text schijnt het verbum, dat aan genoemd substantief ten grondslag ligt, een verwante beteekenis te hebben: „bij iemand in het gevlei komen, zich tegemoetkomend jegens iemand gedragen". Hierdoor krijgt de uitspraak in onzen papyrus een beteren samenhang: „Tracht niet bij iemand in het gevlei te komen en beijver u niet zijn hand te vatten". Ten slotte verwijs ik voor de uitspraken IX : 11 en XXI : 16, waar Shai en Renenet ter sprake komen, naar mijn Beide Volksverhalen van

[1]) Recueil d'études égyptologiques dédiées à la Mémoire de J. Fr. Champollion (1922), blz. 431 e. v. en sinds door denz. gepubliceerd in Facsimiles of Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum (2d. Series), Londen 1923, pl. 1—14; vgl. Griffith, Journ. Egypt. Archeol. 12 : 191 e. v.

[2]) H. O. Lange, En Ny Visdomsbog fra det gamle Aegypte (Nordisk Tidskrift udgifvet af Letterstedska Föreningen 1924, blz. 94 e. v.).

[3]) Sitzungsber. Berl. Akad. 1924, blz. 86 e. v.

[4]) Oriental. Literat. Zeitung 1927, kol. 349.

[5]) The American Journal of Semitic Languages and Literatures 1926, Vol. 43, no. 1.

[6]) Oriental. Literat. Zeitung 1924, kol. 185; de veronderstelling van Griffith (Journal. Egypt. Archeol. 9 : 208), als zoude de 26e dynastie de tijd der samenstelling van den papyrus zijn, is niet te handhaven.

[1]) Griffith, Kahun Papyri (Text), blz. 40 e. v.

[2]) Vgl. K. Sethe, Nachr. Gött. Wiss. 1925, blz. 141 e. v.

[3]) Acta Orientalia III (1924), blz. 134.

[4]) Annales du Service 26 (1926), blz. 93.

den Papyrus Harris 500 Verso (1925, blz. 167 e. v.), waar ik deze passages nader behandeld heb.

Zoo blijft de Amenemope-papyrus een rijk terrein voor nieuwe onderzoekingen; doch wij moeten den uitgever H. O. Lange dankbaar zijn voor de voortreffelijke wijze, waarop hij zich van zijn zeer zware pionierstaak gekweten heeft.

Leiden. H. P. Blok.

J. Jacobs, Het Westvlaamsch van de oudste tijden tot heden. Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. ƒ 6.50, bij inteek. ƒ 5.90).

Dit is het eerste deel van een „verzameling van dialect-bloemlezingen", die onder leiding van Prof. J. van Ginneken zal verschijnen. De gezamenlijke titel luidt: *De Nederlandsche dialecten in den loop der eeuwen.* Vóór het einde van 1927 worden nog twee deelen: het Friesch en het Zeeuwsch in uitzicht gesteld. Dan zijn er nog negen in bewerking. Ik kom misschien wat laat met mijn aankondiging na de uitvoerige bespreking van Prof. J. W. Muller in *Den Nieuwen Taalgids*, 1927, blz. 182—198. Doch dat hindert niet, als ik maar niet hetzelfde zeg. Ik zal eerst met Prof. J. W. Muller mijn waardeering uitspreken voor de bloemlezing van 107 stukken, door Westvlamingen in West-Vlaanderen geschreven en loopende over ruim tien eeuwen; ook mijn waardeering voor het vernuftig en scherpzinnig gebruik dat de verzamelaar er van gemaakt heeft. De keus was zeker door de beschikbare ruimte beperkt; men mist sommige stukken; andere kan men ontberen, zoo b. v. — behalve 105 — de laatste tien nummers. Maar een keus is altijd iets subjectiefs.

Doch ik heb een principieel bezwaar tegen de titels, de algemeene en de bijzondere: ze zijn misleidend. Behalve voor Friesch, Saksisch en Limburgsch, hebben we toch geen dialectteksten. Bijna alles is in „literatuurtaal" gesteld (v. Ginn., Westvl. blz. VII), in de boven de volkstaal staande schrijftaal (Muller, Tg., blz. 191). Die taal is wel altijd min of meer gewestelijk getint, maar de gewestelijke eigenaardigheden zijn al niet anders „dan een min of meer sterk sprekende inslag in de schering" (der schrijftaal) (Muller, Tg., blz. 191), te wijten aan „onkunde van de norm" of aan „eigen vrije willekeur" bij den schrijver. Ze zijn dus niet systematisch, maar toevallig en herhaaldelijk dezelfde. Ze kunnen dus wel dienen om een tekst te localiseeren en om te constateeren wanneer een zekere dialect-eigenaardigheid reeds voorkomt, maar ze geven niet voldoende stof om de geschiedenis van een dialect op te maken, zelfs niet als men overvloedig van „inlegkunde" gebruik maakt, een methode die de heer J. Jacobs zeer scherpzinnig weet te hanteeren. Ook is zijn zoogezeide historische grammatica maar dun uitgevallen: klankleer met veel uitweidingen en herhalingen 18 blz., vormleer 4 blz., woordvorming en syntaxis elk één blz., dan een lijst van 100 klankvormen, 11 woordvormen en 255 woorden waaronder nog al eenige toponymica.

Een dergelijk werk moest toch door een man uit de streek gemaakt worden. De heer J. Jacobs nu is een Brabander uit Lippeloo, tusschen Mechelen en Dendermonde, en heeft nooit in West-Vlaanderen verbleven. Wat hij ons geeft, geeft hij ons met de methode van Franck en Van Helten. Niet één van zijn sandhi-teksten is van hem. Reeds Prof. J. W. Muller heeft opgemerkt dat hij schriftteeken en klank, spelling van vroeger en later niet voldoende uiteenhoudt (Tg. blz. 185 en 195). Ik zie niet in waarom doffe *e* door *ĕ* verbeeld wordt i. p. v. door *ə*: waarop *ng* door *n'h* vervangen wordt, daar *n'h* volgens Westvl. blz. 8 klinkt als Ndl. *ng* (er is toch een *zoenger* = zonder in den sandhi-tekst van blz. 206 geslopen); waarom de *u* van *vullen* door *ö* voorgesteld wordt. *Om* is van blz. 7 en passim tot 276 *oem*; voor De Bo en voor mij is het *om(me)* en in de sandhi-teksten ook. *Ons*, *onze* worden in den sandhi-tekst blz. 83—85 tot het normale *us*, *uze*, behalve driemaal blz. 83 en eenmaal blz. 85, zonder ander verklaring dan (blz. 86) *uze* nevens *oenze*. De eerste drie zijn volgens mij mis; het vierde komt uit de kerktaal. Volgens blz. 7 zijn de *ē*'s in *bēnen, vēle, wēreld, zē* een zelfde klank; voor elken Westvl. zijn het vier verschillende klanken. Reeds De Bo i. v. *imperfect* heeft gewezen op de imperfecten met *-ede*, ook voor de oudere taal. De werkw. op *-zen* (*meersen, verclaersen* blz. 284) zijn gevormd met een suff. *-isôn*, en hebben dus niet een epenthetische *z* of *s*.

Al rasen (blz. 288) is niet een tegenw. deelw. dat zijn *-de* verloren heeft; het is een verbogen infin. of gerundium, met verlies van den naamvalsuitgang. Die uitgang is nog bewaard bij de werkw. die vocalische stammen zijn: *al doenne, al gaanne, al staanne.* De oorspronkelijke constructie zal wel een voorzetsel gehad hebben: *al te doenne* of *al in doenne.* Ik zou zoo kunnen doorgaan, want op elke blz. van mijn exemplaar staan streepjes of aanteekeningen. Ten slotte nog dit. In een boek waar zoo vele plaatsnamen voorkomen, is de spelling der plaatsnamen stelselloos: nu eens de verouderde of officieele dan eens de moderne, nu eens de Fransche vorm dan eens de Nederlandsche; b. v. *Ruysselede* maar *Roeselare, Caeneghem* maar *Maldegem, Gullegem*; overal *Brakman* i. p. v. *Braakman*; *Vive St. Baafs* (blz. 1) en *Vijve St. Baafs* (blz. 2) i. p. v. *St. Baafs-Vijve*; *Boulogne* en *Thérouanne* maar *Kales* en *St. Omaars.* De oude tekst op blz. 83 heeft *Lombardie*, de sandhi-tekst heeft *Lombardië*, ook de inleidende nota van den auteur, maar de titel heeft *Lombardzijde* met een genitief *-s* die *z* gespeld is. *Diksmuide* wordt *Dixmuide, Wijnoksbergen* wordt *Winnoxbergen* enz. Die spellingen bewijzen in veel gevallen dat de auteur de plaatselijke benaming niet kent. Als besluit nochtans: de heer J. Jacobs heeft een merkwaardige verzameling karakteristieke teksten bijeengebracht en er ten koste van veel arbeid uit gehaald wat er uit te halen was, nl. dat de Westvlaamsche kenteekenen van heden reeds in den beginne aanwezig waren, en dat dus het dialect weinig veranderd is.

Gent, Aug. '27. J. Vercoullie.

A. von Grolman, Adalbert Stifters Romane. Halle/Saale, Niemeyer. 1926. (Pr. M. 6.—; geb. M. 7.50).

Met dit werk hoopt Von Grolman belangstelling te wekken voor den dichter Adalbert Stifter, wiens werk, volgens hem, veel te weinig bekend is. Men leest zijn „Studiën" en meent dan Stifter te kennen, terwijl zijn belangrijkste werken, de twee groote romans „Der Nachsommer" en „Witiko", door bijna niemand ter

hand worden genomen. En toch zijn het juist deze beide boeken, die een inzicht geven in de beteekenis en de hooge waarde van Stifters gedachtenwereld. Von Grolman prijst hem als een geloovige, die zich niet over zijn vroomheid schaamt. Maar bovenal ziet hij een groote opvoedende kracht in zijn werk, daarom wil hij, dat juist in den tegenwoordigen ontwrichten tijd, Stifters werk meer onder de menschen komt. En hij meent, dat ook nu eerst dit werk begrepen en naar waarde geschat kan worden. Hij noemt Stifter samen met Hölderlin en Gottfried Keller, die ook in den laatsten tijd eerst de hun toekomende waardeering vonden, en wier levensbeschouwing veel overeenkomst vertoont met Stifters opvattingen.

Uit Von Grolman's werk blijkt, dat de schrijver een ernstige en diepgaande studie van Stifters werk heeft gemaakt. Hij heeft zijn taak breed opgevat en werpt daardoor niet alleen een nieuw en veel gunstiger licht op Stifters werk, maar biedt tevens veel belangwekkends over de literatuur en de verschillende geestelijke stroomingen van de eerste helft der 19de eeuw.

Verder onderwerpt Von Grolman de reeds over Stifter verschenen boeken aan een scherpe kritiek, waarbij hij zich niet ontziet Hebbels ongunstig oordeel over Stifter „wobei sich Geschmacklosigkeit und schiefes Urteil paaren" heftig aan te vallen. Von Grolman laat zich niet door de meeningen van anderen beïnvloeden; door persoonlijk inleven in Stifters werk probeert hij de juiste waarde van deze beide romans te bepalen en komt tot de overtuiging, dat Stifters werk een veel hoogere waardeering verdient, dan het tot op heden in de literatuurgeschiedenis vond.

Stellig heeft Stifter krachtens zijn vak, hij was n.l. schoolopziener, in zijn werken een open oog gehad voor de opvoeding der toenmalige jeugd. Hij leefde van 1805—1868, dus juist in den tijd, dat de opvoedkunde langzamerhand tot beroep en wetenschap werd. Zonder twijfel ziet Von Grolman in het opvoedend element van Stifters boeken heel veel nut voor den tegenwoordigen tijd. Er zijn méér schrijvers, die zeer gevoelen, dat van de opvoeding van het komende geslacht juist in den tegenwoordigen tijd ontzaglijk veel afhangt. Daarom verwijst von Grolman naar Stifter, een man van vrome levensopvatting, ernstig en kalm, die tegelijkertijd warm gevoel had voor het jonge geslacht en die de aankomende jeugd gaarne behulpzaam was bij de talrijke moeilijkheden van haar vorming. Stifter was één van die mannen, die buiten het verkeer van de allergrootste geesten staan en die toch door de gedegenheid van hun karakter een beteekenis op zichzelf hebben. Vooral wanneer ze ook nog oog hebben voor de schoonheid van de natuur en slag hebben om allerlei kleine trekjes in het oog te doen vallen, zoowel wat voorvallen uit het kinderleven, als de schildering van de natuur betreft. Het is een allermerkwaardigst verschijnsel, dat de schrijver van nu, tachtig jaar terugtast, om de opvattingen te zoeken, die hij voor de opvoeding van het tegenwoordige jonge Duitschland noodig acht.

Amsterdam. E. M. Boland.

S. A. Small, Shaksperean Character Interpretation: The Merchant of Venice. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht; Baltimore, The John Hopkins Press. 1927. (Pr. M. 5 & 7).

Research, though toilsome, is easy; imaginative vision, though delightful, is difficult; and we may be tempted to prefer the first, zegt Prof. Bradley in zijn *Oxford Lectures on Poetry*, p. 362, maar hij kiest het laatste en aan die keus hebben wij zijn briljante letterkundige fantasieën te danken, die in onzen tijd een voorname plaats innemen ter verklaring van Shakespeare's dramatische kunst. Is die vooraanstaande plaats gewettigd? Zeker ten deele, maar verbeelding's inzicht loopt telkens kans te dwalen, als de steviger grondslag van een voldoend historisch onderzoek ontbreekt. In den laatsten tijd heeft men dat gevaar o.a. in Amerika sterk gevoeld, Prof. E. E. Stoll is daar voorgegaan met zuiver historische interpretaties en Prof. Small volgt zijn voetspoor in het boek, waarvan de titel hierboven is afgedrukt en waarvan het voorbericht begint met *The purpose of this work is, first, to survey carefully the criticism on the characters in* The Merchant of Venice, *and, secondly, to give an original interpretation according to the sixteenth century mind.*

Hoe moet men Shylocke's rol opvatten? Heinrich Heine's *imaginative vision* leidde tot de uitspraak: *mit Ausname Porzia's ist Shylock die respectabelste Person im ganzen Stück.* Zoover gaat Prof. Bradley niet, maar in overeenstemming met de vrij algemeen verbreide meening noemt hij Shylocke *a tragic character*, een slachtoffer van den jodenhaat. Prof. Small betoogt, dat Shakespeare er anders over gedacht heeft, zooals reeds genoegzaam blijkt uit de woorden, die hij aan Shylocke's omgeving in den mond legt. B. v. Shylocke wordt door Anthonio een boosaardig mensch genoemd, door Bassanio een wreede duivel, door Solanio een schurk, door Gratiano en Salerio een onvermurwbare en onverbiddelijke hond, door den Doge een onmenschelijke ellendeling; Launcelot zegt, dat hij verhongert in Shylocke's dienst, en Jessica zegt, dat haar thuis een hel is. Shylocke zelf zegt, dat hij Anthonio haat, omdat hij een Christen is, maar meer nog, omdat hij in minnen eenvoud geld renteloos uitleent. Anthonio's edelmoedigheid is dus Shylocke's hoofdmotief tot wraak. De Jood als monster van slechtheid strookt met de publieke opinie in het Engeland dier dagen, waaruit de Joden verbannen waren. En, wat de zaak uitmaakt, Shakespeare kan de rol van Shylocke niet tragisch hebben bedoeld, omdat hij Shylocke herhaaldelijk belachelijk voorstelt. Zie II, 8, 12—24, waarin verhaald wordt, hoe Shylocke alle jongens van Venetië achter zich kreeg, omdat hij zich zoo dwaas aanstelde, en waarin Shakespeare een paar woordspelingen (stones = testes) voorbereidt en plaatst (22 en 24), die het publiek hebben doen schateren. Zie ook de tweespraak in III, 1, 83—136, waar Shylocke op de meest vermakelijke manier telkens in de uitersten van diepe smart en groote voldoening vervalt.

Maar hoe komt het dan, dat de rol van Shylocke zoo verkeerd wordt gespeeld? Dat is begonnen in de achttiende eeuw, dat werd ingegeven door de gewijzigde opinie over de Joden, dat werd mogelijk door Shakespeare's schrijverskunst, die van het duivelsche monster in de oude verhalen een menschelijk monster had gemaakt, en dat werd gesteund in hoofdzaak door

twee plaatsen, die verkeerd werden begrepen. Shylocke's redeneering in III, 1, 54—76 komt hier op neer, dat Anthonio hem een half millioen woekerwinst heeft laten derven en hem met verachting heeft behandeld, alleen omdat hij een Jood is. Joden zijn even goed menschen als Christenen en daarom zal Shylocke handelen, zooals de Christenen hem dat leeren, wraak nemen en Anthonio dooden. Shakespeare laat Shylocke die fraaie redeneering zoo knap voordragen, dat men er een pleidooi ten gunste van de Joden in heeft gelezen, die juist als Christenen bloeden, als men ze steekt, lachen, als men ze kittelt, en sterven, als men ze vergiftigt. De tweede plaats betreft Shylocke's antwoord aan Tubal, die hem vertelde, dat zijn dochter in Genua een turkoois voor een aap had geruild. Shylocke zegt, dien turkoois kreeg ik van Lea, voordat ik getrouwd was, ik zou hem voor geen wildernis vol apen hebben afgestaan. Men heeft in dat gezegde een aandoenlijke uiting van Shylocke's liefhebbend hart gelezen, doch Shakespeare's bedoeling was het publiek te laten lachen. Een verliefde Shylocke! Een ring ruilen voor een wildernis vol apen! Hiermee werd het hoogtepunt van de vermakelijke tweespraak bereikt.

Het bovenstaande, al heb ik mij de vrijheid veroorloofd er iets aan toe te voegen, is een goed staal van wat men vinden kan in Prof. Small's boek, dat uitmunt door methode en verstandige nuchterheid. Volledigheid binnen het gestelde doel wordt niet bereikt en is trouwens onbereikbaar geworden. Heine b. v. wordt niet genoemd, Prof. Bradley's naam vindt men slechts in de *Bibliography* en, wat iets erger is, Gervinus wordt wel aangehaald over andere karakters, maar niet over Shylocke. Toch had Gervinus reeds in 1849 gescholden op de verwildering van zijn tijd, die zoo ver ging, dat men het aandurfde uit Shylocke *aus diesem Auswurf der Menschheit auf der Bühne einen Märtyrer zu machen.*

Mooie druk, best papier, maar te veel drukfouten. De drukker woont in Göttingen en de schrijver in Baltimore.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Ludvig Holberg, Blijspelen. Uit het Deensch vertaald en met aanteekeningen voorzien door **B. A. Meuleman.** II-III. Nijmegen, H. Prakke. 1926 en '27.

Uit drie deelen zou de vertaling van Holberg's blijspelen bestaan. Zoo is dus, nu het derde deel verschenen is, B. A. Meuleman's werk voltooid en kan men wel niet alle, maar toch een aantal, en daaronder de voornaamste, van Holberg's blijspelen opnieuw in het Nederlandsch leeren kennen.

De heer Meuleman heeft zijn werk met ernst verricht, en al zouden er nog wel enkele opmerkingen te maken zijn (b.v. in deel III staat (bl. 105) voor *faddere* (peten) vaders; bl. 175 voor *otting* (een achtste vat) het achtste part; bl. 143 voor *at man intet nyt har at sige hverandre eller* .... (dat men elkaar niets nieuws te zeggen heeft en ook niet....) dat men elkaar niets nieuws te zeggen heeft *dan*; en men zou misschien liever iets anders zien staan voor *eerstens* (bl. 53), voor *heer luitenant* (bl. 150) en *heer zwager* (bl. 189 enz.) — als geheel echter is het werk van den heer Meuleman zeer verdienstelijk te noemen, en om de woorden nog eens te herhalen, waarmee Dr. Jan Walch zijn inleiding voor deze uitgave besluit, „het verdient de aandacht van ons publiek ten volle".

Den Haag. Annie Posthumus.

M. Raymond, Bibliographie critique de Ronsard en France (1550—1585). Paris, H. Champion. 1927.

„La présente Bibliographie est un complément de notre thèse principale pour le doctorat ès lettres, dans laquelle nous avons étudié l'Influence de Ronsard sur la poésie française (1550—1585)", zegt de schrijver. Een 250 auteurs en dichters vermeldt hij in alphabetische volgorde. De heer Raymond onderscheidt daarbij drie groepen van referentiën betreffende Ronsard: 1°. eenvoudige vermeldingen, kritieken in ongunstigen of gunstigen zin; 2°. fragmenten uit de zestiendeeeuwsche poëzie, waarin Ronsard's invloed duidelijk te onderkennen is; 3°. bijkomstige getuigenissen waarnaar het succes der Pléiade kan worden afgemeten, of de tegenstand dien de nieuwe dichtergroep ontmoette. Vooral de tweede groep vereischte een nauwkeurig onderzoek, en de schrijver ontkomt niet altoos aan de verdenking, willekeurig of weinig zorgvuldig te werk te zijn gegaan. Heel vaag is b. v. de overeenkomst tusschen deze verzen van Agrippa d'Aubigné (ed. Réaume en De Caussade, III, 32):

Mais pourquoy retiens tu tes pommettes encloses
Je t'ay monstré mon coeur, au moins monstre [ton sein;

en de verzen van Ronsard (ed. Laumonier, 1914—1919, I, 93), waarnaar de heer Raymond verwijst:

Que de coral, que de liz, que de roses
Ce me sembloit à pleines mains descloses
Tastay-ie lors entre deux maniements?

Dr. Raymond raadpleegde bijna uitsluitend de bovenvermelde uitgave van Ronsard's werken. Wel deelt hij ons mede ook de oorspronkelijke uitgaven der XVIe eeuw te hebben nagezien, maar was dit onderzoek wel grondig genoeg? Een gedeelte van Du Bellay's *Louanges d'Amour* (ed. Chamard, III, 11) noemt hij een herinnering aan Ronsard. In 1549 schrijft Du Bellay:

D'Amour soyez doncq', mes chantz,
Par ces champs
Dessoubz la frescheur du vent.

Ronsard dicht in 1550 (ed. Laumonier, Soc. des textes fr. modernes, II, 14):

Argentine fonteine vive
De qui le beau cristal courant
D'une fuite lente et tardive
Ressuscite le pré mourant.

Eerst in 1555 vervangt hij deze verzen door:

Ecoute un peu Fontaine vive
En qui j'ai rebeu si souvent
Couché tout plat de sur la rive
Oisif a la fraicheur du vent.

Ronsard is dus de navolger, niet Du Bellay. Van de *Regretz* van Du Bellay noemt de heer Raymond 16 sonnetten, waarin Ronsard met name vermeld

wordt. In de ed. Chamard, II, staat die naam bovendien nog in s. CXL, CLVI, CLXIV, CLXXXI. Een „sonnet liminaire" van Du Bellay, dat alleen in de *Amours* van Ronsard van 1552 voorkomt, bleef onopgemerkt, s. XXXV van de *Sonnets divers* evenzoo. De schrijver raadpleegde niet de uitgave van de *Dichtwerken* van Jan van der Noot (Antwerpen, Daniel Vervliet); de bibliographie van Utenhove, ofschoon van De Nolhac overgenomen, is onvolledig. We noteerden nog andere onnauwkeurigheden. Blijkbaar moet dit werk, dat overigens heel wat materiaal voor vergelijkende studie geeft, met eenige omzichtigheid worden bestudeerd.

Rotterdam. S. Eringa.

Fouilles françaises d'El-Akhymer, Premières Recherches archéologiques à Kish. Mission d'Henri de Genouillac. Tome Premier. Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 125).

Ten Oosten van het oude Babel ligt, 21 kilometer van het tegenwoordige Hilleh verwijderd, een ruïnenveld, dat genoemd wordt naar den heuvel El-Akhymer (= El-Oheimir). Op pag. 9—10 voert De Genouillac de gronden aan, die ervoor pleiten, dat hier eenmaal de stad Kich (= Kisch, Kish) heeft gebloeid. Hare politieke grootheid gaat aan die van Babel vooraf. Tot hare oudste heerschers werd door de Babylonische geleerden de legendarische koning Etana gerekend. „Le mythe d'Étana racontait son alliance avec l'aigle qui l'éleva sur ses ailes au ciel, si haut que leur chute, quand ils tombèrent ensemble, dura des heures et des heures" (pag. 11). Meer houvast hebben we aan koning Mesilim (misschien 3000 v. C.), van wiens oppermacht over zuidelijker streken de oudste historische inscripties uit de stad Lagash (thans Tello) verhalen. Een paar eeuwen later, naar 't schijnt (pag. 11—12), leefde Ellit-Bau (= Azag-Bau), de drankverkoopster, die den troon van Kish beklom. Hofschenker van haar kleinzoon was (naar een tekst uit Philadelphia te oordeelen) de latere koning der stad Akkad (= Agade): Sharrukin (= Sargon). Na de stichting der eerste dynastie van Babel (2057 v. C.) kwam er aan de politieke macht van Kish voor goed een einde. Maar de grootste koning van deze dynastie, Hammurapi (1955—1912), voelde zich sterk genoeg om Kish weer te kunnen begunstigen (pag. 13). Onder de muren van deze oer-oude stad werd in 703 v. C. Merodach-Baladan van Babel verslagen door Sanherib van Assyrië.

Nadat Ker Porter (1818) en Oppert (1852) op hunne reizen eenige aandacht aan El-Oheimir hadden geschonken (pag. 9) werkte hier in 1912, van Januari tot April, eene Fransche expeditie onder leiding van De Genouillac. Deze doet op pag. 15—17 mededeelingen over de „organisation des travaux", en brengt „hommage à la loyauté du Dr. Koldewey", leider van de Duitsche opgravingen in Babel. Daarop volgen rapporten over de onderdeelen van het Fransche arbeidsveld („la concession française"), te weten: la tour à étages, la ville d'Hammourapi, le palais, le bender (pag. 18—25). — De eigenlijke heuvel El-Oheimir bergt de overblijfselen van den etage-toren (Babylonisch: ziggurat). Naar de roode tichelsteenen, waaruit de top van den toren bestaat, hebben de Arabieren den heuvel genoemd: el-oheimir, d. w. z. „de kleine roode" (pag. 9). — Heel de streek ten Westen daarvan wordt ingenomen door heuveltjes „qui recouvrent les restes d'une ancienne ville contemporaire d'Hammourapi et de la première dynastie babylonienne" (pag. 19). Door de onsystematische opgravingen der Arabieren (vóór 1912) was hier veel verwarring aangericht. Niettemin behaalde De Genouillac nog een goeden buit. „La plupart des textes et objects qui remplissaient les onze caisses envoyées par mes soins au Musée Ottoman.... ont été trouvés dans cette même région" (pag. 19—20). Ter wille van de plaatsruimte noem ik uit de gevonden teksten enkel „un acte de mariage" en „des hymnes aux dieux et aux héros, des prières, des litanies". Uit cultuurhistorisch oogpunt is bijzonder interessant het kinderspeelgoed uit „l'époque de la 1re dynastie babylonienne ou de la dynastie locale immédiatement précédente" (pag. 21). Op pag. 23 (en ook op pag. 27) spreekt De Genouillac over de graven. — Na eene beschrijving van het paleis, en eene vergelijking met dat van Gudea te Lagash (circa 2300 v. C.) zegt onze auteur: „Pour ce qui est de l'âge, je m'en tiendrai à la plus expresse réserve" (pag. 26). Wat eindelijk „le bender" (d. i. „de haven") betreft, — deze wordt volgens De Genouillac ten onrechte door de Arabieren zoo genoemd. „Les sondages que j'ai pratiqués au Bender m'ont fait en réalité découvrir une étrange construction, qui me semble être une forteresse à étages ou terrasses" (pag. 29).

Door eene lange reeks van tegenspoeden, opgesomd in het „avant-propos", is de publicatie van de resultaten der expeditie een dozijn jaren vertraagd. „En avril 1924 seulement, je pus obtenir un congé et aller accomplir à Constantinople le travail d'inventaire, copie, dessin et photographie dont je donne ici les reproductions". Ongelukkig is daarna de aankondiging van de Genouillac's publicatie in „Museum" weer opgehouden door allerlei besognes, waaronder — last but not least — mijne reis naar Zuid-Afrika.

Den inhoud van pag. 30—62 som ik zoo kort mogelijk op: table des textes, inventaire des tablettes, inventaire des objets. Het werk is geïllustreerd met ééne gekleurde plaat (keramiek) en XII + 68 pagina's ongekleurde afbeeldingen (kiekjes van het terrein en het personeel, copieën van spijker-inscripties, plattegronden, gevonden voorwerpen).

Toen De Genouillac op het einde van April 1912 door geldgebrek en zomerwarmte genoodzaakt werd El-Oheimir te verlaten, was er nog veel te doen overgebleven. „En 1923, une campagne de fouilles sur la concession *française* d'El-Akhymer fut exécutée au nom de l'Université d'Oxford" (pag. 29).

Amsterdam. C. van Gelderen.

J. H. J. M. Witlox, De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst, II. 's-Hertogenbosch, Teuling's Uitgevers-Maatsch. 1927.

Van dit belangrijke werk verscheen na 10 jaren het tweede deel, in zeven hoofdstukken behandelend: Koning Willem II en de Katholieken, De schoolstrijd omtrent 1840, De Katholiek en de Tijd, Katholieken, Regeering en oppositie, Het stigma onzer verdrukking, Drang naar eenheid, Grondwetsherziening van 1848. Een belangwekkende periode, waarover ons uit totnogtoe zoogoed als geheime archieven en correspondentiën, evenals dit in Albers' *Hiërarchie* het geval

was, menige blik achter de schermen wordt gegund. Op de welwillende gevoelens en houding van koning Willem II valt veel gewenscht licht vooral uit de correspondentie van Van Son, wiens persoon met die van Broere en Van Vree in deze periode van grooten invloed is geweest op de houding der Katholieken tegenover het placet, Van Hall, Thorbecke, en de Grondwetsherziening. De aanvankelijke terughouding met vol vertrouwen op den nieuwen Koning, behalve in de zaak van Van Hall's Monsterwet, waarin zij vooral een conservatieve stekking zagen, maakte na 1845 plaats voor krachtigen strijd, ook tegen den zin des Konings, voor grondwetsherziening, ofschoon de poging om door het stichten van een staatspartij tot eenheid te komen (1847) ten eenenmale mislukte wegens den tegenstand der oudere Katholieken, die vreesden voor een al te krachtig optreden eener Katholieke Associatie, en wegens het gemis van een algemeen erkenden leider. De Koning, aanvankelijk afkeerig van alle grondwetsherziening en zelfs denkend, nog in 1847, aan een coup d'état tot handhaving van zijn gezag, gaf eindelijk in groote opwinding toe maar alleen op het gebied van stem- en kiesrecht; doch hij neemt op 13 Maart eindelijk, tot groote vreugde der Katholieken, zijn besluit tot ruimere herziening, waarop het verslagen conservatieve ministerie, waarin alleen Van Rappard en Van der Heim zich kalm hielden, verdween. Op de houding van den machtigen, hoewel niet-praktiseerenden Katholiek Lightenvelt valt hier alle licht; zijn invloed bij den Koning blijkt groot te zijn geweest en hij vervangt, als vertegenwoordiger der Katholieken in de regeering. Van Son, die zich voorgoed naar Den Bosch terugtrekt. Betrouwvol afwachten, zoo luidde ook de raad van den voorzichtigen Van Vree, de leus, waaraan de jongeren, als Cramer en Smits, zich slechts noode onderwierpen: volledige emancipatie was het doel en Thorbecke werd vooral daarom gesteund, in de eerste plaats door zijn medewerker Storm, slechts aarzelend door Lightenvelt, die de macht van de Kroon door de nieuwe voorstellen te zeer bedreigd achtte en van de vrijheid van kloosterstichting afkeerig was. Met den dood des Konings, door de Katholieken diep betreurd, eindigt dit deel, met groote onpartijdigheid en ruim inzicht door den schrijver bewerkt. Het vervolg zien wij met goede verwachtingen tegemoet.

Leiden. P. J. Blok.

F. Poulsen, Aus einer alten Etruskerstadt. (Det Kgl. Danske Vidensk. Selskab, Hist.-filol. Meddel. XII, 3). Köbenhavn, Höst & Sön. 1927.

De heer Poulsen gaat in deze publicatie voort met de schatten van de Glyptotheek Ny-Carlsberg te bespreken, in dit geval aanwinsten van 1924, stammend uit een stad in Etrurie. De collectie omvat vazen, bronzen en terra cotta's. Van de vazen worden er 12 uitvoerig besproken; de medewerking van den Heer Beazly, door den schrijver meermalen dankbaar vermeld, garandeert ons dat hier het beste bereikt is wat volgens den huidigen stand van de wetenschap gegeven kan worden. Van de bronzen vindt men er 13 besproken; de terracotta's zijn minder rijk vertegenwoordigd (4 stuks), maar ook zij zijn van zeer hoog gehalte. De reproducties zijn uitstekend en laten ons, met de uitvoerige bespreking van elk stuk, ten volle de waarde van deze aanwinsten waardeeren. Slechts één kleine opmerking: wellicht ware het juister geweest de beide lecythen op pl. XI, die in den text (p. 15) uitdrukkelijk als even groot vermeld worden, ook op dezelfde schaal te reproduceeren.

Het is jammer dat bij de bespreking niet een weinig meer aandacht is geschonken aan de vragen van meer algemeen kunsthistorisch belang die zich aan deze verzameling vastknoopen. Want weer komt de vraag naar voren hoe het mogelijk is dat de geheele grieksche 5e eeuw spoorloos aan Etrurië voorbijgaat terwijl die kunst toch wel degelijk daar bekend was (vgl. vazen in deze collectie met bronzen van veel ouder aspect samengevonden, zie p. 47). Het is hier niet de plaats daarop in te gaan: ik wil alleen wijzen op een dergelijke ontwikkeling in de latere kunst: de vroege Renaissance die geheel aan de Gothiek in het Noorden voorbijgaat, terwijl de hooge Renaissance zegeviert — evenals de kunst van de 4e eeuw in Etrurië. Het zou veel nut doen indien men aan deze vraagstukken, juist in dergelijk verband, meer aandacht schonk.

Daar staat tegenover dat in vele andere opzichten de heer Poulsen menige behartenswaardige opmerking maakt, zoo op p. 14 v.v. de quaestie van Douris en den meester van den stamnos met Triptolemos in het Louvre. Men noteere ook de verbindingen tusschen Etrurie en Z. Italië (pp. 30; 31; 33; 37; 38), waarbij ik echter geenszins overtuigd ben dat het Zuiden altijd gevend geweest is: de kunst daar blijkt mij veeleer een grondig gehelleniseerde italische te zijn.

Enkele opmerkingen in detail: of men de op p. 15 genoemde afwijkingen tusschen de palmetten zoo klein kan noemen lijkt mij onzeker; terwijl fig. 20 een fries van omschreven palmetten geeft, vertoont fig. 19 omschreven palmetten met lotus er tusschen. Op p. 41 verklaart de heer Poulsen de opvatting van mejuffrouw Wentzel aangaande de „κρεάγραι" slechts met groote beperking te kunnen aanvaarden: men had dit gaarne nader toegelicht gezien daar men eigenlijk niet goed kan inzien wat een oog aan een vleeschhaak doet terwijl het goed past voor een fakkelhouder etc. De dateering van het reliëf in t. c. op de 1e helft van de 5e eeuw (p. 46 ad pl. 51) lijkt mij niet zoo zeker, wanneer men het bronsje fig. 67/8 vergelijkt dat in dezen tijd thuis behoort. P. 47 regel 10 van boven lees S. 32 nr. 2 i. p. v. 22 nr. 2. Op plaat IL tenslotte is bij vergissing onder fig. 88/9 een verkeerd onderschrift gekomen (door den auteur in mijn exemplaar verbeterd): lees British Museum i. p. v. Ny-Carlsberg.

Twee quaesties zijn er, die nog ter bespreking overblijven. In de eerste plaats de waardeering van den heer Poulsen voor de etruscische sculptuur in het algemeen die, helaas, de traditioneele is. Toch mankeert op bijna geen pagina het epitheton goed, voortreffelijk, eenmaal zelfs (p. 36) „ein wunderbares Stück". Het is jammer dat ook iemand met een kennis van etruscische kunst als de heer Poulsen zich laat misleiden door generaliseerende ideeën, ontstaan door het aanleggen van een verkeerden maatstaf; hierdoor komt hij tot wonderlijke uitingen als op p. 33 en 35, terwijl hij zelf telkens het tegenovergestelde moet constateeren.

Dan de herkomst van de stukken. Deze is niet opgegeven; men weet alleen met vrij groote zekerheid (zie p. 46 v.v.) dat zij uit één centrum komen. Op p.

45 wordt hiervoor, m. i. iets te eenzijdig, Orvieto genoemd; het wil mij voorkomen dat hierbij andere gegevens over het hoofd gezien zijn (zie p. 31 v. en 37). Voor de helm pl. XXXII/III nl. is de beste parallel een stuk dat in het Z. W. van Etrurië gemaakt schijnt te zijn, de streek tusschen Cerveteri en Vulci, terwijl het thymiaterium pl. XLI/II eveneens verwantschap vertoont met stukken uit Vulci en omgeving; deze dubbele verwantschap met de spheer van Orvieto en van Vulci, waarbij de zeer uitgestrekte spheer van Tarquinia (die tot bij Viterbo gaat) geheel afwezig is, zou mij het eerst aan een plaats ten N. van het meer van Bolsena doen denken, misschien Suana of omstreken, waar ook nog belangrijke resten bestaan.

Den Haag. C. C. van Essen.

K. Preisendanz, Akephalos, der kopflose Gott. (Beihefte zum alten Orient). Leipzig, Hinrichs. 1926. (Pr. M. 3.).

Na een „Vorwort" p. 3 vlgg., volgt „Der kopflose Gott im Volksglauben" p. 6—15, „Der kopflose Gott auf Gemmen" p. 15—17, „Seth in den Zauberpapyri" p. 17—22, „Gestalten der römischen Fluchtafeln" p. 22—41, „Der kopflose Gott auf Zauberpapyri" p. 42—52, „Der „Kopflose" im Papyrus Mimaut" p. 52—58, „Der kopflose Gott des II Berliner Papyrus" p. 58—63, „Zu zwei Bildern des Papyrus Oslo" p. 63—66, „Zweifelhafte Belege für den Akephalos" p. 67—69, „Der Akephalos am Himmel" p. 70—75, „Der Akephalos der Gemmen" p. 75—77, „Verzeichnis von Namen u. Sachen, p. 78 vlg.

De auteur geeft allerlei paralellen uit de volkskunde, bestrijdt zekere opvattingen van zijn voorganger Delatte, en betoogt, dat de door Wünsch uitgegeven „Verfluchungstafeln" geen documenten van een „sethianische Gnostikersekte" zijn p. 37 ff. en „keinen akephalen Gott bieten" p. 41 ff. De hoofdelooze god in den tooverpapyrus V Z. 96 ff (Pap. van 't Britsche Mus. v. London XLVI) is „kein anderer als Osiris" p. 43. „Mit dem niederen Volksdämon Bes hat Osiris als Akephalos nichts gemein" p. 50. De figuur van den hoofdelooze in den tweeden Berlijnschen tooverpapyrus beschouwt Preisendanz als „die des Sonnengottes, der den Weissagezauber erfüllen soll" p. 62. Men zal voorts „in dem Brustgesichtigen des Pap. Oslo eine nahe Verwandtschaft mit dem Kopflosen, dem Sonnen-Osiris finden dürfen" p. 66.

Deze studie is zeer verdienstelijk: in haar kritisch gedeelte lijkt zij ons meestal het juiste te treffen en ook waar zij nieuwe veronderstellingen oppert, beteekent zij onmiskenbaar een vooruitgang op een zeer duister terrein. Voor schrijver dezes in 't bijzonder is het een groot genoegen, dat het onderwerp, door hem op het derde congres van het „Oostersch genootschap in Nederland", vgl. het Verslag (1923) p. 15 vlg., in 't kort behandeld, thans door den heer Preisendanz in den breede is uitgewerkt.

Ook de „Ausstattung" van dit „Beiheft" verdient grooten lof.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

M. de Vries, Pallake. Amsterdam, Paris. 1927. (Utrechtsche diss.).

In drie stellingen heeft Schr. den hoofdinhoud van zijn lezenswaardige dissertatie samengevat:

1. De Grieksche concubine is steeds een slavin geweest.
2. Het Grieksche concubinaat was slechts een feitelijke, geen bij de wet geregelde verhouding.
3. Het is in historischen tijd niet voorgekomen, dat een Griek naast zijn wettige vrouw ook een παλλακή had.

Hij had er nog bij kunnen voegen:

4. De kinderen der concubine waren vrij.

Het nut van verhandelingen als deze is onweerspreKelijk: men vindt logisch geordend de plaatsen uit de classieke schrijvers bijeen, waar het titelwoord voorkomt, maar het onbevredigende ligt hierin, dat iemand, die den schrijver niet gelooft, door het aangevoerde materiaal niet licht zal worden overtuigd.

Zoo bv. stelling 3. Wanneer Chremes in Terentius' Phormio, die te Athene wettig getrouwd is, bovendien in Lemnos een vrouw heeft, want ik zeg met Schr., dat de comici dergelijke dingen niet zouden verzinnen, als ze in de werkelijkheid niet voorkwamen, wie zal dan gelooven, dat een varensgezel, koopman of scheepskapitein nooit een liefje heeft gehad, dat hij ergens een woning verschafte uit dankbaarheid voor de genoten teederheid in zijn leven vol gevaren en emoties, om er in te keeren, als zijn handel hem er bracht, of om haar straks, als de verhouding aan innigheid verloor, in een bordeel te plaatsen, gelijk de illustere Philoneos? Ook versta ik de plaats van Plutarchus (cf. p. 55) anders: „Hij is een dwaas, die na een lang huwelijksleven zijn vrouw verstoot en zich een concubine aanschaft." Waarom? Om dezelfde reden, als moraliseerende dichters afkeuren (cf. p. 66), dat een oud man nog eens met een jong meisje trouwt, waarbij Schr.'s „apud Graecos" wel wat comisch aandoet; immers, met die neiging van oudere heeren spotten wij ook en de dichters moraliseeren er tegen, juist omdat het voorkomt. Wie zal gelooven, dat zoo'n jeugdig oud heer zijn vrouw eerst *moest* verstooten, voor hij een verhouding met een pallake aanging? Het was immers het beste middel om van alle soesah af te zijn?

En nu de jongeren. Te allen tijde zijn er mannen geweest „te lui om te trouwen". Hij neemt zich wèl of niet een concubine. In het eerste geval kan hetna verloop van tijd geraden worden, dat hij zich rangeert en trouwt. Nu kan hij het voorbeeld van Philoneos volgen of de verhouding aanhouden. Dat dit gebeurde, leert ons het Aegyptische huwelijkscontract. Alleen in Aegypte? Wie gelooft het [1])? Ik kan geen dergelijke contracten uit Athene aanhalen, maar heeft Schr. zijn promotor nooit hooren zuchten over de fragmentarische overlevering der antieken? De publieke opinie keurde (gelukkig) zulk een houding af en noemde ze, evenals de scholiast op Eur. Andr. (cf. p. 53) barbaarsch. Wij zeggen ook iets dergelijks. De meeste vrouwen zullen zoo'n gedrag in haar man ook wel zeer afkeuren, van obsequium op dit gebied geloof ik niet veel. Naijverig zullen de vrouwen altijd wel geweest zijn en terecht. Anders zouden de echtgenooten in de door mannen geschreven comedies niet altijd zoo'n slecht humeur hebben!

Het belangrijkste verschil (gravissimum discrimen, p. 62) tusschen een hetaira en een pallake is volgens Schr., dat de laatste in een woning van haar heer huist en de ander niet. Zeer zeker, maar een paar pgs. vroeger

[1]) Met betrekking tot de polygamie geloof ik Schr., maar ook over dit kardinale punt is het laatste woord nog niet gesproken.

geeft Schr. een wel wat enge beschrijving van het „corpus curare"; laat ons daarbij toch in de eerste plaats denken aan het λέχος ἀντιάειν. Beide categorieën waren zeker in den regel slavinnen, maar het hebben van een gezamenlijke woning wijst op een inniger, minder passagère, verhouding. En zoo kom ik op de wet van Draco. Het straffeloos dooden van een man, dien men bij zijn vrouw, dochter, moeder of concubine vindt, is een recht van den op het allergrofst beleedigde. Schr., die vaak Oostersche parallellen trekt, vergunne mij hem te wijzen op II Sam. 16 : 22. Door deze handeling van Absalom werd de breuk met zijn vader onherstelbaar. Eenzelfde doodelijke beleediging bedoelde Phoenix' moeder haar man aan te doen. De woorden ἣν ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ hadden misschien in de wet gemist kunnen worden; ze dienen m.i. om de beteekenis van παλλακή vast te stellen. Mèt deze toevoeging begrijpt men, dat bedoeld is de maior domus, wier kinderen men erkent, als aan hun afkomst redelijkerwijze niet behoefde getwijfeld te worden. Schr.'s verklaring (p. 44) concubina, si e concubina ea liberos haberet, qui ab ipsa educarentur acht ik onwaarschijnlijk. De kinderen, die men erkende, waren vrij, niet γνήσιοι noch ἔνδοξοι; alleen de ἀγαθοί (p. 36) weten het ver te brengen in de wereld en de onwaarheid sprekende Odusseus schrijft zijn goed huwelijk toe aan zijn ἀρετή (p. 34); zijn halfbroers hadden een voorsprong.

Dat de pallakai meest slavinnen waren, geloof ik ook. Maar altijd? Kunnen de woorden τὰς ἑαυτῶν (Is. de Pyrrh. her. 39) in dit verband iets anders beteekenen dan vrouwelijke bloedverwanten, van wie men de κύριος was?

Dat deze verhouding niet bij de wet geregeld was, heeft Schr. m.i. te recht aangenomen en ook waarschijnlijk gemaakt; maar daarom kunnen wel contracten gesloten en afspraken gemaakt zijn. Zou de slavin niet wel eens zijn vrijgelaten? Kàn dit het λυσάμενος (Vesp. 1353) niet beteekenen, al kan het ook eenvoudig beteekenen loskoopen uit het πορνεῖον?

Ik mag wel vergiffenis vragen voor mijn te hooi en te gras gemaakte opmerkingen. Misschien acht de Redactie deze aankondiging toch al te lang. Mijn slotsom is, dat, ten spijt van wat al te gedecideerde uitspraken hier en daar, de verhandeling van Schr. geslaagd mag heeten en dat zijn oordeel erkenning verdient.

Den Haag. E. van Hille.

J. C. C. Loman, De Sage van Atlantis. Leiden, Brill. 1927. (Pr. f 1.—).

Schr. behandelt, als hij in het kort heeft vermeld, wat in de Timaeus en de Critias over Atlantis verteld wordt, de meeningen van allerlei auteurs uit oude en nieuwe tijden over dit veel besproken eiland. We vinden in woord en beeld de opvattingen en voorstellingen der „geloovigen" en de afwijzende opinies der „ongeloovigen", soms met een enkel verbazingszinnetje van den Schr. gekruid, in extenso voorgedragen. De bewijzen voor een ouden samenhang van het Afrikaansch-Europeesch vasteland eenerzijds en het Amerikaansch anderzijds worden weerlegd en daarmee wordt het overbodige aangetoond van een groot eiland, dat als cultuur-overbrenger zou hebben gefungeerd in oude tijden tusschen beide genoemde continenten. Evenzoo wordt ontkend, dat de oceanische bodemtoestanden sporen zouden aanwijzen van een eiland.

We kunnen, geloof ik, met Schr. veilig meegaan, als hij beweert, dat Critias' verhaal geen waarborgen geeft voor de historiciteit van Atlantis, maar den laatsten zin, waarin Schr. uitdrukt, wat Plato van al die hypothesen wel zou gezegd hebben, kan ik niet als juist erkennen.

„Naar mijne meening zou hij niets zeggen, maar met „zelfvoldoening over de welgeslaagde poëtische fopperij, „ons een knipoogje toewerpen, en zich afwenden, om „zijn lachen te verbergen."

Daaruit toch zou blijken, dat Plato zijn lezers werkelijk heeft willen foppen. Zou het niet veeleer de bedoeling van den ernstigen wijsgeer zijn geweest de gedachten van de lezers af te leiden van hun eigen kleine kringetje, opdat ze bij de wetgeving niet voortdurend zouden denken aan hun eigen particularistische belangen maar liever de zaken „objectief" beschouwen? En wie weet, wat er voor werkelijks nog in die „fantasieën" schuilt?

Kort geleden kwam me een opstel onder de oogen van Hennig, getiteld: Neue Erkenntnisse zur Geographie Homers in Rh. Mus. 75.3, waarin gewezen wordt op de overeenkomst tusschen het Odysseeïsche Scheria en Tartessos-Atlantis, die werkelijk treffend is op het eerste gezicht. Schr. zal dit opstel niet meer hebben kunnen raadplegen; ware dit wèl het geval geweest, dan zou hij misschien zijn beschouwingen over de onbekendheid van het verre Westen in de dagen van het ontstaan der Odyssee hebben gewijzigd. Immers, de Trojaansche oorlog en de werken van Herakles mogen niet alle bij elkaar „een paar duizend jaar voor Christus" worden gedateerd (p. 36).

Misschien dat het artikel Atlantis bij Pauly-Wissowa van Berger aan Schr. nog een kleine aanvulling van zijn literatuur-materiaal kan bezorgen.

En nu rest mij slechts mijn oud-leermeester te danken voor de paar aangename uren, die me de lectuur van zijn onderhoudend geschreven boekje heeft verschaft.

Den Haag. E. van Hille.

J. B. Aufhauser, Buddha und Jesus in ihren Paralleltexten. Bonn, Marcus und Weber. 1926. (Pr. M. 1.60).

In Hans Lietzemann's welbekende serie *Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen* verscheen als 157ste aflevering dit boekje, dat de aandacht wil vestigen op het probleem der merkwaardige overeenstemming van sommige Boeddhistische en oudchristelijke teksten, dat sedert Seydel's (1882—'84) en mijne (1901—'09) desbetreffende onderzoekingen nog altijd aan de orde gebleven is. Met een overzicht van de voornaamste publicatiën over deze vraag begint Schr. zijn handig werkje en geeft daarna in overzichtelijken vorm de belangrijkste parallelen ter overweging. Het komt mij nog altijd voor, dat de wonderbare spijziging nauwelijks in dit verband mag genoemd worden. In de plaats daarvan zou ik liever sommige apokriefe Evangeliënteksten vermeld hebben willen zien; maar het schijnt nog altijd moeilijk met de dogmatische grootheid van den canonieken bundel te breken, ofschoon, wetenschappelijk gesproken, de oudchristelijke letterkunde toch in hare plaats moet treden.

Santpoort. G. A. van den Bergh van Eysinga.

J. Wagenmann, Die Stellung des Apostels Paulus neben den Zwölf in den ersten zwei Jahrhunderten. Gieszen, Töpelmann. 1926. (Pr. M. 8.—).

De vraag waarmede deze studie zich bezig houdt is deze: Welk gezag werd in de Oude Kerk toegekend aan „de twaalf" en Paulus, en hoe verhoudt zich het gezag van de twaalf tot dat van Paulus? De vraag is natuurlijk van louter theoretischen aard; niet alleen dat de werkelijke krachten in het Oude Christendom geweest zijn de Evangeliën en de Paulinische brieven, maar reeds in de eerste generatie waren „de twaalf" een schematische grootheid, en stonden de namen der tot de „twaalf" behoorende discipelen niet eens volstrekt vast. Maar het was de vraag op welke autoriteit zich de traditie der Kerk beroepen zou, en dan ligt er natuurlijk aanstonds een theoretische moeilijkheid in het feit, dat de „twaalf" als ooggetuigen een gezag hadden (alweer louter theoretisch natuurlijk), dat van Paulus niet gelden kon.

De schrijver nu, heeft de gegevens, die er over dit onderwerp in de eerste twee eeuwen te vinden zijn, op verdienstelijke wijze bijeengegaard, ze breedsprakig behandeld, zonder dat, zoover ik zien kan, van eenige wezenlijke verbreeding van ons inzicht sprake kon wezen. Dat is niet zijn schuld, althans niet geheel, de bronnen zijn zelve nu eenmaal weifelend en onscherp. Maar stellig heeft de breedsprakigheid der behandeling daaraan ook geen goed gedaan.

Tegen sommige onderdeelen heb ik ernstige bezwaren: met name tegen het hoofdstuk: Paulus in den Apostelgeschichte, dat, naar het mij voorkomt, geheel verteekend is. Wat de auteur S. 121 van Tatianus zegt is heel wat anders dan Eusebius meedeelt, en stellig meer dan de Schr. zal kunnen verantwoorden.

Leiden. D. Plooij.

Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen, hrsg. v. **R. Schmidt. [VI. Band]. Leipzig, F. Meiner. 1927. (Pr. R.M. 12).**

Het autobiografisch karakter van dit verzamelwerk heb ik besproken in het Museum van Januari 1926. Ik kan dus nu volstaan met een kort overzicht van het zesde deel, dat in elk geval als bijdrage tot de psychologie van den filosoof van belang is.

1. Eugen Kühnemann (geb. 1868), in ruimen kring door zijn werken over Herder en Schiller bekend, verliet in 1886 het gymnasium van zijn vaderstad Hannover met het ideaal, een duitsch dichter te worden. De akademische wijsbegeerte van dien tijd pakte hem niet, hem boeiden Ibsen, Nietzsche, Tolstoj. Maar hij bleef zich verdiepen in het werk van Kant en van de oude Grieken, en trad op als propagandist van de duitsche kultuur in Oostpruisen (Posen, sedert 1906 Professor in Breslau) en herhaaldelijk in Noord-Amerika. Van zijn Apostelreizen in Amerika, vóór en tijdens den oorlog, geeft hij een interessant verhaal. In Duitschland roemt men hem gaarne als „den Meister der freien philosophischen Rede". Het schijnt dat de Amerikanen den roes zijner woorden minder goed verdroegen. Ter kenschetsing van zijn subjektief Idealisme deze zin uit het begin van de „Selbstdarstellung": Alles, was gut an mir ist, verdanke ich meinen Eltern, an meinen Schwächen und Fehlern haben sie keinen Anteil.

2. P. E. Liljeqvist (geb. 1865, sedert 1906 Prof. te Lund) geeft, bescheiden en zakelijk, een overzicht van het zweedsche persoonlijkheidsidealisme (Ch. J. Boström, 1797—1866, en zijn school), waarvan hij de laatste akademische vertegenwoordiger is. Van andere meer moderne Personalismen onderscheidt dit zweedsche zich hierdoor, dat het al den nadruk legt op de persoonlijkheid Gods en de eindige geesten opvat als ideeën van God. Liljeqvist tracht nu, m. i. niet geheel overtuigend, duidelijk te maken hoe men ook van Kant uit tot zulk een overtuiging kan komen.

3. Johannes Reinke, 1849 in een meklenburgsche dorpspastorie geboren, heeft van vaders- en moederszijde zoowel duitsch als slavisch bloed en is ook dubbel met theologische olie gezalfd. Aanvankelijk stelde hij het meest belang in botanische studie. Reeds op 24-jarigen leeftijd werd hij Prof. in de Plantkunde te Göttingen, sedert 1885 te Kiel. Met die wetenschappelijke verbond hij historische en politieke belangstelling, zoodat de Universiteit van Kiel hem, 1894—1918, afvaardigde naar het pruisische „Herrenhaus". Als „dritte im Bunde" kwam daarbij de filosofie. En wel zóó. Sedert 1877 liet zijn gezondheid hem niet toe veel praktisch (met mikroskoop) te werken. Hij zocht dus andere bezigheid en begon historische romans te schrijven. Echter met weinig succes. Meer bevrediging vond hij daarna in de theoretische natuurfilosofie. Zoo ontstonden „Die Welt als Tat, Umrisse einer Weltansicht auf naturwissenschaftlicher Grundlage" (1899, 7. druk in 1925), „Einleitung in die theoretische Biologie" (1901), enz.

4. Giuseppe Rensi (geb. 1871, Noorditalië), studeerde in de rechten, werd advocaat, socialistisch politicus en journalist en moest ten gevolge daarvan 1898—1908 in zwitsersche ballingschap leven. In dezen laatsten tijd ontwaakte zijn filosofisch bewustzijn. Afgezien van een religieus-idealistisch-mystiek intermezzo ontwikkelde hij zich allengs tot een realistisch en skeptisch filosoof met een akademische loopbaan. Hij is thans Prof. te Genua, en Mussolini's regeering vindt tot nog toe zijn akademische skepsis niet staatsgevaarlijk.

5. William Stern (1871 geb. te Berlijn, waar hij ook studeerde en werkte tot 1896, van 1897—1916 te Breslau, sedert 1916 Prof. te Hamburg), beschrijft uitvoerig zijn leven en werk en geeft dan een overzicht van zijn personalistisch systeem van wijsbegeerte. Dit is wel de belangrijkste bijdrage van den geheelen bundel. Men kan over de beteekenis van Stern's filosofie verschillend denken, maar zoowel voor- als tegenstanders daarvan kunnen zich vereenigen in de waardeering van Stern's verdiensten als psycholoog, met name op het gebied van de toegepaste zielkunde. De filosoof zelf ziet zijn werk als een eenheid. Hij verhaalt ons dat hij reeds in zijn 2e semester, op 18-jarigen leeftijd, den filosoof in zich ontdekte. De officieele wijsbegeerte bevredigde hem niet. Lange jaren moest hij echter den „furor metaphysicus", die in zijn binnenste brandde, voor zich zelf houden, om zijn wetenschappelijke loopbaan niet te bederven. Eerst in 1900 begon hij met een uitwerking van het „Personalisme", waaruit zijn filosofisch werk in 3 dln „Person und Sache", 1906—24, ontstond.

6. Bernardino Varisco, geb. 1850, was van 1874—1906 leeraar in de wiskunde bij het M. O. en werkte daarna als filosoof aan de Universiteit te Rome. Zijn filosofische ontwikkeling leidde van Positivisme tot

Neohegelianisme, dus in de Zuiditaliaansche richting van Croce en Gentile.

Wanneer men het geheel van deze „Selbstdarstellungen" overziet, vraagt men zich wel eens af, of onze tijd niet al te personalistisch is in zijn zelfverheffing boven het eeuwig-zakelijke. Wij loopen ook gevaar de stille grootheid van klassieke denkers te miskennen en ons zelf met onze reklame bij tijdgenoot en nakomeling belachelijk te maken.

Amsterdam. T j. de B o e r.

Ny Carlsbergfondet og dets Virksomhed, 1902—1927. Kopenhagen, Januarie 1927.

Ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan van het „nieuwe Carlsbergfonds" heeft de directie een fraai verzorgde feestuitgave het licht doen zien waaruit men een interessant beeld krijgt van de verrichtingen dezer vereniging. Vooraan vindt men een reproductie van het portret dat Julius Paulsen schilderde van de stichter van het fonds, de bierbrouwer Carl Jacobsen en zijn echtgenote Ottilia Jacobsen.

De tekst is in drie hoofdstukken verdeeld welke achtereenvolgens behandelen de voorgeschiedenis van het fonds, de periode waarin het onder leiding stond van Carl Jacobsen en de lotgevallen van het fonds na diens dood. Men krijgt een duidelik beeld van de werkzaamheden dezer aktieve vereniging, welke zich ten doel stelt op de meest onbekrompen wijze de kunst te steunen en te bevorderen, gelijk men in de op p. 23 afgedrukte statuten kan lezen. Zij wil zich niet alleen bepalen tot het aanschaffen van kunstwerken op ieder gebied, maar ze wil ook de studie der kunstgeschiedenis bevorderen en zelfs gehele musea en andere monumentale gebouwen oprichten en in stand houden. De fraaie en zeer talrijke afbeeldingen geven reproducties van de door het fonds aangekochte en in verschillende musea tentoongestelde kunstwerken. Men vindt hieronder zowel fraaie portretten van de hand van Titiaan als uitstekende voorbeelden van Frans impressionisme, zowel Etruskiese en andere antieke kunstvoortbrengselen als Florentijnse cassones of expressieve Egyptiese koppen. Het Carlsbergfonds vat zijn taak wel zeer ruim en veelzijdig op; moge het nog tal van jaren aan zijn idealisties streven getrouw kunnen blijven!

Delft. E. H. K o r e v a a r — H e s s e l i n g.

SCHOOLBOEKEN.

Sophokles Antigone. 1. Text, 2. Kommentar, hrg. v. **W. Rabehl.** Leipzig-Berlin, Teubner. 1927. (Pr. p. dl. M. 1.20).

id. König Oedipus. 1. Text, 2. Kommentar, hrg. v. **W. Rabehl.** Leipzig-Berlin, Teubner. 1927. (Pr. p. dl. M. 1.20).

Deze boekjes zijn, blijkens het voorwoord, voor de „Prima" bestemd; tevens is gedacht aan eigen lectuur, vandaar dat de commentaar zeer royaal is met woordvertalingen en verklaringen, zóó zelfs, dat men zich onwillekeurig de edities van Minellius, die een 250 jaar geleden in gebruik waren, herinnert met hun interpretaties in den trant van *leo, i. e. fera bestia.* Daarentegen wordt in het metrische overzicht, aan het slot der beide deeltjes, den „Primaner" niets bespaard op het gebied van Reizianum, ithyphallicus, telesilleion, hypodochmiën e. d., welke namen het genot van den gebruiker wel niet zullen verhoogen. De commentaar levert ook aesthetische toelichtingen, vooral om de gebaren der acteurs te verduidelijken. De ietwat gezwollen taal er van is voor Hollandsche lezers niet goed te waardeeren.

Een vergelijking met de Oedipus-uitgave van Fraenkel —Groeneboom, die tevens voor studenten bestemd is, is misschien niet geheel billijk, maar toch kan ik niet nalaten op te merken, dat ik de voorkeur zou geven aan de Hollandsche editie, die trouwens op gelukkige wijze het voor den gymnasiast noodige en het voor den student gewenschte vereenigt. In één opzicht munten de Duitsche boekjes uit: zij zijn zeer goedkoop, terwijl de druk keurig is.

Tot slot een losse opmerking: bij Oed. vs. 13 staat een afwijkende lezing van den Parisinus vermeld. Over dit en andere mss. geeft het slot van de inleiding de noodige informatie; dus wordt de gebruiker geacht, dit gelezen te hebben. Waartoe dan echter weer bij vs. 70 heel plechtig: „Kreon ist der Bruder Jokastes"? Ook dit toch kan de Primaner, die het nog niet mocht weten, uit de inleiding leeren.

Den Haag. G. I t a l i e.

Teubners Schülerausgaben: Caesars Gallischer Krieg, in Auswahl door M. Krüger, text en commentaar, 1926. — Cabull, Tibull, Properz, Auswahl, door K. Jacoby, text 1926. — Plautus Mostellaria, door K. Ulonska, text en commentaar 1927. — Livius, Auswahl aus der I. Dekade, en Auswahl aus der III. Dekade, door W. Heraeus, beide text en commentaar, 1927. — Römische Dichtung door Rudolf Schäffer, text, 1926. — Sueton, u. a. (Augustus), door M. Gottschald, text en commentaar 1926, 2te Aufl. 1927. — Tacitus, Annalen in Auswahl, commentaar op bk. I—IV, 4te Aufl., door C. Stegmann 1926. — Tacitus Annalen und Historien: I Heft. Tiberius, Annalen I—VI, nebst Ergänzungen aus Velleius, Sueton und Dio Cassius, 5te Aufl. en II Heft: Nero: Annalen XII—XVI en Historien I—V, 5te Aufl. door C. Stegmann, (text en commentaar 1927. — Tacitus Germania, door W. Reeb, text 3te Aufl. 1926, Erläuterungen 2te Aufl. 1926. — Terentius, Adelphoe door G. Holz, text en commentaar 1927.

De Redactie van het Museum verzocht mij met enkele woorden de aandacht te vestigen op deze werkjes. Ik doe dit gaarne, niet omdat ze wetenschappelijk, doch omdat ze didactisch een zekere beteekenis bezitten. De firma Teubner is hier, gelukkig, weer tot het oude beproefde systeem teruggekeerd: als goeden koop op goed papier gedrukte uitgaven ter beschikking te stellen van het groote publiek van lezers. Maar niet dit alleen acht ik een gelukkig verschijnsel. Het andere, waarop ik boven doelde, is dit: niet langer staat, zooals dat vroeger steeds het geval was, de schrijver zelf in het middelpunt, doch de eenheid wordt thans meer en meer gezocht en gevonden in het beschrevene, in het onderwerp. Vandaar dat zelfs bij veelgelezen auteurs niet de geheele text den lezer wordt voorgelegd, neen, een keur, een keurende en meest keurige verzameling van belangrijke stukken van een bepaalden schrijver wordt hem op smakelijke wijze voorgezet. Het oude credo, dat in Caesar en Livius àlles voor een mensch van den modernen tijd, ook voor een jong mensch belangrijk was en dus belangwekkend gemaakt moest kunnen worden, is hiermede gelukkig verlaten. De Parthenoorlogen bij Tacitus bijv., die zeker ook voor den deskundigen historicus niet het sterkste

gedeelte van zijn oeuvre uitmaken, blijven dus terzijde: volkomen terecht. Daardoor komt vanzelf het zoo gezonde principe boven, dat bij Tacitus, juister dan men vroeger zelfs vermoed heeft, groepeert, zooals de schrijver het zelf, — grootendeels onbewust, — ook gedaan heeft, rondom enkele hoofdfiguren, in het geval der Annales, om Tiberius, later om Nero. Om dezelfde reden is bij de Germania gevoegd een aantal stukken uit de overige Latijnsche en Grieksche literatuur: Caesar, Plinius Nat. Hist., Strabo en Plutarchus (Marius), de beide laatste stukken met het oog op de Realgymnasiën eerst in het Duitsch, daarna in het Grieksch. Vanzelf bracht het brandpunt Tiberius, tot een vroeger concentratiepunt: Augustus. Dat hier een zoo gezaghebbend dramaturg als Tacitus ontbrak, heeft ten gevolge, dat dit deeltje het best de moderne opvattingen weerspiegelt en de tweede druk reeds na een jaar verschenen bevestigt mijn gissing, dat men hierin ook ginds een behoefte van den tijd erkent. Zijn veelkleurige en toch niet te bonte inhoud is als volgt: Suetonius Augustus (keuze van stukken), Suetonius Vita Horati (id.), Donatus Vita Vergili (id.), Monumentum Ancyranum, Maecenas (verschillende testimonia), Livius (Praefatio en Periocha 142), Vergilius (Ecl. I en IV en stuk uit Aen. VIII), Ovidius Ars amatoria I (gedeeltelijk), Strabo, Inscripties, een aantal chronologische gegevens, een stamtafel, ten slotte een overzicht van het hier behandelde in zakelijke rubrieken: bijv. leger en vloot, theater, politie, kleine steden en platteland en dgl. Het illustratie materiaal is overal met groote zorg en smaak gekozen en voortreffelijk uitgevoerd. Het ware zeer gewenscht, dat men ook in Nederland van deze vernieuwing in de behandeling der oude litteratuur trachtte te profiteeren.

Leiden. F. Muller Jzn.

Charles Dickens, A Tale of two Cities, bewerkt door **H. R. S. van der Veen.** Groningen, Wolters. 1927. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.10).

Dit is een nieuw-deeltje van de serie Engelsche schoollectuur, die onder den titel „A New English Library" door de firma Wolters wordt uitgegeven. Het uiterlijk van deze boekjes is onberispelijk: bizonder mooi papier, fraaie letter en een smakelijk bandje. Hoewel de serie nog slechts korten tijd bestaat, hebben eenige deelen reeds een tweeden druk beleefd; wel een bewijs, dat er aan deze nieuwe uitgave behoefte bestond. Het onderhavige boekje is een verkorte uitgave van een van de bekende romans van Dickens. Over het algemeen heb ik bezwaar tegen Dickens als klasse-lectuur, met uitzondering natuurlijk van zijn Christmas Carol, dat ik nog steeds een der voor dit doel meest geschikte verhalen acht. Zijn romans zijn te groot van omvang en de stijl voor ons modernen zonder twijfel langdradig; twee voor klasse-lectuur minder gewenschte factoren. En wil men zulke groote romans door verkorting tot een redelijken omvang brengen, dan moet er veel te veel aan gesnoeid worden, hetgeen toch ook zijn ernstige nadeelen heeft.

Leiden. A. Perdeck.

W. Uittenbogaard, Notes Idiomatiques (et Etymologiques) à l'usage des écoles. Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. ing. *f* 0.90; geb. *f* 1.10).

Uit het voorbericht wordt het volgende overgenomen: „De bedoeling van dit boekje is, de aandacht te vestigen op allerlei eigenaardigheden van het Fransch idioom, om zoodoende de opmerkzaamheid der gebruikers te scherpen bij het lezen en luisteren."

De schrijver geeft: „een beknopt boekje, zonder veel systeem, waarin, door grepen hier en daar, allerlei bijzonderheden onder 't oog van den gebruiker worden gebracht."

„Voor bepaalde scholen is 't boekje niet geschreven, al heb ik bij 't Eerste Gedeelte inzonderheid aan de hoogste klasse eener U.L.O.-school gedacht."

Ongetwijfeld is in dit boekje veel wetenswaardigs verzameld. Gezien het succes van den schrijver met andere uitgaven, is ook voor dit boekje een gunstig onthaal waarschijnlijk weggelegd.

Leiden. A. G. Groenhoff.

P. B. Benjert en **Dr. J. J. B. Elzinga,** Prozafragmenten, voorzien van grammatische en idiomatische aanteekeningen. Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. ing. f 1.40; geb. f 1.60).

Dit boekje bevat een 40-tal fragmenten met aanteekeningen, die, zooals in het voorbericht staat, „bedoeld zijn als herhaling en uitbreiding van de leerstof, die in de eerste drie klassen van H. B. S., Lyceum en Gymnasium is behandeld."

En verder o. a.: „Aan de hand van litteraire prozastukken, die zoodanig zijn gekozen, dat zij tevens als vertaaloefeningen dienst kunnen doen, hebben wij voornamelijk die grammatische kwesties naar voren gebracht, welke van belang zijn voor het goed begrijpen van een Franschen tekst.

De idiomatische aanteekeningen dienen zoowel om den woordenschat der leerlingen uit te breiden als om hen te oefenen in het geven van een Fransche omschrijving.

De zinnen aan het slot van elke les zijn uitsluitend bedoeld als herhaling van de besproken moeilijkheden."

De gekozen fragmenten zijn van een 30-tal schrijvers: Molière, Mme de Sévigné, Voltaire, Alphonse Daudet, Anatole France, Pierre Loti, Georges Duhamel, Henri Bordeaux, om maar enkelen te noemen.

In de eerste lessen is bizondere aandacht gewijd aan de vervoeging van de onregelmatige werkwoorden.

Het komt ons voor, dat de twee schrijvers een leerzaam boekje hebben saamgesteld, dat door velen zeer gunstig zal worden ontvangen.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Van de *Eclogae graecolatinae*, uitgegeven door de firma Teubner (Leipzig-Berlijn) ontving de redaktie de volgende deeltjes: W. Hass, *Schimpf und Ernst des deutschen Mittelalters in lateinischem Gewand* II (fasc. 31); K. Sachse, *Arrian, Anabasis in Auswahl* (fasc. 40); C. Fassbender, *Plutarch, Themistokles* (fasc. 42); W. Schöne, *Lysias, Ausgewählte Reden*; *Theophrastos, Ausgewählte Charaktere* (fasc. 44); A. Tewes, *Eugippius, Vita Sancti Severini* (fasc. 48). De prijs van elk deeltje is M. 0.80, met uitzondering van fasc. 31 (M. 0.70). Men zie *Museum* XXXII, kol. 197 en XXXIV, kol. 52, 164, 322.

Van het eerste stukje van J. B. Besançon et J. Fransen, *Bonnes Pages*, Groningen, Den Haag, J. B. Wolters, is thans, na een jaar reeds, de tweede druk verschenen. Zooals vermoed werd, zijn deze boekjes gunstig ontvangen. (Pr. *f* 1.50, geb. *f* 1.70).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De negende aflevering (πειράζω tot σμάραγδος) is verschenen van het door W. Bauer geheel omgewerkte *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, dat E. Preuschen samenstelde. Met de tiende aflevering, die in het begin van 1928 gereed zal wezen, is dit voortreffelike werk voltooid. De uitgever (A. Töpelmann te Giessen) bericht dat wie vóór het verschijnen der slotaflevering intekent, nog elke aflevering (van 8 vel) tegen de prijs van 3 Mark kan kopen; daarna wordt de prijs aanmerkelik verhoogd. Over de waarde van dit lexicon kan men vergelijken *Museum* XXXIII, n°. 1, 5, 8; XXXIV, n°. 2, 7, 10.

Onder de bescheiden titel *Contributions toward a bibliography of Epictetus* heeft de heer W. A. Oldfather in het *University of Illinois Bulletin* (vol. XXV, n°. 12, 1927) een lijst, tellende 1175 nummers, uitgegeven van edities, vertalingen, beoordelingen en studies betrekking hebbende op de beroemde wijsgeer. Voor zover in zulk een materie volledigheid mogelik is, schijnt die hier bereikt. De heer Oldfather erkent veel verplicht te zijn aan de bibliografie die Dr. Scheurleer aan zijn vertaling van het Encheiridion heeft toegevoegd. De 1175 nummers bevatten meer dan een blote vermelding van titels: de meeste zijn vergezeld van een karakteristiek; de vermelding der studies wordt gewoonlik gevolgd door een aanwijzing van de inhoud. Met grote nauwkeurigheid, en zonder een enkele der in buitenlandse geschriften zo veelvuldige verminkingen van onze taal, zijn de bijdragen van Nederlanders tot de studie van Epictetus opgetekend. De lezer krijgt de indruk dat met dezelfde nauwgezetheid ook de overige talen zijn behandeld. Zoo ontstond een fraai uitgevoerd boekdeel (groot 8°.), dat voor elk beoefenaar van Epictetus een hulpmiddel van buitengewone waarde is, en dat bovendien reeds bij het doorbladeren een begrip geeft van de grote vermaardheid die de wijsgeer, vooral in de 17de eeuw, heeft genoten. Een fotografiese reproduktie van een zeldzame vertaling van het Encheiridion (door J. Schenk, Bazel, 1534), besluit het boek. De prijs is $ 3.50.

De vierde druk zag, bij de firma W. L. en J. Brusso te Rotterdam, het licht van *Stoïsche Wijsheid* door Dr. J. H. Leopold.

Het *Genootschap voor Byzantijnse studies* (Ἑταιρεία βυζαντινῶν σπουδῶν) heeft de vierde jaargang van zijn Ἐπετηρίς (jaarboek) het licht doen zien (Athene, 1927). Ook dit deel, van ruim 400 blz. groot 8°., bevat een lange reeks interessante bijdragen tot de kennis van de taal, de letterkunde, de geschiedenis, de godsdienst, de zeden en de kunst der Byzantijnen. Verschillende afbeeldingen, o. a. van kerken, en een in 't Frans gesteld uittreksel van de inhoud der opstellen, vergemakkeliken het gebruik. De Sekretaris van het Genootschap, Dr. Ph. Koukoules (Methonisstraat 45), die ook ditmaal meer dan één studie bijdroeg, heeft te zamen met Dr. K. Duovouniotis, het boekdeel persklaar gemaakt. De prijs is 60 francs voor het buitenland. 120 drachmen voor Griekenland.

De 8ste aflevering der voortzetting van het *Middelnederlandsch Woordenboek* (uitg. M. Nijhoff, den Haag) bevat de woorden *Wollehuus—Wort*, één vel van de „Bouwstoffen" en één vel van „Verdam's tekstcritiek".

Het *Nieuw Groninger Woordenboek* van K. ter Laan wordt met bekwamen spoed voortgezet; onlangs verscheen de 18de aflevering waarmee het werk tot *Struupm* is gevorderd. (Uitg. Wolters, Groningen-Den Haag).

Ontvangen de Bibliographie 1910—11 van het *Zeitschrift für romanische Philologie*, bewerkt door dr. Fr. Ritter (Supplement van deel XXXV en XXXVI, 1911 en 1912).

Ontvangen: El. Pradez, *Dictionnaire des Gallicismes*, Paris, Payot (Pr. 18 frs), bevattende een rijke verzameling Franse uitdrukkingen, met vertaling in het Engels en het Duits, verklaring in het Frans en voorbeelden die het gebruik illustreren.

In een handig en goed geschreven boekje gaf de heer J. van der Linde een geschiedenis van het leven van *Maria Stuart*, wier droevig lot reeds zoovele schrijvers tot zich heeft getrokken. De lezer zal met genoegen dit op grondige studie van nieuwere geschriften berustende boekje ter hand nemen; het geeft een behoorlijk populair verhaal van de lotgevallen der vorstin (Uitg. Noordhoff, Groningen; pr. ƒ 2.50). P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Engl. Studies, X, 1: M. Praz, Wyndham Lewis. — Notes a. News. — Rev. — Bibliogr.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6e R., XI, 1-2: Japikse, Spinoza en De Witt. — Hettema, De route van prins Willem in 1572 (slot). — Timmer, Verweerschrift tegen de Apologie, enz. — D. Th. van Vollenhoven, De afscheiding in de residentie, midden 19de eeuw. — A. van Vollenhoven, De neringen van Schiedam in de Middeleeuwen. — Geyl, Belgicistische geschiedschrijving (naschrift). — Korte mededeelingen (Stapel, Aantal Bewindhebbers der O. I. C. 1602; Hettema, Daelhem). — Nederl. histor. literatuur.

Revue Historique, CLVI, 1: Crozet, Le protestantisme et la Logise à Vibry. — Pingaud, La politique extérieure du Second Empire. — Thouzellier, De Percinalis de Saint-Amour. — Morison, Un Français à la cour du Grand Mogol; F. Bernier. — Bulletin historique (Hist. ecclés. du Moyen Age; La guerre 1914—18).

Hist. Zeitschrift, 136, 3: Roloff, Brünn und Nikolsburg. — Miszellen (Hasenclever, Zur Geschichte der Flibustiere (Exquemelin)).

Studiën, CIX, Febr.: L. Triebels, De Staatsidee volgens Suarez. — B. v. Meurs, Heynryck v. Veldeken. — K. J. Derks, Monarchomachen. — J. Hellings, Dr. Kalff Jr. en de Bekeering van F. v. Eeden. — P. V. Sormani, Aristoteles' Zielkunde, II. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Geyer, Die Niederl. O. I. Komp. am Kap: Hist. Zeitschr. 136, 3 (Vogel).
Knorringa, Emporos: Hist. Zeitschr. 136, 3 (E. Meyer).
Kruisinga, An Engl. Grammar for Dutch Stud. I: Engl. Stud. X, n°. 1 (Zandvoort).
Vechtman—Veth, A Syntax of Living Engl.: Engl. Stud. X, n°. 1 (Zandvoort).

ADVERTENTIËN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. N°. 7 April 1928.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Santhorstlaan 21. Wassenaar.

Aan de Medewerkers van het Museum

deelt de Secretaris der Redactie mede dat zijn adres voortaan is:

Santhorstlaan 21, WASSENAAR.

Leo Spitzer, Puxi: eine kleine Studie zur Sprache einer Mutter. München, Max Hueber. 1927.

In de taal van eene groote maatschappij wordt ieders vrijheid in het vormen van nieuwe woorden ten zeerste beperkt door den eisch der verstaanbaarheid. Hoe kleiner en hoe vertrouwelijker de kring wordt, des te meer kan men toegeven aan eene zekere grilligheid, aan eene zucht tot afwisseling: de personen die met elkaar omgaan hebben dezelfde bezigheden, belangen, behoeften, en begrijpen elkaar zeer gemakkelijk. Het allergrootst wordt de vrijheid in gemeenschappen die slechts uit enkele personen bestaan zooals het huisgezin: in vele gezinnen zijn termen in gebruik die elders of geheel onbekend zijn, of onbekend althans in het gebruik dat men er in die families van maakt. Prof. Spitzer heeft een geval beschreven waarin die vrijheid haar maximum bereikt, t.w. in de taal waarin eene moeder spreekt tot en over haar kind; ten dienste van de wetenschap heeft hij willen publiek maken hoe Mevr. Spitzer in die omstandigheden heeft gehandeld. Men ziet duidelijk, dat Mevr. S. in haar verlangen naar telkens nieuwe namen en in het vermogen tot het bedenken daarvan vele andere moeders overtreft, ook moeders wier liefde stellig even groot is maar die, kalmer van aard, zich met minder termen tevreden stellen. Toen het kind geboren werd, was *Puck* reeds een bijnaam van den vader, en de eerste bijnaam van het zoontje (dat *Wolfgang* heette, naar Goethe) werd *Pückchen*. Door eigen ondervinding en door die van anderen met allerlei dialecten bekend, gebruikte de moeder ook andere vormen van een diminutief karakter, als *Pucki*, *Puckerl*, *Pucksi*, *Puxili*, *Puxli*. Doch hierbij bleef het natuurlijk niet. Er werden ook vele andere namen aan het kind gegeven, met vele phantastische varianten, en de schrijver gaat na, hoe die namen moeten worden verklaard uit allerlei kleine ondervindingen, uit herinneringen aan lectuur, uit vergelijkingen met dieren enz.; want immers alles heeft eene oorzaak. Maar niet alles heeft hij kunnen ophelderen, en het karakter van de moeder in aanmerking genomen zooals ons dit wordt beschreven, kan men wel begrijpen, dat sommige termen voor het onderzoekende verstand ondoorgrondelijk bleven. Het wetenschappelijk belang van eene studie als deze zal niemand ontkennen. Maar al die namen waarin het moederlijk gevoel met eene bandelooze vrijheid zich lucht geeft, behooren tot eene zeer kleine wereld, ja het zijn haast monologen van teederheid, bewondering, soms van niet gemeende berisping. Zij behooren eigenlijk niet tot de gewone taal, die zich ontwikkelt in het leven van eene gemeenschap, waarin men zich aan het middel van gemeenschap moet onderwerpen om zich er met eenige vrijheid van te kunnen bedienen.

Groningen. A. Kluyver.

Catalogue des Manuscrits alchimiques grecs, publié sous la direction de **J. Bidez, F. Cumont, A. Delatte, J. L. Heiberg** et **O. Lagercrantz**; Partie II. Bruxelles, M. Lamertin. 1927.

Na deel I en III dezer uitgave van de Union académique internationale (zie: *Museum* 1926, kol. 198), is thans ook deel II van dit voor de geschiedvorsching der Chemie zoo belangrijke werk verschenen. Het behandelt de Italiaansche handschriften (door *C. O. Zuretti*), nl. den Codex Marcianus 299 (*Lagercrantz*) en 598 (*Heiberg*); den Codex Florentinus en Vaticanus (*Hammer—Jensen*); de Codices Ambrosiani, Veneti, Bononienses (*Zuretti*); nog een aantal Codices Vaticani en den Codex Angelicus (*Zuretti*); de Codices Neapolitani (*Martini* en *Bassi*) en bevat voorts een Aanhangsel, waarin een opstel van *Zuretti* over de Libri Coeranidum; een aantal Excerpta van *Heiberg* en *Zuretti*; een opstel van *Lagercrantz* over den Codex Parisiensis 2327A in verband met den Codex Marcianus 299 M. en een nuttigen Index door *M. Delcourt.*

De uitvoering verraadt weder dezelfde zorg, als die waarop destijds bij de verschijning van Deel I en III gewezen werd. Ook dit deel vormt eene belangrijke aanwinst voor de litteratuur der chemische historiographie.

Groningen. F. M. Jaeger.

A. Klotz, Kommentar zum Bellum Hispaniense. Leipzig, Teubner. 1927. (Pr. M. 6.—, geb. M. 8.—).

De schrijver van het Bellum Hispaniense, waarschijnlijk een onderofficier in Caesar's leger, was niet alleen volkomen ongeletterd, maar zelfs niet in staat een voorval, dat hij met eigen oogen had waargenomen, zóó te vertellen, dat zijn hoorders een eenigermate duidelijke voorstelling van het gebeurde kregen. De lectuur van het werkje stemt kregel. Het is als de vier zijtjes lange brief van de schoonmaakster, waarin het goede mensch aan haar invallende gedachten — zonder eenige interpunctie — haar troebelen loop laat.

Met dat al is dit ongenietbaar prul de voornaamste bron voor onze kennis van het vreeselijke slottafereel, waarmee het geweldige burgeroorlogdrama eindigt. En daarom mogen we Klotz dankbaar zijn, dat hij op aannemelijke wijze verschillende plaatsen heeft verklaard, waaraan, naar het scheen, geen touw was vast te maken, hetzij wegens de verregaande onbeholpenheid van den schrijver, hetzij wegens den wanhopigen toestand van den tekst. Klotz zelf beschouwt zijn studie in de eerste plaats als een taalkundige onderzoeking. Door telkens een reeks van parallellen aan te halen tracht hij het eigenaardige taaltje nauwkeurig te ontleden. De schrijver van het B. H. heeft, al ontbreekt hem overigens elke eruditie, toch wel enkele geschriften gelezen bijv. die van Caesar, waaraan hij hier en daar iets ontleent; maar dikwijls spreekt hij ook, zooals hij gebekt is, d.w.z. soldatentaal. Persoonlijk acht ik het moeizaam bijeenzoeken van een menigte „Belegstellen" voor heel gewone woorden en constructies een beetje monnikenwerk. Het is Klotz om het „Stilcharakter" te doen, maar kan men bij een dergelijk product eigenlijk wel van „stijl" spreken? M. i. is dus deze „Kommentar" nuttiger door de interpretatie van den inhoud dan door de bestudeering van den vorm van het B. H.

Klotz bespreekt verder in zijn Inleiding de antieke geschiedschrijvers, die over dezelfde gebeurtenissen handelen als in het B. H., vervat zijn. De uitvoerigste beschrijving is bij Cassius Dio te vinden — en als wij die vergelijken met het B. H., komt weer duidelijk uit, hoe weinig inzicht de schrijver daarvan bezat zelfs in militaire operaties, waarvan hij nota bene zelf ooggetuige was. Het bevreemdt mij, dat Klotz daarop niet even de aandacht heeft gevestigd. Volgens Dio toch nam de slag bij Munda eerst een voor Caesar gunstige wending door den plotselingen aanval van Bogud met zijn Numidische ruiterij op het kamp der Pompeianen. Ook de generaal Dr. H. C. Lammerer, wiens „militärische Betrachtungen" Klotz aan zijn Inleiding heeft toegevoegd, erkent dit. In het B. H. wordt alleen gezegd (c. XXXI), dat Caesar's ruiterij op den linkervleugel in het gevecht komt, maar allerminst, dat deze aanval aan Caesar de overwinning bezorgde.

Utrecht. A. H. Kan.

H. Sköld, Papers on Pāṇini and Indian grammar in general. (Lunds univ. Årsskrift N. F. Avd. 1 Bd 21 nr. 8). Lund, Gleerup. 1926. (Pr. 1 Kr. 75 öre).

In tien artikeltjes behandelt S. eenige vragen betreffende wording en tegenwoordige overlevering van Pāṇini's werk, verder de dateering en de verhouding tot andere geschriften. Met scherpzinnigheid weerlegt S. geldende meeningen, of weet hij tot, zij het kleine, positieve resultaten te komen. — De śivasūtras zijn niet van P. zelf afkomstig, evenmin het laatste sūtra (waardoor het slot overeenkomst gaat vertoonen met het begin). De overgeleverde tekst is een betrekkelijk late compilatie; vele sūtras worden niet door de commentaren van Kātyāyana en Patañjali besproken en zijn hierom en ook om hun inhoud vermoedelijk latere toevoegsels. — Pāṇini leefde zeker vóór Alexander de Groote. Het woord *yavana* moet dan via Iraniërs (onder Darius I ± *yauna*) of Babyloniërs overgenomen zijn vóór 520 resp. 700, nà 1500—1300. Verwijzing naar S'ākalya is geen bewijs, dat Pāṇini het Ṛik Prātiśākhya kende. Bovendien kan laatstgenoemde beslist niet door de school der S'ākalas gemaakt zijn, omdat intervocalische *ḍ* en *ḍh* niet vervangen zijn door *ḷ* en *ḷh*. Meestal wordt aangenomen dat het Nirukta van Yāska ouder is dan P.'s werk, maar de zin, die dit bewijzen moet, kan ook voor het tegenovergestelde pleiten, en behoorde bovendien waarschijnlijk niet tot den oudsten tekst van het Nirukta. De taal, die P.'s grammatica behandelt, is die van de brāhmaṇas; hij behoort dus tot de latere Vedische periode, kort vóór den eigenlijken sūtratijd. Yāska kán wel jonger zijn.

Amsterdam. J. M. van Gelder.

K. Lokotsch, Etymologisches Wörterbuch der Europäischen (Germanischen, Romanischen und Slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. (Indogerm. Bibl. herausg. v. H. Hirt und W. Streitberg†. 1e Abth. 2e Reihe, 3). Heidelberg, Winter. 1927. (Pr. geh. 13 Mk., geb. 15 Mk.).

Eén blik in de lijst der talen van dit boek — Arabisch, Assyrisch, Hebreeuwsch, Syrisch, Chineesch, Japansch, Maleisch, Egyptisch, Perzisch, Turksch zijn de talen waaraan „Fremdwörter" ontleend zijn, Boelgaarsch, Duitsch, Engelsch, Fransch, Grieksch, Italiaansch, Nederlandsch, Poolsch, Portugeesch, Roemeensch, Russisch, Servisch, Skandinavisch, Spaansch, die waarin de oostersche leenwoorden voorkomen — is voldoende om den ontzaglijken arbeid en de weergalooze belezenheid

van den bewerker te leeren kennen en bewonderen. Zeer groot inderdaad is het aantal der door Lokotsch geraadpleegde boeken en tijdschriften; toch ontbreken daaraan enkele belangrijke werken. Zoo kent Schr. Dozy's in 1867 uitgegeven „Oosterlingen", maar het veel uitvoeriger werk van P. J. Veth (1889) „Uit Oost en West", dat Dozy's boekje verre achter zich laat, is hem onbekend gebleven. Van Littman's boek wordt geen gewag gemaakt. Het kan niet anders of zijne opgave van de „koloniale" termen in het Nederlandsch, welke in de laatste jaren zeker niet zijn verminderd, moet onvolledig zijn, evenals die der Hebreeuwsche en Joodsche woorden, welker kenbron, het boek van Voorzanger en Polak, den schr. niet bekend geworden is.

Uit deze onvolkomenheid te besluiten tot eene vanzelfsprekende gebrekkigheid der belangrijke bestanddeelen: het Turksch in de Balkantalen, het Arabisch in het Spaansch, zoude onbillijk zijn; vooreerst kan een verzamelwerk als dit onmogelijk geheel compleet zijn (terecht merkt Schr. in zijn Vorwort op „dass eine absolute Vollständigkeit in einem etymologischen Wörterbuche niemals zu erreichen ist"), buitendien staat hij blijkbaar dichter bij de slavistiek dan bij de germanistiek, inzonderheid: de studie van het Nederlandsch. Laat ons met erkentelijkheid opmerken dat steeds met groote omzichtigheid wordt te werk gegaan waar meer dan ééne etymologie bekend is, dat voldoende aandacht geschonken is aan de geschiedenis van de migratie der vreemde woorden, dat telkenmale nieuwe wenken en verklaringen worden gegeven, dat vele afleidingen tot oudere herkomst worden opgevoerd dan tot nog toe geschied was, in het kort: dat Schr.'s methode critisch, conscientieus en geheel wetenschappelijk is. Uit dit woordenboek met zijn 2235 artikelen is ontzaglijk veel te leeren, al zullen romanisten, neerlandici, indologen — om slechts dezen te noemen — er dingen in missen, die zij als specialisten kennen, en in een zóó veelomvattend lexicon gaarne vermeld zouden zien. Maar de volledigheid was nu eenmaal onbereikbaar

Bij onze lectuur van het rijke boek hebben wij enkele opmerkingen gemaakt, waarvan hier de voornaamste mogen volgen:

71. De afleiding van het Maleische *amoek* uit het Malayālam is m. i. gewrongen en onhoudbaar, evenals die van *beri-beri* uit het Singhaleesch (292): *Betel* (318) is niet tot het Tamil *billa-*, maar tot id. *wettilai* terug te brengen; de schrikbarende etymologie onder 2149 is door den Schr. reeds in zijn Nachwort teruggenomen. *Gedong* (703) is verward met *gudang*, waaraan het angloind. *godown* is ontleend. Bij *kalpak* (1039) zoude aan het Ndl. *kolbak* desnoods het slang-woord *klabak* kunnen toegevoegd zijn. De etymologie van *gazette* (1059) uit *gaze* is door Schr. blijkbaar niet aanvaard. De afleiding van den volksnaam Papoea (1669) uit een Maleisch woord is onhoudbaar. Bij Arab. *ruzz* (1733) had nevens Duitsch *Reis* de typische Ndl. vorm met eind-T kunnen vermeld zijn. Sub *sjāh* (1762) wordt van *chèque* (verduitscht tot Zahlschein, wat een minder mislukte nieuwe term is dan *personen*-aufzug en zu*schrift*!) eene verklaring gegeven, die minder voor de hand ligt dan de afleiding uit het gelijkluidende Perzische *čak*, welke door G. Jacob in zijn lezenswaardig werk Der Einfluss des Morgenlandes auf das Abendland vermeld is. Bij een drietal woorden zoude de vermelding van Nederlandsche termen of wanvormen niet overbodig zijn, n.l. bij *sarwāl* (1849), het Ndl. grove woord *sloeber*, bij *shurulla* (1888) de Ndl. volksetymologie „strootje", die op het Maleische leenwoord teruggaat en bij *dolmetscher* (2078) het Ndl. *tolk*.

Drukfouten, zooals wuder in plaats van wurde (1190) heb ik elders niet opgemerkt. In een door wetenschappelijke objectiviteit, zakelijke systematiek en critischen speurzin uitmuntende „entsagungs-und opfervolle Arbeit", zooals dit werk gerustelijk mag genoemd worden, maakt de niet neutrale opmerking over *chicane* (434) een minder aangenamen indruk.

Het spreekt vanzelf dat dit werk niet kan dienen als een woordenboek der Oostersche termen in het Nederlandsch, waar Maleisch, Javaansch en Hebreeuwsch zulk een belangrijk aandeel hebben geleverd; het is te veronderstellen dat het koloniale bestanddeel van het Portugeesch (zie S. R. Dalgado, Glossario Luso-Asiatico, Coimbra, 1919) niet in zijne volheid is vermeld; of het Aziatische element in de Balkantalen volkomen behandeld is mag worden betwijfeld. Desalniettemin is Lokotsch' Wörterbuch eene welkome aanwinst, een Nachschlagebuch van hoog gehalte, en tevens een leerzaam bewijs van hetgeen een Duitsch geleerde op dit gevaarlijk en netelig terrein durft te ondernemen en weet tot stand te brengen.

Leiden. Ph. S. van Ronkel.

J.F.M. Sterck, Het leven van Joost van den Vondel. (Volksuniversiteitsbibliotheek No. 34). Haarlem, Bohn. 1926. (Pr. ƒ 1.90).

Dit is een klein en bescheiden boekje in het formaat van de bekende en geregeld aangroeiende reeks; dat ook in deze uitgave een boek over Vondel gewenscht werd is op zichzelf reeds verblijdend. De verdienste van Dr. Sterck is het bekend maken van een groot aantal feitelijke verbeteringen en aanvullingen van de kennis omtrent Vondels levensbijzonderheden. In den schrijver van dit „leven van Vondel" vinden wij den verzamelaar dier levensbijzonderheden natuurlijk terug. Het is Vondel in zijn naaste omgeving, beschreven door een bewonderend vriend des huizes. Op enkele wellicht aanvechtbare gevolgtrekkingen behoeft hier niet te worden ingegaan; benijdenswaardig is de kennis waarmee Dr. Sterck ons al die personen aanwijst en hun betrekkingen tot Vondel in vroeger en later tijd meedeelt. Wat wij ons echter met zekeren twijfel afvragen is of er een groote kring van lezers kan bestaan die een dergelijke behandeling van Vondels leven waardeert. Men moet reeds weten wat men aan Vondels kunst heeft, gevonden hebben op welke wijze of van welke zijde men hem kan genieten, eer men de behoefte kan voelen aan zakelijke kennis van zijn levensloop. Dat leven moge lang, wisselvallig en naar menschelijken maatstaf goed besteed zijn geweest, de feiten zijn geen inleiding tot het dichtwerk, al lichten zij dit in menig opzicht toe. En zullen niet velen juist in een reeks als deze eerder een boek verwachten dat den lezer inleidt en zoo mogelijk tot inzicht en bewondering opwekt? Wij hopen dat de volksuniversiteitsbibliotheek door dit en nog vele andere nummers zal bijdragen tot een meer algemeene belangstelling in de hoofdfiguren der Nederlandsche letterkunde, waarvan toch verscheidene ook aan het nu levende geslacht nog wel iets te zeggen hebben. En dan wenschen wij er steeds zulke goede afbeeldingen bij.

Rotterdam. F. Kossmann.

Altdeutsche Textbibliothek, begründet von H. Paul †, hersg. von G. Baesecke. Niemeyer, Halle a. d. Saale.

Nr. 21 : Konrad von Würzburg, Die Legenden : III, hersg. von **P. Gereke.** 1927. (Pr. 1.80 M.).

Nr. 25 : Die Gandersheimer Reimchronik des Priesters Eberhard hersg. von **L. Wolff.** 1927. (Pr. 3.— M.).

Nr. 26 : Priester Wernhers Maria, Bruchstücke und Umarbeitungen, hersg. von **C. Wesle.** 1927. (Pr. 5.— M.).

Op Konrad von Würzburg's legenden *Silvester* en *Alexius*, in dit tijdschrift aangekondigd jg. 34, p. 270, volgt thans in dezelfde serie en op dezelfde wijze behandeld het martelaarsverhaal van den lijfarts van keizer Galerius Maximianus, *Pantaleon*, die na zijn dood (omstreeks 305) door de middeleeuwsche dokters als hun schutspatroon vereerd werd. De legende van Pantaleon, de laatste der legenden van Konrad von Würzburg, werd omstreeks 1277 op instigatie van een lid der befaamde familie Winhart te Bazel gedicht op grond van een afschrift van de latijnsche bron van het Pantaleonverhaal, waaruit zoowel de latijnsche redactie der *Bollandisten* als die van *Mombritius* afgeleid is. Haupt had den tekst van Konrad von Würzburg in den zesden jaargang van *Zeitschrift für deutsches Altertum* afgedrukt ; Gereke duidt elke afwijking daarvan in de varianten aan onder gebruikmaking van de tekstcritische opmerkingen van Schröder (ZfdA. XLVIII, 548 vlg.) en van Laudan (ZfdA. XVIII, 553 vlg.). Het deeltje is een welkome aanwinst voor de bestudeering van de middeleeuwsche legendenliteratuur en van het œuvre van Konrad von Würzburg.

Van geheel anderen aard is het gedicht van den Gandersheimer diaconus Eberhard, die in den tijd van paus Innocentius den Derde een berijmde kroniek van zijn klooster schreef. Het nonnenklooster Gandersheim in Brunswijk stond in die dagen onder een energieke abdis, Mechtild von Waltingeroth, aan wie het gelukt was, voor haar aloude instelling de *libertas romana* te verwerven : de bisschop van Hildesheim, met wien zij het slecht kon vinden, werd van het toezicht over haar klooster uitgeschakeld ; paus Innocentius de Derde, wiens politiek meebracht de macht der bisschoppen te beperken, bevestigde in zijn bul van 11 Mei 1208 de zelfstandigheid van het oude nonnenklooster onder onmiddellijk oppertoezicht van den pauselijken stoel. Wel was daarvoor bijzondere energie noodzakelijk geweest : niet alleen had Mechtild von Waltingeroth ter bereiking van haar doel tot driemaal toe een reis naar Rome ondernomen en volbracht, maar ook had zij verschillende oude oorkonden zoodanig geredigeerd, dat daaruit de rechten en bezittingen van haar klooster konden blijken. Of pater Eberhard, die haar als haar notarius ter zijde stond, in deze vervalsching, die historisch sinds tientallen van jaren vaststaat, de hand heeft gehad, is niet met zekerheid te bewijzen ; zeker is, dat hij ten bate van het klooster, dat eens de vermaarde Hroswitha in zijn muren geherbergd had, de literatuur in dienst der kloosterpolitiek stelde, door in zijn berijmd verhaal de zoogenaamd gewaarborgde aloude privilegiën en de pauselijk bevestigde *Roemesche vrheit*, de libertas romana, in ruimen kring bekend te maken. Het is een populair gedicht, dat in woordenkeus en versvorm een oude literaire traditie voortzet en buiten elken invloed van de hoofsche poëzie is gebleven : het is ouderwetscher dan Hendrik van Veldeke en Eilhart von Oberge. De taal is vermoedelijk Nederduitsch, waarbij het kwestieus blijft, of de Hoogduitsche elementen uitsluitend op rekening van het vijftiende-eeuwsche handschrift, dan wel op bewuste of onbewuste taaltendenties van den dichter moeten worden geschreven. Ludwig Wolff, die de rijmkroniek naar het Helmstedter handschrift 503 in de Landesbibliothek te Wolfenbüttel uitgeeft, schuift de taalvermenging op de overlevering van het gedicht en ziet in het origineel „das erste echt niederdeutsche Werk, niederdeutsch in Ausdrucksweise, Formgebung und Sprache". Dit bepaalt uiteraard de wijze van tekstbehandeling, die, tamelijk radicaal, tracht door te dringen tot de taal van den dichter. Zoowel uit historisch als uit taalkundig oogpunt hebben wij in de uitgave van deze rijmkroniek uit het jaar 1216 een belangwekkend document voor ons.

Wordt door de uitgave van Wolff een moeilijk toegankelijk gedicht aan het publieke philologische materiaal der Duitsche literatuur toegevoegd, het daaropvolgende nummer der „Altdeutsche Textbibliothek" bevat een werk, dat reeds herhaaldelijk in druk is verschenen. De zoogenaamde „*Marienlieder*" van den priester Wernher, waarvoor men beter zou kunnen spreken van *drie Mariaverhalen* (haar afkomst, geboorte en kindsheid ; haar jeugd, haar huwelijk en de blijde boodschap ; haar moederschap met de vlucht naar Egypte en de kindermoord van Bethlehem), werden voor het eerst philologisch uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben in zijn „Fundgruben für Geschichte deutscher Sprache und Literatur", dan door Feifalik onder den titel „Des Priesters Wernher Driu liet von der maget" en in den loop van het vorig jaar door Carl Wesle in een uitgave van 324 pagina's tekst, glossarium en rijmwoordenboek, benevens een inleiding van 88 bladzijden bij Max Niemeyer in Halle. Nummer 26 van de „Altdeutsche Textbibliothek" is een goedkoope afdruk van den tekst met de varianten naar de groote uitgave, waarbij de bedoeling voorzat, het werk onder het bereik der studenten voor seminarium-oefeningen te brengen. De interessante tekst is daarvoor uitermate geschikt : wij bezitten de bewerking in het twaalfde-eeuwsche Berlijnsche handschrift (D), dat door Hoffmann werd gepubliceerd, die in het dertiende-eeuwsche Weener handschrift (A), dat door Feifalik uitgegeven werd, en een reeks niet-omgewerkte fragmenten, die te zamen bijna de helft van het origineele gedicht bevatten. Waar de beide bewerkingen zelfstandig op het origineel teruggaan en dus reeds in haar overeenstemming en afwijking talrijke gevolgtrekkingen voor het origineel toelaten, waar de fragmenten B, C, E, F en G een omvangrijk materiaal ter contrôle der beide bewerkingen aanbieden, ligt het voor de hand, dat Wesle's synoptische afdruk van het geheel een belangwekkend arsenaal vormt voor de studie der vroeg-middelhoogduitsche epiek, op een terrein waarop de oude bijbelsche verhaaltrant en de opkomende hoofsche kunst elkaar ontmoeten. Wesle zelf kondigt een studie over de verhouding van Wernher's gedicht tot zijn bronnen aan, die ons wellicht gelegenheid zal geven uitvoeriger op een en ander terug te komen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

M. J. Deuschle, Die Verarbeitung biblischer Stoffe im deutschen Roman des Barock. Amsterdam, H J. Paris. 1927. (Amsterdamsche diss.).

Wanneer men dissertaties mag onderscheiden in: *goede*, d.w.z., die nieuwe inzichten geven of nieuwe synthesen brengen, *nuttige*, d.w.z., die aanleiding kunnen zijn tot nieuwe inzichten of synthesen, en zulke, die *noch goed, noch nuttig* zijn (behalve dan voor den schrijver), dan zal men m. i. die van mej. Deuschle tot de tweede rubriek moeten rekenen. Nu eenmaal door het werk van zoo geheel verschillende geleerden als Viëtor, Strich, Cysarz en Scholte het terrein der Duitsche barok-letterkunde veroverd is voor het wetenschappelijk onderzoek, is het uiterst gewenscht, het materiaal voor dat onderzoek zoo grondig mogelijk te bestudeeren. En dit heeft de schrijfster voor haar — heel bescheiden — deel met groote zorg en vlijtig gedaan. Na een weinig belangrijke inleiding over de letterkunde vóór 1600, waarvan de formuleeringen nog al eens aanvechtbaar zijn (pag. 3 !), maar die ons ten minste de bron van het Assenat-motief onthult, en een ook niet al te diep gaande karakteristiek van den Duitschen barok-roman in het algemeen, onderwerpt zij in de volgende hoofdstukken de tot haar thema behoorende werken van Zesen, Grimmelshausen, Lehms, Joachim Meier en Hofmanswaldau aan een minutieus onderzoek vooral ten opzichte van hun behandeling van de stof. Aan geduld, vlijt en zorgvuldigheid (vooral het eerste !) heeft het haar daarbij niet ontbroken, al is ook het resultaat, wanneer men van de philologische vondst op blz. 55 vlg. afziet, wat mager: alle besproken werken lijden aan gebrek aan historischen zin, missen de voor de behandeling van bijbelsche stoffen noodige gedragenheid en het onmisbare edele pathos, de bijbelsche achtergrond is meest meer schijn dan werkelijkheid, maar — en dit heeft mijn geduld toch weer beloond — al deze romans zijn belangrijk als „Spiegel des höfischen Lebens der Barockzeit".

Hilversum. Th. C. van Stockum.

F. Baldensperger, Orientations étrangères chez Honoré de Balzac. (Biblioth. de la Revue de Littér. Comparée). Paris, Champion. 1927.

Dit is een diep in het wezen van Balzac doordringend boek, met wijde gezichtspunten, opgebouwd op een volledige kennis van het werk en van alles belangrijks wat er over geschreven is. Zooals Schr. een „essai de biographie intellectuelle" over Vigny gaf, een nieuwigheid in zijn tijd, zoo is ook dit boek iets dergelijks, maar anders, met breeder vleugelslag, omdat het onderwerp grootscher en in de wereldliteratuur belangrijker is. Waar E. R. Curtius in zijn eerste-rangs boek een poging deed om de ziel en het werk van Balzac te benaderen en daarin het samentreffen en den stoot van allerlei ontketende krachten zag, daar beproefde Schr. een ontleding te geven van de vreemde elementen, vooral van romantieken aard, die hun invloed op Balzac's œuvre deden gelden. Daarbij vervielen dus de talrijke Fransche, speciaal de achttiende-eeuwsche, die er in te herkennen zijn. Van alle kanten dringen de vreemde elementen op hem in, „l'avide Balzac" (p. 261), wiens zoogenaamd realisme hooger vloog dan „copier la nature" (p. XV, cf. p. XI), die daartoe een voortdurende voeding behoefde door den wil, en die uit alles tijd en kracht haalde om nieuwe experimenten te beginnen, om zijn kring van lezers over de geheele wereld uit te breiden.

Eigenaardig is het — Schr. doet dit in zijn voorwoord (p. VII ss) zien —, dat het buitenland hem groot zag vóórdat Frankrijk het deed, zijn universaliteit en in hem den schepper van den roman erkende, van den vorm van den roman die thans in zijn bestaan bedreigd wordt door de nieuwe kunst van Pirandello of Proust, hoeveel doordringingsvermogen in het onderbewuste Balzac ook moge hebben gehad.

Schr. gaat achtereenvolgens de vreemde invloeden na, die in een bijna chronologische orde Balzac heeft ondergaan en die telkens weer zijn werk verbreedden en verdiepten. Ik stip ze slechts aan, omdat deze bespreking kort moet zijn. Het ouderlijk huis geeft hem niets mee (maar was de vader niet van invloed op zijn drang naar preciesheid ?) en zijn geest vindt voedsel in Oostersche droombeelden ontleend aan de 41 deelen van het *Cabinet des Fées* of de *Mille et une Nuits*; de afschuwelijkheden van den Engelschen schrikroman en van d'Arlincourt drukken voor goed een stempel op zijn werk; tegen zijn dertigste jaar ondergaat hij de invloeden van Rabelais (B.'s *Contes drolatiques*), van Sterne met zijn dolle geestessprongen, zooals Heine, en van *Werther* in zijn groote avontuur met Mad. de Berny (voor wie Schr. niet teeder is: „la mûrissante Dulcinée", p. 50; cf. p. 48); gelijktijdig ongeveer komt Scott en Cooper, die hij overtreft in de teekening der omlijsting zijner helden; een drang naar wetenschappelijke systematiseering (Gall, Lavater, Cuvier, Geoffroy Saint-Hilaire) drijft hem, als Taine Zola het zal doen, naar het begrip eener natuurlijke historie „du bimane en société" (p. 97); de Duitsche fantasie, waarin muziek, telepathie en griezeligheid een rol spelen, brengt hem tot de schepping van een speciale atmosfeer voor zijn fantastische romans (men leze de vergelijking over de Duitsche en de Fransche geestesgesteldheid, p. 113 en 118); Goethe's *Faust* — het is haast ongeloofelijk — is een element van satanisme voor hem, die in 1822 een zuiver atheïst was, die in 1830 bad, en voor wien dit satanisme een der hoofdpunten van zijn credo blijft; Spanje en Italië beïnvloeden hem, evenals elken romanticus, als landen van hartstocht en machtsverlangen (Stendhal, Bonaparte); Mevr. Hanska vindt bij den zoon eener moeder die zich in mystieke lectuur vermeide (p. 169), een uitstekend proefveld voor de uitzaaiing van haar etherische, platonische, Mlle-Bourignonsche ideeën, die welig opgroeiden in *Séraphita* en *Louis Lambert*, zoowel als in hun verhouding vol mystieke liefde; de andere zijde van Goethe's *Faust*, Tieck, Mevr. d'Agoult, Heine, Schiller's *Räuber* (Vautrin !) leiden hem naar Duitschland en doen hem *Modeste Mignon* opvatten als een directe poging tot wedijvering met Goethe, in een analyse van diens verhouding tot Bettina; de andere groote van dien tijd, Beethoven, brengt hem in vervoering naar de hoogtepunten van het inwendig diepe leven (1837), maar hij constateert toch ook, dat de gematigde regionen hun vredige vreugden geven; de dood verhindert hem evenwel tusschen deze „sommets romantiques et coteaux modérés" te kiezen; de Slavische wereld van Mad. Hanska, vooral de vreemde figuur voor een Wronski (men zie over hem de *Œuvres posthumes* van Baudelaire, die Schr. niet citeert), brengen B. tot *La Recherche de l'Absolu*,

tot een hooger opvoeren van den wil, die waant het noodlot te kunnen overwinnen. In zijn Nawoord vat Schr. zijn beteekenis voor de wereld en voor Frankrijk samen, zonder vooropgezette bewondering voor zijn vaderland constateerend, dat de „Parijsche geest" van 1850 tot 1890 de waarde en de kracht er van had verengd, door gesloten te blijven voor wat de wereldliteratuur had kunnen brengen, zooals het Balzac had gedaan: verrijking door assimilatie en door emulatie.

Dit zijn de groote lijnen van dit belangwekkende boek, dat algemeene vraagstukken raakt: de verhouding van den Franschen geest tot den buitenlandschen, de assimilatie van het vreemde materiaal (over welks aard B. zich nauwelijks bekommerde, p. VII), dynamiek en statiek in den roman, de houding der beide seksen tegenover de romantiek, een afweging van Balzac naast de andere groote scheppers: Dante, Goethe, Shakespeare, Dostoïewsky.

Balzac, evenals Baudelaire, beroemde zich er op „un parfait chimiste" te zijn. Baldensperger is het in dit boek ook gebleken: de elementen die hij heeft afgezonderd en later samengevoegd, hebben Balzac voor ons in een prachtige synthese doen opleven [1]).

Amsterdam. K. R. Gallas.

F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves, IV). Parijs, H. Champion. 1926.

Het onderwerp van dit geleerde boek, uit de school van Ch. Diehl, is de strijd in de negende eeuw gevoerd tussen Byzantium en Rome om de geestelike heerschappij over de Slaviese volken.

Ter inleiding worden, op grond van de mededelingen der Byzantijnse schrijvers, de zeden en de beschaving geschetst der Slaven die van de zesde eeuw af het Byzantijnse rijk waren binnengedrongen. Hoe groot hun aantal was, blijkt wel het duidelikst uit de omstandigheid, dat zij van 587—805, dus gedurende meer dan twee eeuwen, in de Peloponnesus heren en meesters waren. Eerst keizerin Irene, een Griekin van geboorte en niet, gelijk verschillende van haar voorgangers, vrij onverschillig voor de macht der uitheemse elementen, heeft aan hun heerschappij de eerste gevoelige stoot toegebracht. Tegelijkertijd zag Byzantium zich genoodzaakt de dromen over onderwerping van Italië, waaraan Justinianus en ook latere keizers zoveel hebben opgeofferd, te laten varen. Tegen Slaven en tegen de volken van Azië moest het Rijk zich te weer stellen, en zo werd het meer en meer naar het Oosten georiënteerd; in 850, zegt de schrijver (blz. 28), was Constantinopel „une ville orientale" geworden.

Een zeer belangrijk hoofdstuk, belangrijk niet slechts door de biezonderheden maar ook door de hoofdgedachte die er in wordt uitgesproken, is het derde, waarin wordt aangetoond hoe onjuist de nog veelverbreide mening is dat Byzantium eerst in de negende eeuw ernst heeft gemaakt met de bekering tot het Kristendom van de volken waarmee het in betrekking stond. Het Rijk was vóór alles een Kristelik rijk en de keizer werd beschouwd als de plaatsvervanger van Kristus; als „isapostolos" was zijn plicht het ware geloof te verbreiden. Die roeping is steeds erkend, en lang voor Constantinos en Methodios was er een ijverige missie onder de Slaven. Maar eerst in de negende eeuw, als na de onrust van het tijdvak der iconoclasten herleving komt van kunst en wetenschap, en de macht van Byzantium bevestigd is, worden de omstandigheden gunstig voor een grootse poging. Onder de regering van Michel III komt in 862 uit Moravië het verzoek om priesters te zenden naar het volk dat reeds het heidendom heeft opgegeven, maar dat kerkelik onderricht begeert *in zijn eigen taal.* Dan zendt de keizer twee broeders uit Thessalonica, waar ieder, gelijk hij zegt, vloeiend Slavies spreekt, naar het verre land: het zijn de filosoof Constantinos, die, als hij op het eind van zijn leven zich in een klooster terugtrekt, de naam Cyrillus aanneemt, en de abt Methodios. De eerste begon met een alfabet samen te stellen geschikt voor de Slaviese klanken, het glagolitiese alfabet, later gewijzigd en ten slotte vervormd tot het cyrilliese, dat meer op het Griekse gelijkt. Tevens, en dat werd aanleiding tot botsing met Rome, ontwierp men een liturgie in het Slavies.

Na langdurige werkzaamheid van Methodios, na velerlei onderhandeling met Rome, ging niettemin later Moravië voor de Byzantijnse kerk verloren. Maar dit verlies werd ruim vergoed door de orthodoxe kerstening van Bulgarije. Hier is vooral veel te danken aan het organisatories talent van Basilius, de eerste keizer uit het Macedoonse huis, die ook in Griekenland de laatste sporen van het heidendom deed verdwijnen door het bekeren van de Manioten. Rome gaf de strijd niet op, maar zó vast was de organisatie der orthodoxe geestelikheid in Bulgarije inmiddels geworden, dat, toen in een volgend tijdvak èn Oost- èn West-Rome de Slaviese volken moest loslaten, Bulgarije het werk van de beide Slavenapostels redde en voortzette, ook al brak nog menigmaal een hevige oorlog uit tussen Byzantium en Bulgarije. Men denke aan Basilius II, de Bulgarendoder!

Dit korte overzicht van een uitgebreid werk (360 blz. groot 8°) kan slechts met een enkel woord vermelden hoe de strijd tussen het Pausdom en het Caesaropapisme van het Oosten werd gevoerd. De schrijver, die aan de voet der bladzijden telkens de Griekse, Latijnse en Slaviese geschriften noemt waarop zijn onderzoek is gebaseerd, behandelt in de eerste plaats de kerkelike strijd en doet b.v. voortreffelik uitkomen hoe Theodorus van Studium uit afkeer van de iconoclastiese partij steun zocht bij de Paus door diens oppergezag te erkennen, en hoe Photius, zijn tegenstander, gebruik maakte van de herleving der nationale wetenschap om te bewerken dat de Byzantijnse kerk zich geheel vrij maakte van alle uitheems gezag. Belangwekkend en, naar ik meen, even aannemelik als nieuw, zijn de opmerkingen over het karakter der Byzantijnse missies, het apostoliese en tevens imperialistiese van vroegere pogingen en het meer geleerde en theologiese der latere. Daarnaast vindt de lezer veel dat het staatkundig en ekonomies leven verduidelikt. Ik noem slechts hetgeen over Venetië

[1]) Er zijn enkele drukfouten: p. 36, r. 9 v. o., l. badigoinces; p. 36, r. 3 v. o., l. f*û*t-ce; p. 38, r. 6 v. b., l. f*û*t-ce; p. 68, r. 1 v. o., l. A*i*mard; p. 95, r. 13 v. o., l. or*ni*thologiques; p. 161, r. 14 v. o., l. *in*intelligentes; p. 187, r. 11 v. o, l. tr*i*pt*y*que (niet: tr*y*pt*i*que); p. 264, het Tannhäuser-schandaal is van 1861, niet van 1867. Nog een paar aanvullinkjes: p. X: Baudelaire plaatst Balzac ook hoog (*Œuvres*, éd. C. Lévy, III, 410); p. 77, 't *Traité des Passions* (1649) kan niet de reeds gevestigde Corneille-psychologie (1637 tot 1640) uitleggen.

wordt gezegd, dat in het begin der 9de eeuw de stapelplaats werd van Oosterse rijkdom, zijn schepen verder en verder uitzond en ook betekenis had door de slavenhandel, hoezeer de kerkelike overheid zich tegen dit bedrijf verklaarde.

Het gehele werk heeft grote en blijvende waarde.

Leiden. D. C. Hesseling.

F. M. Graves, Deux inventaires de la maison d'Orléans (1389 et 1408). (Bibliothèque du XVe siècle, tome XXXI). Paris, Champion. 1926.

De schrijver, die vroeger in dezelfde serie als deel XIX *Quelques pièces relatives à la vie de Louis Ier, duc d' Orléans et de Valentine Visconti, sa femme* gaf, publiceert hier voor de eerste maal twee handschriften uit de Archives nationales, waaruit Laborde slechts enkele uittreksels meedeelde. De beide jaren zijn die van Valentine's huwelijk en van haar dood; de eerste inventaris somt de roerende have op, die zij meebracht, de andere die welke zij naliet. Een inleiding beschrijft in korte trekken het leven van het hertogelijke paar, en analyseert vervolgens de stof der beide inventarissen, met groote zorg voor een duidelijke voorstelling van de technische hoedanigheid der voorwerpen. Er valt veel uit te leeren, bij voorbeeld dat „chambre" in dergelijk verband beteekent het geheel van wandbekleeding, dekkleeden, gordijnen en kussens, waarmee een vertrek gestoffeerd was, of ook dat het Fransch van dezen tijd het begrip „eierdopje" moest omschrijven door „engin à mettre et asseoir l'œuf de Madame". Onder de tapijten is er een, dat „la bataille des XXX" voorstelt, en onder de boeken, naast den Roman de la Rose, ook „ung livre des Epitres du debat sur le Romant de la Rose".

De overladen weelde en bonte kleur van het tijdvak spreekt uit elke bladzijde, eigenschappen die men moet zien in hetzelfde licht als den koorddanser van Notre Dame, die den intocht der koningin opluistert, of de dienaren verkleed als wildemannen, mooren, beren en eenhorens, die bij de opwachting van de burgers van Parijs de geschenken der stad dragen.

De woordverklaringen in de noten zijn soms wat zwak, b.v. op blz. 45 noot 9, en ter onderscheiding van een jaartal in paaschstijl en nieuwjaarsstijl moet men liever niet de afkortingen A.S. en N.S. gebruiken (blz. 85 noot 1).

Leiden. J. Huizinga.

W. Zwier, Het Verdrag van 1766 tusschen de O. I. Compagnie en den vorst van Kandi. Amsterdam, H. J. Paris. 1927. (Pr. ƒ 2.50).

Het in den titel vermelde verdrag is bekend; reeds eenige malen werd het afgedrukt (zie blz. 2); Dr. Zwier doet dit nogmaals, maar geeft daarbij in het kort de geschiedenis van de totstandkoming.

Na een inleiding, die een overzicht geeft van de eerste aanrakingen der Hollanders met Ceylon af, tot het jaar 1760 toe, behandelt schrijver achtereenvolgens:

De krijgsgebeurtenissen van 1760—1763.

De veldtocht van 1764.

De veldtocht van 1765, met de daarop gevolgde vredesonderhandelingen en ten slotte, als bijlage, het vredesverdrag.

De Inleiding komt ons voor wat al te veel in telegramstijl te zijn gehouden; het had aanbeveling verdiend althans de laatste decenniën vóór het conflict wat uitvoeriger te behandelen. Er zijn, met name voor het belangrijke tijdvak van Van Imhoff, verschillende zeer goede bronnen. Behalve het door schrijver aangehaalde artikel van Gijsberti Hodenpijl noemen wij o.a. de Memorie, door Van Imhoff in 1740 opgesteld voor zijn opvolger als Gouverneur van Ceylon, Willem Maurits Bruyninck [1]), en vooral de door Van Imhoff aan Heeren-XVII aangeboden Consideratiën over den toestand van Ceylon.

De in de volgende hoofdstukken behandelde krijgsgebeurtenissen zijn getrokken uit de Overgekomen Papieren uit Indië (Rijks Archief). Dr. Zwier is er in geslaagd uit het omvangrijke materiaal een beknopt en overzichtelijk excerpt te maken. Men dient bij een dergelijke geschiedschrijving echter niet te vergeten, dat in de Overgekomen Papieren uiteraard slechts de zienswijze der Hooge Regeering en haar dienaren op Ceylon wordt gegeven.

Bij een behandeling van 's Compagnies expedities tegen Inlandsche vorsten moet men zich vaak met die eenzijdige berichtgeving behelpen, bij gebrek aan inlichtingen van andere zijde. In casu is dit echter niet zoo, want er bestaat een vrij belangrijke Engelsche historiografie over Ceylon. Daardoor kon een en ander worden verklaard, wat de heeren van de Compagnie niet wisten. Zoo vertelt Dr. Zwier niets van den eigenlijken aard der onderhandelingen tusschen den Engelschen gezant, Mr. Pybus, en Radja Singha. Deze Pybus is niet één-, maar tweemaal naar Kandi geweest; in 1762 om een verdrag tot stand te brengen „offensive and defensive, between the king or emperor and the East-India-Company" (zie The history of Ceylon by Philalethes, p. 139) en ten tweeden male, toen de strijd op zijn einde liep „to offer him suitable supplies to conduct the war against the Dutch" (zie The history of Ceylon by William Knighton, p. 281). Laatstgenoemde schrijver, die zeer veel kwaad vertelt van de Hollanders en hun „mercantile avarice" laat zich hoogst waardeerend uit over den Nederlandschen Gouverneur Falck.

Overigens wordt door het boekje van Dr. Zwier een hoogst belangrijke episode uit onze koloniale geschiedenis op overzichtelijke wijze onder de aandacht gebracht.

Den Haag. F. W. Stapel.

G. Nicole, La peinture des vases grecs. (Bibliothèque d'histoire de l'art). Paris et Bruxelles, G. van Oest. 1926.

Een populair werk over de schilderkunst op Grieksche vazen met korten, boeienden tekst en veel goed gekozen afbeeldingen in warme, bruine tint heeft kans op een goede ontvangst bij het groote publiek, dat begint te begrijpen, dat vazen als origineelen in menig opzicht te verkiezen zijn boven copieën van op zichzelf belangrijker kunstwerken. Daarom is het te betreuren, dat de schr. zich niet heeft laten leiden door den stelregel, dat een populair werk aan hooge eischen moet voldoen, omdat zijn lezers op genade en ongenade zijn overgeleverd. Noodelooze slordigheid bederft den tekst en verzwakt den indruk van het werk.

[1]) Deze Memorie is in 1911 te Colombo uitgegeven door Sophia Pieters

Als toonbeeld van gestadige ontwikkeling vormt de Grieksche kunstgeschiedenis een merkwaardig hoofdstuk in de algemeene geschiedenis van den menschelijken geest. Dit zal niet duidelijk worden bij het lezen van een boek, waarin men onder de vage en ten deele onjuiste dateering „milieu du VIe siècle" een gezelschap bijeen vindt, waarvan de uitersten een eeuw uit elkaar liggen, zoodat de Grieksche ceramiek zich vertoont als een reeks van toevallige schoonheden. Een lezer, die heeft opgemerkt, dat het weergeven van het oog zich in het begin van de 5de eeuw wijzigt, raakt van de wijs, als hij een archaïsch oog vindt op een vaas van Pasiades (pl. 57), gedateerd „vers 460" (in werkelijkheid tusschen 520 en 500). Men krijgt een vreemden kijk op „le style réaliste et illusioniste" van de minoïsche kunst, wanneer als voorbeeld daarvan de bekende vaas met Nijl-ganzen wordt vertoond, het pronkstuk van de Nederlandsche opgravingen in Argos; deze behoort tot de volgende, meer styleerende „Paleis-periode" (pl. 2). Ondoordacht is deze, voor een leek misleidende zin uit de pen gevloeid: „*Le minoen récent* (1600—1200) .... est contemporain de l'âge du bronze" (pag. 10). Het ingewikkelde vraagstuk van de verhouding tusschen pottenbakker en vazenschilder wordt niet duidelijk uiteengezet; het verschil in stijl, dat voor Beazley e.a. aanleiding is om de beschildering van de Theseus-schaal (pl. 27), die uit de werkplaats van Euphronios komt, niet aan Euphronios zelf, maar aan den Panaitios-schilder toe te schrijven, noopt ook den schr. om van een afzonderlijken „decorateur" te spreken; niettemin wordt van het werk gezegd, dat het getuigt van „la maîtrise extrême du pinceau d'Euphronios" (pag. 26).

Dat een met kunst beschilderde „psykter" (pl. 26) niet bestemd was om wijn te bevatten, maar gediend zou hebben om, met smeltende sneeuw gevuld, in een grooter mengvat met wijn te worden neergelaten (pag. 9), is weinig aannemelijk. Hiertegen pleit ook de combinatie van wijnvaas en koeler in een enkele vaas met dubbelen bodem, in welk geval zonder twijfel de middenruimte voor den wijn bestemd was [1]). Wel geestig demonstreert de schr. de aapachtigheid van een sileen, door hem aan een tak te laten heen en weer slingeren; bij goed toezien blijkt het evenwel een afgesneden tak te zijn, dien hij in de hand heen en weer zwaait (pl. 38). Bij de vergelijking tusschen witte lekythen en grafreliefs wordt geen aandacht geschonken aan het verschil tusschen het voorbijgaande van de grafceremoniën, geschilderd op de brooze vaasjes, en de blijvende herinnering aan de kern van het leven, gebeiteld op de steenen gedenkteekens (pag. 40). Het standaardwerk van Riezler over de lekythen mocht zelfs in een bibliographie *sommaire* niet ontbreken (p. 42).

De afbeeldingen, die een weldadigen indruk maken, laten aan duidelijkheid soms te wenschen over. Geheel verdoezeld zijn eenige meesterwerken van Douris en Brygos (pl. 35—37); deze munten juist uit door de scherpe, glanzend-zwarte relieflijnen, die ragfijn als een haar boven op de roode oppervlakte van de vaas schijnen te liggen. Andere platen bewijzen, dat deze lichtdruktechniek ook beter werk kan leveren.

Utrecht. G. van Hoorn.

[1]) Verg. H. Philippart, in *Revue de l'Université de Bruxelles*, Oct.-Nov. 1926, met afbeelding.

F. J. M. de Waele, The magic staff or rod in graeco-italian antiquity. Gent, Drukkerij Erasmus. 1927. (Nijmeegsche diss.).

De door deze zeer nauwkeurig en met scherp critischen blik bewerkte dissertatie gewekte indruk is, naar het mij schijnt, vooral negatief wat de magische kracht van den tooverstaf zelf in de klassieke oudheid betreft. Zelfs bij vruchtbaarheidstoovenarij (bl. 184 vlgg.) blijkt het slaan hoofdzaak, de vorm van het daarbij gebruikte voorwerp bijzaak te zijn. Soms gaat de schrijver misschien wat te ver in zijn afkeer van magische elementen op Griekschen bodem. Waar hij (118 vlgg.) den schepter bespreekt had hij wellicht aan kunnen knoopen bij de „bezielde" staven der primitieven (101 vlgg.). In elk geval is de schepter een fetisch, afbeelding van de godheid, in de Klein-Aziatische inscripties, die J. Zingerle („*Heiliges Recht*" in de *Oesterr. Jahresh.* XXIII [1926], Beiblatt blz 5 vlgg.) publiceerde. Maar daar zijn we buiten het door den schrijver (205) tot Italië en den Balkan beperkte studiegebied. Het geheele betoog leidt dan ook tot de conclusie, dat de tooverstaf of tooverroede in de Grieksch-Romeinsche wereld een betrekkelijk zeer geringe rol gespeeld heeft. Daarop wijst trouwens reeds de omstandigheid, dat de „magi" steeds van vreemden oorsprong genoemd worden. Voor zoover ook onder de Grieken zelf met tooverkunst begaafden voorkomen, behooren deze wellicht tot een oudere laag van de bevolking, tegelijk geminacht en gevreesd door de veroveraars (140).

Verleidelijk is het betoog (49—50), dat de Hermesstaf oorspronkelijk horens droeg en door deze als bescherming diende.

In elk geval blijven we den schrijver dankbaar voor de nuchterheid waarvan hij overal blijk geeft, de vaste basis waarop hij zijn betoog opbouwt en de zorgvuldigheid waarmee hij uitstapjes op het gebied der phantasie vermijdt. Een afdoend bewijs daarvan geven de slotzinnen (bl. 204): „We can imagine that superstition played a much greater role with the staff then we are aware of when we investigate the prevailing superstition of the present time among various peoples. One of the examples in antiquity was the dropping of a staff, perhaps by the priest, in the temple (Festus p. 64 [p. 56 L.]: caduca auspicia dicunt cum aliquid in templo excidit veluti virga e manu). Such-like examples of popular superstition, that attributed a magic power to rods or staffs in antiquity, would undoubtedly be as innumerous as that in modern days and peoples, if only the young science of folkloristic investigation had existed in the days of Greece and Rome."

Rome. H. M. R. Leopold.

M. Walleser, Die Sekten des alten Buddhismus. Heidelberg, Winter. 1927. (Pr. M. 6).

Onder dezen titel is het vierde deel van Prof. Walleser's werk over „Die buddhistische Philosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung" verschenen. Het is verdeeld in drie hoofdstukken: de inheemsche berichten over de oude Buddhistische sekten (de Zuidelijke en de Noordelijke overlevering) (pp. 1—23); de dogmatiek der oude Buddhistische scholen (*Mahāsaṅghika, Sarvāstivāda* en *Vajjaputtaka* (pp. 24—76); en het onderscheid der scholen volgens Bhavya (pp. 77—93). Voor het laatste geeft de schrijver een volledige vertaling van den Tibetaanschen tekst, de Sanskrit-termen ter

verklaring telkens tusschen haakjes er bij voegend. Deze methode volgt hij, m. i. zeer terecht, ook in de andere hoofdstukken. Zij verdient naar mijn meening verreweg de voorkeur boven het onvertaald gebruik der Sanskrittermen alleen, omdat op deze wijze ook de niet-Sanskritist den inhoud begrijpen kan. Wat de verhouding tusschen de Tibetaansche en Chineesche vertalingen van den verloren geganen hoofdtekst der Noordelijke overlevering betreft, komt de schrijver tot dezelfde conclusie als o.a. Dr. Rahder mij meedeelde, nl. dat de Tibetaansche vertaling het meest aan het oorspronkelijke moet beantwoorden en de technische termen daarin het duidelijkst zijn terug te vinden.

Ten opzichte van het *Kathāvatthu*, een der Zuidelijke hoofdbronnen, is de schrijver, in tegenstelling met zijn vroegere ideeën, het met Minayeff eens, nl. dat deze tekst veel jonger is dan de overlevering zegt. Het bespreekt met voorliefde de latere sekten, en behandelt en weerlegt ook zeer ingewikkelde (latere) beschouwingen.

De dogma's der drie bovengenoemde scholen volgens Vasumitra worden door den schrijver kort en duidelijk geformuleerd. Deze scholen waren weder onderverdeeld in 18 verschillende sekten, wier leerstellingen in mindere of meerdere mate uiteenliepen. Daar de Zuidelijke berichten in vele opzichten in strijd zijn met die derTibetaansche en Chineesche bronnen, is het onderscheid der sekten vaak zeer moeilijk uit te maken. Het is interessant, het verschil harer ideeën ten opzichte van een bepaald punt na te gaan. Zoo zijn b.v. de Arhant een gewichtig voorwerp van beschouwing. „Zij zijn," zegt de eerste der drie scholen, „dezulken, die, door anderen geleid en opgeleid zijnde, door middel van het woord („alles is lijden") het pad hebben gevonden. Zij staan niet bloot aan een volledigen terugval." Zij kunnen echter volgens één der sekten dezer school onwetend en door twijfel aangetast zijn. Wanneer we nu de voor het Noordelijk Buddhisme zoo overheerschend belangrijke tweede school, die der *Sarvāstivada*, nagaan, dan vinden we daar, dat de Arhant wèl blootstaan aan terugval (behalve de hoogste der vier soorten), en dat niet alle Arhant de kennis van het niet-ontstaan bereiken. Een overname van het goede (*puṇya*) heeft bij hen plaats. Zij hebben eigenschappen zoowel van één die nog leert (*śaikṣa*) als van den volleerde (*aśaikṣa*). Hoewel in staat tot meditatie (*dhyāna*), oefenen ze deze toch niet overal uit. Bij hen bestaat het genieten van (de goede gevolgen van) vroegere handelingen. Volgens één der sekten dezer school (de *Haimavata*) zijn er onder hen, die door anderen verleid, onwetend en twijfelend zijn en door anderen geleid worden; een andere (*de Mahīśāsaka*) ontkent bij hen de overname van het goede en hun onderworpen zijn aan terugval. De *Dharmagupta* getuigen, dat het lichaam der Arhant zonder gebreken is (*anāsrava*).

Het is interessant, deze uitspraken te vergelijken met wat we vinden in Vasubandhu's *Abhidharmakośa*, uit het Chineesch vertaald en verklaard door den grooten kenner van de Buddhistische wijsbegeerte, Prof. De la Vallée Poussin. Daar lezen we (Vol. I, Ch. II, p. 115), dat de Arhant wel is waar vreemd zijn aan liefde en haat, maar toch onderhevig aan physieke smart en vreugde en dat zij naar willekeur hun leven kunnen verlengen of wegwerpen, dank zij de kracht der *dhyāna* (Ch. II, pp. 120 sq.; anderen zeggen, dank zij vroegere goede daden, wat blijkbaar slaat op het bovengenoemde genieten van vroegere handelingen). En in hoofdstuk VI (Vol. IV, pp. 251 sq.) worden daar zes soorten van Arhant onderscheiden, van wie alleen de hoogste aan geen terugval onderworpen en definitief verlost is. Uitvoerig wordt daar verder over de eigenschappen van die verschillende soorten gesproken; men ziet de tegenspraken der beschouwingen over deze heiligen als het ware in drie soorten verklaard.

Gewichtig ook zijn de ideeën over het denken (*citta*), over het bestaan of niet-bestaan der dingen, en over het probleem van het ik (*atman*) en den persoon (*puggala*), waarover Prof. Walleser achtereenvolgens naar aanleiding van de leerstellingen der drie scholen uitweidt. Ten slotte vinden we in Bhavya's uiteenzetting een korte opsomming der verschilpunten der scholen, waarbij we o.a. als uitspraak der oudere Sthavira zien aangegeven, dat de Arhant na het ingaan van het *Nirvaṇa* nog bestaan en dat ook de persoon existeert.

Hoewel de uitdrukking van den schrijver aangaande de Noordelijke overlevering als een „dürres Gerippe" tegenover het „geistvolle Leben" der Zuidelijke mij voorkomt eenzijdig en onbillijk te zijn, kunnen we hem toch zeer dankbaar zijn voor de heldere en beknopte behandeling van dit uiterst belangrijke onderwerp. Moge hij ook in verdere werken naast de vertalingen en verklaringen van Prof. De la Vallée Poussin, Masuda en Tucci ons nog veel nieuwe inzichten brengen omtrent de zoo buitengewoon ingewikkelde en diepzinnige Buddhistische wijsbegeerte.

Leiden. M. W. de Visser.

S. Seeligmann, Bibliographie en Historie. Bijdrage tot de Geschiedenis der eerste Sephardim in Amsterdam. Amsterdam, Menno Hertzberger. 1927. (Pr. ƒ 1.60).

De samenhang tusschen bibliographie — misschien zou men in dit verband nog beter van bibliologie spreken — en de geschiedenis der *letterkunde* is zoo nauw, dat men er niet over behoeft uit te weiden. Reeds daardoor moet de wetenschappelijke boekenkunde als een belangrijk hulpmiddel ook voor de historie in ruimeren zin beschouwd worden. Maar er zijn buitendien nog andere, minder voor de hand liggènde gegevens te ontleenen aan titelbladen, inleidingen, kolophons, vignetten, gebruikte lettertypen en andere détails, waar de bibliographie zich mee bezighoudt — kleinigheden soms in het oog van den leek op dit gebied —, die niet onbelangrijke bijdragen kunnen leveren voor de geschiedenis van een bepaalde periode.

Het boekje van den heer Seeligmann, oorspronkelijk een voordracht in het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap te Amsterdam in December 1926 gehouden, geeft daarvan een mooie illustratie. Op grond van bibliographische bijzonderheden, die hij op scherpzinnige wijze wist te combineeren, kon Schr., die al sinds jaren door zijn historische onderzoekingen naam gemaakt heeft, wederom op een aantal feiten uit de vroegste geschiedenis van de Sephardisch-Joodsche gemeenschap te Amsterdam een nieuw licht doen vallen en verschillende voorstellingen en vooral data, die tot nog toe op grond van opgaven van de Barrios en de lateren, die hem volgden, algemeen als juist werden aangenomen, op afdoende wijze corrigeeren. Voor dengeen, die zich voor deze, zoowel voor de Joodsche als voor de Nederlandsche historie

belangrijke periode interesseert, bevat het boekje menige verrassende vondst. Het is met een aantal reproducties van titelbladen en derg. uit zeldzame boeken verlucht.

Amsterdam. J. L. Palache.

Comte Régis de Trobriand, Vie militaire dans le Dakota. Notes et souvenirs (1867—1869). Paris, Champion. 1926.

De auteur van dit dagboek, dat het militaire leven in Dakota gedurende de jaren 1867—1869 beschrijft, toont zich een man van veelzijdige, zoowel praktische als aesthetische, ontwikkeling. Geboren uit een oud-adellijk Bretonsch geslacht, als jong romanschrijver zich in Noord-Amerika gevestigd hebbend, journalist van eenigen naam, trad hij bij het uitbreken van den Secessie-oorlog als vrijwillig officier in den dienst der (noordelijke) Vereenigde Staten, waarin hij spoedig tot generaal-majoor opklom. Later commandeerde hij als kolonel in gewonen dienst een eenzamen post op de prairieën, en het is uit déze periode, dat het dagboek dateert. Het geeft een levendig beeld van de vijandelijke en vriendschappelijke aanrakingen tusschen Indianen en blanken in een tijd, toen de buffel nog rondzwierf en de „Roodhuid" nog niet getemd was. De schrijver was een scherp en nauwgezet waarnemer van al hetgeen aan de oppervlakte zichtbaar is, maar het innerlijk wezen van het door hem aanschouwde heeft zich aan zijn blik niet ontsloten. Hij was ook iemand zonder ethnografisch-linguistische opleiding en, toen hij in Dakota vertoefde, waren volkenkunde en godsdienstwetenschap nog in haar eerste kindsheid. Hij kon zich niet geheel vrij maken van den beschavings- en verlichtingswaan der negentiende eeuw, ook al zag hij bij oogenblikken zeer goed het betrekkelijke der dingen, en niet altijd besefte hij ten volle, dat de Indianen, zelfs de toen nog voor hun vrijheid en jachtgronden strijdende, nu eens plunderende, dan weer moordende Dakota's, met de blanken gelijkwaardige menschen zijn, die niet minder recht hebben op het bezit van een eigen cultuurtype dan de „smartest Yankee" of de fijnst geciviliseerde Franschman. Maar wij kunnen het door zijn heldere en zakelijke beschrijvingen bijna altijd belangwekkende dagboek niet lezen zonder te erkennen, dat de schrijver, moge hij zijns ondanks niet zelden eenzijdig zijn in het beoordeelen van een verongelijkt ras, een eerlijk, dapper, en welmeenend man is geweest, die met de bevriende Indianenstammen het goede voorhad, of wat hij voor het goede hield, vóór alles echter een man, die niet zichzelf zocht, maar het belang van den staat, dien hij diende. „Trop brillant pour être terni", zooals zijn, door hemzelf met toespeling op zijn naam gekozen, hooghartige zinspreuk luidt!

Het dagboek is thans na zestig jaren, dank zij der piëteit van zijne dochters, gepubliceerd door de zorgen van een gelijknamigen bloedverwant, die het met een goed oriënteerende levensschets en met een portret van den schrijver heeft voorzien. Een alphabetische index ontbreekt.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

H. Höffding, Begrebet Analogi. (Det Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Filos. Medd. I, 4). Köbenhavn, Kgl. Hof-Boghandel A. Høst & Søn. 1923. (Pr. Kr. 4.40).

H. Höffding, de nestor van de deensche, bijna zou men kunnen zeggen van de europeesche filosofen, heeft de voornaamste uitkomsten van zijn levenswerk in 1910 samengevat in „Den menneskelige Tanke" (1911 in duitsche vertaling: „Der menschliche Gedanke, seine Formen und seine Aufgaben"). Sommige van de daarin besproken begrippen heeft hij later afzonderlijk en meer uitvoerig behandeld: zoo de kategorieën „totaliteit" (deensch en duitsch 1917) en „relatie" (deensch 1920, duitsch 1922). Ook de bovengenoemde verhandeling over het begrip „analogie" is (1924) in een, niet altijd gelukkige, duitsche vertaling verschenen.

Men kan niet zeggen dat de schrijver zich op een of ander bizonder gebied van wetenschap buitengewoon verdienstelijk heeft gemaakt, maar hij is een merkwaardig veelzijdig en belezen man. Ook uit deze monografie blijkt weer zijn veelomvattende kennis van de geschiedenis van het menschelijk denken tot met de meest moderne wetenschappelijke en wijsgeerige literatuur. Hij is, om met Nietzsche te spreken, „ein guter Europäer". Heel veel in zijn werk is op te vatten als een synthese van het meer empiristische engelsche en het meer aprioristische duitsche denken, maar ook fransche invloeden zijn duidelijk aan te wijzen: van Rousseau, van Renouvier, onder de nog levenden vooral van Meyerson.

In 1910 rekende Höffding de „analogie" nog niet tot de „kategorieën", sedert 1917 wel. Als eerste formeele kategorie blijft hij beschouwen de „identiteit", d.i. volledige gelijkheid, als wetenschappelijk ideaal b.v. uitgedrukt in de aangenomen aequivalentie van oorzaak en gevolg. Daarvan onderscheidt hij dan als tweede formeele kategorie de „analogie" als een relatieve gelijkenis, d.w.z. een overeenkomst tusschen verschillende objekten wat betreft de onderlinge relatie, waarin de deelen of eigenschappen van die objekten tot elkaar staan. Hij tracht nu aan te toonen dat het primitieve denken in grooten omvang op onwillekeurige analogieën berust, maar dat het reflekteerende denken het gebruik daarvan beperkt of zelfs geheel uit de wetenschap wil verbannen. Dit laatste beteekent alles tot één idee of identiteit te herleiden, heel het wereldgebeuren in één vergelijking te willen uitdrukken: het is het streven van denkers als Parmenides, Plato, Spinoza, Hegel, de Marburgers. Daartegenover staat een meer realistische opvatting, waarvan Aristoteles de eerste groote vertegenwoordiger is, dat er nl. in de veelvormigheid van het zijnde wel een zekere kontinuïteit of relatieve gelijkenis bestaat, die echter slechts analogisch is te verstaan en niet tot absolute identiteit kan worden teruggebracht.

Höffding sluit zich aan bij de pogingen van den nieuwen tijd (Leibniz, Kant e.a.) om beide richtingen met elkaar te verzoenen. Het identiteitsprincipe wordt dan beschouwd als uitdrukking van een min of meer benaderbaar ideaal van wetenschappelijke bewijsvoering, terwijl men tevens overtuigd is dat onze kennis en waardeering van de werkelijkheid het nergens verder brengt dan tot analogie-redeneeringen. Deze overtuiging geldt niet alleen op filosofisch en religieus gebied, maar ook ten opzichte van de verschillende wetenschappen, waarvan de objekten wel analoog, maar niet identiek zijn.

Amsterdam. Tj. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

J. Brummelkamp en **J. J. Fahrenfort, Land- en Volkenkunde voor de Middelbare School.** Deel I Europa. Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. ƒ 2.50, geb. ƒ 2.75).

Toen eenige jaren geleden het beknopt leerboek der aardrijkskunde door L. Romkes verscheen [1]), was dit een eerste poging om het onderwijs op de middelbare school in „sociografische" richting te stuwen. De kennismaking met dit leerboek overtuigde waarschijnlijk het overgroote deel van de Nederlandsche geografen van de onmogelijkheid, allerlei sociale verschijnselen, die invloed uitoefenen op het leven der volken, op de middelbare scholen te behandelen. De onrijpheid der leerlingen in de lagere klassen blijft een niet te overwinnen obstakel. De heeren Brummelkamp en Fahrenfort hebben dit terdege beseft en schrijven dan ook in hun voorbericht, dat zij niet de bedoeling hadden een leerboek te schrijven in bepaald „sociografische" richting, maar van meening zijn, dat geen enkele invloed, die op de volken heeft ingewerkt, moet worden uitgesloten. De bedoeling is dus aan het landschap, als grondslag voor de aardrijkskundige behandeling der landen, de eerste plaats te ontnemen. Het onderscheid tusschen de bestaande veelgebruikte aardrijkskundeboeken en dit nieuwe boek is daarom niet groot, is waarschijnlijk veel geringer geworden, dan de schrijvers zich oorspronkelijk hadden voorgesteld. In het algemeen is de beschrijving van de sociale toestanden in de verschillende landen zeer goed, getuigend van volkomen beheersching der stof bij de auteurs, en gelukkig vrijgebleven van allerlei dingen, die boven het bevattingsvermogen van eerste-klassers liggen. Het lijkt me echter, dat bodem en klimaat al te sterk op den achtergrond zijn gedrongen. Vooral bij de Middellandsche Zee-landen dient de groote beteekenis van het klimaat meer te worden geaccentueerd. Verder dienen de schrijvers zich in een eventueelen herdruk te beperken bij de opsomming van producten. Het komt me voor dat de vermelding: „Astiwijnen zijn schuimwijnen", minstens even onbelangrijk is, als in vroegere leerboeken het rijtje kapen van Spanje. Zeer te prijzen zijn de zorgvuldig gekozen, meestal nieuwe en karakteristieke illustraties. Wat de volgorde der landen betreft, prefereer ik eerst België en Frankrijk en daarna Engeland te behandelen. Wellicht het meest geslaagd is in dit leerboek de behandeling der landen als een geheel, waardoor onnoodige en verwarring stichtende herhaling voorkomen wordt.

Leiden. J. B. Wilmink.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Dertiende Nederlandsch Philologencongres.

In de Paaschweek van het volgende jaar zal te Nijmegen het dertiende Nederlandsche Philologencongres worden gehouden.

Wie het voortbestaan dezer congressen wil helpen verzekeren, en de kosten voor zich tot een luttel bedrag per jaar wil terugbrengen, trede toe tot de vereeniging „Het Nederlandsch Philologencongres" tegen een contributie van ƒ 2.— per jaar.

De penningmeester, Dr. J. van Dam, Nic. Maesstraat 141, Amsterdam, verzoekt de leden, om inningskosten te vermijden, hun contributie ten spoedigste te voldoen door storting op zijn postrekening 69766, of op zijn girorekening D 1370 bij het Girokantoor der Gemeente Amsterdam.

Aanmeldingen en adresveranderingen te richten tot den secretaris, Dr. H. de Groot, de Lairessestraat 139, Amsterdam Z.

Van de verzameling *Tekst en Uitleg, praktische Bijbelverklaring,* zijn verschenen bij de firma J. B. Wolters (Groningen-den Haag, 1927): de derde druk van J. A. C. van Leeuwen, *Het Evangelie van Mattheus*, de derde druk van A. van Veldhuizen, *Paulus en zijn brief aan de Romeinen*; de tweede druk van H. M. van Nes, *Paulus' brieven aan Galaten—Filemon.* Elk deel kost, afzonderlik besteld, gebonden ƒ 2.90; bij bestelling van de gehele serie die het Nieuwe Testament vormt, ƒ 2.50.

Van Kroes, *Duitsch Woordenboek,* verscheen bij de firma Van Goor Zonen te Gouda het eerste, grondig herziene en zeer vermeerderde deel van den 2den druk (2 dl. compl. ƒ 7.50). Bij de stamwoorden is de Ablaut, bij de zelfst. naamw. 2de naamval en meervoud aangegeven.

Bij de firma Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam verscheen de 2de druk van het voor de school bestemde boekwerk *De aarde en haar volken,* twee deelen, bewerkt door de heeren Ten Have en Kooperberg, welk boek ons toeschijnt goede diensten aan het aardrijks- en geschiedkundig onderwijs te kunnen bewijzen. (Pr. ƒ 1.50 en ƒ 1.60).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ndl. T.- en Letterk., XLVI, 4: P. J. J. Diermanse, *Knol* als typ. achternaam i. h. Ndl. — C. B. v. Haeringen, De zuidndl. afkomst v. *j* uit intervoc. *d*. — L. C. Michels, Bij het akrostichon in *Reinaert I*. — J. W. Muller, De taal en de herkomst der zgn. „abele spelen" en „sotternien". — D. de Man, Uit een hs. geschr. te Deventer in 1517. — C. G. N. de Vooys, Bestond er een dietse prozavert. v. de „Bestiaire d'amour"? — R. Penninck, Een nieuw fragm. v. *Van den Levene ons Heren.* — Kleine Meded.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XVI, 1: E. A. Serrarens, Kommunisme in de Mnl. Letterk. -- Bladv. — Th. Goossens, Het geboortejaar v. P. Poirters. — J. Moormann, Barg. u. h. midden der 18de eeuw.

Hist. Zeitschrift, 137, 1: Meinecke, Kausalitäten und Werte in der Geschichte. — Rein, Die Bedeutung der überseeischen Ausdehnung.

Hist. Vierteljahrschrift, XXIV, 2: Frahm, Cäsar und Tacitus. — Söchting, Flandern und England im 14 Jahrh. — Wortmann, Czernin und die Westmächte.

Studiën, CIX, Maart: P. Hoenen, De groote crisis der phys. wetenschappen. — N. Perquin, H. Ibsen. — B. v. Meurs, H. v. Veldeken, II. — P. Albers, Hist. Overz., VII. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Elias, Schetsen, III: Hans. Geschichtsbl., XXXI (Graefe).
Van Huffel, Bentinck: Hist. Zeitschr. 137, 1 (Mascher).
Jansen, Vloothouder: Hist. Zeitschr. 137, 1 (Graefe).
Van der Linde, De grondlegger van de gewetensvrijheid: Hist. Zeitschr. 137, 1 (Mascher).
Posthumus, Documenten: Hist. Zeitschr. 137, 1 en Hist. Vierteljahrschr. XX, 3/4 (Baasch).
Schepens, Veldeke: Tijdschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 1 (Endepols).
Tecuwen, Bedeutungswandel bei Tertullian: Tijdschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 1 (de Brouwer).
Unger, Middelburg: Hist. Vierteljahrschr. XX, 3/4 (Baasch).
Wagenvoort, Varia Vita: Tijdschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 1 (de Brouwer).

[1]) Beknopt leerboek der aardr. door L. Romkes — Europa — Zwolle, Tjeenk Willink 1924.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. **N°. 8.** **Mei 1928.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Santhorstlaan 21, Wassenaar.

Aan de Medewerkers van het Museum

deelt de Secretaris der Redactie mede dat zijn adres voortaan is:

Santhorstlaan 21, WASSENAAR.

E. Täubler, Die Archaeologie des Thukydides. Leipzig-Berlin, Teubner. 1927. (Pr. geh. M. 6, geb. M. 8).

Meer dan honderd blz. over de eerste 23 capita van Thuc., — daar kijkt men eerst van op; doch bij slot van rekening moet men erkennen, dat het werk niet te vergeefs gedaan is: een nauwkeurige, scherpzinnige, soms zou men haast zeggen: spitsvondige ontleding van Thuc.' inleiding als bewijsvoering van zijne stelling, dat geen der vroegere oorlogen van Hellas gelijk komt aan den Peloponnesischen, hetgeen ook verwacht kon worden, aangezien de beide leidende machten van Hellas toen op het toppunt van hun bloei en macht stonden. Deze stelling, reeds meermalen vroeger behandeld, maar zóó, dat men met sommige stukken niet recht weg kon en ze als overbodige inlassching of juist omgekeerd als onvolledig historisch overzicht beschouwde, wordt hier als *λόγος ἀποδεικτικός* met rhetorische of liever logische nauwgezetheid gesplitst in afdeelingen en onder-afdeelingen, ieder met hare *πίστεις* of *τεκμήρια* en *σημεῖα*, en, men mag wel zeggen, endgültig bewezen.

Als *λόγος ἀποδεικτικός* opgevat brengt dit gedeelte den schrijver ook tot vergelijkingen met Aristoteles' theorie en de (verkeerde) toepassing daarvan door Dionysius Halic. op Thuc.' inleiding. Dan volgt nog een hoofdstuk over Thuc.' begrip van *δύναμις*, getoetst aan Prodicus, Protagoras, Plato en Aristoteles.

Tot verduidelijking ten slotte een zooveel mogelijk letterlijke vertaling der besproken capita met aanwijzing der onderdeelen in margine.

Bij een zóó nauwkeurige behandeling van de hoofdzaak moet men zich verwonderen over twee fouten in die vertaling: in c. 13, 1 is *τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἀντείχοντο* weergegeven door: *sie leisteten mehr und mehr Widerstand zur See* in plaats van *sie eigneten sich mehr und mehr das Meer zu.* En in c. 14, 3 staat voor *ἐκέκτηντο erwarben* in plaats van *besaszen.*

Van de drukfoutjes vermeld ik slechts deze: p. 40 med. staat *ἐγυμνώσσθησαν* (de eerste *σ* moet natuurlijk weg); p. 52, l. 10 moet *α* 2 veranderd worden in *α* 1 *β*; p. 94 med. niet c. 21, maar 23. In de vertaling is op p. 124, l. 11 v.o. *nicht* weggevallen na *so hätte er.* En moet niet op p. 71, l. 5 het 2e *πρῶτοι πρῶτον* zijn?

Oosterbeek. R. Leyds.

E. Hohl, Scriptores Historiae Augustae. 2 Vol. Leipzig-Berlin, Teubner. 1927. (Pr. per deel M. 10, geb. M. 12).

Zij, die zich bezighouden met de bestudeering van het corpus der biographieën van de Romeinsche keizers, de zoogenaamde Historia Augusta, hebben reden tot groote tevredenheid over de resultaten, die in de laatste twee jaren bereikt zijn. In de eerste plaats gelukte het Norman Baynes in zijn voortreffelijk werk The Historia Augusta, its date and purpose (Oxford 1926) de redactie, welke voor

ons bewaard is gebleven, te fixeeren op het jaar 362, het midden van het regeeringstijdperk van Julianus. In de tweede plaats is in 1927 de editie van Hohl verschenen, welke aan alle redelijke eischen voldoet. Het is bekend, dat in die verzameling levensbeschrijvingen pleonasmen, ellipsen, parenthesen, constructies **κατὰ σύνεσιν** (vooral van het pron. relat.) voorkomen, die sterk afwijken van het klassiek Latijn. Daaraan is door Baynes' datum een grens gesteld, want degenen, die met A. von Domaszewski durfden gaan tot den tijd van Gregorius van Tours (6e eeuw) hadden een heel ander taalbeeld voor oogen.

Reeds geruimen tijd geleden heeft Hohl — de rapporteur in Bursians Jahresberichte — in het tijdschrift Klio, waarnaar in de Praefatio verwezen wordt, de quaestie der handschriften opgelost. De ware getuige voor de overlevering is de Palatinus 899, welke een heele rij afstammelingen heeft, waarvan de Bambergensis de oudste is. Daarnaast bestaat de Σ-klasse, die zelfstandige waarde heeft: in deze komen heele en halve zinnen, ook woordvormen voor, welke noch P, noch de codices derivati kennen. Miss Susan Helen Ballow (The manuscript tradition of the Hist. Aug. 1914) heeft te vergeefs getracht Hohl's bewijzen te weerleggen. Aangezien de uitgave van Peter de Σ-familie geheel ter zijde laat en den Bambergensis den voorrang toekent, berust zij op een onjuiste basis. Men kan Hohl niet dankbaar genoeg zijn voor de reizen, welke hij ondernomen heeft, ook voor de moeite en kosten, die hij zich getroostte om het rijke materiaal der handschriften, dat hij ons biedt, bijeen te krijgen.

Het karakter van de nieuwe uitgave is gematigd conservatief, dus wil Hohl niets weten van de talrijke „Einschiebsel", of „unorganische Bestandteile" en „glossemata" door den radicalen philoloog Pichlmayr „ontdekt" in de Levens van Alexander Severus (40, 2), van de beide Gallieni (17 § 1—2 en 21,8) enz. Daarentegen neemt hij verstandige voorstellen tot tekstverbetering op, of vermeldt ze; wij, Nederlanders, hebben in dezen niet te klagen. Tevens bevat de apparatus criticus verwijzingen naar de grammatica's van Schmalz en Kühner-Stegmann en naar den Thesaurus L. L. Soms heeft een bijzonder gebruik van een woord een toelichting noodzakelijk gemaakt, bijv. dat *tueri* door juristen vaak passief is gebruikt (Hadrian. 5, 3). Vaker wordt een ouder historicus ter vergelijking aangehaald o. a. Cassius Dio (M. Ant. Phil. 19, 8), Herodianus (Max. et Balb. 12, 2), soms een tijdgenoot n.l. Eutropius (M. Ant. Phil. 22, 1) en Aurelius Victor (Alex. Sev. 1, 2). Voorts vestigt Hohl de aandacht op artikels of werken van moderne geschiedvorschers, welke op eenig punt van den tekst licht werpen: nadere opheldering omtrent Marc. Ant. Phil. 22, 9 geeft v. Premerstein in Klio XII Zur Geschichte des Kaisers Marcus, p. 173, omtrent Aurelian. 45, 1 Rostovtzeff, The social and economic history of the Roman empire p. 611 en 618. Al te karig is Hohl met het opnoemen van de navolgingen; wel herinnert hij den lezer bij M. Ant. Phil. 27, 7 *florere civitates, si aut philosophi imperarent aut imperantes philosopharentur* aan Plato de rep. V, p. 473 Ch, maar verzuimt te zeggen, dat de vergelijking van Antoninus Pius (13, 4) met Numa ontleend is aan Fronto (Princip. Hist., Naber p. 206). Vooral heb ik mij verbaasd over het zwijgen van Hohl over de belangrijke discussie, die er gevoerd is in de Neue Jahrb., Rheinisches Mus. enz. aangaande het gedichtje door Hadrianus op zijn sterfbed gereciteerd (*animula vagula blandula*), hetwelk door sommigen voor onecht gehouden wordt, niettegenstaande het een door en door archaïstischen stempel draagt. De deminutiva wijzen toch in de richting van het oud-Latijn, waarmee de genoemde keizer zoo dweepte (men vergelijke ook *animula* met Marc. Aur. **εἰς ἑαυτόν** 4,41 **φυχάριον**).

Voor uitvoerige tekstcritiek is hier geen plaats, opgemerkt zij, dat Hohl voorzichtig ook met het opnemen van zijn eigen conjecturen is te werk gegaan. Bijzonder goed geslaagd is Hadrian. 14, 11 (in de karakteristiek) *tenax liberalis, simulator* <*dissimulator*>, *saevus clemens*. Uitnemend heeft hij uit Σ het woord *procer* opgediept Maxim. 2, 1, waar in den Palatinus *pro certe* staat. Daarentegen houd ik vast aan mijn gissing Avid. Cass. 13, 2, waar ik voor het woord *clemens*, dat herhaald is, *prudens* las. Hohl schrapte een heelen zin, hetgeen natuurlijk de gemakkelijkste methode is.

Mijn oordeel kort samengevat is, dat Hohl wetenschappelijk werk geleverd heeft van uitnemende qualiteit.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Kharoṣṭhī Inscriptions discovered by **Sir Aurel Stein** in Chinese Turkestan. Part II. **Text of Inscriptions** discovered at the Niya, Endere, and Lou-lan Sites 1906-7. Transcribed and edited by **A. M. Boyer, E. J. Rapson** and **E. Senart**: published under the authority of His Majesty's Secretary of State for India in Council. Oxford, at the Clarendon Press. 1927.

Aangezien wij het eerste deel dezer belangrijke publicatie (in 1920 verschenen) reeds met eenige uitvoerigheid in dit tijdschrift [1]) hebben aangekondigd, zal het voldoende zijn thans met een enkel woord de aandacht te vestigen op het onlangs verschenen tweede deel der documenten in Kharoṣṭhī, door Sir Aurel Stein gedurende zijn tweede onderzoekingsreis in Chineesch Turkestan ontdekt. Dit deel bevat de transcripties van niet minder dan 280 inschriften op houten tabletten, waarvan eenige exemplaren op uitstekende wijze zijn gereproduceerd in de zes platen die aan het werk zijn toegevoegd. Over den inhoud dezer documenten en over hun beteekenis voor de cultuurgeschiedenis van Centraal Azië zal men pas ten volle kunnen oordeelen, wanneer zij ook in vertaling zijn gepubliceerd. De collectie bevat slechts een enkel stuk in het Sanskrit, en wel in vrij gebrekkig Sanskrit, bestaande uit een viertal zedekundige spreuken in verschillende metra, waarop al eenige jaren geleden de aandacht is gevestigd (Journal asiatique, 11e série, XII, 1918, pp. 319—327). Wie eenige ondervinding heeft van de groote moeilijkheid, aan de ontcijfering van Kharoṣṭhī-inscripties verbonden, zal beseffen welk een ontzaglijke arbeid aan deze uitgave ten grondslag ligt en hoe grooten dank wij schuldig zijn aan de drie geleerden, wier namen op het titelblad worden genoemd.

Leiden. J. Ph. Vogel.

'Abd el-Ḥaqq el-Bâdisî, El-Maqṣad (Vies des saints du Rif). Traduction annotée de **G. S. Colin.** (Archives Marocaines, vol. XXVI). Paris, Champion. 1926.

Dit werkje is bestemd om de herinnering te bewaren van 48 heilige mannen, die in de 12de en 13de eeuw n. C. in het Rîf (hier aanduidende de kuststreek tusschen Ceuta

[1]) Zie Museum, Juli 1921.

en Tlemsen) van Marokko door hunne wonderdaden getuigden van de hooge gunst, waarin zij bij Allah stonden. De auteur, wiens vader een van die 48 vrienden Gods (No. 37) was, wilde hiermee een aanvulling en voortzetting leveren van het 91 jaren te voren (in 1220—21) geschreven boek Tašawwuf van et-Tâdilî. Met dit en nog een paar andere werken vormt de Maqṣad eene hoofdbron voor onze kennis van het godsdienstig leven der Marokkanen sedert mystiek en heiligenvereering ook in dit westelijkste deel van den Islam ingang gevonden hadden.

'Abd el-Ḥaqq laat aan de beschrijving der mirakelen zijner helden twee inleidende hoofdstukken voorafgaan. Het eerste moet den lezer vertrouwd maken met aard en omvang der begrippen heiligheid en mystiek. Het tweede stelt zich ten doel, het werkelijk bestaan van el-Chaḍir, den onsterfelijken heilige, wien te ontmoeten het voorrecht is van de weinigen, die zich sommige zijner deugden eigen gemaakt hebben, boven redelijken twijfel te verheffen. De heer Colin heeft die inleidingen, die zich niet onderscheiden van hetgeen men elders over de daarin behandelde onderwerpen aantreft, ter zijde gelaten en alleen de 48 paragrafen vertaald, waarin de locale heiligen verheerlijkt worden.

Van achttien dezer walî's heeft men kunnen constateeren, dat zij tot den huidigen dag tot de door de Marokkaansche moslims vereerde middelaars tusschen God en de menschen behooren; van nogmaals achttien wordt het waarschijnlijk geacht, dat nadere bekendheid met de streken, waar zij begraven zijn, hetzelfde zal aantoonen; het overblijvende dozijn schijnt in de verwoesting of transformatie der plaatsen, waar zij hun leven eindigden, te zijn medegesleept. Voor de geschiedenis van den localen Islam is deze legendenverzameling dus wel zeer belangrijk. Zij omvat chronologisch ongeveer den geheelen bloeitijd van mystiek en heiligen in Marokko, die begon met het optreden, in 1182, van een evenals de schrijver van den Maqṣad, uit Bâdis afkomstigen leerling van den Spaanschen mysticus Abû Madjan, om in de eerste helft der 14de eeuw te eindigen.

Aan latere religieuze bewegingen in Marokko heeft het Rîf blijkbaar geen deel genomen.

Hetgeen de auteur van den Maqṣad ons — deels uit persoonlijke ervaring, meerendeels uit mondelinge overlevering, nooit uit geschreven bronnen — omtrent de geestelijke reuzen van het Rîf mededeelt, imponeert ons noch door wijsgeerige diepzinnigheid noch door verheven ethiek; zij vertegenwoordigen in den regel de asketische, wereldverzakende zijde der mystiek en hunne meditatie komt hoofdzakelijk op verachting van al het vergankelijke neer. Natuurlijk nemen zij getrouw alle voorschriften van den Islam in acht, maar den tijd, dien gewone menschen gebruiken om hun lot in dit aardsche leven te verbeteren, besteden zij aan onverplichte godsdienstoefeningen en onafgebroken verheerlijking van Allah. Allah verleent hun daarvoor verschillende charismata: zij wandelen over het water, vliegen door de lucht, leven zonder spijs of drank, genezen zieken en roepen dooden in het leven terug, de wilde dieren stellen zich in hun dienst, zij kunnen hunne gedaante verwisselen, wie hen minachten of hun raad in den wind slaan, worden vaak door rampen of door een plotselingen dood getroffen. Kennis van voor alle anderen verborgen dingen wordt hun door God geschonken, en zij weten bij inspiratie, wie hunne bezoekers zijn, van waar zij komen, wat zij voornemens zijn te doen, hoe hunne geestelijke houding ten opzichte van de heiligenwonderen is. Zij verbergen uit bescheidenheid al die schitterende gaven voor hunne medemenschen; een enkele gaat zelfs zoo ver van zich in het gewaad van een struikroover te steken om bewondering te ontgaan. Huns ondanks komt echter hunne grootheid vroeg of laat aan den dag. Al deze verhalen, welker naïviteit niets te wenschen overlaat, schijnen tot doel te hebben, hoorders of lezers aan te sporen, het schitterende voorbeeld van deze godsmannen van verre na te volgen of, indien dit te moeilijk valt, door hen te vereeren iets van hunne *baraka* (mysterieuzen zegen) op zich te doen afstralen.

De heer Colin heeft zijne, blijkbaar met veel zorg vervaardigde vertaling door bijvoeging van 537 van veel zaakkennis getuigende aanteekeningen ook voor niet in alle geheimen van de geestelijke atmosfeer der Moslims ingewijden begrijpelijk gemaakt. Vaak bevatten die noten ook voor den oriëntalist gewenschte ophelderingen. Drie indices vergemakkelijken het gebruik van dit werk voor studie-doeleinden.

Bladz. 181, reg. 7 v. o. moet *muġâlaṭa* gelezen worden. Noot 153: *ṭâ'ifija* kan niets met *ṭawâf* te maken hebben, en er zijn ook geene sandalen bij den omgang om de Ka'bah in gebruik. Noot 184: de beroemde reiziger heette Ibn Baṭṭûṭa. Noot 185: in de terminologie betreffende de categorieën der menschelijke handelingen kan *mandûb* niet tegenover *sunna* staan, maar zijn beide woorden synoniem. Noot 200: de termen *qabḍ* en *basṭ* worden door de mystici anders verklaard dan hier geschiedt. Noot 440 past niet bij de verwijzing.

Wij zijn den heer Colin voor zijne bewerking dank verschuldigd.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Het „Wilhelmus van Nassouwe", met verklaring en historische toelichting door **Dr. P. Leendertz Jr.** Zutphen, Thieme. 1925. (Pr. *f* 2.75, geb. *f* 3.75).

Dr. Leendertz heeft een boek willen geven dat den Nederlander de beteekenis van het Wilhelmuslied opnieuw nader zou leeren, dat daarbij vooral door historische en taalkundige toelichting zou verklaren wat in den tekst niet meer algemeen begrepen en gewaardeerd kan worden. Het is niet te verwonderen dat zijn werkje dankbaar is ontvangen, daar er op deze wijze en met dit doel over ons zoo buitengewoon gewichtige volkslied sinds lang niet was geschreven en de auteur een geleerde van erkenden naam en een prettig docent is. De belangrijke studies van Enschedé, verborgen in de afleveringen van „Oud-Holland" en andere tijdschriften, en van Van Duyse in zijn „Oude Nederl. lied" (in afzonderlijke uitgave laatstelijk door mij eenigszins bijgewerkt 1923) geven hun historische inlichtingen, vooral ook over de melodie, in een vorm die het groote publiek niet bereikt. Wij twijfelen niet of Dr. Leendertz is in dit opzicht beter geslaagd. Hij geeft den tekst en een doorloopende verklaring bestemd voor hen, die met de oudere taal weinig bekend zijn, maar tevens commentaar op inhoud en bedoeling, en voorts verschillende hoofdstukjes o.a. over de melodie, de dateering, den dichter, de latere geschiedenis van het lied, ten slotte als bijlagen den tekst volgens Valerius, de duitsche en fransche vertalingen en de parodie (waarover sedert nog te vergelijken is hetgeen L. C. Michels meedeelt Tijdschr. Ned. Lett. 46, blz. 226v.).

Enkele opmerkingen mogen hier voorloopig een plaats vinden. De bewonderenswaardige beginstrofe heeft steeds de meeste commentaren uitgelokt; zij is lapidair en monumentaal. Dr. Leendertz heeft aan deze 8 regels van de 120 wederom zijn volle aandacht geschonken; toch vrees ik dat ook hem een element ontgaan is, waardoor de vorm en de bedoeling dier eerste strofe beter verklaarbaar wordt: de vorstelijke persoon van den Prins stelt er inderdaad zichzelf voor met zijn voornaamste titels. „Het zal echter moeilijk zijn" (aldus Dr. L. op blz. 18) „een tweede voorbeeld te vinden van een oud lied, waarin iemand begint met zich voor te stellen. Een eigenaardigheid van de volkspoëzie is juist, dat men dadelijk zonder eenige inleiding, midden in de handeling of de voorstelling geplaatst wordt." De juistheid van deze laatste bewering in haar algemeenheid nu daargelaten, en overigens ook afziende van een definitie van het volkslied (is het Wilhelmus dat wel, als het gelijk Dr. L. wil door een theoloog en dichter van adellijken huize, waarschijnlijk Marnix, vervaardigd moet zijn ?) — vast staat, dat, hetgeen Dr. L. zoo moeilijk acht, heelemaal niet moeilijk is. Liederen op vorsten die, geheel of gedeeltelijk in acrostichon, den naam en de titels van den bezongene weergeven en parafrazeeren of ook deze dadelijk in den aanhef opsommen, vormen in de 16e eeuw een heele groep; daaronder zijn er ook ettelijke die geheel in ikvorm zijn gesteld en dan ook wel aan den vorst zelf werden toegeschreven. Het meest verspreide van deze zal wel dat van Karel V zijn geweest, met den aanhef: „Kain gewalt uf diser erd bleibt fest", waarvan b.v. de 11e strofe begint: „*Merer des reichs* biss an mein tod, so war als got, wil ich stets sein und bleiben" (v. Liliencron, Hist. volksl. No. 532). Het is hier niet de plaats om in bijzonderheden meer dergelijke liederen te vergelijken; ik hoop dit elders nader uit te werken. Lofspraak en apologie vormen er gewoonlijk den inhoud van: ook klachten en berouw, al of niet als parodie, komen erbij voor (vgl. het latere lied op Maximilianus de Bossu). Ons Wilhelmus staat op een zeer hoog plan in vergelijking tot zijn oudere voorgangers. De vorm was duitsche renaissance, nauw verwant aan den stijl van Luther, maar in haar hoofsche karakter nog meer aan de houtsnede van Dürer. Deze vorm heeft in ons Wilhelmus de zware spanning van ware doorleefdheid gevonden, die een dichtvorm tot wereldliteratuur maakt. Juist daarom is het letterkundig historische begrip van een dergelijke verwantschap verhelderend en onmisbaar. Ook voor de ongelukkige kwestie over het auteurschap. Niet de eerste de beste kinkel heeft dit gedicht als rederijkerswerkje geknutseld (zooals ongeveer Dr. L. mij wil laten gezegd hebben), maar een man die de bestaande dichtvormen kende, die de door den Prins voorgestane en bekend gemaakte gedachten deelde en die, dit laatste vooral, in het oogenblik der beklemming de poëzie vond. Kracht en klaarheid kenmerken deze poëzie, niet geletterde verfijning en geleerdheid. Aan de definitie edelman-dichter-theoloog kan ik voorshands niet veel waarde hechten en de geesten van Beza en zoo men wil van Rabelais, die in Marnix leefden, staan ver af van Luther en Dürer. Die laatsten bestonden in de 16e eeuw ook in de Nederlanden, maar zij hebben het spoedig afgelegd tegen Ronsard en de Italianen. Dit levert natuurlijk geen strikt bewijs, dat Marnix de dichter niet zou kunnen zijn, maar innerlijke gronden voor de toeschrijving zie ik niet. Ter voorkoming van mogelijke misverstanden voeg ik hier aan toe, dat er geen sprake van is dat het hoogduitsche Wilhelmus het oorspronkelijke zou kunnen zijn, zooals ook wel eens is beweerd.

Zoo is de beginstrofe van het Wilhelmus in de eerste plaats een opsomming der titels van den Prins, doch zonder vleierij, en met scherp gevoel voor de verhoudingen, zoo gekozen, dat er de waardigheid en de rechten uit blijken van den vorst, die zich als verdediger der Nederlanders opwerpt. Hij is een Duitsch rijksvorst en regeerend prins van Oranje, een trouw vaderlander (niet een door den heerscher met groot gezag bekleede vreemdeling), echter geen rebel tegen de gestelde macht van den koning van Spanje. De vertaling van Dr. Leendertz wil uit deze versregels paarsgewijs een beteekenis halen, die, al is zij op zichzelf niet onjuist, toch niet verklaart waarom juist dat daar zoo voorop moest staan. De bijgedachte aan den karolingischen Willem van Oranje lijkt mij gezocht; uit vers 6 moet men m.i. niet te veel bijzondere bedoeling willen lezen. En de verklaring van het „Duitsche bloed" kan mij geheel niet bevredigen. Als de Prins niet te Dillenburg, maar te Breda of te Brussel geboren was, zou hij toch evengoed een Nassau, evengoed een rijksvorst geweest zijn en ook dan zou duitsch nog niet hebben beteekent nederlandsch zonder meer. Ware de Prins echter een Chalons van geboorte geweest, dan zou het beroep op „duitsch bloed" inderdaad een bedoeling hebben gehad, waarvoor wij een verklaring en rechtvaardiging zouden moeten zoeken op de wijze zooals Dr. Leendertz en anderen voor hem deden. De gedachte aan de oostelijke landsgrens, die Maurits en Frederik Hendrik trokken, of aan het Rijk dat Bismarck vormde, mogen ons niet beletten te begrijpen, dat duitsch in de 16e eeuw nog een begrip is, waarin de tegenstelling van inheemsch en eigen tegenover vreemd, als waalsch, fransch, spaansch wordt uitgedrukt, zonder dat de verdeeling naar nederlandsch en hoog- of rijksduitsch daarbij dadelijk op den voorgrond behoeft te komen. Dr. Leendertz heeft zich een gelegenheid laten ontgaan om deze noodelooze verwarring uit de wereld te helpen.

Rotterdam. F. Kossmann.

A. Carnoy, Origine des Noms de Lieux des environs de Bruxelles. Bruxelles, A. Bieleveld. (1927). (Pr. fr. 28.—).

Ziehier een boek, op sommige punten herinnerende aan, maar toch geenszins gelijk te stellen of te vergelijken met de zeker niet onnutte en niet gansch onvermakelijke boekjes met historische verklaringen der straatnamen van stad of dorp, noch met onze min of meer romantisch-archaeologische zeven- en achttiendeeuwsche Arcadia's, noch ook met werken als de Wandelingen door Nederland van Craandijk en Schipperus. Immers hier is een modern geschoold linguist aan het woord, hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde aan de universiteit zijner geboortestad Leuven, goed kenner van land en volk, geschiedenis en oudheden, vooral van beide volkstalen zijner geboortestreek, doch wiens oog in de studeerkamer gelukkig niet blind is geworden voor de liefelijke, schilderachtige schoonheid van het Brabantsche landschap, die ook den slechts even voorbijsporenden reiziger treft en bekoort. En deze man behandelt als geoefend taalkundige, uit historisch-geographisch oogpunt en naar wetenschappelijk-linguistische methode, de meerendeels

zeer oude plaatsnamen van dat gewest, tracht ze in hun oorspronkelijken vorm te herstellen, ten einde daaruit de oude aardrijkskundige gesteltenis en de geschiedenis der achtereenvolgende nederzettingen (de „besiedelung") af te leiden en ons voor oogen te stellen. Vrucht van wetenschappelijk taalkundig onderzoek, in helderen stijl, en in fraaien druk voorgediend.

Na een paar inleidende hoofdstukken over het belang der plaatsnamen, de aan hunne verklaring klevende bezwaren, en de (achtereenvolgens Keltische, Romaansche en Germaansche) taal dier Belgische plaatsnamen, bespreekt hij eerst in het algemeen de namen der voornaamste gewesten en streken van België, daarna die van Brussel en zijne voorsteden. Vervolgens voert hij ons, als ervaren en kundige gids, mede op wandelingen langs de rivieren en beken (Zenne, Dijle, Dender enz.), door de dalen, over de heuvels, in de geringe overblijfselen der geweldige wouden, die eenmaal het midden van België bedekt hebben, op de Kempische heide, in het Payottenland en Klein-Brabant, en verklaart ons, al wandelende, de namen van al de plaatsen, waar wij langs komen. En hij besluit met een algemeen overzicht der uitkomsten van zijn onderzoek, eenige methodologische beschouwingen over eischen en bezwaren der toponymie, een betoog van het belang der locale toponymieën van hedendaagsche gemeenten, en raadgevingen en waarschuwingen aan liefhebbers, die dit nuttige werk willen aanvatten.

Steunende op een zeer rijken voorraad, reeds vroeger door anderen, historici en archivarissen, verzamelde en uitgegeven bouwstoffen (oudere naamsvormen), ook uit de 8ste tot 12de eeuw — waarbij telkens weer blijkt, hoe veel ouder de „cultuur" (in stoffelijken en in geestelijken zin) in Zuid-Nederland is dan ten onzent —, en steeds rekening houdende met de hem uit eigen aanschouwing bekende aardrijkskundige gesteldheid der besproken plaatsen, strooit de schrijver, gewapend met eene omvangrijke en degelijke kennis der Germaansche, Romaansche, Keltische en andere Indogermaansche talen, handvollen etymologische verklaringen van plaatsnamen uit; scherpzinnig in het, op grond van oudere historische gegevens of anders naar analogie, in oorspronkelijken vorm herstellen, vindingrijk in het ontraadselen der door afslijting, overneming, volksetymologische reïnterpretatie enz. tot onherkenbaar wordens toe veranderde, oogenschijnlijk alle verklaring tartende namen. Ook van menigen soortnaam wordt terloops een andere verklaring gegeven dan die bij Van Wijk of Vercoullie te vinden is (als b. v. van *heester* 62, *polder* 53). Dat er onder al die grootendeels gegiste etymologieën vele zijn, waarbij het potlood een streepje, een vraagteeken, een enkele maal ook een uitroepteeken zet, is niet onnatuurlijk. Inderdaad, zelden of nooit (als b. v. blz. 162) blijft de heer Carnoy voor een hindernis „staan"; hij weet haast altijd een uitweg, met een soms stouten sprong, waarbij, al worden de „klankwetten" in het algemeen, zooals van hem niet anders te verwachten is, behoorlijk in acht genomen, hetzij de oorspronkelijke vorm of de eigenlijke beteekenis toch het hoofd twijfelend doet schudden. Doch het spreekt vanzelf, dat een man als Prof. Carnoy altoos zéér verre blijft van of liever boven de oude, op den klank of alleen op een of andere oude overlevering afgaande naamsverklaringen der dilettanten, die, sedert Goropius Becanus, Scrieckius en cons. tot den huidigen dag, in België, evenals hier te lande en overal elders, juist op dit gebied, verlokkelijk door de gewaande historische perspectieven, maar ook vol taal-, geschied- en aardrijkskundige voetangels en klemmen, zoo genoeglijk gegrasduind hebben; aan welke voorgangers C. voor het overige telkens, denkelijk mede tot vermaak, doch ook ter waarschuwing van het „leekedietˮ, door zijn gewag meer eer bewijst dan zij, in het oog van deskundigen, thans nog verdienen. Mede ter wille dier lezers, mede- of nawandelaars, zal hij ook de topographische volgorde verkozen hebben boven eene zuiver linguïstische rangschikking naar de „uitgangen"; hetgeen vele herhalingen en verwijzingen noodzakelijk heeft gemaakt, al komt ook een lijst dezer uitgangen, met verwijzingen, eenigermate tegemoet aan het verlangen van den taalkundigen toponymist om de met die uitgangen gevormde woorden bijeen te vinden of te zamelen.

Natuurlijk is het taalkundig belang dezer toponymische onderzoekingen vooral gelegen in de talrijke romaniseeringen, uit ouderen tijd, van Germaansche plaatsnamen, die soms met alle klankwetten schijnen te spotten (zie b. v. blz. 79, 183): gevolg van het aan elkaar grenzen, op elkaar stooten van twee volken en talen. Want ook in het zuidelijke, naar de volkstaal sinds vele eeuwen Waalsche, zuidelijke deel van Brabant blijken de plaatsnamen toch nog voor bijna 50 % Dietsch (blz. 36, 79). Daarnaast staan de meest jongere verfranschingen der plaatsnamen benoorden de hedendaagsche, in hoofdzaak sedert de 13de eeuw ongewijzigde taalgrens, in den mond der hedendaagsche verfranschte Brusselaars en Brabanders van hoogeren en middelbaren stand.

Den Noordnederlander (die uit dit boek, zoowel wat de bijzondere plaatsnamen als wat de algemeene besluiten betreft, veel kan leeren) treffen hier toch twee dingen. Vooreerst dat de heer C., hoewel onze „Nomina geographica Neerlandica" kennende en meermalen aanhalende, en ook wel eens daarbuiten Noordnederlandsche plaatsnamen ter staving of vergelijking noemende, toch vaak te weinig bekend blijkt met deze namen, die menigmaal een gewenschten steun aan een gissing hadden kunnen geven (ook wel eens ze als onhoudbaar doen achterhouden); soms is hier de naaste hulp voorbijgezien, een nabijzijnd helder licht voor een verderaf schemerend verwaarloosd.

En ten tweede: even heuglijk als het voor ons is, dat deze schrijver, naar zijn geslachtsnaam [1]) te oordeelen althans van vaderszijde een geboren Waal, blijkens meer dan één in goed Nederlandsch geschreven opstel in de Verslagen der Vlaamsche Academie (waarvan hij ook lid is) zeer goed Nederlandsch heeft leeren schrijven (en ook, zooals ik bij ervaring weet, vloeiend spreken), even bedroevend is het toch eigenlijk dat hij, hoewel geenszins anti-Nederlandsch gezind, dit werkje, ten behoeve en gerieve der naaste belangstellenden, de beschaafde in- en omwoners van Brussel, in het Fransch heeft geschreven, wel heeft *moeten* schrijven. Verklaarbaar, en verstandig: zeker. Maar met dat al blijft de ***Fransche*** verklaring van al deze meerendeels Nederlandsche (zij het ook vroeger of later verfranschte) plaatsnamen voor mij althans iets onnatuurlijks, ja bijna stuitends. Bovendien zal, vrees ik, het onophoude-

[1]) **In oorsprong ook een plaatsnaam, en als zoodanig ook hier (29) verklaard: < *carpinetum*, haagbeukenbosch.**

ijk gewag van tal van min algemeen bekende namen van planten, boomen, dieren, delfstoffen, grondsoorten enz., in de plaatsnamen verscholen, voor menigen Hollander, ook al „rammelt” hem wat meer dan Bredero's „kints-schoolfrans in 't hooft”, de lezing en het volle, althans snelle begrip bemoeilijken. Ik althans erken nederig, meer dan eens, als een schooljongen, een dier vele namen in een woordenboek opgezocht te hebben.

Voor bijzondere op- en aanmerkingen en aanvullingen is hier geen plaats. Een uitvoerige index — waarin de beteekenis van het cursief drukken van vele namen niet zonder uitlegging aanstonds duidelijk is — en een kaart vergemakkelijken het gebruik en verhoogen de waarde van dit door inhoud en vorm aantrekkelijke boek.

Al lezende heb ik, helaas, nogal wat drukfouten opgemerkt; hetgeen in een boek, wemelend van namen, ietwat huiverig maakt, ook al vond ik ze vooral (alleen ?) in Nederlandsche auteursnamen en titels (zoo b. v. herhaaldelijk *Verweys*). En dat de wanspelling *Vercouillie*, in Noord-Nederland nu, na lang misbruik, wel verdwenen, in Zuid-Nederland (en in 's mans jubeljaar) weer moest opduiken is toch wel eigenaardig!

Oestgeest. J. W. Muller.

J. Gombert, Eilhart von Oberg und Gottfried von Strassburg. Beitrag zur Tristanforschung. Rotterdam, Nijgh en van Ditmar's Uitg.-Mij. 1927. (Amsterdamsche diss.).

Sedert Franz Lichtenstein's uitgave van Eilhart's Tristrant in 1877 geldt het vrijwel als uitgemaakt, dat Godfried van Straatsburg in zijn Tristan, geschreven in het eerste decennium van de 13de eeuw, op een aantal plaatsen gebruik heeft gemaakt van motieven en zelfs van rijmen en zinswendingen, die voorkomen in den Tristrant, dien Eilhart van Oberg een 40 jaar vroeger naar een Fransch model bewerkte. Gombert's studie is een doorloopend betoog, dat deze opvatting niet juist is: de overeenstemmingen tusschen Godfried's Tristan en Eilhart's Tristrant zijn in hoofdzaak ontstaan, doordat latere bewerkers van den Tristrant geput hebben uit den Tristan van Godfried. In enkele gevallen ligt de oorzaak ergens anders, maar ook dan is Godfried onafhankelijk van Eilhart.

Godfried noemt in zijn werk nergens Eilhart of den Tristrant. Merkwaardigerwijze vermeldt ook geen andere Middeleeuwsche dichter Eilhart of zijn werk. Godfried geeft aan het begin van zijn Tristan aan, dat hij verhaalt volgens Thomas van Britanje, dus volgens den Anglonormandischen dichter Thomas, wiens Tristan voor hoofsche kringen in Engeland, vermoedelijk wel voor het Engelsche hof met Eleonore van Poitou, bestemd was. Het doel van ieder onderzoek zou dus telkens in de eerste plaats moeten zijn, na te gaan, of Godfried bij de met Eilhart overeenstemmende plaatsen uit Thomas' werk kon hebben geput. Maar hier stuit het onderzoek op bijzondere moeilijkheden. Van Thomas' fragmentarisch bewaard gebleven gedicht kunnen slechts 142 versregels met ongeveer 250 van de bijna 20.000 van Godfried's Tristan vergeleken worden. De onderzoeker kan voor al het overige slechts te rade gaan met enkele in waarde en inhoud ver uiteenloopende reproducties van en naar Thomas' Tristan. Nu heeft wel een kwarteeuw geleden Joseph Bédier met meesterhand het werk van Thomas voor zoover het doenlijk was substantieel gereconstrueerd en het materiaal waaruit hij moest opbouwen naar de waarde ervan onderzocht. Wel hebben andere geleerden, vooral Piquet, zich speciaal met Godfried en zijn bronnen beziggehouden. Maar ze hebben bij bepaalde Eilhartplaatsen geen overeenstemming tusschen Godfried en Thomas ontdekt en dus, omdat rijm en woordgebruik er op schenen te wijzen, Godfried voor afhankelijk van den ouderen Eilhart gehouden. Op den anderen kant geeft de Tristrantoverlevering aanleiding tot die opvatting. Geen afschrift van Eilhart's oorspronkelijk werk of van zijn Fransch model is tot nu toe gevonden. Van drie bewerkingen, die vóór of omstreeks 1200 opgeteekend werden, dus vóór Godfried's Tristan, bestaan alleen bescheiden fragmenten, die buitendien zelfs een enkelen keer een overeenstemming met Godfried bieden, die niet bij Thomas te vinden is. Andere bewerkingen worden gerekend nog te zijn tot stand gekomen in de eerste helft van de 13de eeuw, maar men kent ze slechts uit van elkaar afwijkende hss. der 15de eeuw, uit een prozabewerking, die voor de eerste maal in 1484 gedrukt werd, en uit een vertaling in het Tsjechisch, waarvan het eerste gedeelte nog voor 1250 geplaatst wordt. Het is dus uiterst moeilijk, telkens met absolute zekerheid vast te stellen, wat en hoe alles in den oorspronkelijken Tristrant heeft gestaan. Franz Lichtenstein waagde zich in 1877 aan een publicatie van een critischen tekst, niet van den oorspronkelijken Tristrant, maar van een bewerking, waarvoor hij als basis een in Dresden bewaard hs. van 1433 koos, met varianten hoofdzakelijk uit een hs. uit Heidelberg van ongeveer denzelfden tijd. Deze door Lichtenstein geboden tekst is met het verhaal in proza, dat overigens naar een vroeg en goed hs. moet zijn bewerkt, en met de Tsjechische vertaling het materiaal geworden, op grond waarvan men tot de afhankelijkheid van Godfried concludeerde, zoodra er overeenstemming bestond tusschen zijn werk en den Tristrant, ofschoon men wel reeds tot het inzicht was gekomen, dat bijv. in het prozaverhaal directe ontleeningen uit Godfried voorkwamen.

Gombert heeft zich nogmaals verdiept in het geheele materiaal der overlevering. En wat niet minder noodig was, hij heeft nagegaan, hoe de verschillende onderzoekers vóór hem tot hunne gevolgtrekkingen zijn gekomen. Door zorgvuldige vergelijking kan hij aantoonen dat Godfried herhaaldelijk bij Thomas moet hebben gevonden, wat men meende, dat hij aan Eilhart ontleend had. Een onderzoek naar stijl, samenhang, rijm in de overeenkomstige plaatsen der Eilhart-bewerkingen versterkt van de andere zijde de overtuiging, dat deze zich naar het beroemde werk van Godfried gericht hebben en niet omgekeerd.

Voor een lastige beslissing stond Gombert, zoodra niet uit te maken was, wat Thomas oorspronkelijk gegeven heeft, of wanneer bij Thomas een andere voorstelling van een feit voorkomt dan bij Godfried en dan buitendien nog Eilhart en Godfried overeenstemmen, ja, zelfs in hun gemeenschappelijkheid tegenover de geheele Tristanoverlevering staan. Zulk een geval doet zich voor in de kwestie, wie aan het toekomstige liefdespaar op de zeereis van Ierland naar Cornwall den minnedrank aanbiedt, en wat daarmee verder samenhangt. Er is wel niet aan te twijfelen, dat Thomas in overeenstemming met de gewone voorstelling Brangäne, de vertrouwde begeleidster van Isold, den drank liet overhandigen. Godfried en Eilhart laten Brangäne afwezig zijn en een van de

jonge meisjes den drank inschenken en reiken. Hier in dit speciale geval heeft Gombert met groote scherpzinnigheid door tegenoverstelling en analyse der plaatsen bij Godfried en de Eilhartbewerkingen het m.i. overtuigend bewijs weten te leveren, dat aan Godfried de prioriteit toekomt. In een geval echter, waarin Marke met den dwerg in de takken van den olijfboom het gesprek der beiden beluistert, kan Gombert, zooals hij zelf aangeeft, niet tot een strict bewijs komen. Maar toch wijst een min of meer uitvoerige beschouwing in dit en andere sporadische gevallen er op, dat ze voor een afhankelijkheid van Godfried niets kunnen beslissen.

Op andere kwesties, die Gombert ter sprake brengt, kan ik hier niet ingaan. Alleen een vermoeden van Gombert mag hier vermeld worden betreffende de vraag, of wel een Eilhart van Oberg de dichter van den Tristrant was. Daar de Eilhart van Oberg voorkomende in oorkonden van 1189—1207 niet goed te verbinden is met den tijd van omstreeks 1170, waarin de Tristrant moet zijn ontstaan, vermoedt Gombert, dat de latere Eilhart van Oberg, die bekend is uit een oorkonde van tusschen 1209 en 1227, den Tristrant omstreeks 1220, in ieder geval na Godfried's Tristan, bewerkt heeft, en dat deze bewerking sindsdien met zijn naam verbonden werd. De naam van den oorspronkelijken dichter moet dan reeds vroeg vergeten zijn geweest. Deze oplossing, hoe interessant op zichzelf en hoe verdedigbaar door analoge gevallen, houdt er geen rekening mee, dat het oorkondenmateriaal zeer onvolledig bewaard kan zijn gebleven en dat alles, wat we van de Obergs weten, zich beperkt tot deze weinige oorkonden.

De studie van Gombert getuigt van beheersching van de stof, van scherpzinnigheid in combinatie en verklaring, van gezonde methode. Dat men bij enkele punten in waardeering en argumentatie van verschillend gevoelen is, ligt voor de hand, de aard van zulk onderzoek leidt er toe. Maar het resultaat van Gombert's betoog — of veeleer betoogen, want ieder punt verlangde een bijzondere behandeling — als geheel zal men moeten aanvaarden. De opvatting van een invloed van den Tristrant op Godfried's Tristan is niet meer te handhaven. Het Tristanonderzoek zal voortaan met dit resultaat rekening dienen te houden.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

U. Kahrstedt, Syrische Territorien in Hellenistischer Zeit. Berlin, Weidmann. 1926. (Pr. ingen. M. 18).

Over de plaats, die de politieke geschiedenis te midden van haar zusters moet innemen, worden historici het gewoonlijk niet makkelijk eens. Bij die geschiedkundigen, die de politieke geschiedenis in het bijzonder tot onderzoekingsterrein hebben gekozen, bestaat veelal de neiging, een bevoorrechte plaats voor dit onderdeel op te eischen, ja, zij wenschen haar als de geschiedenis κατ' ἐξοχήν beschouwd te zien. Dit nu is natuurlijk eenzijdig en onjuist: in het geschiedsbeeld met zijn bonte veelzijdigheid heeft elk gebied zijn deel en er is geen enkele reden om de politieke geschiedenis als een soort eersterangswetenschap te beschouwen, die zich op een hooger niveau zou verheffen dan de rest; als men haar die plaats en functie in het geschiedsbeeld toewijst, die het geraamte in het lichaam vervult, heeft men haar het volle pond gegeven. Nu is trouwens het belang van de politieke geschiedenis lang niet voor alle geschiedsperioden hetzelfde. Als wij ons bepalen tot de oudheid, dan valt hier aanstonds het verschil op tusschen Grieksche en Romeinsche geschiedenis eenerzijds, de geschiedenis van het Hellenisme aan den anderen kant: bij de eersten moet inderdaad de politieke geschiedenis een belangrijke plaats innemen, bij de laatste allerminst, waarbij ik dan minder doel op de politieke phaenomena (bijv. verdient het wezen van de Hellenistische monarchie ten zeerste de belangstelling van den historicus, maar daar betreedt hij dan ook terstond staatsrechtelijk of godsdienst-historisch terrein) dan wel op de ontwikkeling der politieke gebeurtenissen. Men kan zich een voortreffelijk Hellenist denken, die van den Diadochenstrijd niets dan het resultaat, van de politieke geschiedenis van Syrië (ik noem nu maar enkele dingen) slechts eenige hoofdzaken zou weten; een kenner van Grieksche of Romeinsche geschiedenis, die de politieke historie dier volkeren niet grondig zou kennen, zou een contradictio in terminis zijn. Inderdaad ligt de beteekenis van het Hellenisme op heel ander gebied; de kennis van dynasten, oorlogen, grensverschuivingen en dergelijke zaken kan men hier niet eens meer het geraamte van het geschiedsbeeld noemen; een paar brokjes kraakbeen, dat is alles.

Deze en andere wrevelige gedachten kwamen (trouwens niet voor de eerste maal) bij mij op, toen ik mij moeizaam voortsleepte langs de woestijnwegen van Kahrstedt's voortreffelijk boek. Want dit zij met nadruk gezegd: Kahrstedt spreidt in dit boek, waarin hij de grenzen van het rijk der Seleuciden in Syrië in den loop der geschiedenis en de indeeling en „Verwaltung" ervan, welker ontwikkeling dan tot ontbinding van het rijk voert (de machtsontwikkeling van den Joodschen staat sinds de 2e eeuw, de emancipatie der **πόλεις**, etc.), bestudeert, een geleerdheid en scherpzinnigheid ten toon, die den grootsten eerbied afdwingen. Dat neemt echter niet weg, dat voor zijn boek het hierboven staande tot zekere hoogte geldigheid heeft; een deel van zijn detailonderzoek overschrijdt verre de grens van het wetenswaardige, op talrijke bladzijden kan de deerniswaardige lezer door het trommelvuur van namen en bewijsplaatsen geen voet verzetten. Het is mij trouwens opgevallen, dat juist die hoofdstukken, waarin de schrijver het terrein van de politieke geographie eens een oogenblik verlaat en zich op het gebied van de „Verwaltung" (*die Zersetzung des Seleukidenreiches in Syrien*, p. 73 vlg.) of van de godsdienstgeschiedenis (*zum Schisma des Onias*, p. 132 vlg.) begeeft, in belangwekkendheid en leesbaarheid de overige overtreffen.

Intusschen moet ik toegeven, dat, als men zich de moeite getroost het boek door te werken en zijn resultaten op de voortreffelijke kaarten, die eraan zijn toegevoegd, te controleeren, men uit het wanhopig ingewikkeld detailonderzoek toch een goed globaal overzicht krijgt over de politieke geschiedenis van Syrië in Hellenistischen tijd.

Haarlem. J. H. Thiel.

J. Steenstrup, Normandiets Historie under de Syv første Hertuger 911—1066. Avec un Résumé en français. København, Høst & Søn. 1925. (Pr. 20 Kr.).

Dat de bespreking van dit belangrijke boek eerst zoo laat komt, is niet geheel mijn schuld, maar ligt ook aan de omstandigheden, dat ik het eerst in October

1926 ontving, terwijl het in Juni '25 was uitgekomen en ik het toen niet aanstonds kon gaan lezen, omdat andere, drukke bezigheden mij daarvan afhielden.

Steenstrup zegt in zijn „Forord", dat dit boek kan beschouwd worden als de voortzetting van zijn „Normannerne" en er als het ware het vijfde deel van vormt. Daarmede is het ineens in een belangrijk milieu geplaatst, waarin het een goed figuur maakt.

Voor de geschiedenis van Normandië waren wij tot nu toe vooral schatplichtig aan Marion, Freeman, Lair en Petit, die beurtelings van een fransch en engelsch standpunt den eigenaardigen staat beschouwden, die zich op het noordelijkste der twee groote fransche schiereilanden had gevormd en waarvan zoo'n krachtig ingrijpen op de europeesche politiek zou uitgaan. Thans zien zij in den breede en van deensch standpunt dezelfde geschiedenis behandeld. De juistheid van onze beoordeeling kan er niet anders dan op winnen.

De S. begint met een waardeering zijner bronnen, waarbij hij al aanstonds tot het eenigszins verrassende resultaat komt, dat de beschaving in het door de „barbaren" bezette gebied al spoedig heel wat hooger heeft gestaan, dan in het overige Frankrijk. De normandische hertogen immers hebben veel meer voor de beoefening der geschiedenis en van de kunst (getuige de tapisserie van Bayeux) over gehad, dan de laatste Carolingers en eerste Capetingers. Tegen twee fransche historici, kan Normandië wijzen op een heele reeks van historiografen.

Vervolgens gaat hij eerst de politieke geschiedenis der zeven hertogen, Rollo, Willem, Richard I, II en III, Robert en Willem den Veroveraar na, waarbij hij gelegenheid vindt, verschillende minder gunstige beoordeelingen van die vorsten en hun bestuur recht te zetten. Zoo is Rollo, wat men er ook van moge beweren, niet afgevallen van het christendom, de verstandhouding tusschen de Noormannen en de Kerk niet zoo slecht geweest, als men gewoonlijk wel aanneemt. Er is zelfs een vrij constante goede verhouding tusschen Kerk en Staat in het hertogdom, waarin slechts eenmaal en dan nog voor zeer korten tijd, onder Robert, een wijziging dreigt te komen. Maar spoedig ging de hertog een andere richting uit en eindigde zijn leven zelfs op den terugkeer van een pelgrimstocht naar het H. Land, te Nicaea. Hertog Richard was een vredesvorst, die zijn land gedurende 30 jaar de ellenden van den oorlog bespaarde en met kracht de organisatie van Kerk en clerus ter hand nam. Natuurlijk, — wij zijn immers in de tiende en elfde eeuw, — was het overwicht van den Staat op de Kerk nog zeer groot, zoodat de benoemingen voor een goed deel door den vorst geschiedden. Ook aan de verhouding tot Frankrijk, Engeland, Denemarken en Bretagne wordt de noodige aandacht geschonken.

Ten slotte wijdt de S. nog een groot deel van zijn boek aan de sociale toestanden in het hertogdom, waaruit veel te leeren valt.

Nijmegen. W. Mulder.

G. Schlumberger, Byzance et Croisades, pages médiévales, avec 24 planches hors texte. Parijs, P. Geuthner. 1927. (Pr. fr. 60).

De heer Schlumberger, vermoedelik de oudste — de erebundel hem bij zijn tachtigste verjaardag aangeboden is reeds enige jaren oud — en zeer stellig een der vermaardste Byzantinisten, heeft een zevental studies door hem in de *Revue des Deux Mondes* of elders geplaatst, in een bundel verenigd. In de erste verhaalt hij ons in de levendige, bloemrijke taal die men uit zijn grote werken over de keizers van het Macedoonse huis kent, de paleisrevolutie die in 1042 een einde maakte aan het bewind van Michel Calaphates; het treurig lot van een dochter van Frederik II van Hohenstaufen, ten huwelik gegeven aan een keizer van Nicea, is het ontwerp van het twede opstel; dan volgt het verhaal van de bedelreis, die een der laatste keizers van Byzantium naar het Westen, naar Parijs en Londen ondernam (1399—1403); een reis door de schrijver in 1914 gedaan naar de Abruzzen en Apulië, waarin hij zo merkwaardige overblijfselen van de Byzantijnse beschaving en van de luister van Frederik II's hof kon bestuderen, was aanleiding tot de vierde studie; de overige behandelen de inneming van Acre in 1291 door de Vorst van Egypte, het heldhaftig leven van Jean de Chateaumorand, „un héros français des arrière-croisades", gelijk de schrijver hem betitelt, en de kortstondige herovering, of liever bezetting van Jeruzalem in 1229 door Frederik II. De meeste van deze studies zijn bij de herdruk bijgewerkt en van aantekeningen voorzien; in alle bewondert men de buitengewone belezenheid van de schrijver, die zowel de Westerse als de Oosterse (Byzantijnse en Arabiese) berichtgevers heeft geraadpleegd en voor ons laat optreden. Een aantal platen, naar foto's en potloodtekeningen, illustreren het belangrijke werk, dat ook door zijn fraaie typografiese uitvoering tot lezen uitnodigt.

Leiden. D. C. Hesseling.

F. H. Fischer, Historie en cultuur van het Nederlandsche volk. Amsterdam, De Spieghel. 1927. (Pr. geb. ƒ 10.50).

Deze „proeve van moderne geschiedenisopvatting" — zoo luidt de ondertitel — lijkt mij een zeer persoonlijk boek. Reeds de inleiding bereidt ons daarop voor. Een eigenlijke cultuurgeschiedenis van het Nederlandsche volk wordt ons niet gegeven, feitelijk ook niet beloofd. Als ik het boek zou moeten kenschetsen, zou ik het doen met deze woorden: „losse (soms erg losse) gedachten van een wijsgeerigen leek over onze geschiedenis en beschaving". Op iedere bladzijde bijna vinden wij dergelijke gedachten uitgesproken of ten minste aangeduid en het zou ondoenlijk zijn ze in een recensie te bespreken, laat staan te beoordeelen zonder de beschikking te hebben over een aanzienlijke ruimte — wat in dit blad niet zou kunnen. De stijl, waarin deze losse gedachten gekleed zijn, is even los, soms plat, als die gedachten zelf ten opzichte van de feiten, die besproken worden, en de parallellen, die de schrijver aanhoudend trekt, brengen den lezer dikwijls in verbazing door de plotselinge gedachtensprongen en grillige overgangen, waarin hij zich vermeidt. De vergelijking van den oud-Romeinschen krijgsdienst met ons „naar Indië gaan"; de parallel tusschen de Germaansche „beestenvellen" en ons eigen gebruik daarvan; de zonderlinge beschouwingen over de oud-Germaansche godsdienstige opvattingen; de uitval op blz. 173, naar aanleiding van de Humanisten, tegen de professorenbenoemingen van tegenwoordig; de „algemeene dienstplicht" in het „kleine voorstellingskringetje" van Hooft en Vondel; de uitval (blz. 296) tegen

Kalff's geschiedenis der letterkunde: ,,beredeneerde catalogus van een muscum"; die tegen de ,,gereformeerde" dominé's van onzen tijd (blz. 251); die tegen Potgieter (blz. 342 vlg.) — het zijn alles, soms vermakelijke, soms ietwat ergerlijke uitingen van een oorspronkelijken geest. Het boek maakt dikwijls den indruk alsof de schrijver, na oppervlakkige kennisneming van de historische feiten, er behoefte aan heeft om ons te laten hooren, hoe hijzelf zich een voorstelling van den samenhang dier feiten heeft gemaakt zonder zich er al te zeer over te bekommeren, of die samenhang eenige kans heeft om de juiste te zijn. Summa summarum, het is een boek vol oorspronkelijke denkbeelden, vol rake opmerkingen, vol aardige, dikwijls vermakelijke persiflages — een zeer persoonlijk boek, dat men over het geheel met genoegen doorleest maar dat ons voor de kennis naar ,,historie" zoowel als naar ,,cultuur" niet veel verder brengt. Het slothoofdstuk, dat een ,,algemeene samenvatting" van het in den laatsten tijd gebeurde zou moeten zijn, dunkt mij het zwakste van het geheele boek: oppervlakkig van het begin tot het einde maar weder buitengemeen persoonlijk. Het geheel is allesbehalve de ,,cultuurgeschiedenis", die het wil zijn.

Leiden. P. J. Blok.

P. R. Löhrer O. S. B., Mienenspiel und Maske in der griechischen Tragödie. Paderborn, Schöningh. 1927. (Pr M. 14).

Deze verhandeling vormt 2 Heften van het 14de deel der Studiën zur Geschichte und Kultur des Altertums, onder leiding van Prof. Drerup te Nijmegen uitgegeven. Zij behandelt met besliste uitsluiting van de Griekse *Comedie* en het gehele *Romeinse* toneel het vraagstuk van het masker in de Griekse tragedie zo uitvoerig mogelik: oorsprong, doel en inrichting van het masker, vóór- en nadelen, invloed op de dramaturgie, verband met de dichterlike conventie; zijn uitdrukking, en invloed op alle rollen van alle stukken der drie tragici; een excursus bespreekt de anagnorismus-scènen. Literatuuropgaven en registers maken de studie tot een afgerond wetenschappelik geheel.

De schrijver verenigt zich met de algemeen aangenomen oorsprong van het masker uit de gewoonte van de deelnemers aan het Bacchuskoor om het gezicht door wijnmoer, boombast of loof onkenbaar te maken; bestrijdt de mening, dat het zou hebben gediend tot versterking der stem, dat het slechts algemene tiepen zou hebben weergegeven en niet voor iedere rol afzonderlik zou zijn gemaakt, en betoogt dat een groot deel — en juist het beste deel — van het publiek de details van het masker zeer goed kon waarnemen en dan ook bij ontbreken van het masker, de mimiek van een akteur wel had kunnen waarnemen.

In deze en de volgende uiteenzettingen is hij gedeeltelik in overeenstemming, gedeeltelik in strijd met de voorgangers, die over hetzelfde onderwerp hebben geschreven als Hense, Girard, Kühnl en Bruns.

Het betoog gaat vooral in deze richting, dat, hoewel het gebarenspel zeker, gezien ook het volkskarakter, veel levendiger en expressiever is geweest dan op ons toneel, de starheid van het masker een groot bezwaar is geweest, dat door niets geheel vergoed werd, en door de Grieken zelf dan ook ter dege als zodanig is gevoeld, en dat ze op de dramaturgie groten invloed heeft gehad. Zo meent de schrijver b. v., dat die starheid een voorname reden is geweest om de katastrofe zo goed als altijd achter de schermen te laten plaats hebben, in tegenstelling met het moderne toneel, aangezien bij scènes van moord en geweld de onbewogenheid van het masker een al te onnatuurlike indruk zou maken; aesthetiese redenen zouden hierbij slechts een zeer ondergeschikte rol hebben gespeeld. En Euripides zou b. v. in zijn Hercules furens tot het ongewone middel van een deus ex machina midden in het stuk — in de verschijning van Lutta —, hoofdzakelik zijn toevlucht hebben genomen, omdat de overgang tot krankzinnigheid bij de starheid van het masker door spel alleen niet tot uiting te brengen was.

In het speciale deel worden alle rollen der stukken van de drie tragici met het oog op hun masker besproken. Hierbij betoogt de schrijver, dat door de dichters, afgescheiden van een wijziging van het masker, — als b. v. het aanbrengen van bloedvlekken — of een gehele verwisseling — wat eigenlik zeer zelden zou zijn voorgekomen —, verschillende spelmiddelen [1]) zijn te baat genomen om de bezwaren zo veel mogelik te ontgaan.

Terwijl deze spelmiddelen bij Aischylos en Sofokles [2]) ten gevolge van de mindere veranderlikheid in de karakters van hun helden en heldinnen nog minder voorkwamen, — hoewel zeker meer dan de tekst doet vermoeden —, wordt bij Euripides een onophoudelik streven aangewezen om die spelmiddelen toe te passen. Bedoeld zijn zijdestelling, rugstelling van de acteurs, herhaalde verplaatsing en verandering van hun houding; groepering om één persoon heen, afwending, buiging of omhulling van het hoofd, omarming, knieval; plotselinge verlating van het toneel. Speciaal bij de verschijning van de deus ex machina, die noodzakelik een verandering in de uitdrukking der gezichten behoorde te weeg te brengen, hielp de rugstelling van de akteurs om het wegblijven hiervan te maskeren. Gelukkig verklaart de schrijver, dat al de boven opgenoemde houdingen wel niet hun *oorsprong* danken aan het bestaan der maskers, maar dat wel hun *consequente toepassing* en *veelvuldig gebruik* er een gevolg van is.

Deze houdingen en standen zijn wel niet blijvend, maar er is voor de illusie al veel gewonnen, wanneer het masker op het ogenblik zelf van het omslaan der stemming onzichtbaar blijft. Vooral geldt dit voor de anagnorismus-tonelen.

Het spel der akteurs, ook in andere opzichten, komt bij deze kwesties herhaaldelik ter sprake.

Bij de telkens uitgesproken overtuiging van ook door de dichters zelf gevoelde bezwaren van het masker, hadden wij gaarne een opzettelike behandeling gezien van de vraag, waarom ze dan altijd behouden bleven. Is traditie, godsdienstige traditie een voldoende verklaring? In een noot op pag. 2, wordt na het opnoemen van verschillende voordelen van het masker betoogd, dat deze toch niet de eigenlike en beslissende faktor zijn geweest van het behoud. Een uiteenzetting welk dit dan wèl was, heb ik niet gevonden.

---

[1]) „Technische Behelfe".

[2]) Toch meent de schrijver al het feit, dat Sophokles in de Trachiniae Deianeira na het gunstige bericht van Lichas over Heracles bezorgd en treurig laat blijven, te moeten verklaren uit de invloed van het masker, dat immers het gehele stuk door een angstige uitdrukking had.

Een ander gemis bij zo gedetailleerde behandeling, is het ontbreken van elke afbeelding.

Overigens zal deze verhandeling zeker niet ongelezen mogen blijven door wie ook zich met het vraagstuk bezig houdt, terwijl ze ook op ieder, die de tragedie in het algemeen bestudeert, zeer suggestief zal werken.

Deventer. J. Berlage.

R. J. Bonner, Lawyers and litigants in ancient Athens. Chicago, University of Chicago Press. 1927. (Pr. 2 Dollar 50).

Dit werk van Prof. Bonner, Hoogleeraar in het Grieksch aan de Universiteit te Chicago, bedoelt een populaire verhandeling te geven over den rechtsgeleerde in het oude Athene. Het is allereerst bestemd voor den belangstellenden leek en voor den advocaat, die zich op de hoogte wil stellen van de geschiedenis van zijn beroep. Om voor deze lezers zijn betoog te verduidelijken, heeft schr. tevens een schets gegeven van de organisatie van het recht en van de rechtsbedeeling te Athene. Het is jammer, dat Bonner nog verder gegaan is en een groot deel van zijn werk wijdt aan allerlei, dat wel met het recht in verband staat, maar tot goed begrip van zijn betoog had kunnen gemist worden. Zonder deze toevoegingen had het boek aan leesbaarheid gewonnen en was de hoofdzaak duidelijker naar voren getreden. Zoo had kunnen weggelaten worden het 1e hoofdstuk, dat het leven en werken der tien Attische redenaars bespreekt en verder het 7e hoofdstuk waarin de processen, die door Apollodorus den zoon van den τραπεζίτης Pasion gevoerd zijn, alle uitvoerig zijn opgesomd. Het hoofdstuk getiteld „Practice and procedure", waarin schr. de processen groepeert en de loop van een proces aangeeft, had hij aanmerkelijk kunnen bekorten. Hetzelfde geldt van het 2e hoofdst., waarin het wordingsproces van de Atheensche rechtsbedeeling behandeld wordt.

Toch heeft schr. die zich blijkens zijn werk „Evidence in Athenian courts" en eenige artikelen in de Classical Philologie, op bekend terrein bevindt, met zijn boek nuttig werk verricht. Wie dit boek doorgelezen heeft, behoudt een betrekkelijk duidelijk beeld van de werkzaamheid van den advocaat, logograaf en sycophant in het oude Athene; wat verder ter verduidelijking van hun werkzaamheid gezegd wordt, biedt, behoudens bovengenoemde restricties, vele lezenswaardige opmerkingen.

Zeer lezenswaard is b. v. de bespreking van de Heliaia-rechtbank. Hierbij laat schr. uitkomen, dat de Heliaia als het ware een vertegenwoordigend lichaam van het volk was, waarin zich de meeningen en gevoelens van het volk weerspiegelden. De massa beschouwde deze rechtbank als een machtige beschermer van de democratie. Bonner meent dat de invloed van de demagogen op de gesties van de Heliaia geen ongeoorloofde afmetingen aangenomen heeft. Hij verwerpt het ongunstig oordeel van Rogers over de Heliaia en meent dat deze wijze van rechtspreken in de Atheensche democratie verankerd was. Ook de herhaaldelijk, vooral door Aristophanes, geuite klacht over de passie van de Atheners voor procedeeren, verklaart Bonner eer als gevolg van de Atheensche Staatsregeling dan als uitvloeisel van buitengemeene kibbelzucht. Hij wijst in dit verband vooral op het verschijnsel, dat de interpretatie der wet uitsluitend door leeken geschiedde en voortdurend aanleiding gaf tot nieuwe processen. Bij de bespreking van het euvel der sycophanten, geeft schr. de oorzaken van hun verschijning aan en hun invloed in Athene. Uitvoerig spreekt hij over den invloed van de lessen der rhetorica op den stijl der Attische redenaars. Bonner wijst er op, dat in tegenstelling met de hedendaagsche juridische terminologie, die voor den leek onbegrijpelijk is, de rechtstaal in Athene in hoofdzaak overeenkwam met de spreektaal van den Athener. Treffend zijn zijn voorbeelden die bewijzen, dat de Atheners zelfs bij zakelijke verhandelingen zeer gevoelig waren voor correcten en smetloozen stijl.

De quintessens van het werk van Bonner is echter vervat in het 10e hoofdstuk getiteld „Advocates and speachwriters". Schr. toont hierin aan, dat hoewel ieder in civiele processen principieel zijn eigen zaak moest voordragen, hij toch vaak door verwanten, vrienden, groep- of clubgenooten geassisteerd werd. In het midden van de 4e eeuw is de gewoonte om zijn zaak door een ander, een advocaat, te laten bepleiten reeds geheel gevestigd en wordt zelfs niet meer de fictie aangewend, dat de advocaat een verwant of vriend was; de vrijheid om een willekeurig iemand tot zijn assistentie bij het gerecht te mogen gebruiken, wordt dan geproclameerd tot een democratische instelling, een uiting van den geest van onderlinge hulpvaardigheid, die karakteristiek was voor de Grieksche democratie in haar ideale conceptie. Bonner wijst er verder op, dat het in de lijn van deze opvatting lag, het aannemen van geld voor dezen vriendschapsdienst te verbieden; dat deze wet wel vaak ontdoken werd, maar officieel toch steeds van kracht bleef. In tegenstelling hiermee noemt schr. dan de diensten van den logograaf, die wel gehonoreerd mochten worden. Hij geeft een uitvoerige uiteenzetting van de eischen, die aan het werk van den logograaf gesteld werden, opdat de fictie bewaard kon blijven, dat het pleidooi onvoorbereid door den procedeerende uitgesproken werd.

Het is opmerkelijk dat, ofschoon de Atheners in hun pleidooien vaak zeer persoonlijk waren, Bonner in de pleitredenen van de medeburgers van Aristophanes weinig voorbeelden van humor heeft kunnen ontdekken. Hij geeft hiervoor een zeer aannemelijke reden op. Minder juist is echter zijn betoog op p. 219, waar hij schrijft: „The speach-writer was not forbidden by law to accept remuneration for his services" en er even later op laat volgen „Nevertheless, there appears to have been a prejudice against the practice in some quarters", Zal immers niet juist het feit, dat deze dienst gehonoreerd werd, bijgedragen hebben tot mindere waardeering in zekere kringen?

Aan het slot geeft schr. eenige karakteristieke Atheensche processen en hij besluit met een bespreking van het proces van den hond in de Wespen van Aristophanes.

Amsterdam. Knorringa.

H. Wagenvoort, Varia Vita, Schets van de geestelijke stroomingen in Rome en Italië van omstreeks 200 vóór tot 200 na Chr. Groningen, Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. ing. ƒ 2.50, geb. ƒ 2.90).

Den S. is het buitengewoon goed gelukt zijn lezers te doen meevoelen met de bewoners van Italië, die ten gevolge van de zich steeds uitbreidende grenzen van het door hen bestuurde rijk gedwongen werden zich rekenschap te geven van de nieuwe, uit de zich al nauwer

en nauwer aansluitende wingewesten naar het centrum overwaaiende opvattingen op geestesgebied en deze tot zekere hoogte óók te doorleven. Nu is het ongetwijfeld waar, dat deze vreemde invloeden zich vooral na den tweeden Punischen oorlog, toen de zegetocht van Rome buiten Italië begon, het sterkst deden gelden, dat vele van de stroomingen omstreeks 200 na Chr. in het zand verloopen en bruikbare Latijnsche bronnen (behalve de Christelijke letterkunde) buiten die grenzen vrijwel ontbreken, maar dit neemt toch niet weg, dat het voor de genieters van dit boek een teleurstelling is, te moeten vaststellen, hoeveel ontwikkeling vóór den begintermijn valt en evenzeer dat het toppunt van vergeestelijking — de volle ontplooiing der mystiek in Neo-Platonisme en Christendom — pas bereikt wordt na de 2de eeuw na Chr. Daarvoor echter mag de S. niet verantwoordelijk gesteld worden. Hij spreekt herhaaldelijk — zoowel in de Inleiding als tegen het eind (b. v. op bl. 132 vlg.) — van wat voor en achter de gestelde perken ligt en verontschuldigt zijn kortheid door te wijzen op het oorspronkelijk doel der serie Antieke Cultuur, die bestemd is voor de hoogere klassen van het gymnasium. Bestemd wel, maar ik ben vast overtuigd, dat ten minste voor dit deel ook buiten den kring van het klassieke onderwijs de belangstelling groot is en het allicht meer indruk maken zal op volwassenen dan op de jeugd, die nog met hartstocht partij kiest en dus niet in staat is voor allerlei verschillende levensbeschouwingen gelijkelijk te voelen. Dit wijdere publiek zal, vrees ik, behalve de beperking van het onderwerp, ook betreuren, dat S. het voor het gymnasium ongetwijfeld juiste standpunt innam de teksten wel te verklaren, maar niet te vertalen. Het kan hem niet onbekend zijn, dat vele van de citaten en de in de Appendix opgenomen stukken allesbehalve gemakkelijk zijn. Dit blijkt trouwens al uit de rijke en leerzame aanteekeningen, die overal opgenomen en dus zelfs voor gymnasiasten noodig geacht werden. Naar mijn meening zou het aanbeveling verdiend hebben de citaten in den tekst — dikwijls voor het goed verstaan daarvan onmisbaar — en enkele gedeelten van de Appendix vertaald te geven als integreerend deel van het geheele, voor allen bestemde werk en daarnaast de uitvoeriger stukken, desnoods nog wat aangevuld, als leesboek voor gymnasiasten. Misschien richt de S. een tweeden druk anders in en laat hij dan ook het heldere licht van zijn rustigen, duidelijken stijl schijnen over het geestesleven aan beide zijden van de nu gestelde grenzen. In elk geval echter zijn we hem dankbaar, dat hij niet geschroomd heeft zijn belangwekkende beschouwingen over de „romantiek" te herhalen, de verklaring van de vierde ecloga van Vergilius (een van de treffendste, maar tevens meest duistere religieus getinte teksten) hier reeds in het kort voor te dragen en ook de verbeteringen van den tekst van Quintilianus' Sepulcrum incantatum, die hij verdedigde in het Damsté-nummer van de Mnemosyne, op te nemen.

Voor een gehoopte tweede uitgave wijs ik op de bijkans onvermijdelijke drukfout Antonius voor Antoninus (bl. 112, driemaal) en op bladzij 52, noot 2, waar Ovidius, Fasti IV 749 bedoeld is. In de verklaring bij de platen zou ik liever „Roma quadrata" op bl. XIV geschrapt zien. Carter en Groh hebben, meen ik, afdoende bewezen, dat nooit een heuvelstad van dien naam bestaan heeft. Op dezelfde bladzij moet „firma Alinari te Rome" veranderd worden in: „te Florence". Bladz. XV midden: „Evenals op < het pantser van > het bekende Augustus' standbeeld"; bl. XVI: b (moet zijn d) en c: het Cybele-altaar bevindt zich nog in de (voor het publiek niet toegankelijke) Villa Albani (zoo terecht onder de plaat zelf); in de inscriptie staat Oreitus, zooals de plaat duidelijk aangeeft en opgenomen is in C. I. L. VI 505 en Helbig, Führer[3] (Amelung) II bl. 443, no. 1901 en 1902. Bladzij XVII d. (moet zijn b): het relief bevindt zich in het Kapitolijnsch museum, C. I. L. VI 492, Helbig I 442 no. 798. Bladzij XIX boven: Doera, niet Dura.

Mochten in een nieuwe druk geen ingrijpende veranderingen kunnen worden aangebracht, dan zou het in elk geval aanbeveling verdienen aan het hoofd van de Appendix-stukken aan te geven bij welke tekstbladzijde ze behooren en den index uit te breiden en practischer te maken. Wie verwacht den „slag bij Actium" te vinden onder „slag" en niet onder „Actium", de ontwikkeling van den staat" onder „ontwikkeling" en niet onder „staat"? Maar laten we hopen, dat de Varia Vita den volgenden keer in nog rijker gewaad verschijnt.

Rome. H. M. R. Leopold.

J. R. Wartena, Inleiding op eene uitgave der Tabula Peutingeriana. Amsterdam, Paris. 1927. (Leidsche diss.).

Het is de groote verdienste van den schrijver van dit proefschrift, duidelijk te hebben aangetoond, dat de Tabula Peutingeriana geen zelfstandig werk is, maar geteekend naar een copie van de bekende kaart van Agrippa. Het tegenwoordig exemplaar der Tabula stamt uit de 13de eeuw en is grootendeels een reproductie van een kaart, die geteekend is in den tijd tusschen 330 en 387 n. C. Om deze zaak te onderzoeken, behandelt de schr. in Hoofdst. II p. 20—31 de namen der provinciën en landschappen op de T. P., waaruit blijkt, dat die grootendeels zijn overgenomen van de kaart van Agrippa, zooals die in de 3de eeuw gewijzigd was (kaart *a*). Volgens Kubitschek, *Eine römische Strassenkarte*, Jahresh. d. öst. arch. Inst. Bd. V, 1902, p. 20—96 is kaart *a* — vervaardigd na de verdeeling van Syrië door Septimius Severus — de grondslag èn van het *Itinerarium Antonini* dat geen kaart is, maar slechts de afstanden en de stations der verschillende wegen opsomt, èn van kaart *b*. Van deze laatste stamt onze Tabula af, maar daarnaar is ook bewerkt de *Ravennatis Anonymi Cosmographia* uit omstreeks 700 n. C.; uit alles blijkt, dat dit boek (geen kaart) den toestand hier en daar weergeeft volgens de nieuwe verdeeling van Diocletianus. Op de kaart, door den *Cosm. Rav.* gebruikt, waren wel de namen der provinciën ingeschreven, maar de grenzen daarvan niet aangegeven (p. 43), hetgeen tot heillooze verwarringen leidde. In veel opzichten stond echter die kaart veel dichter bij den werkelijken toestand, dan de *Tabula*, die dan ook gruwelijk vervormd is.

Uit de behandeling van de wegen en plaatsen in het *Itin. Ant.* en de *Rav. Cosm.* (Hoofdst. IV) en die der T. P. (Hoofdst. V) blijkt, dat door de samendrukking — de kaart wordt een boekrol, zooals ze zich nu ook vertoont — verschillende wegen, die nog in het *Itin.* voorkomen, op de T. P. weggelaten zijn (p. 57). Deze inkrimping komt, zooals verder onderzoek en vergelijking met den *Rav.* leert, reeds voor op kaart *b* (p. 66). Soms hebben de belangrijke militaire wegen de voorkeur boven andere, die dan wegvallen, hetgeen wijst op de 3de eeuw. Over het algemeen echter is de kaart in den ouden toestand

gelaten. Volgens Kubitschek, *Strassenkarte*, p. 90 en 91, is het *Itin. Ant.* het afschrift van een *kaart met wegen*, die onder keizer Caracalla als tegenhanger van de Capitolijnsche stadskaart vervaardigd is ; kaart *a* is dus uit het begin van deze eeuw.

Het interessantste hoofdstuk is wel het VIde, p. 73—92, waar de vignetten der T. P. uitvoerig behandeld worden, en vergeleken eensdeels met de mozaïeken uit de oude kerken — een afbeelding uit Santa Maria Maggiore te Rome uit ± 435 prijkt vóór het titelblad van de dissertatie —, anderdeels met de teekeningen, voorkomende in de handschriften van het *Corpus Agrimensorum Romanorum* en van de *Notitia Dignitatum.* Hieruit blijkt, dat al de uitvoerige vignetten zich bevinden in die streken, die ten tijde van Agrippa tot het Romeinsche rijk behoorden (p. 87), terwijl de latere provincies voornamelijk vignetten hebben van den meest vereenvoudigden vorm. Dit bewijst, volgens den schr. — en ik geloof, dat we hiermede kunnen instemmen —, dat de kaart van Agrippa gevuld was met illustraties, die aan de T. P. ten grondslag liggen (zie hieromtrent Strabo 2, p. 120, die spreekt van : *ποικίλματα ὅσων μεστός ἐσιτν ὁ χωρογραφὸς πίναξ*, cf. *Museum* XV p. 255/6). Voor de provincies, die Agrippa nog niet kende, nam men bij de herziening vignetten van het gemakkelijkste type ter navolging. Slechts enkele laten het volledig beeld van een stad zien, n.m. *Ravenna*, *Aquileia*, *Thessalonice*, *Nicomedia*, *Nicea* en [*Ancyra*] — van die laatste plaats is op de T. P. IX 4 de naam uitgevallen —, die eerst belangrijk zijn in den tijd na Diocletianus. Ook de vignetten, die tempels voorstellen (z. o.a. die van *Durocortoro*, T. P. II 5 en *Augusta Ruracum* III 5) kunnen hun verklaring vinden uit de mozaïeken en uit de teekeningen in het *Corp. Agr.* ; het zijn podiumtempels (p. 89), waarbij dus de zuilen en de deuropening den grond niet raken. Zoo ook is de St. Pieterskerk bij Rome, T.P. IV 5, duidelijk als podiumtempel eerst in de 4de eeuw er bij geteekend (p. 90).

Van de drie groote vignetten (Rome, Constantinopel, Antiochië) vormt alleen Rome één geheel met de kaart ; het is het middelpunt van de talrijke, daarop uitkomende wegen ; dit vignet heeft dus reeds op kaart *a* gestaan, de oudste, waarop dit wegennet aangetoond kan worden. De illustraties van Constantinopel en Antiochië sluiten *niet* aan bij de kaart ; bij Constantinopel zijn dan ook de wegen weggelaten ; de plompe figuur bij Antiochië is aangebracht tusschen 361 en 387.

In het laatste hoofdstuk (VIII) geeft de schr. een proeve van een eenvoudige uitgave der *Tabula* : geen reproductie, die te kostbaar en te omslachtig is, maar een practisch boekje met schematische teekeningen der wegen, op de wijze van de kaart uit een spoorboekje. Als voorbeeld drukt hij een gedeelte af van Oost-Europa, p. 98 vgl. Hij gaat hierbij uit van *Viminatio*, T. P. VII, 2, en corrigeert daarbij stilzwijgend de fout van de T. P., waar *Tivisco* tweemaal voorkomt (z. p. 67 ; Miller, *Itineraria Romana*, p. 542 geeft een onjuiste verklaring), en voegt daarachter een *index.* Ten slotte geeft hij als voorbeeld, hoe men aldus de *Tab.* kan uitgeven, voorzien van de parallelplaatsen uit den *Rav.* en het *Itin.*, en de moderne namen, een schema van Sicilië (afb. 7), p. 103—107.

We vinden dus in het proefschrift van Dr. Wartena, naast een verdienstelijke samenvatting en bestudeering van het oneindig verspreide wetenschappelijk materiaal, ook menig nieuw gegeven, vooral omtrent de vignetten. Slechts een enkele opmerking : het is jammer, dat de schr. niet aangeeft, *waarom* de naam : *Weltkarte des Castorius*, door Miller aan de *Tabula* gegeven, onjuist is. Men zie hiervoor de beoordeeling (en veroordeeling) van zijn werk in de Berl. Phil. Woch., 1888, Sp. 624—634, door G. Hirschfeld. Ook is het te betreuren, dat niet blijkt waar de photographische reproductie van de kaart uit 1888, door schr. p. 2 vermeld, te consulteeren is. Men zie hiervoor W. Kubitschek, *Gött. Gel. Anz.*, 1917, p. 4, waar blijkt, dat de uitgeversfirma Angern u. Göschl in Weenen, het werk (vóór den oorlog) leverde voor 80 kronen. Bij navraag bleek mij, dat noch de Leidsche bibliotheek, noch eenige andere in ons land een exemplaar bezit [1]). Gelukkig biedt het werk van Miller, *Itin. Rom.*, talrijke reproducties hiervan.

Of nu de proeve van uitgave der *Tab.* algemeene instemming zal vinden, waag ik niet te beslissen ; het zal in ieder geval een handig boekje worden, dat de studie van de *Tab.* zelf, en van den *Rav.* en het *Itin.* vergemakkelijkt, maar de *Tabula* van Miller niet overbodig maakt.

Wageningen. W. Koch.

H. Frankfort, Studies in Early Pottery of the Near East. II, Asia, Europe and the Aegean, and their earliest interrelations. London, Royal Anthropol. Institute of Great Britain and Ireland, Francis Edwards, 83 A, High Street. Marylebone. W. I. 1927. (Pr. 12/6).

Dit werk is een voortzetting van het in 1924 verschenen Mesopotamia, Syria and Egypt and their earliest interrelations. Zooals vanzelf spreekt, berust veel van het in het nieuwe werk betoogde op de in het vorige gegeven uiteenzettingen. Het boek richt zich in de eerste plaats tot den praehistoricus en den Egyptoloog, de classicus zal slechts hier en daar iets van zijn gading kunnen vinden, want de schrijver houdt op vóór het begin van de eerste groote kunstperiode die Griekenland heeft gekend, de z.g. Kretensisch-Mykeensche. Het materiaal waarmede de heer F. werkt, bestaat hoofdzakelijk uit aardewerk. Van het oudste vaatwerk van het Russische gebied der Zwarte aarde, van dat van het Donaubekken, van West-Azië, om van het Balkanschiereiland niet te spreken heeft Dr. F. zeer grondige studiën gemaakt en getracht uit analogieën conclusies omtrent volksverhuizingen en beschavingsontwikkeling te trekken. Op deze punten zijn de wetenschappelijke onderzoekingen nog niet tot een definitief resultaat gekomen en ook Dr. F. schijnt mij wel eens geneigd tot zeer vèrgaande conclusies. Van veel belang is, hoe de schrijver de aesthetische waarde van verschillende dezer primitieve soorten van vaatwerk weet aan te toonen (b.v. bl. 17 en volg.). Uitstekend is hoe de schrijver uiteenzet wat de „Copper Age" is (pag. 5), hoe hij er op wijst dat het bloote voorkomen van enkele koperen voorwerpen niet het beslissende is, maar het feit of het meerendeel van de wapens en werktuigen uit dat materiaal is vervaardigd. Dit laatste bepaalt het karakter van een beschaving, het eerste niet, hierin ligt het verschil in de vroeg en laat voordynastische periode in Egypte. Met het begin van deze nieuwe beschaving valt het eerste contact met Azië samen, waar koper reeds eerder

[1]) Bij de correctie van de drukproef vernam ik, dat de Buma-bibliotheek in het bezit is van een exemplaar.

op deze wijze in gebruik was. Evenals de meeste tegenwoordige geleerden zoekt Dr. F. de oudste centra der koperindustrie in Armenië (p. 147). Dat dit wijst op volksverhuizingen uit Azië is mogelijk, al heeft m.i. de Fransche geleerde Pottier terecht betoogd (Rév. Archéol. 1926, XXIII, p. 38) dat de veronderstelling, dat op de oud-Egyptische vazen zooveel voorkomende schepen zouden wijzen op invasie van uit de Perzische Golf op schepen van Sumerisch type (p. 9) verre van bewezen kan worden geacht. Deze neiging tot te ver strekkende conclusies doet niet af aan de groote waarde van Dr. F.'s boek, de buitengewoon groote volledigheid van het materiaal en het groepeeren daarvan. Zeer interessant is hetgeen Dr. F. omtrent Troje II zegt en haar rol van tusschenstation tusschen Azië en Europa, over het verschuiven van deze rol van de Cycladen daarheen, over Troje's samenhang met het Hittitische rijk en over het geweldige belang van haar val (p. 147, 152, 153). Alleen daardoor wordt het verklaarbaar, dat zoovele Grieksche sagen daarmede werden in verband gebracht. Hier toont Dr. F. een groote gave van inzicht in de historische ontwikkeling.

Interessant zijn ook zijne uiteenzettingen over de aan te nemen verhuizing van een aantal Egyptenaren naar Kreta in de praedynastische periode (p. 97, waar men ook de door anderen gedeelde belangrijke hypothese over het ontstaan van de oudste Egyptische staten uiteengezet vindt).

Een aantal der nauwelijks bekende Hittitische vazen wordt voor het eerst goed afgebeeld (p. IX, X) en besproken; daarbij toont Dr. F. m.i. overtuigend aan, dat de dateering van eenige in Gordion gevonden en welbekende vazen onjuist is (p. 158), terwijl hij verder wijst op het verband tusschen de Hittitische ceramiek en de z.z. Hyksos-vazen, die men in Egypte (en in Cyprus) aantreft. Aan deze indringers is, zooals ook reeds vroeger door anderen is vastgesteld, het herleven van het beschilderen van vaatwerk in Egypte te danken. Op bl. 168 sqq. vindt men dan een duidelijke uiteenzetting van den tegenwoordigen stand van wat men zou kunnen noemen het Hyksos-probleem.

Op bl. 179 sqq. geeft Dr. F. een overzicht omtrent geschilderd vaatwerk in het verre Oosten. Hier komen wij op hoogst onzeker terrein en de vraag rijst of de tijd reeds is gekomen om een dergelijk hoofdstuk in een werk als dit te schrijven. Van grooter belang is Appendix II over het in deze vroege perioden zoo gezochte obsidiaan. Zoo ik tot besluit een enkele opmerking van mijzelf hieraan zou mogen toevoegen dan zou het zijn dat Dr. Wace in een gesprek mij op het veelvoudig voorkomen van deze steen in Abessynië (Addis Abeba) wees en het vermoeden uitsprak dat het in Egypte voorkomende obsidiaan van daar afkomstig zou zijn.

Zijn wij wel ingelicht, dan is het Dr. F.'s bedoeling, in een volgend boek de relatiën tusschen Egypte, Voor-Azië en Griekenland gedurende het tweede milennium v. C. te behandelen. Met groote belangstelling zien wij het verschijnen van dat werk tegemoet.

's-Gravenhage. C. W. Lunsingh Scheurleer.

Ch. Allyn Williams, Oriental affinities of the Legend of the hairy Anchorite, I-II. (Univ. of Illinois Stud. in Language a. Litt. Vol. X, No. 2; Vol. XI, No. 4). Urbana, Univ. of Ill. Press. (Pr. $ 2.00).

Schr. toont aan, dat de Middeleeuwsche legenden van den anachoreet, die harig wordt als een beest tijdens eene periode van boetedoening in de eenzaamheid, na voor de verzoeking van eene vrouw te zijn bezweken, verwant is met oude Oostersche traditiën, zoowel heidensche als christelijke. De heidensche verschijnt ons in dezen vorm: een wezen, gelijkende op een man, maar met sommige trekken van een beest, zooals een harige vacht, of ook horens, wordt door eene aardsche vrouw verleid. Deze traditie heeft tot achtergrond een jaarlijks wederkeerend ritueel, waarbij door sympathetische magie de vruchtbaarheid werd vernieuwd; de beest-man stelt een zonnegod of vruchtbaarheidsheld voor. Het Babylonische Gilgameschepos vertoont in de figuur van Enkidu hiervan een duidelijk spoor en de Indische literatuur in Rishyasringa eveneens. In navolging van Morris Jastrow meent Schr. dat Genesis 2 en 3 ook sporen vertoonen van eene dergelijke traditie; de geschiedenis van het eerste menschenpaar, die in Iraansche en Indische bronnen hare parallelen heeft, is met een Enkidu-episode gecontamineerd. Maar dan bestaat er ook eene zekere verwantschap tusschen Adam en den verzochten kluizenaar der christelijke legende. Onder de werken, waarnaar Schr. in dit deel zijner studie telkens verwijst, behoort Dr. H. Th. Obbink's *Het Bijbelsch Paradijsverhaal*, Utr. 1917. Ook de zontvloedheld blijkt verband te houden met den harigen anachoreet; in zijn laatsten staat woont hij verheerlijkt in het land der gelukzaligen, met glinsterend witte haren; hij is prototype van den volmaakten christelijken anachoreet, maar zelf met den zonnegod verwant.

De oudste, Egyptische vorm van de christelijke legende vertoont allerlei syncretistische invloeden, met name Gnostische. De kluizenaar, die de volmaking najaagt is òf een onberispelijk mensch òf een boetedoener voor groote zonden en krijgt pas op het einde van zijn leven bezoek van een heilig man uit de wereld. De jongere, Westersche teksten bevatten veel meer trekken, die aan den beestman van de oude vruchtbaarheidsriten herinneren. Eene reine prinses, die door een wonderlijken loop der omstandigheden bij den kluizenaar bescherming zoekt, wordt zijn slachtoffer; hij loopt op handen en voeten en eet gras; hij wordt om zijn vacht voor een beest gehouden en een jager brengt hem bij den koning, met wien hij in contact blijft.

Een zeer ingewikkeld thema is door Williams op zorgvuldige wijze behandeld. Het boekje is o.a. zeer toepasselijk verlucht met de beroemde voorstelling van Matthias Grünewald's Isenheimer's altaarstuk: S. Antonius en S. Paulus Primus Eremita.

Santpoort. G. A. van den Bergh van Eysinga.

W. Reyer, Einführung in die Phänomenologie. Leipzig, Meiner. 1926. (Pr. M. 12.50).

In 1910 schreef Edmund Husserl in den eersten jaargang van het tijdschrift „Logos" zijn fundamenteel artikel „Philosophie als strenge Wissenschaft". In 1913 opende hij het orgaan der Phänomenologie „Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung" met een bijdrage van 323 bladzijden onder den titel „Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie". Sindsdien is er een massa phänomenologische literatuur verschenen en is de Phänomenologie geworden tot eene van de invloedrijkste wijsgeerige stroomingen van den tegenwoordigen tijd. Het is niet gemakkelijk precies te weten te komen wat Phäno-

menologie eigenlijk is en wil. Vooral ook doordat haar aanhangers te dien aanzien in verschillende belangrijke opzichten van meening verschillen. „Woran es bisher völlig fehlte, aldus het prospectus bij Reyers geschrift, war eine grundlegende, umfassende, leicht verständliche und eindeutige Einführungsschrift, ein Lehrbuch der Phänomenologie”. Dat is zoo, en dit boek voorziet in die behoefte, voor zoover het mogelijk is. Dat het een inleiding is in de Phänomenologie zooals de auteur ze verstaat, ligt in den aard der zaak. Eveneens, dat men het „leicht verständliche” niet al te letterlijk moet opvatten. Het werk zou echter nog meer aan zijn doel beantwoord hebben, als het belangrijk minder omslachtig en minstens de helft korter uitgevallen was.

Leiden. A. J. de Sopper.

Claude Dravaine-Nouara, Chroniques d'un ancien village papetier. Paris, Bossard. 1927. (Pr. 12 fr.).

„Sur papier à la main d'Auvergne”. Deze aanwijzing vindt men den laatsten tijd meer dan vroeger in den colophon van Fransche luxe-uitgaven. Over dit geschept papier handelt dit boekje: fabricage, kosten, levenswijze der papiervormers, gildewezen en „compagnonnage” (en als zoodanig interessant naast de *Mémoires* van Agricol Perdiguier, ed. D. Halévy, 1914). De papierindustrie werd er blijkbaar door de teruggekeerde kruisvaarders van de Saracenen aangebracht, bloeide, ging ten onder door de Hollandsche concurrentie, later door de revolutie, heeft thans vooruitzichten van herleving, niet meer als huis- en familie-industrie als vroeger, maar als een vrije nijverheidsvorm. Daarnaast bevat dit boekje aardige natuurbeschrijvingen van een fijngevoelig opmerker, een groot aantal anecdoten, herinneringen aan den typischen grootvader van den schrijver, uittreksels uit documenten en familieboeken, die de Franschen zoo eigenaardig „livres de raison” noemen, opmerkingen over bijgeloof en zeden, die het tot een bron van kennis van het folklore van Auvergne maken. Losjes samengesteld, over alles en nog wat handelend, zelfs over de gedichten van een tienden-rangs romanticus, is het een levendig boekje vol aardige details over een hoekje van Frankrijk in den ouden tijd, dat zoo dicht bij het gebied van de *Astrée* ligt.

Amsterdam. K. R. Gallas.

SCHOOLBOEKEN.

Ph. A. Lansberg, Gedichten van de Genestet, Staring en Potgieter. 2de dr. (Lyceum-Herdrukken I). Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. *f* 2.75).

Een flink boekdeel, waar veel in staat, stevig papier, keurige druk; aardig het toevoegsel van enige melodieën bij gedichten van Staring.

Onder de opmerkingen en aantekeningen zijn natuurlik vele goede, maar mijns inziens ook onnodige en er onbreken er op plaatsen, waar ik ze wel zou wensen; zo zou ik liever een aantekening zien bij Mikrokosmos (blz. 27) dan bij Absalon (blz. 96), bij „Kort begrip” (blz. 27, d. i. een vragenboekje, waarvan de volledige titel was: „Kort begrip van de leer der zaligheid”); op blz. 168 bij: „de leidstaf, die bij de groeve ontsproot”, dan bij „blinkend slijk” (blz. 63); onnodig acht ik de korte inhoud van Jong-Hollandsch Binnenhuisje (blz. 18) en onjuist dat voor in „een wereld voor mijn spelen” *in plaats van* zou betekenen (blz. 10).

Mijn verbazing hebben gewekt de opmerking op blz. 40: „Kokanje” is gedicht in dactylische verzen (regels 1, 2, 5, 6); op blz. 94 de aantekening bij „Annets vernuft” n. 1. „*ironisch gebruikt voor domme aanmerkingen*”, op blz. 157, die bij luchtend in „d'uchtend, van daauw nog luchtend, uit drop bij drop”: = *geur verspreidend*, in plaats van lichtend, fonkelend, en die op blz. 162 bij de regels: „En toch beklage ik 't lot des mans,
Voor wien des levens schoonheidsglans
In 't bruiloftsgroen verdorde”,

= *het schoonste deel van ons leven begint na den trouwdag*; ook op bldz. 4 de zin: Geboren te Amsterdam, werd hij op de Lat. school voorbereid enz., en bldz. 139: Geboren te Zwolle, verliet Potgieter enz.

Voorburg. A. Hendriks.

I. A. Thomése, Prosa aus Rainer Maria Rilke. Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. *f* 0.90).

In de uitgave „Von deutscher Art und Kunst” verscheen van mejuffrouw Dr. Thomése een „Auswahl” uit Rilke's proza, die ongetwijfeld op Gymnasia en H.B. Scholen met vreugde zal worden begroet. Leerlingen uit de hoogste klassen hebben in het algemeen juist zooveel belangstelling voor de literatuur van hun eigen tijd en m.i. wordt daaraan wel eens te weinig aandacht besteed.

Het is geen gemakkelijke taak om uit het werk van Rilke eenige fragmenten of korte vertellingen te kiezen, die in alle opzichten voor de school geschikt zijn, maar de „Geschichten vom lieben Gott” en het gedeelte uit de „Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge”, die we hier bijeen vinden, voldoen wel ten volle aan alle eischen, die men voor dit doel kan stellen.

Het boekje zal door velen met groot genoegen gelezen worden en belangstelling wekken voor Rilke's overige werk.

Leiden. C. M. de Haas.

Sir Walter Scott, The Talisman, bewerkt door **P. A. ter Weer.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.40).
English and American Humour, bewerkt door **A. C. Stehouwer** en **J. Kooistra.** a.b. 1927. (Pr. *f* 1.60; geb. *f* 1.80).

Twee nieuwe deeltjes in de serie „A New English Library”. Ook deze twee boekjes zijn weer met zorg uitgegeven. *The Talisman* zal voor klasselectuur wel weer te lang blijken; overigens zijn de vertalingen in de marge, zoover ik die heb nagegaan, zeer goed en zullen den jongen lezer van veel nut zijn. Een goede aanwinst lijkt me vooral het tweede boekje; de korte humoristische verhalen van zulke schrijvers als Wells, Booth Tarkington en Jacobs, kunnen een prettige afwisseling in de gewone lectuur brengen. De soms zeer uitvoerige en geleerde voorredenen van de boeken in deze serie en ook weer van de bovenstaande twee boeken hebben m.i. weinig zin. Voor den docent zelf kunnen ze toch niet bedoeld zijn; die zal, naar we mogen veronderstellen, wat er over schrijver en werk te zeggen is, wel zelf vertellen. Maar dan zijn ze ook voor den leerling overbodig; bovendien zijn ze voor den laatste meestal veel te moeilijk.

Leiden. A. Perdeck.

J. W. Marmelstein en **J. Smit, La Littérature à vol d'oiseau.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. geb. *f* 1.25).

Mijn „oordeel" zij kortheidshalve samengevat in een vragenlijstje :

1. Waarom een geheel Hollandsch titelblad en Hollandsch voorbericht enz., voorafgegaan door een Fransch titelopschrift ? : La Littérature à vol d'oiseau *door*. . . . en *bij* Wolters . . . . tot eensklaps : *Index* ?

2. La littérature ? Welke ? Waarom niet „française" er bij gevoegd ?

3. De bedoeling is toch zeker, het beknopte werkje te laten gebruiken *in* de klas, met uitgebreide toelichting door den leeraar ? Hoe kan b.v. de leerling anders weten wat hij aan „jansénistes" heeft, op p. 17 ?

4. *A la* province (p. 18) en 1919 (voor 1918, sterfjaar van Rostand) zijn gewis als drukfouten op te vatten ?

5. Maar *jouer* (= spelen, in den zin van zich afspelen) (pagg. 24, 35, 60, aldaar tweemaal), voor „la scène se passe" — is toch niet als drukfout te beschouwen ?

6. Mag men, uit overwegingen van plaatsbeperking, „Le Misanthrope" kenschetsen als een „hekeling van de kwaadsprekerij" ? (p. 19).

7. Moet men, in onze dagen, achteraf een Verhaeren nog hoofdzakelijk tot de symbolisten rekenen ?

8. *Parution* (pp. 14 en 16) is toch bedoeld als „het verschijnen in boekvorm" (de eenige beteekenis van dat, door Larousse, Herckenrath noch Kramers & Bonte genoemde, inderdaad leelijke „examen"-woordje) en niet als „première" ? (Zouden echter de data 1636 en 1667 niet belangrijk zijn om de „eerste opvoering" van *Cid* en *Andromaque* ?).

„Une église qui n'a plus la force de protester contre les abus des puissants, devient bientôt un objet de raillerie" (p. 21). Zouden „wij", menschen van de openbare school, zooiets in onze boeken durven zetten ? Is men bij het confessioneel onderwijs zooveel vrijmoediger dan bij ons ?

10. „Peu d'auteurs ont exercé comme lui une telle influence" (p. 26). Is dit Fransch ?

11. Is Léon Daudet „rédacteur" van de Act. Française? Heet dat niet „directeur" ?

12. Schreef Maeterlinck „quelques recueils de poésie" of slechts één : „Serres Chaudes suivies de Quinze Chansons" ?

Een dozijn vragen. Excuseer, redactie van *Museum*, onze weetgierigheid. Maar eerlijk gezegd, zijn er onder die twaalf óók enkel oratorische.

Amsterdam. M. J. Premsela.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Twee zeer belangrijke voordrachten van U. von Wilamowitz—Moellendorff zijn uitgegeven door de boekhandel van Weidmann te Berlijn (1928). De eerste is getiteld *Kyrene* en geeft verslag van een bezoek aan de opgravingen die door de Italianen verricht worden in Cyrenaïca. Men leert er de geschiedenis van de merkwaardige Griekse Kolonie uit kennen en de niet minder belangwekkende resultaten door de Italianen reeds tans bereikt. De prijs is M. 1.40. In een andere voordracht, *Geschichte der Griechischen Sprache*, geeft de beroemde kenner der Griekse Oudheid een meesterlik overzicht van de ontwikkeling der Griekse taal, als voertuig van Helleense kunst en wetenschap, en hij wijst aan, welke belangrijke vraagstukken de klassieke filologie in de eerste plaats heeft op te lossen. Deze brochure kost M. 1.80.

Aan 't einde roept de spreker zijn hoorders zijn „Scheidegruss" toe. De onverzwakte geestdrift en de tintelende frisheid van geest die uit beide voordrachten spreekt, wettigt de hoop dat de geniale geleerde nog vele malen ons zal voorlichten.

Prijsvraag Henric van Veldeken.

Het Comité ter Herdenking van den 800sten verjaardag van Henric van Veldeken heeft een prijsvraag uitgeschreven voor een populair-wetenschappelijk boek over den dichter. De voorwaarden en bepalingen dienaangaande worden op aanvrage gratis toegezonden door het secretariaat. Secretaris is Jhr. J. A. I. H. Graafland, Bogaardenstraat 43, Maastricht.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Taalgids, XXII, 2: J. J. Salverda de Grave, Over de diftongering van *i* en *u*. — L. Koch, De Musset, Feuillet, Turgenjef en Busken Huet's *Lidewyde*. — Th. B. F. Hoyer, Het dramatische in Geels *Verhand. over de pligten v. e. toehoorder*. — Uit de tijdschr.

Leuv. Bijdr., Bijbl., XIX, 2-3: Rombouts, Ook 'n daad v. eenvoud. rechtvaardigheid. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Eerste Internat. Linguistencongres. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr.

Engl. Studies, X, 2: W. v. d. Gaaf, The Gerund preceded by the Common Case, I. — M. Praz, Poets and Wits of the Restoration. — Notes a. News. — Rev. — Bibliogr.

Bijdragen Vaderl. Geschiedenis, 6de R., VI, 3-4: Van Dijk, Bedreigd Delft. — Elias, Schetsen, XVI. — Van Vollenhoven, Afscheiding in de residentie (vervolg). — Nederl. hist. literatuur.

Studiën, CIX, April: S. Tromp, Hereen. d. Christenen, I. — M. v. Steen, Een zomerreis d. Spanje, III. — K. J. Derks, De Kath. monarchomachie. — J. Simons, Een nieuw uitgangspunt in de Kerkapol. — P. V. Sormani, Aristoteles' Zielk., III. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Borgeld, Vrouwenlist: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (De Ronde).

Van Dale's Handwdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Eringa, Proposition infinitive: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (Zauner).

Van Gorkom, Fransch-Duitsche Oorlog: Stud. CIX, Apr. (Gorris).

Hesseling, La plus ancienne rédaction du poème épique sur Digénis Akritas: Philol. Wochenschrift 1927, n°. 48 (Soyter); Uit Hellas' heden en verleden: de Groene Amsterdammer (Bolkestein)

Hesseling-Pernot, Chrestomathie néo-hellénique: D. Literaturzeitung 1927, n°. 12 (Soyter).

Kemp, Limb. Sagenboek: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (Gessler).

Kossmann, Ged. v. Anna Visscher: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (B[oon]).

Leendertz, Spelling: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (B[oon]).

Van der Meer, Gramm.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (B[oon]).

Moortgat, Germanismen i. h. Ned.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (Gessler).

Peeters, Ned. Taalg.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Prinsen, Roman in de 18e E.: Leuv. Bijbl. XIX, n . 2-3 (Boon).

Van Rijnbach, Kluchten v. Bredero: N. Taalg. XXII, n°. 2 (Verdenius).

Verdam-Stoett-De Vreese, Mnl. Wdb., afl. 3-7: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10 —

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. | N°. 9. | Juni 1928.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Santhorstlaan 21, Wassenaar.

J. Vürtheim, Aischylos' Schutzflehende. Mit ausführlicher Einleitung, Text, Kommentar und Sachregister. Amsterdam, H. J. Paris. MCMXXVIII.

Niet altijd heeft Aeschylus zich kunnen verheugen in de belangstelling der Nederlandsche philologie; ook de Utrechtsche uitgaven van enkele stukken, in het midden der 19e eeuw verschenen, hebben weinig indruk nagelaten. Van verwaarloozing kon natuurlijk geen sprake zijn; maar Sophocles en Euripides stonden toch steeds veel meer in het middelpunt der belangstelling, misschien tot vreugde der studiosa iuventus, die het χαλεπὰ τὰ καλὰ niet gaarne herleid zag tot den superlativus.

Thans komt van twee onzer Universiteiten tegelijkertijd het teeken van den vooruitgang: de Groningsche uitgave van den Prometheus stelt „een eerste volledige Nederlandsche Aeschylus-editie" in het vooruitzicht; van uit Leiden worden wij verrast door een monumentale uitgave van de Supplices, zooals er in ons land sinds de achttiende eeuw nauwelijks een editie van een klassieken schrijver verschenen is. Men zal begrijpen, dat ik hiermede allerminst iets te kort wil doen aan de buitengewone beteekenis van Van Leeuwen's Aristophanes en Menander.

Monumentaal, reeds om den uiterlijken vorm: het nieuwe lettertype van Engelschen oorsprong, dat hier voor het eerst buiten Engeland gebruikt is, gaf den uitgever aanleiding tot een typographische uitvoering, die in onzen tijd alleen in Engelsche en Amerikaansche edities haar gelijke vindt; fraai zijn daarbij de aan vazenteekeningen ontleende illustraties.

Monumentaal, nog veel meer door den inhoud, die een schitterende synthese aanbiedt van de zeer uiteenloopende studiën, waartoe een tragicus als Aeschylus kan leiden. Van alle kanten is daartoe het materiaal bijeengebracht: de mythologie gaf haar aandeel evenals de godsdienstwetenschap; tekstcritiek, gebouwd op den — zeer eenvoudigen — palaeographischen grondslag, bleef evenmin uitgesloten als linguistieke speculatie in bescheiden omvang; de archaeologie, ook van niet-Griekschen stam, bood bouwstof zoo goed als de historia litteraria. En de vereeniging van dit alles bracht allerminst een rudis indigestaque moles, maar schonk het leven aan een diep gebaseerde en fijn doordachte exegese van een zoo merkwaardig, maar tevens zoo slecht overgeleverd en zoo moeielijk te interpreteeren drama als de Hiketides. Dat op vroegere uitgaven werd voortgebouwd waar dit mogelijk was, spreekt van zelf. Voor den tekst werd natuurlijk naast Weil von Wilamowitz' editie van 1914 tot grondslag genomen, terwijl diens, in hetzelfde jaar verschenen, *Interpretationen* steun gaven voor de interpretatie; maar het doet goed te zien, dat Prof. Vürtheim tevens erkent, dat Wecklein's in eigen land wel eens wat te hooghartig behandelde uitgave *mit Einleitung und Anmerkungen* (Teubner 1902) „Wertvolles geleistet" heeft.

Geen lichte lectuur waarlijk geeft dit boek: ik denk, dat het velen zal gaan zooals het mij ging: een bladzijde van Einleitung of Exkurse kostte soms evenveel inspanning als de lectuur van Aeschylus zelf, zonder dat dit te wijten is aan stijl of woordenkeus van den bewerker; maar de inspanning gaf rijkelijk haar loon. Ook door den soms gewekten twijfel: Prof. Vürtheim, die zich bescheiden en hoffelijk toont in de bestrijding van anderen in tal van hoofdzaken en bijkomstigheden, zal allerminst onafgebroken instemming verwachten van de talrijke lezers, die ik hem toewensch — vooral in de kringen van die Nederlandsche classici, wier belangstelling niet door den dagelijkschen levensgang is gebluscht.

Ik meen evenwel, dat het niet de taak mag wezen van een recensent, die gaarne zijn veel geringere bevoegdheid wil erkennen, nadere inlichting te vragen of opmerkingen te maken over onderdeelen van minder beteekenis, die soms tot een vraagteeken in margine aanleiding gaven; niet ongeoorloofd acht ik het een enkel van de inleidende hoofdstukken naar voren te halen, waarvan de grondslag mij te onzeker toeschijnt voor de conclusies door den bewerker getrokken. Ik bedoel de verhandeling over Epaphos. Het komt mij voor, dat Prof. Vürtheim hier begint met te veel waarde te hechten aan de woorden van Herodotus (III 27), die spreekt van **ὁ Ἆπις, τὸν δὴ Ἕλληνες Ἔπαφον καλέουσι.** M. i. is hiermede niet bewezen, dat de Apis, wiens epiphanie de Egyptenaren telkens weer beleven, te identificeeren is met den Griekschen Epaphos, den mythologischen zoon van Zeus en Io — evenmin als we b. v. op grond van Herodotus' mededeeling (III 8) de eenheid zullen aannemen van den Arabischen Orotalt met Dionysus. De Grieken, altijd uitgaande van den voorrang van eigen stam en eigen godengeloof, kunnen nu eenmaal niet nalaten dergelijke combinaties te maken. Reeds hierom geloof ik niet, dat de Egyptische Apisfiguur, zoo zij al inderdaad aan Aeschylus bekend is geweest, voor hem van zooveel beteekenis was, dat hij bij alles, wat hij ter eere van Epaphos zegt, aan den Apis gedacht heeft; nog minder waarschijnlijk is het mij, dat door de combinatie van den naam Apis met **ἁφή** en **ἅπτομαι** de Epaphosmythe ontstaan is, en tevens de naam Epaphos. Ik geloof, dat we op veiliger bodem staan, als we, beginnend met Apis en Epaphos geheel gescheiden te houden, den naam Epaphos etymologisch evenzeer onverklaarbaar noemen als de meerderheid der mythologische namen. Dat de Grieken zelve daarbij aan verwantschap met **ἐπαφή** dachten, en dat daardoor invloed is uitgeoefend op de ontwikkeling der mythe, is uitstekend te begrijpen; hoezeer zij van dergelijke etymologische fantasieën hielden, zien we al uit Homerus. Zoo is het wèl mogelijk, den gang der mythe op grond van den naam te volgen; de oorsprong blijft echter duister.

Behoef ik te herhalen, dat ik deze bescheiden opmerking slechts op schrift bracht om ook een factisch bewijs te geven van de aandacht, waarmede ik de nieuwe uitgave bestudeerde? Van Nederlandsche zijde is zeker nooit, in het buitenland is zelden een zoo kostbare gave geschonken „dem Andenken Hermann Useners, **τοῦ τῆς ἀληθοῦς φιλολογίας καθηγητοῦ**".

Den Haag. J. van IJzeren.

Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik, in fünfter Auflage völlig neu bearbeitet von **M. Leumann** und **J. B. Hofmann.** Erste Lieferung: Laut- und Formenlehre. München, Beck. 1926. (Pr. M. 16).

Na zestien jaren komt de Duitsche wetenschap ons met een nieuwe uitgave van dit veel gebruikte en vooral in de Syntaxis van J. H. Schmalz zeer bruikbare werk verrassen. De vroegere Innsbrücker hoogleeraar Stolz heeft noch met zijn Historische Grammatik der Lateinischen Sprache (1894), noch met dit boek een grooten en blijvenden invloed uitgeoefend op de ontwikkeling der klassieke taalwetenschap in Duitschland. Heldere indeeling, scherpe formuleering, intuitief scheiden van wat belangrijk en onbelangrijk was vond men in zijn groote werken of artikelen in de I. F. te weinig om prikkelend op de studeerenden te werken. Toch stond Stolz dichterbij het philologische materiaal dan de Leipziger school van Brugmann en diens leerlingen Sommer e. a., zooals reeds bleek uit het feit, dat Syntaxis na zijn Laut- en Formenlehre kwam van de hand van een onverdacht philoloog als Schmalz, den bewerker van den bekenden Antibarbarus.

Het wil mij voorkomen, dat speciaal voor Duitschland het werk zijn waarde in hooge mate behouden had en zijn recht van bestaan dus zeker nog bezat. De uitgever heeft voor de na-oorlogs-verjonging, die het werk ondergaan moest nu Stolz gestorven was, een zeer gelukkige keuze gedaan. Leumann, zoon van den Sanscriticus E. Leumann, bekend door zijn systematische bestudeering van de Lat. adiectiva op *-lis* en tal van uitnemende artikelen, wordt hier voor het inleidende gedeelte ter zijde gestaan door een geleerde als Hofmann, die door zijn werkzaamheid aan den Latijnschen Thesaurus bij uitstek gequalificeerd is voor een zoo belangrijken synthetischen arbeid, en die kort geleden door zijn boek over de Lateinische Umgangssprache getoond heeft van de algemeene taalwetenschap in zooverre kennis te hebben genomen als voor zijn belangstelling als classicus levenwekkend en noodig is.

Het zoo ontstane werk is voor den klassieken linguist inderdaad geworden een boek, dat hij telkens zal opslaan. Vooral opslaan! Vergelijkt men het met de Grammaire comparée van Meillet-Vendryes, dan ziet men het laatste werk aldra als een boek, dat men door kan lezen of door kan werken, het Duitsche boek is daarvoor kwalijk geschikt. In de korte, vrijwel volledige oriëntatie over de internationale literatuur ligt de hoofdverdienste — men achte dit niet gering! — van het werk. In tweeërlei opzichten onderscheidt deze nieuwe druk zich zeer gunstig van zijn voorganger: door grooter belangstelling en ontvankelijkheid voor taalpsychologische factoren en door — vroeger zoo ongeveer geheel ontbrekende — kennisneming van het vele en belangrijke, dat de Fransche school de laatste decenniën heeft gegeven.

Men neme voorts als voorbeeld van straffere concentratie op de hoofdzaken een willekeurig hoofdstuk als dat over het alfabet. Stolz had hier nog allerlei bijgehaald, dat voor de geschiedenis van het *alfabet* geheel onbelangrijk was, als de „vulgaire" schrijfwijze *milex* in de Appendix Probi = *miles*. In plaats daarvan thans een werkelijk historisch overzicht van hetgeen tot nog toe bereikt is.

We gevoelen dus een oprechte dankbaarheid, ons rekenschap gevend van den intensen arbeid, die hier verricht werd. Daarbij moge in de eerste plaats genoemd worden een uitstekend geslaagd gedeelte, dat Leumann, reeds zoo gunstig bekend door zijn onderzoekingen op het gebied der Latijnsche derivatie, ook bijzonder na aan het hart lag, het geheel nieuwe hoofdstuk: Bildung der Wortstämme, principieele beschouwingen, gevolgd door een zeer nuttige Nominale Stammbildung (p. 190—254). Tal van verwijzingen naar de andere deelen van het werk toonen, hoezeer de schrijver getracht heeft dit nieuwe stuk metterdaad te enten in het oude weefsel. Hier vindt men ook een schrijver, die vol zelfvertrouwen, zich bewust te schrijven over een gebied, dat hij beheerscht, met zijn kritiek afwijzend, verbeterend of toelatend, daardoor waarlijk medeleidend, ingrijpt

in de ontwikkeling der wetenschap, die hij dient. Op vele andere punten mist men dat in het werk van Leumann vaak te veel; het boekje van Mentz b.v. (p. 45) mag men niet, volmaakt onpersoonlijk, veroordeelen door een paar ongunstige kritieken te citeeren. Even wankelt het zelfs in de beoordeeling der geschiedenis van het Latijnsche alfabet. Hammarström heeft in dit opzicht de nieuwe opvatting, dat de Romeinen niet van de Grieken doch van de Etrusci hun letterteekens ontleenden, doen zegevieren. Dit zegt Leumann zóó zwak, dat hij, nog geen pagina verder, niet opschrikt, als zijn pen de woorden neerschrijft: „das lateinische Alphabet, stammt, wie schon erwähnt, von einem griechischen ab"! Ik kom zoo op zeer vele punten tot een dergelijk oordeel als Specht (Gnomon 1927, 651 vlg.). Of de oorzaak ligt in te groote haast en inderdaad Leumann, indien hij twee jaar meer voor dit boek beschikbaar had gesteld, dit alles had kunnen uitwieden, zooals Specht veronderstelt, waag ik te betwijfelen.

Het werk van Hofmann is veel persoonlijker, soms zelfs zoozeer, dat hij in zijn polemiek, b. v. tegen Petersen (p. 18), bedenkelijk het kader van een inleidend, opbouwend en nieuwe wegen en problemen aanwijzend hoofdstuk te buiten gaat. In het algemeen geldt van dit gedeelte, dat het zijn raison d'être niet altijd aannemelijk weet te maken; daarvoor mist men al te zeer bij den schrijver een vaste overtuiging, wat hij eigenlijk met deze beschouwingen wil geven en bereiken.

Wel blijft den lezer deze vaste overtuiging bij, dat hier twee bij uitstek bevoegde geleerden zich van een vaak ondankbare taak met onmiskenbare bevoegdheid gekweten hebben. Zij hebben ons een werk gegeven, dat op de hooge hoogte van onzen tijd staat. Dat op zich zelf is reeds een zwaar verworven verdienstelijkheid, welker erkenning hen moge gesterkt hebben bij de bewerking van het moeielijkste gedeelte, dat hun nog wachtte: de Syntaxis!

Leiden. F. Muller Jzn.

W. Schubring, Worte Mahāvīras. Kritische Uebersetzungen aus dem Kanon der Jaina. Göttingen 1926. (Quellen der Religions geschichte Bd. 14. Gruppe 7). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. Leipzig, Hinrichs. 1927. (Pr. M. 11, geb. 14).

De godsdienstonderzoeker vindt hier in Duitsche vertaling eenige gedeelten uit een der belangrijkste groepen van de kanon der „witte" Jainas, nl. de Angas, en wel zeven uit de Sūyagaḍa, één uit de Bambhaceräiṃ. Voor het laatste wordt verwezen naar eigen uitgave van 1910, voor beide het pionierswerk erkend van H. Jacobi (S. B. E. vol. 22 en 45). Naast veel wat minder boeiend is vinden we ook hoogzedelijke eischen als zelftucht, erkenning van menschenwaarde; alle begeeren wordt als ziekte beschouwd, hartstocht verworpen.

Aan de vertaling gaat vooraf een overzicht van de kanon der secte, deels naar eigen inzicht gerangschikt, en daarop een uitgebreide schets over ontstaan en groepeering der heilige teksten. S. onderscheidt daarbij twee helften: de eigenlijke kanon, nl. de groepen Anga, Uvanga, Paiṇṇa en Cheyasutta, en een veel kleinere, opvoedkundige, helft, voor den beginneling bestemd. Om den ouderdom en de onderlinge verhouding der teksten vast te stellen, onderzoekt S. eerst wat hier de verschillende versmaten leeren, tegenover elkaar, en elk in eigen ontwikkeling. Herhaaldelijk zijn pogingen gedaan om orde te brengen in de massa teksten, zoowel naar inhoud als vorm. Daarbij werd veel in onderdeelen veranderd, of ook vroeger zelfstandige teksten in het geheel verwerkt. Het vereischt een zeer nauwkeurige bestudeering om uit dit alles de kern terug te vinden. Belangrijk is de vergelijking van gelijkluidende of verwante passages.

Amsterdam. J. M. van Gelder.

Studi Etruschi, deel I. (Uitgave van het „Comitato permanente per l'Etruria", Via del Pergolato 63, Florence). Florence, 1927.

De groote omvang en rijke schakeering van het eerste deel van deze periodieke publicatie, bestemd om allen, die zich wijden aan de bestudeering van het verleden van Toskane en omgeving (ik moet de omschrijving wel heel ruim nemen), gelegenheid te geven zich te uiten, verbieden me meer te geven dan een aankondiging en een beknopte inhoudsopgave van de artikelen, die zich daartoe leenen.

U. Antonielli opent de rij met een beschouwing over de praehistorie van Midden-Italië. Na een overzicht gegeven te hebben van de meeningen omtrent de immigraties in Italië wijst hij op het voortduren der neolithische beschaving, de gelijktijdigheid van het Toskaansche aeneolithicum met het brons in de terremare en het ontbreken van een bronzen tijdperk in Midden-Italië westelijk van de Apennijnen. In den ijzertijd vindt men begraven en verbranden naast elkaar. Volgens Antonielli hebben de ruwe invallers de oorspronkelijke bevolking georganiseerd en ontstonden Etrurische beschaving en kunst uit de vermenging van het kunstgevoel der neolithici en het regeertalent der verbranders. (Dus geen immigratie van Oosterlingen). Bij dit opstel behoort een nuttige kaart van het praehistorische Midden-Italië.

U. Formentini komt in een opstel over de „statue-stele" van het gebied van Luna tot het vermoeden, dat de Etruriërs afstammelingen zijn van de Liguriërs, die deze standbeeldzuilen oprichtten, dus van gelijk ras als een gedeelte van de oude Fransche bevolking.

G. Cultrera behandelt in „Arte italica e limiti della questione etrusca" zeer verstandig en koel het oude probleem. Volgens hem was de komst van een nieuw element de oorzaak van een sterke verandering, omdat ze de deuren wijd opende voor Oostersch-Ionische kunst. Daarbij deden de immigranten als tusschenpersonen dienst. Maar die omzetting gelukte alleen, evenals de latere klassiek Grieksche en Hellenistische, omdat de oorspronkelijke bevolking groote ontvankelijkheid bezat. De kunst is dus niet Etruscisch, maar Italisch; een Etruscische kwestie bestaat slechts ten opzichte van de afkomst en de taal der Tyrrhenen.

R. Bianchi Bandinelli maakt eenige korte opmerkingen over het belang van de Augusteïsche en middeleeuwsche topographische indeeling, maar alleen voorzoover ze in verband te brengen is met archaeologische vondsten, epigraphische eigenaardigheden enz.

M. Falciai schrijft over „Arezzo etrusca" en vermoedt, dat het oudste centrum gelegen heeft aan den voet van de latere Fortezza (citadel) en de decumanus de tegenwoordige Via della Pellicceria was.

Onder een gelijkluidenden titel behandelt A. del Vita de acropolis en de muren van Castelsecco, die hij be-

schouwt als overblijfselen van een wellicht vóór-Etrurische stad, en spreekt C. Lazzeri over het ontstaan en den groei van Arezzo in verband met een daar in 1869 gevonden stips votiva.

G. Bendinelli vertelt van recente opgravingen op het gebied van het oude Vulci, waar bij den aanleg van een kanaal en een bassin voor electrische doeleinden verscheiden graven blootgelegd werden. De rijke waren alle geplunderd, eenige uit den Villanovatijd ongedeerd; in sommige der eerste trof men uitstekende voorbeelden van architectuur aan.

R. Mengarelli publiceert een eenvoudig, duidelijk, rijk geïllustreerd overzicht van zijn zeer belangrijke opgravingen in Caere, een publicatie waarvoor alle bestudeerders van Etrurië hem buitengewoon dankbaar zijn.

A. Sogliano „La fase etrusca di Pompei" vindt in het stratennet, in de tempels en het forum van die stad het systeem van het Etrurisch Marzabotto terug.

A. del Vita deelt ons in zijn „Osservazioni sulla tecnologia del bucchero" zijn op practische ervaring gegronde meening mee, dat bucchero oorspronkelijk van metaalhoudende aarde, later van met mangaanijzer gemengde klei gemaakt werd, van vermenging met houtskool of doorrooken nooit sprake geweest is.

R. Pettazzoni betoogt in „Elementi extra-italici nella divinazione etrusca", dat er een zoo nauw verband bestaat tusschen de Babylonische, Hethietische en Etrurische waarzeggingskunst, dat de Etruriërs in Klein-Azië beslist in aanraking geweest moeten zijn met die volken.

R. Corso bespreekt in „Vecchie costumanze toscane comparativamente illustrate" middeleeuwsche huwelijksgebruiken.

De bijdragen van A. Trombetti, G. Buonamici, G. Devoto, C. Merlo, G. Pasquali, F. Ribezzo en C. Battisti over taal en inscripties leenen zich niet tot excerpeeren.

In een opstel over „Il problema della ricostruzione delle condizioni fisiche del litorale etrusco nell'antichità" constateert de geograaf O. Marinelli, dat de kust niet veel veranderd is; alleen de rivierdelta's zijn waarschijnlijk een gevolg van de ontginning van het binnenland.

G. Negri meent in een opstel over de reconstructie van den plantengroei in Toskane gedurende het Etrurisch tijdperk, dat de bosschen zich toen veel verder uitstrekten en bestonden uit dennen en loofboomen.

A. Mochi bespreekt de palaeetnologische exploratie van het Etrurisch gebied en vindt daar, in tegenstelling met de gangbare opvatting, alle phasen van palaeo- en neolithicum terug.

De door hem, N. Puccioni en L. Cipriani opgegeven anthropologische data zijn nog zeer vaag. G. d'Achiardi, „L'industria mineraria e metallurgica in Toscana al tempo degli Etruschi", vermeldt niet alleen de kolossale exploitatie van ijzer en koper, maar ook die van tin. Volgens hem was dit laatste metaal voldoende voor de behoefte. A. Stella, „Alcune osservazioni sui minerali di ferro e di stagno dell' antica Etruria", bevond bij onderzoek het tinerts vrij arm, maar neemt toch aan, dat het wel voldoende geweest kan zijn. De temperatuur, die vereischt wordt om het metaal te isoleeren overtreft de voor het smelten van koper noodige niet.

Na dit puur wetenschappelijk gedeelte volgen eenige inlichtingen over Etrurië uit toeristisch oogpunt, een nauwkeurig verslag van de recente opgravingen, recensies en aankondigingen van op Etrurië betrekking hebbende publicaties. Onder deze laatste trof me de aankondiging van een artikel waarin de stelling wordt opgeworpen, dat het speciale ras van koeien in de Val de Chiana reeds door de Etruriërs geïmporteerd is (G. Dondi, La razza bovina della Val di Chiana, Rivista di Zootecnica, Portici, 1925).

Rome. H. M. R. Leopold.

H. Gering, Kommentar zu den Liedern der Edda. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von **B. Sijmons.** Erste Hälfte: Götterlieder. Halle, Buchhandlung des Waisenhauses. 1927. (Pr. M. 22, geb. M. 25).

Deze door Gering bewerkte commentaar vormt het derde deel van „Die Lieder der Edda, herausgegeben von B. Sijmons und H. Gering", een grootsche onderneming, die ondanks ongunstige omstandigheden thans haar voltooiing nadert. Het was eerst de bedoeling, dat Prof. Sijmons den commentaar zoude hebben geschreven, maar verplichte werkzaamheden van anderen aard noopten hem deze aantrekkelijke taak in hoofdzaak aan zijn medewerker over te laten. Gelukkig heeft Gering, eer de dood hem wegnam, den commentaar nog ten einde kunnen brengen, dien Prof. Sijmons nu met groote nauwkeurigheid en scrupuleuze piëteit voor den druk heeft gereed gemaakt. De eerste helft, de commentaar op de godenliederen, ligt op het oogenblik vóór ons; de tweede helft, die op de heldenliederen, zal eerlang verschijnen.

Prof. Sijmons heeft aan Gering's woorden bijna niets veranderd, maar tusschen vierkante haakjes heeft hij er menige opmerking en aanvulling aan toegevoegd. Niet zelden neemt hij een ander standpunt dan Gering in, b. v. ten opzichte van het laatste gedeelte der Voluspá. Ook heeft hij litteratuuroverzichten bij de afzonderlijke liederen gegeven, en enkele daarvan heeft hij met omvangrijke en belangrijke „Vorbemerkungen" voorzien. Het is hier niet de plaats om Gering's, vóór alles exegetischen, commentaar met andere commentaren op de Edda-liederen te vergelijken, of over de beginselen, die bij een editie der Edda-liederen in acht moeten worden genomen, in discussie te treden. Ieder weet, hoe diep de kloof is tusschen verschillende scholen. Toch meen ik, dat Gering's commentaar ook bij hen, die b.v. op metrisch gebied of ook in andere opzichten vér van hem afstaan, hooge waardeering zal vinden. De ontslapen geleerde immers was een der voortreffelijkste kenners der oude Scandinavische letterkunde, en tegelijk een man van fijnen smaak en onbevangen oordeel. Die uitnemende eigenschappen blijken op elke pagina van dit, zijn laatste, werk.

Bijzondere aandacht verdient Gering's opvatting van „Ođinn aan de galg" (p. 146 sqq.), in welke mythe hij op grond van vergelijkingsmateriaal uit alle wereld-deelen, gedeeltelijk in aansluiting bij enkele anderen, een jongelingswijding meent te mogen zien. Wij missen echter het bewijs, dat juist dérgelijke initiatiegebruiken bij de oude Noormannen hebben bestaan. Zoolang dit niet bewezen is, hangt de wel verleidelijke hypothese min of meer in de lucht.

Het vers „*sá fær er frjár*", dat door Gering op p. 122 ter sprake wordt gebracht, beteekent m. i.: „Wie naar een vrouw dingt („vrijt"), is degene die haar wint". Tot zekere hoogte is dit een parallel van het bekende Engelsche spreekwoord „*Faint heart never won fair lady*". Elders is *frjá* zooveel als „aanhalen".

Voor de curiositeit vermeld ik, dat een variant van het door Prof. Sijmons naar aanleiding van Grímnismál medegedeelde sprookje van Lyk-Anders (p. 181 sq.) zijn weg naar de Nieuwe Wereld heeft gevonden: zie de Josselin de Jong, Blackfoot texts, p. 66 sqq.

Drukfouten komen bijna niet voor. Op p. 42, r. 22 is *gunn-tamiþr*, op p. 48, r. 4 is *priyā* te lezen.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

G. Kalff Jr., Frederik van Eeden, Psychologie van den Tachtiger. Groningen, Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. geb. *f* 11.50).

Een biografie welke van den lezer veel geduld en inspanning vergt wegens de overstelpende hoeveelheid bewerkt materiaal. Toch ook een frisch, onafhankelijk en zeer talentvol boek, meermalen wat wild en pretentieus, in vele opzichten bewonderenswaardig, maar nochtans allesbehalve gaaf in zijn onderdeelen: in woordenkeus en syntaxis.

De schrijver heeft het opgedragen aan de Nederlandsche jeugd, met dit motto, aan Schiller ontleend:

Jüngling, merke dir in Zeiten
Wo sich Geist und Sinn erhöht,
Dass die Muse zu begleiten
Doch zu leiten nicht versteht.

Of hij hiermede het oog heeft op Van Eedens sociale ondernemingen of meer in het algemeen op zijn gansche zedelijke persoonlijkheid, kunnen we niet met zekerheid zeggen. Maar dit is wel zeker, dat Van Eeden geen reden heeft, zijn Muze onverdeeld dankbaar te zijn, daar zij den wereldhervormer op dwaalwegen leidde en den dichter maar al te vaak in den steek liet. Van Eedens leven heeft teleurstelling gebracht, hemzelf en zijn landgenooten. Zijn laatste proefneming, de overgang tot de Roomsche kerk, blijkt weinig meer dan een daad van vertwijfeling, droevig slot van een drama vol verwarring en tegenstrijdigheid, vol valsche pose en klein-menschelijke ijdelheid, maar gelukkig niet zonder mooie momenten van verhevenheid, vlekkelooze schoonheid en zuiver inzicht. We wisten dit reeds. Dr. Kalff heeft het nu in den breede met de stukken aangetoond, stukken hem voor een deel door den beschrevene zelf verstrekt. Naar Taine's methode ras en milieu niet verwaarloozend, heeft hij beginnend met Grootvader, Vader en Moeder, physis en psyche van onzen dichter van stukje tot beetje nageplozen, zoo wat al zijn werken en daden besprekend in hun historische volgorde, en een vivisectie op zijn object toegepast, waarbij die van Dr. Cijter slechts kinderachtigheid lijkt. Enorm is de arbeid die zich Dr. Kalff heeft getroost, enorm de scherpzinnige belezenheid, in dezen bijbel met zijn zes Boeken van meer dan 500 bladzijden ten toon gespreid. In allerlei richting opent het perspectieven, men kan er véél uit leeren, en vooral veel in naslaan om zijn nieuwsgierigheid te bevredigen. Als de best gedocumenteerde studie over een der voornaamste tachtigers heeft het een blijvende beteekenis. Maar was het zoo dringend noodig, een als „apologie" begonnen boek, dat uitgroeide tot een „requisitoir", nog vóór Van Eedens dood te publiceeren? Had den veel geplaagde deze pijniging niet gespaard kunnen worden? Er is meer dat o. i. achterwege had kunnen blijven. De schrijver zal ons in Boek VI (Samenvatting) een uitstekend geschreven synthese geven (blz. 473—518): in 9 hoofdstukken: 1 De Man. 2 Het werk. 3 De Romanticus. 4 De Tachtiger. 5 Lof en Blaam. 6 Gedeelde Schuld. 7 Blijft hij leven? 8 De Intuïties. 9 Slotwoord.

Maar vooraf neemt hij ons mee naar de rommelige keuken, waar, in een minder frissche atmosfeer, een jachtig bedrijf in vollen gang is met veel geroep van stemmen, zoodat we snakken naar rust en onbesmette buitenlucht. Dr. K. heeft zelf heel goed begrepen, dat zulk een introductie zijn bezwaren meebrengt. „Anderen kritiseerend", zegt hij in zijn Voorbericht, „mag ik de vele leemten mijner eigen studie niet verhelen. Al dadelijk wat den vorm betreft: de massa citaten sticht misschien even veel ergernis als vertrouwen.... misschien had ik ze veel meer onder de streep moeten wegwerken, maar de reacties van tijdgenooten en nageslacht zijn volgens mijn opvatting ook historie". Volkomen waar, maar niet altijd genietbare en niet altijd noodzakelijke historie. Dat Dr. K. de methode van Dr. Th. Reik volgt om van de Stoffgeschichte waarbij geen enkel levensfeit veronachtzaamd wordt, op te stijgen tot de ziels-diagnose, zal men van iemand die zich waarschijnlijk in de eerste plaats historicus en psycholoog voelt, en waar het gaat om een mensch, die niet alleen dichter maar ook profeet en hervormer wilde zijn, niet anders dan natuurlijk vinden. Maar die tallooze beoordeelingen door tijdgenooten, Jan, Piet en Klaas incluis, al zijn ze dan karakteristiek voor den tijd en de persoon der schrijvers, wat doen ze af aan de waarde en het wezen van Van Eeden zelf?

„Een volgend biograaf" lezen we in het Slotwoord, „zal het zich met het uitwegen der publieke opinie's in ieder geval heel wat makkelijker kunnen maken, de gelukkige! om de eenvoudige reden, dat geen mensch er zich meer voor interesseert". Is het niet of Kalff zelf een beetje sceptisch staat ten opzichte van de beteekenis zijner citaten? Ik had van al die kritiek gaarne wat gemist en liever gezien dat de schrijver wat meer plaats had ingeruimd aan een uitvoeriger zelfstandige demonstratie van de aesthetische deugden en gebreken in het werk van Van Eeden, zooals hij dat zoo goed gedaan heeft in zijn bespreking van het gedicht ***Ellen***. Ik erken dat dit het moeilijkste deel is van 's schrijvers taak en verwonder me niet dat een zoo historisch aangelegde geest op dit punt wel eens te kort schiet. Op blz. 148 noemt hij *Van de passielooze Lelie* („het heerlijke bundeltje") m. i. terecht „het hart van Van Eedens wezen"; eenige bladzijden verder: „het zuiver hoogtepunt van Van Eedens kunst". De mooie regels „Ik heb de stille waterlelie lief" enz. noemt hij zelfs in één adem met Göthe's „Ueber allen Gipfeln"; en meent de bewondering voor dit gedichtje niet beter te kunnen opwekken dan door de naïeve confidentie dat „een jonge vrouw in barensnood door het zich concentreeren op deze regels de pijnschokken van het arbeidende lichaam wist te vergeten". Maar hoe is nu met deze oprecht gemeende en vierkant uitgesproken hulde de halfslachtigheid te rijmen op blz. 159 in die zelfde bespreking van De Passielooze Lelie, waar we als reactie op de ongunstige kritieken, van Haspels en Poelhekke, te lezen krijgen: „Als ik zeg dat Poelhekke

en Haspels het krachtig-echte in Van Eeden niet *zien*, bedoel ik daarmee niet dat het er wel *is*; integendeel, het doet mij des te meer leed als ik hun opinie citeeren moet, naarmate ik hen voor niet alleen litterair, maar ook moreel-zuiver-oordeelende naturen houd". Bij Dr. Kalff bestaat dus twijfel omtrent het krachtig-echte van een bundel verzen dien hij als het allerbeste van Van Eedens werk beschouwt. Bedenkelijke contradictie. Er is nog iets. Een zuivere, schoone stijl zal het vertrouwen in het aesthetisch oordeel van een criticus even zeer versterken als een gebrekkige, slordige, in staat is, het in discrediet te brengen. Voor den aesthetisch zeergevoelige zijn knoeierijen een gruwel en van zich zelf kan hij ze allerminst verdragen. Multatuli noemde slordig schrijven gewetenloos. Aan deze gewetenloosheid maakt zich Dr. Kalff — is het haast, is het onverschilligheid? — herhaalde malen schuldig. Ik mag dit niet verzwijgen en zal er een paar voorbeelden van geven, op gevaar af, hiermede de onjuiste meening te vestigen, dat Dr. K. heelemaal niet schrijven kan.

Blz. 31: „de auteur had (en kreeg het later) nog erger te verantwoorden zijn geweten".

Blz. 36: „Kennis en Dood, het een waarmee de mensch het ander steeds tracht te verklaren en te overwinnen, verhinderen onverstoord genot".

Blz. 123. „Evenmin als hier schijnt beseft te worden, waarom het eigenlijk ging, of wel dit vanuit een onverstoorbaar ruim Godsgeloof schijnt worden daargelaten, was Monseigneur A. M. C. van Cooth anders vooringenomen dan ten goede". Blz. 299: „Het heele jaar 1910 probeert Van Eeden, wat Van Effen, Kneppelhout en Helene Schwartze (lees Swarth) mislukte: *om te zadelen* in een vreemde taal bij een vreemd volk". Dr. Kalff schijnt zijn zinnen niet te hooren. In de eerste alinea van zijn Voorbericht schrijft hij: „Goethe zegt in zijn Farbenlehre: „selten wird sich finden, dass eine problematische Natur mit Gründlichkeit und Billigkeit dargestellt *worden*" en al hoop ik, dat dit boek dan zoo'n uitzondering zal *worden*, in ieder geval geloof ik, dat de groote Duitscher zeer juist besefte, dat verlangen naar billijkheid grondig doet *worden* — al is dit boek ook heel wat dikker *geworden*, dan ik mij zes jaar geleden had voorgesteld".

Maar genoeg. Dr. Kalff heeft ons een belangrijk, grondleggend werk geschonken, onontbeerlijk voor ieder die de bijzonderheden van Van Eedens leven kennen wil. Als ik mij niet bedrieg streeft hij naar den lauwer van den waren kriticus, die, ontoegankelijk voor de verleidende fraze, het ware en het onware, het schoone en het leelijke met nooit falende zekerheid onderscheidt. Zal hij op dien hoogen titel ooit met reden aanspraak kunnen maken, dan zullen aanleg en karakter moeten samenwerken en voortgaande verfijning van den aesthetischen zin zich hebben te paren aan de scherpste zelfkritiek. Met de stijlslordigheden zullen dan ook wel de laatdunkendheidjes verdwijnen.

Rotterdam. K. H. de Raaf.

H. Steckner, Der epische Stil von Hermann und Dorothea. (Sächs. Forschungsinst. in Leipzig; Forschungsinst. f. neuere Philol., I. Altgerm. Abt. u. Leitung von F. Neumann, Heft IV). Halle, Niemeyer. 1927. (Pr. geh. M. 12.—).

Hermann und Dorothea was voor den schrijver eenigszins een voorwendsel om ook algemeene beschouwingen over wezen en begrip van het epos te geven. Aan de hand van de bekende briefwisseling tusschen Goethe en Schiller en steunende op hun opstel *Ueber epische und dramatische Dichtung* tracht schrijver het epos naar den kant van het drama toe te omlijnen om daarna, voortbouwende op moderne inzichten, de grenzen tusschen epos en roman te trekken.

Schrijver geeft zich daarvoor veel moeite. Hij wijst er op, dat de roman bestemd is, om gelezen te worden en gelegenheid geeft tot combinaties en ontwikkeling, tot het omspannen van groote tijdsruimten met velerlei gebeurtenissen. Het epos daarentegen is bedoeld om voorgedragen te worden en moet daarom vervuld zijn van een zekere muzikaliteit, die in den metrischen stijlvorm tot uiting komt. Hier moet het verhaal gestaag-rustig voortgaan, de handeling moet zooveel mogelijk geconcentreerd, tot aanschouwelijke beelden omgevormd worden; groote tijdsafstanden moeten, althans formeel, zooals b. v. in de *Odyssee*, tot korte tijdsruimten worden teruggebracht. De geweldige stofmassa van den roman maakt indeeling in hoofdstukken noodzakelijk, die echter in een veel losser verhouding tot den bouw van het geheel staan dan de gezangen van het epos: „Während der Roman durch die Gedehntheit seiner Entwicklungen und durch die differenzierten Verläufe seiner Stofflichkeit die Kapitel ähnlich wie die zahllosen Stuben und Wendeltreppen, Korridore und Säle eines weitläufig winkligen Schlosses aneinanderfügt, wirken die Gesänge des Epos wie die wenigen, übersehbaren Teilgewölbe einer hochräumigen Kathedrale."

Schrijver meent nu op grond van bovenaangeduide richtlijnen te mogen concludeeren, dat *Hermann und Dorothea* een epos is in den waren zin des woords. Hij steunt deze beschouwing op Goethe's eigen woorden: „Das grosse Weltschicksal ist teils wirklich, teils durch Personen mythisch eingeflochten und von Ahndung, von Zusammenhang einer sichtbaren und unsichtbaren Welt sind doch auch leise Spuren angegeben, welches zusammen nach meiner Ueberzeugung an die Stelle der alten Götterbilder tritt." Het komt ons voor, dat de schrijver daarbij toch over het hoofd ziet, dat de door het burgerlijk leven al te zeer beknelde helden in *Hermann und Dorothea* buiten de mythische sfeer vallen, die ook volgens den schrijver het wezen van het epos uitmaakt. Ook Goethe zelf schijnt hem den steun van zijn argumentatie te ontnemen, daar hij het boven aangehaalde citaat besluit met de uitdrukkelijke mededeeling, dat de samenhang van de zichtbare en onzichtbare wereld, waarvan in *Hermann und Dorothea* sporen aanwezig zijn, toch niet in staat is, de plaats in te nemen van de physisch poëtische macht, die van de antieke figuren uitstraalt.

Maar al vermocht de schrijver er ons niet van te overtuigen, dat wij in *Hermann und Dorothea* met zijn burgerlijk milieu een werkelijk epos hebben te zien, dan zijn wij er met hem toch geheel van doordrongen, dat dit zeldzaam harmonische meesterwerk van den klassicistisch gevormden en gerijpten kunstenaar vervuld is van den echten epischen geest: „Im Epos ist Liebe zum Leben, aber Liebe aus der Höhe der Erlöstheit. Im Epos ist Strömung, Kampf, Tragik, aber entrückt in die Ruhe des Denkmals. Im Epos ist steile Endgültigkeit, aber unendlicher Raum."

Amsterdam. M. J. Deuschle.

G. Ras, Börne und Heine als politische Schriftsteller. Groningen-Den Haag, Wolters. 1927. (Pr. geb. ƒ 3.90). (Amsterdamsche diss.).

Er is in de Duitsche letterkunde zeker wel geen figuur, bij wie tusschen litteraire prestatie en persoonlijke karakterwaarde een zoo diepe kloof ligt als bij Heine. Tot het ongunstig beeld van zijn karakter draagt zijn politieke houding niet weinig bij. In tegenstelling tot het „kameleon" Heine is Börne reeds voor zijn tijdgenooten en nog meer voor het nageslacht de oprechte, onberispelijke persoonlijkheid, die voor zijn overtuiging tot het laatst toe in de bres sprong. R. tracht aan te toonen, dat in deze voorstelling licht en schaduw tot nu toe toch wel wat eenzijdig zijn verdeeld. Börne's karakter wordt daardoor weliswaar nauwelijks aangetast, al wordt ook een en ander in zijn polemiek tegen Heine herleid tot persoonlijke afgunst. Maar wel zien we Börne als een eenzijdig liberaal partijman, wiens blik op het onmiddellijke heden is gericht, wiens doel meer negatief is (vrijheid, d. w. z. ophouden van de onvrijheid) dan dat hij werkelijk nieuwe banen kan wijzen. Daarentegen staat Heine op een hooger standpunt; hij heeft een ruimeren en dieperen blik, en waar men tot nu toe slechts een wankelen zag, daar vertoont zich bij een nauwkeuriger rekeninghouden met de Saint-Simonistische basis van zijn denken een grootere consequentie: hij is demokraat, maar geen republikein als Börne; zijn doel is, de menigte tot een grooter geluk in den zin van Saint-Simon te voeren, en de politiek is hem slechts middel, niet als Börne doel op zich zelf. Het spiritualisme ten gunste van sensualistische levensvreugde uit den weg te ruimen, is voor hem van meer belang dan alle uiterlijke vormen van het politieke leven, te meer daar hij historisch weet te zien en weinig verwachtingen van het „maken" van een revolutie koestert. Het sociale vraagstuk staat bij hem meer op den voorgrond dan het politieke.

Het lijdt geen twijfel, dat Heine in de uiteenzetting van R. wint, zonder dat men hieraan een apologetisch karakter kan verwijten. En toch is Heine's houding in de zaak van de „Münchener Annalen", later bij de nog altijd niet geheel opgehelderde zaak van de „Vorrede" bij de „Französische Zustände" en verder onmiddellijk na de beslissing van den Frankforter Bondsdag, zoo onsympathiek en egoïstisch, dat men er maar noode toe overgaat andere twijfelachtige momenten te zijner gunste uit te leggen, des te minder, daar R. in overeenstemming met zijn engere taak, zijn onderzoek met Heine's boek over Börne afsluit en H.'s laatste tijd niet meer in zijn beschouwing betrekt. Zoo gevoelt men tegenover de grondstelling van den schrijver toch hier en daar twijfel of bezwaren.

Evenwel, dit vermindert niet de verheuging zoowel over het zeer kundig, diepgaand onderzoek naar Heine's en Börne's politieke gedachtenwereld en naar hun innerlijke tegenstelling, als over de levendige, aanschouwelijke uiteenzetting, die in een uitstekend Duitsch is geschreven: het verheugt mij te kunnen zeggen, dat ik het boek met hetzelfde genoegen heb gelezen, waarmee ik destijds naar de verdediging ervan in de mij zoo lief geworden Amsterdamsche aula heb geluisterd.

Berlin. Hans-Friedrich Rosenfeld.

G. Lanson, Esquisse d'une histoire de la tragédie française. Nouv. éd. revue et corrigée. Paris, H. Champion. 1927.

De eerste druk is van 1920 (z. *Neophilologus*, IX, p. 227); acht jaar later kondig ik den tweeden druk van dit uitstekende werkje met evenveel vreugde nog eens aan. De bijvoegingen slaan voornamelijk op de in dien tusschentijd verschenen monographieën of studies: G. Cohen over Jean de Schelandre, E. Gros over Quinault, G. Truc over Racine, enz., en twee oudere werken, G. Bapst en Volkelt. Data zijn verbeterd voor *Adonis* (1574) en Serlio (1545). Als La Rochefoucauld verzachtte Lanson door een *souvent, en général* of *semble-t-il* (pp. 6, 23, 17; *çà et là*, 23) het exclusieve van enkele uitingen. Hij gaf bijvoegingen van waarde in les XXVII over Corneille's *Psyché* in verband met zijn liefde voor la Duparc, over zijn *Attila*; in les XXVIII over de leer der navolging en de clichés. En allerlei nieuwe gedachten verraden met welk een zorg deze meester zijn stof weer heeft overgewerkt en verdiept; op blz. 4 de bijvoeging „justicière ou capricieuse" bij het noodlot; blz. 5: „la légende équivaut à l'histoire"; blz. 57: „La nature du dénouement devient secondaire: la tragédie peut finir heureusement"; blz. 181: „Dumas .... eût été un merveilleux auteur de scénarios pour *cinéma*"; enz. (ik noteerde er nog blz. 50, 79, 133, 144, 152, 175, 177, 179, 183, 184, 187); verder belangrijke in de XLIe les over Jules Renard, Rostand, Claudel en de cinema. Ik wijs op twee drukfouten: blz. 157, r. 12 lees no. 13907, niet 3907; blz. 190, r. 19 lees *Chantecler*, met *e*. Nu Lanson niet meer directeur der École normale is, mogen we hopen, dat hij de kracht zal hebben het werk te redigeeren, waarvan dit boekje het mergrijke binnenste kan zijn.

Amsterdam K. R. Gallas.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. 2e Aufl. Bd. IV. Die griechische Weltherrschaft. 2 Abteilungen. Berlin u. Leipzig, De Gruyter & Co. 1925—1927.

Met de in 1927 verschenen tweede afdeeling van het 4e deel is de nieuwe bewerking van Beloch's Griechische Geschichte voltooid, en er bestaat alle aanleiding, de wetenschap en hemzelven daarmede geluk te wenschen. Wel heeft Beloch verscheidene andere, en belangrijke, werken geschreven, maar zijn naam is toch in de eerste plaats verbonden aan, en zal blijven voortleven door, deze Grieksche geschiedenis, thans, en waarschijnlijk voor geruimen tijd, het standaardwerk op dit gebied, het eenige ook, waarin de geschiedenis der Grieken van den beginne af tot circa 220 v. C. uitvoerig behandeld wordt. Het is dus begrijpelijk, dat de schrijver in een slotwoord een blik terugwerpt op den wordingsgang van het werk, waaraan hij nu veertig jaren geleden de eerste hand sloeg. Het in het najaar van 1892 in manuscript afgesloten eerste deel vertoont reeds, zooals wij thans kunnen vaststellen, dezelfde eigenschappen, die de latere deelen en ook de nieuwe bewerking kenmerken: volkomen beheersching van alle bronnen, heldere dispositie der stof, een zelfstandig en beslist oordeel, het tot hun recht doen komen van de materieele factoren in het verloop der geschiedenis, de klare stijl. De keerzijde van sommige dezer eigenschappen, wanneer zij in al te groote mate aanwezig zijn, vindt men wellicht in dit 4e deel, vooral in de 2e afdeeling, meer dan in de

vroegere: de scherpe beoordeeling van afwijkende meeningen (sommige schrijvers zijn blijkbaar de bête noire van Beloch), het vasthouden aan eene eenmaal opgevatte meening, het gering aanslaan van den invloed der groote persoonlijkheid op het historisch proces, maar ook als we die keerzijde constateeren — en er bij de bestudeering van het boek rekening mee houden — doet dat geen afbreuk aan onze bewondering voor het talent en de werkkracht, waarmede deze Grieksche geschiedenis tot stand is gebracht.

Wanneer we thans tot een beschouwing van dit vierde deel overgaan, dan valt het op, dat in de eerste afdeeling daarvan, de „Darstellung", het verschil met het, ermee correspondeerende, in 1904 verschenen derde deel van den eersten druk niet groot is, en meer bestaat in toevoeging dan in wijziging. Bladzijden lang komt dikwijls de text woordelijk overeen met dien van den eersten druk en beperken zich de veranderingen tot de aanmerkingen aan den voet van de bladzijde, waarin nieuw gepubliceerde inscripties of papyri en moderne werken worden aangehaald. Soms hebben die nieuwe publicaties den schrijver bewogen, om ook den text uit te breiden, zooals b.v. blz. 161 v., naar aanleiding van de nieuw gevonden stichtings-oorkonde van den Helleenschen bond van Antigonus en Demetrius (Hondius, S E G I 75), blz. 264 v. over de Joden in Egypte. De meeste toevoegingen vertoont het 8ste hoofdstuk, „Die wirtschaftliche Umwälzung", waar datgene, wat over de zeerooverij, de handelsbeweging, de productie, de slavernij, de prijzen (van koren, wijn, olie, vee enz.), de arbeidsloonen, gezegd wordt, grootendeels geheel nieuw is. Dat geen nieuwe publicatie van eenig belang den schrijver is ontgaan, behoeft wel niet afzonderlijk vermeld te worden.

Een veel grooter verschil met den eersten druk zien we in de tweede afdeeling. Een dergelijken „Ergänzungsband", voor onderzoekingen van te grooten omvang dan dat zij in het geschiedverhaal zelf of in de daarbij gevoegde aanmerkingen eene plaats kunnen vinden, hebben thans alle deelen der nieuwe bewerking, de eerste druk had alleen den met deze tweede afdeeling correspondeerenden. Telde die 576 bladzijden, de nieuwe bewerking ervan heeft niet minder dan 700. Dat komt ten deele, doordat sommige hoofdstukken zijn omgewerkt, ten deele, doordat verscheidene nieuwe hoofdstukken zijn toegevoegd. Ik aarzel niet, deze tweede afdeeling van den vierden band voor het meest waardevolle gedeelte te verklaren van het geheele werk, voor het gedeelte ook, dat het langst zijne waarde houden zal. Hier zien we den vorscher aan het werk en hem de substructies leggen waarop zijn geschiedverhaal steunt. Nergens was dat noodiger dan hier, want voor geene periode der Grieksche geschiedenis laten de antieke geschiedschrijvers ons zoo in den steek als voor de 3e eeuw v. C., nergens moeten ons inscripties en papyri zoo zeer te hulp komen. De vaststelling der chronologie berust daarop bijna geheel, zij kan slechts met gebruikmaking van alle beschikbare gegevens worden opgebouwd, en ook dan blijft nog veel onzeker. Voor dit moeilijke en dorre werk is Beloch niet teruggedeinsd: over Attische en andere kalenders, over aera's, over de Attische en de Delische archonten, de Milesische stephanephoren, de chronologie der koningen van Macedonië, van Epirus, van Sparta, der Ptolemaeën en Seleuciden, en over andere chronologische quaesties wordt uitvoerig gehandeld. Daarnaast staan hoofdstukken over problemen van anderen aard, als de verhouding tusschen en beteekenis van Alexander en Parmenio, de bezittingen der Ptolemaeën buiten Egypte, omvang en indeeling van het rijk der Seleuciden, de Delphische amphictionie in de 3e eeuw, de Achaeïsche strategen, de hoofden der philosophenscholen, de Alexandrijnsche bibliothecarissen, en vele andere. Verscheidene dezer onderzoekingen zijn pioniersarbeid, vele lokken tot tegenspraak uit (het meest m. i. die over Alexander en Parmenion), vaak zal de lezer een non liquet uitspreken waar Beloch met een beslist antwoord komt, maar nooit kunnen zijne uiteenzettingen worden verwaarloosd, steeds werken ze als een prikkel tot eigen onderzoek, juist vaak door den toon van verzekerdheid, waarmede de conclusies worden voorgedragen.

We bezitten dus thans van Beloch's hand eene geschiedenis van de eerste eeuw van het hellenistisch tijdvak, nergens in zijn werk vinden we eene aanduiding, dat de schrijver het voornemen zou koesteren, ook het vervolg er van te behandelen. Weliswaar is het dan met het zelfstandige politieke leven van de staten der Grieksche wereld gedaan, de invloed van Rome wordt hoe langer hoe grooter, één voor één gaan de Grieksche staten op in het Romeinsche wereldrijk, de paar laatste eeuwen vóór het begin onzer jaartelling bieden ons in de Grieksche wereld in vele opzichten een treurig beeld van verval, waarvan de schildering niet aanlokkelijk is en dat dan ook tot nu toe geen competenten geschiedschrijver gevonden heeft: zou het onbescheiden zijn, de hoop uit te spreken, dat Beloch zijn levens-avond aan deze periode van de geschiedenis der Grieken zou willen wijden?

Groningen. A. G. Roos.

V. Chapot, Le monde Romain. (l'Evolution de l'Humanité, 1ère section, vol. 22). Paris, La Renaissance du Livre. 1927. (Pr. frcs 30.—).

In de bekende serie geschiedkundige werken, die verschijnt onder redactie van Henri Berr, is dit het laatste, dat aan Rome gewijd is: naast een drietal deelen van meer cultuurhistorischen inhoud, waarin godsdienst, kunst en wetenschap, recht en economie worden besproken, stond reeds het zestiende deel, waarin L. Homo (die in deel 18 nog afzonderlijk de staatsinstellingen bespreekt) de politieke geschiedenis van Rome geeft tot de verwoesting van Carthago en Corinthe.

Het werk van Victor Chapot moet nu een dubbele rol vervullen: moet n. l. ten eerste de politieke geschiedenis voortzetten tot de invasies der barbaren, ten tweede een beschrijving geven van de „Romeinsche wereld". Terecht heeft de auteur den nadruk gelegd op het tweede gedeelte: niet meer dan 85 bladzijden gebruikt hij voor het eerste; daarna volgen een vijftigtal pagina's gewijd aan de administratie van het Rijk (les moyens de défense, les finances, le cadre municipal, le cadre provincial), terwijl de resteerende 300 bladzijden den lezer door alle onderdeelen des Rijks voeren en van iedere provincie of landstreek afzonderlijk het wetenswaardige vertellen, of, beter gezegd, ons vertellen het belangrijkste van wat toevallig bekend is. Vandaar een niet te vermijden onevenwichtigheid der diverse hoofdstukken: als aan

Egypte precies tweemaal zooveel ruimte wordt besteed als aan geheel Klein-Azië, is hier stellig niet meerdere belangrijkheid, ook geen voorkeur van den schrijver, maar enkel overvloediger materiaal de oorzaak.

Aangenaam is het te mogen ervaren, dat de schrijver zich bij de rondreis een kundig en betrouwbaar gids toont; wie een bondig, maar nauwkeurig overzicht zoekt van wat wij zoo al weten van Spanje, Syrië of welk gebied ook, vindt hier wat hij wenscht. Het is een goed boek, dat ik gaarne aanbeveel.

Toch mag ik eenige opmerkingen niet achterwege laten. De schrijver toont een ietwat eenzijdige voorliefde voor „realia", terwijl het geestesleven niet of nauwelijks wordt aangeroerd. Hij geeft soms overmaat van bijzonderheden, b.v. in de m. i. voor een werk als dit àl te uitvoerige beschrijving der versterkingslinies in Noord-Brittannië (bl. 399—402). Andermaal echter verwacht hij weer te veel van zijn lezers, wat bij deze serie gewaagd is; een half woord, een korte aanduiding kunnen den deskundige aangenaam, maar den *general reader* slechts lastig zijn. Zal hij weten, om maar iets te noemen, wat bedoeld wordt met „le monument de la Turbie" (bl. 417), of zal hij iets hebben aan een zin als deze: „les graffites de Calleva sont dus, pense-t-on, à des Bretons des couches inférieures" (bl. 410)? Bij het aanvaarden van het geographisch principe van bewerking had Chapot het beroemde voorbeeld van Mommsen. Toch vraag ik mij af, of deze methode even gewenscht als voor de hand liggend is. In ieder geval brengt zij groote bezwaren mede in een werk, dat een levende synthese moet geven. Het is moeilijk om herhalingen te vermijden, en zoo wordt de lectuur wat vermoeiend en het boek geschikter om na te slaan dan om door te lezen. Anderzijds moet de gebruiker er steeds weer aan denken, dat toevallig slechts voor één gebied bekend geworden — en daarbij dus besproken — feiten of toestanden niet enkel dáár zijn geschied of hebben bestaan. Verder is er de verleiding om in ieder geval iets, desnoods dan het weinig belangrijke, te zeggen. Ten slotte — en dit is het voornaamste bezwaar — het Rijk blijkt vrijwel nergens een *geheel*. Wat Chapot gedaan heeft voor de algemeene politieke geschiedenis in het eerste deel van het boek, en voor de bestuursmethodes in het daaraan volgende, had hij ook kunnen doen voor de economische verschijnselen en de sociale toestanden, voor de bevolkingsproblemen en de historie der ideeën, voor de „Romanisatie" enz. Zoo ware er mede ruimer gelegenheid geopend om het verband met het verleden en met de tijden, die komen zouden, aan te toonen; nu kijkt het werk zoo weinig voor- en achteruit. Kortom het onderwerp, dat om analytische bewerking, maar vooral ook om synthetische uitbeelding vraagt, heeft hier het eerste meer gevonden dan het tweede.

Intusschen geloof ik, dat deze opmerkingen meer toonen, hoe veelzijdig het onderwerp is, dan dat Chapot's werkwijze geen bestaansrecht zou hebben. En zoo blijft volkomen gelden, wat hierboven is gezegd: het is een goed boek, waarvan het gebruik zeer wordt aangeraden.

Assen. B. A. van Groningen.

E. von Dobschütz, Vom Auslegen des Neuen Testaments, Drei Reden. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1927. (Pr. Mk. 2.80).

Von Dobschütz heeft zijn studenten een buitengewonen dienst bewezen toen hij deze rustige, klare, bezonken voordrachten hield. Nu hij ze ook in druk gegeven heeft, is het een nog veel grootere kring dien hij aan zich heeft verplicht! Zij behandelen: 1. de eischen aan de hermeneutiek te stellen; 2. een kritische bespreking van de z.g. „formgeschichtliche" methode; 3. „die pneumatische Exegese; Wissenschaft und Praxis".

Ik vermoed, dat menigeen van zijn hoorders, toen zij de heldere uiteenzetting volgden, gedacht heeft, dat dit alles vanzelf sprak! De historische toelichting, die volgde, zal hun duidelijk gemaakt hebben dat het niet voor iedereen zoo vanzelf spreekt. Uit het vele goede dat de voordrachten bieden, wil ik slechts drie belangrijke punten releveeren: de waarschuwing, dat men de „formgeschichtliche" methode, die groote beteekenis kan hebben voor het verstaan van de evangeliën en van de wordingsgeschiedenis daarvan, niet moet gebruiken als een middel voor historische kritiek; voorts dat als eisch voor den exegeet, zal hij voor zijn taak berekend zijn, naast historische, critische en theologische qualiteiten, ook gesteld moet worden dat hij ook „fromm muss sein". Ik acht het een daad van moed dezen eisch te stellen, waarvoor Dobschütz alle hulde toekomt: hij trotseert daarbij een zeer verbreid „wetenschappelijk" vooroordeel. En ten slotte de behartigenswaardige wenk dat op den katheder geen „stichtelijkheid" te pas komt, dan voor zoover de stof zelf daartoe aanleiding geeft, en dat op den preekstoel geen „dictatenwijsheid" thuis hoort.

Ik zou de voordrachten van Dobschütz voor onze studenten verplicht willen stellen als zij komen op de Universiteit, en — als zij ze verlaten om de pastorie in te gaan.

Leiden. D. Plooij.

L'Art Typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540. Reproduction en fac-simile des caractères typographiques, marques d'imprimeurs, gravures sur bois et autres ornements employés pendant cette période, par **Wouter Nijhoff.** Tom. I Les Pays-Bas Septentrionaux, av. 140 pl. reproduisant 737 sujets. Tom. II Les Pays-Bas Méridionaux, av. 273 pl. reprod. 1370 sujets. La Haye, Mart. Nijhoff 1926. Twee portefeuillebanden. groot fo. (Pr. ƒ 300.—).

De titels van de beide deelen van dit werk vermelden het jaar 1926; juister geeft het prospectus aan: 1902—1926. De *Art Typographique* is niet het werk van een enkel jaar, maar de vrucht van een jarenlangen arbeid van verzamelen, beschrijven en afbeelden. De afleveringen die aanvankelijk met korte tusschenpoozen verschenen, maar later, toen de tijdsomstandigheden zoo moeilijk werden, langer op zich lieten wachten, brachten den liefhebber van het oude boek en ook den kunstkenner en den geschiedvorscher telkens nieuwe schatten, nieuwe vreugde.

Maar voor gezette bestudeering van het oude Nederlandsche boek, van de geschiedenis van den druk in deze gewesten, van de ontwikkeling der boek-illustratie, van de geschiedenis van wetenschap en beschaving, brengt eerst het nu compleet geworden werk met den tekst een degelijken grondslag. En voor dat alles heeft men bovendien niet genoeg aan dit standaardwerk

alleen; naast de hier gegeven afbeeldingen moet men de nauwkeurige beschrijving van de boeken waaraan ze ontleend zijn, kunnen raadplegen. Bij de ***Art Typographique*** behoort dat andere werk, dat in 1923 compleet is gekomen, de ***Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*** door W. Nijhoff en M. E. Kronenberg.

Het oude boek is voor een kleinen kring ten allen tijde een voorwerp van belangstellende studie geweest en ook voor wijdere kringen een voorwerp van eenigszins vage vereering. Maar zoowel die belangstelling als die vereering placht zich lang uitsluitend te richten tot die heel oude boeken, die men met den mooi klinkenden naam van „incunabelen" aanduidde. Onze incunabelen, d.w.z. onze vijftiende-eeuwsche boeken zijn al voor jaren beschreven en afgebeeld in de standaardwerken van Holtrop en Campbell. Dat de boeken, na 1500 verschenen, evenzeer de bestudeering waard zijn — er was één man, die dat al vóór jaren inzag en die gelukkig ook den juisten blik had, en de heel groote energie die er noodig was, om het werk van die groote voorgangers voort te zetten. Die man was Wouter Nijhoff en het is zeker een zeldzaam geluk voor de Nederlanden, dat hem de levenstijd en de onverzwakte werkkracht gegeven is om deze bestudeering en beschrijving voor een tijdvak van nog veertig jaren tot een goed einde te brengen.

We hebben ons hier te beperken tot zijn ééne werk, de *Art Typographique*, al moet men, vooral om te waardeeren wat de daarbij gegeven tekst bevat, in het oog houden wat in dat andere boek reeds was gegeven.

De *Art Typographique* is om practische overwegingen in twee deelen verdeeld. Het eerste geeft de boeken in de noordelijke gewesten verschenen, geordend naar de drukplaatsen in alfabetische orde. Letten we op de geografische ligging van die plaatsen, dan onderscheiden we twee groepen, Holland, waar Amsterdam en Leiden op den voorgrond komen, en de IJselstreek, waar Deventer vooraan staat. En deze beide groepen leveren ook wezenlijk verschillend drukwerk: Deventer drukt Latijnsche boeken voor school en studie, Amsterdam en Leiden meest Nederlandsche boeken, tot stichting van eenvoudige menschen en voor de practische behoeften van het leven. Ook de drukletter is in beide groepen verschillend; de Deventersche druk vertoont aanvankelijk eenige verwantschap met dien van de Duitsche Rijnstreek, de Hollandsche druk sluit zich aan bij dien van Antwerpen, de stad die in dit tijdvak het groote middelpunt is van het leven in de Nederlandsche gewesten.

Door die heel groote beteekenis van Antwerpen is het tweede deel het omvangrijkste geworden; deze stad heeft meer drukkers dan al de Noordelijke steden tezamen. Voorts hebben Brussel en Brugge elk één drukker en Gent een vijftal; van meer beteekenis is Leuven met zeven drukkers, bijna uitsluitend van Latijnsche boeken.

Van deze geheele rijke boekenproductie kunnen we nu, dank zij Nijhoff's standaardwerken, niet alleen den geheelen inhoud overzien, maar we krijgen in eene reeks van met zorg gekozen en geordende afbeeldingen een volledigen indruk, hoe de boeken er uitzien. Titelbladen, pagina's met tekst, initialen in groote verscheidenheid, houtsneden van den meest verschillenden aard, muziekdruk. Het is niet doenlijk in eene bespreking van beknopten omvang den indruk van deze honderden prenten eenigszins weer te geven. Ik wil er een paar op goed geluk uitkiezen, beide van groot folio-formaat. Daar ligt vóór mij de titel van *Den groten herbarius*, in 1538 te Utrecht door Jan Berntsz gedrukt, een prachtig blad in rood en zwarten Gothischen druk, versierd met eene groote en twee kleinere houtsneden, die gewassen met bloemen en vruchten voorstellen met personen die ze verzorgen en de vruchten oogsten, en op den voorgrond Adam en Eva, zelve deel uitmakende van den plantengroei. En dan is daar het voorblad van het allermerkwaardigste boek, dat Nijhoff heeft aangetroffen, eene huldiging van Maximiliaan en zijn kleinzoon Karel den Vijfde in prenten en lofzangen: men ziet er Keizer Maximiliaan omstuwd door zijn lijfwacht en de legers van zijn verschillende staten; en er boven in een kleiner prentje den Paus met de hooge geestelijkheid, met aan weerszijden de legermachten van de groote christelijke mogendheden.

Maar, zooals ik in den aanvang reeds aanduidde, als grondslag voor bestudeering krijgt het werk zijn volle waarde eerst door den tekst, die beknopte en duidelijke overzichten geeft van al de drukkers, van de wijze waarop ze hun adres aanduiden, van hunne uithangteekens van de dateering van hun drukken. Het pas volledig geworden tweede deel geeft daarbij nog een alfabetisch overzicht van al de werken waaraan de afbeeldingen zijn ontleend. Wat die geheele tekst van nog geen honderd, trouwens zeer groote bladzijden aan zorg en arbeid heeft gevorderd, zal de gewone gebruiker van het werk wel zelden bedenken.

Een kleine opmerking tot besluit. De ***Nederlandsche Bibliographie*** is in het Nederlandsch geredigeerd, de tekst van de *Art Typographique* in het Fransch. Redactie in het Fransch als internationale taal lag in de traditie van Holtrops *Monuments* en Campbells *Annales*. Al werkende kwam Nijhoff echter tot het inzicht dat voor eene beschrijving van duizenden boeken, waaronder slechts enkele Fransche, de Nederlandsche taal meer aangewezen was en in de „Préface" van de ***Art Typographique*** spreekt hij het uit, dat hij zich daar gehouden heeft aan de eens gedane toezegging, maar dat bij nader inzien een Nederlandsche uitgaaf hem toch eigenlijk logischer voorkomt.

Amsterdam. C. P. Burger Jr.

C. Hofstede de Groot, Kunstkennis. Herinneringen van een kunstcriticus. Den Haag, Van Stockum en Zoon. 1927.

Welke de reden is, die Dr. Hofstede de Groot er toe bracht om zijn herinneringen zoo haastig en summier op te schrijven als in dit 49 bladzijden tellende boekje, is mij onbekend. Het zijn slechts enkele grepen uit den kunsthistorischen arbeid, welke hier zijn gedaan, en hoewel Dr. de Groot verschillende interessante dingen vertelt, is hier toch een kortheid, welke onbevredigd laat, vooral daar, waar bekende strijdvragen in een paar regels worden afgedaan. Wij zouden dan ook heel graag méér willen vernemen uit de rijke ervaringen van dezen kunsthistoricus. Het boekje, dat min of meer een brochure is, begint met een korte historie van de kunstkennis, onder welke de schrijver verstaat „een zoodanige kennis van kunst, dat zij in staat stelt van een kunstwerk tijd en plaats van ontstaan en in vele gevallen ook den

kunstenaar te bepalen". Daarna geeft Dr. de Groot aan, welke eigenschappen een kunstkenner moet bezitten; hierbij wijst hij op het door leeken vaak verkondigde, dat „flair" alles is, terwijl die „flair" slechts een ondergeschikte beteekenis heeft en verreweg het meeste aankomt op uitgebreide kennis, een scherpziend oog, een ontvankelijkheid voor kleur, lijn en compositie en een groot geheugen voor geziene kunstwerken. Het boekje eindigt met den raad aan jongeren om zich methode van onderzoek eigen te maken, door te beginnen met archaeologie en om zich geen houding van geleerdheid te geven door à tort et à travers te twijfelen en te ontkennen, en een raad aan ouderen, om in te zien, dat de scherpte van het oog en de paraatheid van het geheugen bij het klimmen der jaren afnemen, zoodat ook in dit opzicht geldt: „il faut quitter le monde, avant que le monde vous quitte".

Het is jammer, dat Dr. de Groot de quaestie Rembrandt of Bol van de Elisabeth Bas zoo in een paar regels afdoet en zich daarbij beroept op het oordeel van een zekeren Dr. H. Kaufmann, die in den stijl van een Duitsch militair communiqué verklaart: „für die E. Bas ist während der Amsterdamer Ausstellung 1923 endgültig der Name F. Bols abgewiesen worden". Bredius heeft reeds in de N. R. Ct. het onjuiste van deze uitspraak aangetoond.

Van de 4 reproducties zijn er 2 zeer slecht. De quaestie van den z. g. Lachenden Cavalier wordt niet aangeroerd.

Leiden. J. Slagter.

SCHOOLBOEKEN.

G. G. van den Andel, Fritz Reuter. Erzählungen. Groningen-den Haag, Wolters. 1927. (Pr. *f* 1.90).

Fritz Reuter in het oorspronkelijk lezen is onmogelijk, aangezien het Platduitsch veel te veel moeilijkheden geeft, maar in ieder geval moeten we dan toch de voorkeur geven aan een vertaling in het Hoogduitsch boven een in het Hollandsch. Het Hoogduitsch zal immers nauwkeuriger en fijner de bedoeling van den schrijver kunnen weergeven. Wat den inhoud betreft, leerlingen van de vierde klasse van middelbare scholen en gymnasia zullen smullen van deze genoeglijke, buitengewoon humoristische verhalen. Juist dit genre zal blijken bij uitstek geschikt te zijn, om belangstelling te wekken voor de Duitsche literatuur. De uitgave is keurig, een prettig boekje om te bezitten.

Leiden. C. M. de Haas.

Dr. D. Cohen en **G. J. A. Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied,** vooral ten dienste van Gymnasia en Lycea. 3e dr. Groningen, den Haag, Wolters. 1927. (Pr. geb. *f* 2.40).

Met bijzondere waardeering opnieuw (zie aankondiging Museum Nov. 1921), vermelden wij het verschijnen van den 3en druk van dit boekje, weer binnen enkele jaren noodig gebleken, een aanbeveling op zich zelve! De literatuur werd uitgebreid, enkele geographische begrippen werden nader toegelicht; het overzicht van het verwerkte materiaal aan het slot kreeg een anderen vorm, meer systematisch, waardoor dus het behandelde des te scherper in het geheugen wordt teruggeroepen. Nog even dit oordeel: Aardrijkskunde in dit gewaad eischt veel inspanning, doch zij leert denken en verband zien, — een niet alledaagsch resultaat van boeken voor onderwijs bestemd!

Gorcum. H. J. Lulofs.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redactie ontving: *L'Image du Monde*, her. v. A. Hilka (Sammlung roman. Uebungstexte, XIII, pr. M. 1.80); en *Jaufre*, her. v. H. Breuer (ibidem, XII). Uitg. Max Niemeyer, Halle/S.

Dr. Fischer wenscht te protesteeren tegen de door den recensent van zijn boek gebruikte woorden „wijsgeerige leek". Hij acht zich daardoor „beleedigd", daar hij zich vele jaren in de wetenschap bewogen heeft. Tegenover deze laatste mededeeling wil de recensent het woord „leek", waarvan de schrijver schromelijke gevolgen vreest voor zijn goeden naam, wel vervangen door „geest", al zou de vorm van het schrijven van dr. F. aanleiding mogen geven om diens protest ter zijde te leggen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. T.- en Letterk., XLVII, 1 (Te Winkel-nummer): Prof. Dr. J. te Winkel. — R. C. Boer, Wulfila: Matth. 9, 16. — A. G. v. Hamel, Ons conservatieve klankstelsel. — J. Heinsius, Een eigenaardig gebruik v. h. ww. *komen*. — A. Kluyver, De wraak der Gibeonieten. — J. W. Muller, Vaderland en Moedertaal. — J. de Vries, Een Indisch Exempel in een IJslandsche Saga. — N. v. Wijk, Vondel's Lucifer klankanalytisch onderzocht. — A. Zijderveld, Enkele Granidaproblemen.

Tijdschr. v. T. en Letteren, XVI, 2: E. A. Serrarens, Kommunisme in de Mnl. Letterk. (slot). — M. Heijer, De Engelnamen Ozias, Azias en Maceda in het vijfde bedr. v. Vondel's Lucifer. — D. A. Stracke, Een Fragment van Ruusbroec's Tabernakel. — L. C. Michels, *Noodgedrongen*. — Boekbespr.

Neophil., XIII, 3: J. v. Ginneken, Een Fransch voorvoegsel i. h. Nederl. of een Oer-Europ. prae-indogerm. relict, I. — A. Dory, La première pers. du pluriel en francais. — J. W. Marmelstein, Les ancêtres de Pierre Loti en Hollande. — E. Alker, Das österreich. Theater im Zeitalter der Barocklit. — J. H. Scholte, Duitsche moraliteiten uit de zestiende e. — Dez., Könnecke's Grimmelshausenboek. — A. G. v. Kranendonk, Opmerk. over beschrijvingskunst i. d. Eng. roman. — A. G. v. Hamel, Zooals de Ouden zongen. — Chr. Mohrmann, Het Lat. perf. gnomicum, I. — Boekbespr. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Ook verscheen een **Tienjarig Register Neophilologus,** Jaarg. I—X, bew. d. Dr. Th. M. Chotzen.

Studiën, CIX, Mei: L. de Jonge, P. Roothaan. — S. Tromp, Hereen. d. Christenen (verv.) — J. Kroon, Bijbelsprokkels. — B. v. Meurs, H. v. Veldeken (slot). — P. V. Sormani, Aristoteles' Zielkunde, IV. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van 't Hooft, Volksbuch Faust: Tschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 2 (Knippenberg).

Royen, Drieklassensysteem: Tschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 2 (Woelfel).

De Vooys, Verz. Taalk. Opst.: Leuv. Bijdr., Bijbl., XIX, n°. 2-3 (Boon); Mnl. Legenden: t. a. p. (Boon).

Walch, Stud. Liter. en Tooneel: Leuv. Bijdr.. Bijbl. XIX, n°. 2-3 (Boon).

Te Winkel, Ontwikkelingsg. VII: N.Taalg. XXII, n°. 2 (de Vooys).

ADVERTENTIËN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK. J. J. SALVERDA DE GRAVE.
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10 —

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. | No. 10. | Juli 1928.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Santhorstlaan 21, Wassenaar.

Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft seit ihrer Begründung durch Franz Bopp, begründet von Wilhelm Streitberg: II. Die Erforschung der indogermanischen Sprachen. Band 4, 2e Hälfte: **Iranisch** von **H. Reichelt** und **Armenisch** von **H. Zeller.** Berlin-Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1927.

In den groot opgezetten Grundriss der indogermanischen Sprach- und Altertumskunde van Brugmann en Thumb is nu ook, in het onderdeel, dat de geschiedenis der Indogermaansche taalwetenschap behandelt, de afdeeling Iranisch en Armenisch verschenen. Men heeft hier dus voor zich eene samenvatting der voornaamste resultaten, door de wetenschap, tot heden, op die twee taalgebieden bereikt. Verreweg het grootste gedeelte van het boek is gewijd aan het Iranisch (Reichelt), en slechts de laatste 20 bladzijden aan het Armenisch (Zeller). Maar ook de bijdrage over het Iranisch zondigt niet door te groote wijdloopigheid: al is de Iranistiek lang niet de voornaamste tak der Indogermaansche taalkunde, toch komt het mij voor, dat 84 bladzijden voor hare geschiedenis niet veel zijn. Daar nu de bewerker — en dit is op zichzelf prijzenswaardig — in deze kleine ruimte zooveel stof als mogelijk heeft willen onderbrengen, wordt hij, door de overdreven beknoptheid in zijne uiteenzettingen, vaak minder duidelijk.

In overeenstemming met de richting van het hoofdwerk, is alleen de oud-Iranische taalphase eenigszins uitvoerig behandeld. Wel vindt men literatuur ook over het Middeliranisch, maar hoofdzakelijk zijn zulke studies op Middeliranisch gebied vermeld, welke dienen kunnen tot het ophelderen van oorspronkelijk-Iranische taaltoestanden. Dit zijn trouwens uit den aard der zaak ook de voornaamste. De hier bedoelde beperking geldt natuurlijk in nog meerdere mate voor de Nieuw-Iranische dialecten. Het ware dan ook onmogelijk geweest, in een zoo klein bestek, een beeld van de geschiedenis der Iranistiek te ontwerpen, dat ook de speciale studiën van verschillende geleerden op het gebied van Nieuw-Perzisch, Afghaansch en andere idiomen tot haar recht deed komen. Dit zou ook voor den speciaal Indo-Germanistisch georiënteerden onderzoeker minder noodig zijn. De voornaamste, en voor hem belangrijke literatuur over deze onderwerpen zal hij in Reichelt's bijdrage niet te vergeefs zoeken.

Het artikel van Zeller, over het Armenisch, is veel helderder gestyleerd dan dat over het Iranisch. Daar de Armenische tak van de Indogermaansche taalfamilie niet veel bijdraagt tot de kennis der verwante idiomen en hunne voorhistorische toestanden, en anderzijds ook hier niet bedoeld kon zijn, een overzicht van de Armenische philologie als studievak op zich zelf te geven, kon het meest noodige binnen de grenzen van het vrij beknopte opstel vermeld worden. Als eene aanvulling van zijn artikel wil de schrijver terecht beschouwd zien zijne bijdrage over de Armenistiek, in het jaar 1924 verschenen in de „Festschrift Streitberg".

Dat de een of ander de vermelding van sommige meeningen, of literatuur, in de beide artikelen verwachten, en te vergeefs zoeken zal, is onvermijdelijk. Men moet in het oog houden, dat, gezien de beschikbare ruimte, ook in de beperking, die de strekking van het geheele verzamelwerk noodig maakt, van een streven naar volledigheid geen sprake kon zijn. Van drukfouten is deze publicatie niet geheel vrij. Ik laat een lijstje volgen van diegenen, die ik opgemerkt heb: p. 8 r. 7: 1878, lees: 1778; ibid. r. 6 v. o.: *Æglhed*, l: *Ægthed*; p. 18 r. 14 v. o.: *traduition*, l: *traduction*; p. 27 r. 5 v. o.:

1920 l: 1926; p. 29 r. 15: *karp.* l: *kasp.*; p. 32 r. 23: *der*, l: *die*; p. 34 r. 5 v. o.: *Burnout*, l: *Burnouf*; p. 36 r. 23: *von*, l: *vor*; p. 42 r. 10: *Fay* l: *Foy*; p. 46 r. 8 v. o. *duvāst* l: *duvēst*. Bij het citaat p. 46 r. 20, J. As. 1900 S. 254 ff. had gevoegd behooren te worden: 9me Série Tome XV., daar deze jaargang uit twee, afzonderlijk gepagineerde deelen bestaat. p. 57 r. 8 v. o. S. 33 l: S. 35. Verder is p. 93 r. 17 *Konsonant* een lapsus vor *Vokal* en ware p. 95 r. 14 v. o. de term *Präfix* misschien beter vervangen door *Präposition*.

Eene onjuistheid leest men p. 83 r. 4—5: eene verbinding als Middel-Perzisch *zēn i vazurg* leeft natuurlijk niet voort in de constructie, die in de Nieuw-Perzische grammatica *iḍāfat i maqlūb* heet. De constructie, die Reichelt bedoelt, zou in de Np. grammatica *ya i ṣifatī*, of desnoods *iḍāfat i bayānīya* genoemd moeten worden. (cf. Rückert: Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser pp. 43-44; Salemann-Shukovski: Persische Grammatik p. 28).

Leiden. V. F. Büchner.

H. Hirt, Indogermanische Grammatik. Teil III. Das Nomen. Heidelberg, Carl Winter, 1927. (Pr. M. 14.50, geb. M. 16.50).

Het verheugt ons, dat de deelen van Prof. Hirt's „Idg. Grammatik" zoo spoedig op elkaar volgen. In dit derde deel behandelt hij de nominale flexie en stamvorming; het vierde deel zal aan het verbum gewijd zijn. Hoe groot de tegenstelling ook zijn moge, die op de meest principieele punten tusschen den Schrijver en menigeen van zijn vakgenooten bestaat, of juist dóór die tegenstelling, is het zeker voor ieder linguist interessant om te vernemen, hoe iemand als Prof. Hirt, die zich zóó lang en zóó uitsluitend met onzen taalstam heeft beziggehouden, zich de genesis der Indogermaansche flexie voorstelt. De Schrijver ziet in het verbum „etwas spät entstandenes" (p. 2.); anderen, vooral zij die zich op de analyse der inheemsche talen van Noord-Amerika toeleggen, zullen eerder geneigd zijn om alle rededeelen tot het verbum te herleiden en dus in het nomen een verbijzonderde vertakking van het verbum te zien. De Schrijver meent, dat de flexie uit flexieloosheid is ontstaan (p. 3); anderen zullen het mogelijk achten, dat de Indogermaansche flexie zich uit een ouder, misschien nog meer gecompliceerd, flexiestelsel ontwikkeld heeft, en de Schrijver zelf schijnt bij oogenblikken min of meer in die richting óver te hellen (zie p. 38 en p. 179 sqq.). Voor hém is er een duidelijk te traceeren scheiding tusschen „flecteerende" en „agglutineerende" talen (p. 1); anderen zullen, evenals hij (p. 166 sqq.), in de agglutinatie, naast de adaptatie, een belangrijk flexiemiddel zien en juist daarom vermijden „agglutineerende" en „flecteerende" talen tegenover elkaar te plaatsen, al erkennen zij verschillende samensmeltingsgraden. Prof. Hirt wil de neutra op *-o-m* (volgens hem *-om*) van de *o*-stammen scheiden (p. 42), anderen zullen aan Agrell's uitnemende verhandeling „Zur Geschichte des idg. Neutrums" (1926) een nieuw bewijs ontleenen voor de oude, beproefde leer, dat deze neutra inderdaad *o*-stammen zijn. Ik zeg niet, dat die „anderen" altijd gelijk hebben, maar wijs alleen op tegenstellingen. Wie kan weten, hoe de Indogermaansche flexie tot stand is gekomen? Zelfs het onwaarschijnlijke kan waar zijn.

Op p. 21 heeft de Schrijver niet aan het verschil tusschen den inclusieven en den exclusieven eersten persoon meervoud gedacht; op p. 26 ziet hij allerlei mogelijke soorten van deixis (naar de windstreken, buiten en binnen, boven en beneden, zichtbaar en onzichtbaar, enz.) over het hoofd, hetgeen trouwens aan een Indogermanist *pur sang* gemakkelijk te vergeven is; op p. 34 had hij rekening moeten houden met Holger Pedersen's „La cinquième déclinaison latine" (1926), een geschrift, dat tot de allerbeste van den Kopenhaagschen meester behoort (ook in de „Berichtigungen" wordt er geen gewag van gemaakt); op p. 44 heeft hij niet op den werkelijk bestaanden individualiseerenden *s*-nominatief Oind. *paçú-ṣ* gelet, die door zijn afwijkend karakter het „zakelijke", „passieve" van het neutrum *paçú* (*páçu*) te meer doet uitkomen (vgl. evenwel p. 144).

Prof. Hirt is optimistisch en simplistisch. Dit blijkt b.v. zeer sterk uit zijne behandeling van het „grammatisch geslacht" (p. 320 sqq.). De mogelijkheid, dat het Indogermaansche drie-klassen-systeem uit een meer gecompliceerde classificatie zoude kunnen zijn voortgekomen, wordt door hem niet overwogen.

Men kan over des Schrijvers praemissen en gevolgtrekkingen zeer verschillend oordeelen. In élk geval moet men erkennen, dat zijn boek van oprechtheid en oorspronkelijkheid getuigt. Wie zonder zichzelf te zoeken de waarheid zoekt, verdient onze onbeperkte achting, ook indien wij soms mochten vreezen, dat de richting, die hij heeft ingeslagen, vér van het doel wegvoert.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes). Vol. I. Recensio vetusta. Edidit **Guil. Kroll.** Berlin, Weidmann. 1926.

Met den Griekschen Alexander-roman (pseudo-Callisthenes) kon men tot nu toe alleen kennis maken in de uitgave van C. Müller, gevoegd achter de in 1846 verschenen Didotiana van Arrianus. Dat het tachtig jaren heeft geduurd vóór deze, als editio princeps te apprecieeren maar reeds lang niet meer de eischen der wetenschap bevredigende, uitgave van een werk, dat op zichzelf interessant is en bovendien een enormen invloed heeft uitgeoefend op de literaturen der middeleeuwen, door eene nieuwe vervangen werd, is hierdoor te verklaren, dat zoo'n nieuwe uitgave een buitengewoon moeilijk en tijdroovend werk moest zijn. Immers, de Alexander-roman — over tijd en plaats van ontstaan kan men slechts vermoedens uiten, de beste inleiding omtrent alle er mee samenhangende problemen geeft W. Kroll, de bewerker der nieuwe editie, in Pauly-Wissowa's Realencyclopaedie, Bd. X, p. 1707 v. v. — behoort niet tot de hooge literatuur, maar is een volksboek, dat zich allerlei toevoegingen en wijzigingen heeft moeten laten welgevallen, terwijl bovendien de overlevering er van zoo slecht is, dat een uitgever ter verbetering van den Griekschen tekst voortdurend gebruik moet maken van de tot ons gekomen vertalingen in verschillende talen. Reeds Müller had drie recensies onderscheiden, door hem als A′, B′, C′ aangeduid, en in zijne uitgave kenbaar gemaakt wat hij aan elk ervan ontleende. In de nieuwe uitgave is een radicalere weg gevolgd: in het thans verschenen eerste deel geeft W. Kroll de „recensio vetusta", d.w.z. den door Müller met A′ aangeduiden vorm, terwijl in het te verwachten tweede deel J. Kroll de jongere vormen B′ en C′ zal uitgeven. Het belang dezer laatste

is hierin gelegen, dat juist zij den grootsten invloed hebben uitgeoefend op de middeleeuwsche literaturen.

De Grieksche tekst der recensio vetusta is slechts in één, thans te Parijs bewaard, handschrift uit de 11e eeuw tot ons gekomen, dat door iemand voor eigen gebruik met de grootste slordigheid en zorgeloosheid, bovendien in een moeilijk te ontcijferen hand, geschreven is. Dit handschrift, met de letter A aangeduid, heeft Kroll zoowel in origineel als in eene photographische reproductie zoo bestudeerd, dat hij voor de door hem meegedeelde lezingen ervan instaat. Om den tekst van A aan te vullen en te verbeteren, maakte hij in de eerste plaats gebruik van de andere Grieksche recensies, in het bijzonder B', waarvan de voornaamste repraesentant een Parijsche codex van 1468 is, en waartoe ook een tusschen 1200 en 1350 vervaardigd Byzantijnsch gedicht gerekend moet worden. De recensie B' gaat, met tal van wijzigingen, weglatingen en toevoegingen, terug op een handschrift der recensio vetusta, dat minder corrupt was dan A. Uiteraard heeft Kroll in zijn apparatus criticus alleen die lezingen van B' vermeld, die voor de emendatie van A van belang zijn; den tekst zelf van B zal men, zooals gezegd, in het tweede deel der uitgave kunnen vinden.

Van de vertalingen is van het meeste gewicht eene in de 5e eeuw vervaardigde Armenische, daar de onbekende bewerker ervan een zeer met A overeenkomend handschrift getrouw heeft gevolgd, zoodat het zonder zijne hulp dikwijls onmogelijk zou zijn de lacunes en fouten van A te herstellen. De lezingen dezer Armenische vertaling geeft Kroll meerendeels in het Grieksch, omdat zij door R. Raabe in het Grieksch is terug vertaald. Van minder belang zijn de Latijnsche vertalingen van Julius Valerus Polemius (4e eeuw) en van den archipresbyter Leo (midden 10e eeuw), verder eene Syrische en eene Aethiopische, terwijl nog eene bijzondere plaats inneemt de zoogen. Epitome Mettensis, twee fragmenten eener Latijnsche Alexander-geschiedenis, die uit een Metzer codex door O. Wagner in 1900 in de Neue Jahrbücher für Philologie, Supplem. 26, zijn uitgegeven: Ausfeld en anderen, die zich met deze quaesties hebben beziggehouden, nemen n. l. aan, dat de Epitome haar verhaal ontleent aan Pseudo-Callisthenes, terwijl Kroll gelooft, dat het omgekeerde het geval is.

Het is duidelijk, dat de vaststelling van een tekst, die op zulke grondslagen moet berusten, niet gemakkelijk is, en dat de apparatus criticus een grooten omvang moet hebben; verder, dat er, ondanks het groote aantal tekstbronnen, toch nog heel wat ruimte blijft voor conjecturen. Met deze laatste is Kroll over het algemeen spaarzaam, vooral met de opneming in den tekst, waarin een groot aantal kruisjes de z. i. bedorven plaatsen aanwijzen. Naar gelijkmaking der grammaticale vormen heeft hij — bij een auteur als pseudo-Callisthenes, die geen atticist was, zeer terecht — niet gestreefd en dus vormen als ***γεναμενυς*** en ***γενόμενος***, ***ἤλθομεν*** en ***ἤλθαμεν***, ***ἀπάξῃ*** en ***ἀναγάγῃ*** naast elkaar laten staan. De groote waarde der nieuwe uitgave berust hierin, dat we nu een betrouwbaren tekst der recensio vetusta, die den grondslag uitmaakt van alle latere vormen, bezitten. Dat de apparatus criticus volkomen betrouwbaar is, mogen we, bij de bekende akribie van den uitgever, zonder meer aannemen. Bij eenige bladzijden heb ik den apparatus criticus nauwkeurig met den tekst vergeleken en mij doorloopend met de door den uitgever gedane keuze der lezingen kunnen vereenigen. De apparatus geeft eer te veel dan te weinig, doch bij eene uitgave als deze is dat zeer wel te verdedigen. Wij mogen den uitgever dan ook dankbaar zijn voor de voortreffelijke wijze, waarop hij zijne moeilijke taak heeft vervuld. Onze dankbaarheid zou nog grooter zijn, wanneer hij op het volgende had willen letten. In den apparatus criticus, te midden der meegedeelde varianten, vinden wij soms eene korte verklarende opmerking van den uitgever, of een parallelplaats, of eene verwijzing naar een artikel of boek. Dit is zeer te waardeeren, maar dergelijke toevoegingen had de uitgever systematisch moeten geven, en ze niet laten verdrinken in den apparatus criticus, doch er eene afzonderlijke plaats aan moeten inruimen, zooals b. v. in den Appianus van Viereck. Een historicus — en als zoodanig moeten we pseudo-Callisthenes van uitgeversstandpunt beschouwen, hoe weinig, dat historisch juist is, hij ook moge meedeelen — mag m. i. zonder de systematische toevoeging van dergelijke, zoo beknopt mogelijk te formuleeren, toelichtingen en verwijzingen niet meer worden uitgegeven. De er door in beslag genomen ruimte is slechts gering en het nut voor den gebruiker zeer groot. Hoe vaak rijzen bij dezen niet vragen op, niet van tekst-critischen, maar van zakelijken aard, die hem een tijdroovend onderzoek kunnen kosten, terwijl hij wellicht met eene enkele verwijzing geholpen had kunnen zijn! Voor den specialist is die misschien overbodig, maar de uitgever moet ook rekening houden met diegenen, die in den loop hunner studiën, om de eene of andere reden, den door hem uitgegeven auteur raadplegen zonder zich speciaal aan dezen te wijden. Een bezwaar van praktischen aard, dat ik tegen de hier besproken editie heb, is, dat het zoo moeilijk is, er een bepaalde plaats in te vinden. Boven alle bladzijden staat niets dan ***Βίος Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος***, en slaat men nu eene willekeurige bladzijde op, dan weet men niet, in welk der drie boeken van het werk men zich bevindt noch in welk caput (tenzij toevallig op de opengeslagen bladzijde een nieuw caput begint), zoodat men verscheiden bladzijden kan hebben dóór te kijken vóór men weet waar men is. Door telkens boven aan de pagina het cijfer van boek en caput te vermelden had dit, zeer lastige, ongerief voorkomen kunnen worden. Een „Schönheitsfehler" is, dat we op blz. 1 in den apparatus criticus bij regel 3 vinden: usque ad p . . . ., en bij regel 11: cf. RE XII . . . . Blijkbaar is bij de correctie verzuimd de puntjes te vervangen door de cijfers der bladzijden, waarnaar verwezen wordt.

Groningen. A. G. Roos.

E. Goldmann, Die Duenos-Inschrift. (Indogerm. Bibl. hgg. von H. Hirt und W. Streitberg, Dritte Abt., 8). Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. M. 10.—, geb. M. 12.—).

Zooals uit het jaartal 1926 blijkt, ben ik met mijn recensie ten achter; maar wellicht mag ik verzachtende omstandigheden pleiten uithoofde van de drukte, die het linguistenkongres mij bezorgde. Intusschen heb ik nu het voordeel te kunnen wijzen op twee of drie evidente vergissingen van Goldmann, steunen als ik kan op den vorm [*p*]*ermitat* van de archaieke inskriptie van Tibur, die onlangs werd gepubliceerd. Immers hieruit blijkt: 1) dat de vorm *mitat* van de Duenos-inskriptie een indikatief en geen konjunktief is (bl. 79), en dat dus Thurneysen, en niet Goldmann gelijk heeft: 2) dat de onderscheiding tusschen de uitgangen -*t* en -*d*

bewaard bleef; 3) dat Goldmann met zijn interpretatie *io, veisat deivos* niet zuiver staat. Hier worden Grienberger en Kretschmer in het gelijk gesteld.

Thurneysen noemde eens de Duenos-inskriptie „den Pfahl im Fleische der Latinisten" ; en deze kan volgens Goldmann „aus diesem Fleische nur von einem Arzte gezogen werden, der in der Zauberapotheke vergangener Jahrtausende zu Hause ist" (bl. 51). M. a. w. Goldmann beschouwt zich zelf als zulk een heelmeester, immers, hij is van oordeel, dat het bewuste drielingvat een instrument is, dat tot het tooverwezen behoorde, en dat wij hier met een rookoffer te doen hebben. Deze hypothese is niet nieuw, vooral Meringer heeft haar voorgestaan, maar Goldmann meent ze met nieuwe argumenten te kunnen staven. Toch vind ik ze evenmin geloofwaardig als voorheen. Niet — zooals wel eens wordt beweerd — als zouden de Romeinen zoo vroeg (rond het jaar 400 a.D.) met het tooverritueel nog onbekend geweest zijn ; dat dit niet opgaat blijkt toch wel afdoende uit de Leges XII tabb. : VIII, 8 a : *qui fruges excantassit* ; b : . . . . *neve alienam segetem pellexeris* . . . . ; 25 : *qui malum carmen incantassit.* Maar ik ben van meening, dat Goldmann aan de zwakke argumenten van Meringer geen enkel steekhoudend bewijs heeft toegevoegd, en dat met name de schrijfwijze van rechts naar links op een voorwerp als dit vat onmogelijk als argument kan gelden. Het spijt me dit te moeten konstateeren, waar Goldmann's uitdrukkelijk uitgesproken pogen om de volkskunde aan de tekstinterpretatie dienstbaar te maken — kan het anders ? — mijn volle sympathie heeft.

Ik geloof dan ook niet, dat Goldmann beter geslaagd is dan zijn zegge 36 voorgangers. Dit geldt met name van het komplex *iopetoitesiai* ; Goldmann leest : *i(m) opeto(m) ites iai*, in het Latijn weergegeven als : *tum obitum ites ei* en vertaalt : „dann magst du (nur) ihr einen Gegenzug machen". Met *ites* kan men vrede hebben, maar met *opeto* = *obitom*, en met de uitdrukking in haar geheel genomen, kunnen wij toch kwalijk akkoord gaan (bl. 114 vv.). Van de vele andere onwaarschijnlijkheden releveer ik nog : *meinom* (bl. 150, 151) voor **minom*, dat wij eenmaal, van de borst gezegd, als *lacte deficiens* (Paul. Fest. 87 Th.), een ander maal, van een schaap gezegd, als *ventre glabro* (Varro r.r. II 2,6) aantreffen, maar dan nog hoogstwaarschijnlijk met korte *i*. Ook kan ik in *cosmis virco sied* geen alliteratie zien (*co-smis virco sied*, bl. 155), omdat ik niet kan aannemen, dat rond het jaar 400 a.D. het etymologisch bewustzijn van den sigmatischen anlaut van den wortel *smei* ‚lachen' nog in leven was.

Maar ik wil niet eindigen zonder den auteur mijn oprechte bewondering te hebben betuigd voor zijn grondige kennis van het onderwerp en diens literatuur, en van de te volgen linguistische methode : des te meer te waardeeren, omdat hij geen vakman is in den strengen zin des woords. Ook bevat het boekje zooveel oordeelkundige en vernuftige opmerkingen, dat ik het gaarne, zelfs als model van historisch-taalkundige behandeling, durf aan te bevelen.

Nijmegen. Jos. Schrijnen.

J. Martin, Grillius. Ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik. (Stud. z. Gesch. u. Kultur d. Alt. XIV. Band, 2/3. Heft). Paderborn, Schöningh. 1927. (Pr. M. 16.—).

Grillius' commentaar op Cicero *De Inventione*, tot nog toe slechts ten deele bekend door de brokstukken opgenomen in de *Rhetores lat. min.* van Halm, wordt ons hier voor het eerst in een volledige uitgave aangeboden. Voor het vaststellen van den tekst — deze reikt tot I. 16.22 — heeft de uitgever gebruik gemaakt van een viertal hss., de Bambergensis, Frisingensis, Monacensis en Gemblacensis. M gaat het verst, maar is het meest corrupt ; G heeft vrijwel geregeld de beste lezing ; aan allen gemeen is een niet gering aantal zinnelooze verschrijvingen, vooral waar het eigennamen en Grieksche termen betreft. Met toepassing van een gezonde tekstkritiek en gesteund door een grondige kennis van het rhetorisch spraakgebruik is Martin er in geslaagd een over het geheel aannemelijken tekst te leveren. Dat intusschen hier en daar nog wel iets te doen overblijft, spreekt welhaast vanzelf, gezien het feit, dat wij hier grootendeels met een editio princeps te doen hebben. Eenige plaatsen, die mij stellig onjuist behandeld lijken, laat ik hieronder volgen.

P. 4. 5, *artificiosa elocutio*, id est eloquentia, sed cum arte mixta. Met G en M moet gelezen worden *art. eloquentia* ; p. 36.15 waar deze definitie van Cicero besproken wordt, hebben alle hss. de goede lezing. Bovendien, ‚elocutio' is slechts een der vijf onderdeelen der ars. — P. 4. 23, et danda *est* ei opera. Het is een afh. vraag, men leze dus *sit* (p. 75. 23) of *sitne* (B F G hebben *sunt*). — P. 5. 23, agitur de *qualitate*. Ten onrechte aldus Martin voor het overgeleverde *quantitate*. Wij hebben hier te doen met den soms opzichzelf, soms als onderdeel van den ‚status qualitatis' beschouwden ‚status quantitatis' ; v. Quintil. 3. 6. 51 sqq., 7. 4. 15 sq en Fortunatianus p. 107. Zelfs de onderverdeeling in ποσότης en πηλικότης neemt Grillius in acht : p. 5. 15 sqq., p. 11 7 sq. tegenover p. 11. 16 sq. — P. 15. 7, Hic *non* contra Aristotelem. Blijkens p. 16. 19 moet gelezen worden *iam*. — P. 18. 27, dicit enim Plato : ‚Cicero, quid ponis huius sapientis ? Quae sunt oratoris privilegia ? Ego enim dico medicum fecisse aut philosophum fama divinum aliquid, non oratorem.' Wonderlijk. De samenhang is toch duidelijk genoeg ; de indeeling moet zoo zijn : ‚Cicero, quid ponis, huius sapientis quae sunt, oratoris privilegia ?' Verder moet met G *aliquem* en met G. marg. *fuisse* worden gelezen. — P. 86. 19. ‚Cuncta equidem tibi, rex, fuerint quaecumque, fatebor,' et quia confessio criminis, *ut ipse ait*, prima medicina est, secutus est : ‚neque me Argolica de gente negabo'. Non ergo ‚hoc primum' tota denique ista allocutio circuitionis est . . . . sed . . . . prius per circuitionem, benivolentiae ut sequentia crederentur, effecit. Martin denkt bij *ipse ait* aan een uit misverstand geboren pseudo-Ciceroniaansch citaat (p. 147). Maar subject is overal Sinon en zooals blijkt uit *prima* — *‚hoc primum'* — *prius*, moet gelezen worden : ut ipse *scit*, prima medicina est, secutus est : ‚neque me Argolica de gente negabo. Hoc primum'. Non ergo tota e.q.s. — P. 20.19, ut puta, ‚ego et tu ingeniosi sumus' e.q.s.. Zonder eenigen grond wordt dit doodgewone schoolvoorbeeld als *citaat* gegeven ; de verloren Hortensius van Cicero wordt er zelfs bijgehaald (p. 148). Denzelfden vorm vinden wij o.a. p. 15. 11 en p. 16.2 : ut puta filium vis facere divitem e.q.s.. — P. 40.20, Accepi enim locum communem, quo invehar in tyrannum. Onjuist is de aanteekening p. 107 : ‚Gr. selbst sagt — das einzige Mal, wo er von sich selbst spricht — dass er einen solchen locus theticus gegen die Tyrannen über-

kommen habe.' De zin is n.l. apodosis na een veronderstelling (*si dicamus*) en de 1e persoon staat voor ‚men', evenals bijv. in Horatius' *brevis esse laboro, obscurus fio.*

In de uitvoerige inleiding (I—XXI) en de rijkgedocumenteerde toelichtingen (p. 95—183) worden alle ter beschikking staande gegevens omtrent persoon, geschriften en rhetorische opvattingen van Grillius aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. De waarschijnlijk uit het Oosten stammende rhetor zal een tijdgenoot zijn geweest van Priscianus, die een ander werkje van hem citeert: *De accentibus ad Virgilium.* De toevoeging *ad V.* verklaart Martin terecht als opdracht aan een studievriend, die zich V. noemt; wellicht is deze vriend dezelfde als Virgilius Maro grammaticus en schuilt onder het pseudoniem van diens leermeester ‚Aeneas' onze Grillius (p. 182). De verdeeling van zijn belangstelling over rhetorica en poesis heeft de commentator van Cicero gemeen met den bij Macrobius optredenden rhetor Eusebius, hoogstwaarschijnlijk dezelfde, die p. 27 wordt aangehaald. Aan hem heeft hij wellicht zijn bekendheid te danken met het leerstelsel van Hermogenes, dat hij stellig slechts uit de tweede hand kent. Het belangrijkste resultaat van Martin's onderzoek is het vaststellen van deze afhankelijkheid van Hermogenes' leer. Grillius is de eerste en eenige geweest, die getracht heeft deze leer, voorzoover het de ‚status' betreft, in het Latijnsche onderwijs in te voeren; het feit, dat de hem kennende Priscianus het eerst Hermogenes' *Progymnasmata* in het Latijn heeft vertaald, krijgt hierdoor nieuw licht.

Wat de verhouding tot de Romeinsche vakliteratuur betreft: voor Cicero heeft Grillius — anders dan men tot nu toe dacht — in ruime mate gebruik gemaakt van Victorinus; de overeenstemmingen met Fortunatianus zijn niet van dien aard, dat zij op eenige nadere relatie wijzen. Voor de plaatsen uit Vergilius, die in grooten getale ter illustratie worden aangevoerd, heeft een uitvoerige commentaar ten dienste gestaan, die zoowel met Servius als met Donatus veel gemeen heeft gehad.

Het aldus samengestelde werk moet in later tijd beroemd zijn geworden; op tal van plaatsen duikt de naam Grillius op en men schrijft hem ook andere geschriften, o. a. een commentaar op *Ad Herennium* toe. Bij nader toezien blijkt dit alles echter te berusten op pronken met een schijn van belezenheid en misverstand.

De wijze waarop de hierboven aangeduide quaesties door Martin behandeld worden, verdient allen lof, en het is slechts in één opzicht, dat de toelichtingen ons onbevredigd laten. Tevergeefs toch zal men zoeken naar een samenvattende uiteenzetting omtrent de methode, volgens Grillius te werk is gegaan bij dit commentarieeren. Ik heb hier vooral het oog op zijn uitvoerige interpretatie van Cicero's prooemium. Dat de redeneeringen van Cicero ten deele verkeerd worden begrepen en ten deele verwrongen worden naar een vreemden gedachtengang is bij eerste lezing al duidelijk; een bespreking van de meest treffende staaltjes van wanbegrip en willekeur zou enkele pagina's kunnen vullen en beter inlichten omtrent de denkwijze van Grillius dan het pag. 98 e.vv. gegeven referaat van zijn met Cicero overeenstemmende beweringen. Daaraan zou zich dan moeten aansluiten een beschouwing over de bedoelingen, die hij zijn auteur toeschrijft, en dat in verband met de vier ‚argumenta' p. 1 e.v.v., waaruit zich het inleidend college van dezen rhetorica-leeraar bij benadering laat reconstrueeren. Maar ik wil deze bespreking niet sluiten met het wijzen op een leemte en liever de verzekering herhalen, dat deze editie zoowel in tekst als in toelichtingen veel brengt, dat geslaagd mag heeten.

Amsterdam. J. D. Meerwaldt.

Oláfr Thórdarson, Málhljóda-og Málskrúdsrit. Grammatisk-retorisk afhandling. Udgiven af **Finnur Jónsson.** (Det Kgl. Danske Vid. Selsk., Hist.-fil. Meddelelser XIII, 2). København, A. F. Høst & Søn, 1927. (Pr. Kr. 6).

Het eenige prozawerk, dat met zekerheid aan Snorri's neef 'Oláfr Thórđarson, een bekende persoonlijkheid uit de Sturlungasaga, wordt toegeschreven, is de grammatische verhandeling, welke thans door Finnur Jónsson volgens de drie bewaarde handschriften uitgegeven is. De schrijver, die jarenlang een school op Stafaholt hield, was goed onderlegd in de classieke studiën, en zijn bronnen zijn voldoende bekend. Een aanvulling verkrijgt deze kennis door hetgeen de uitgever ons mededeelt over Olaf's verblijf bij koning Waldemar van Denemarken en hetgeen deze hem leerde, met name over de runenteekens. Nog enkele andere kwesties komen in de inleiding ter sprake, zooals die van Olaf's mogelijk auteurschap van Fagrskinna, waarvoor zonder nader stylistisch onderzoek geen oplossing te geven is. Wanneer een tweetal interpolaties in Olaf's tekst aangenomen wordt (bl. 16 vg), schijnt mij de argumentatie te subjectief, om onmiddellijk tot aansluiting te bewegen.

Op de inleiding volgt de tekst volgens handschrift A met varianten volgens B en W. Voorts zijn hierbij noten gevoegd, waar de bronnen, vooral Priscianus en Donatus, vergeleken worden, opdat daardoor het eigen werk van 'Oláfr te duidelijker in het licht moge treden. Achter den tekst volgt bovendien een verklaring der strofen, welke zeer kort gesteld is, en derhalve niet tot bijzondere opmerkingen aanleiding geven kan; voor een uitvoeriger interpretatie wordt de lezer naar 's uitgevers *Skjaldedigtning* verwezen. Het probleem, dat zich bij de strofenverklaring voordoet, is dat van het gezag, dat men aan Olaf's eigen uitleggingen moet toekennen. Wanneer die een zeer gewrongen karakter dragen, opteert de uitgever soms vóór (bijv. no. 50), soms tegen (bijv. no. 11), zonder dat duidelijk wordt waarom. Ook kan men wel eens geneigd zijn tot een verklaring, waarbij de overgeleverde woordschikking minder geweld wordt aangedaan dan Finnur Jónsson voorstelt (bijv. no. 9), zelfs al zou men zich niet gaarne tot woordvoerder maken van de leer van E. A. Kock, die de skaldische woordschikking voor vrijwel de natuurlijke wil laten doorgaan. Eindelijk enkele bijzonderheden. No. 23. *Hygnir* zou wel een oude bijvorm van *hyggnir* kunnen zijn onder invloed van *hugađr* e. d. (cf. Noreen § 279). — No. 26. Het duister geachte *gǫfugs máttar* moet beteekenen 'van Gods macht' (genit. afhangende van *bragđátt*). — No. 28. Dat de naam *Hafliđamál* volgens het gewone taalgebruik moet beteekenen, dat 'en Hafliđi var den talende i digtet', schijnt mij twijfelachtig, vgl. *Hákonarmál, Eiríksmál.* — No. 30. *Hamlan* 'verhindering' geeft hier nauwelijks zin; *nema hamlan bresti* (intr.) 'tenzij de dolriem breekt'. — No. 85. Natuurlijker lijkt de opvatting *á grǽđis vagna* (acc.) *drepa* = 'ter aarde slaan'. — No. 88. Waarom niet *bǫr bǫls bergþórs* samen als een kenning genomen, een accusatief afhangende van *dylja*: 'den

boom van het kwaad des dwergs', d. i. 'den boom van het zwaard', 'den man'? Dus: 'het zal niet.... den man voor ons te verbergen'.

Utrecht. A. G. van Hamel.

Schriften aus der Gottesfreund-Literatur: 1. Heft: Sieben bisher unveröffentlichte Traktate und Lektionen. — 2. Heft: Merswins Vier anfangende Jahre. Des Gottesfreundes Fünfmannenbuch (Die sogenannten Autographa) hg. von **Ph. Strauch.** (Altdeutsche Textbibliothek Nr. 22 und 23). Halle, Niemeyer. 1927. (Pr. M. 3.60 elk).

De groote belangstelling, die men tegenwoordig in Duitschland koestert voor alles, wat tot de mystiek kan gerekend worden, uit zich ook in streng wetenschappelijken zin op het gebied der middeleeuwsche filologie. Dit geldt niet alleen voor de drie grootmeesters Eckart, (met wiens overlevering J. Quint zich juist heeft beziggehouden — zie diens artikel in Z. f. d. Ph. 52, 271 vlg.), Tauler (van wien de Belgische geleerde Corin een nieuwe editie doet verschijnen) en Seuse, maar ook voor de mindere goden. Er komt nog bij, dat de belangstelling der vakgeleerden van de 13e eeuw, waarop zij vroeger grootendeels geconcentreerd was, naar elders verplaatst wordt, vooral naar de 14e en 15e eeuw, die niet meer als een tijd van verval, maar als een periode van ontplooiing van nieuwe krachten worden beschouwd. Dat uit zich ook in de plannen van de Altdeutsche Textbibliothek, vroeger onder H. Paul's, thans onder G. Baesecke's beproefde leiding, die nu ook latere teksten, ook proza gaat uitgeven.

Hier legt ons nu Philipp Strauch, de beste kenner der middeleeuwsche mystiek in Duitschland, de belangrijkste teksten uit de bekende „Gottesfreundliteratur" voor, uit het interessante en ietwat raadselachtige mystieke milieu in Straatsburg dus, dat om de figuur van Rulman Merswin (1308—1382) en zijn fictieven raadsman, den „Gottesfreund in Oberland" is ontstaan. Strauch stelt zich op het — trouwens meest waarschijnlijke — standpunt, dat de „Gottesfreund" Rulman Merswin zelf is en vindt nog gelegenheid, in een voetnoot stilistische argumenten tegen de door K. Rieder aangenomen identiteit met Nikolaus von Löwen aan te voeren. Hij drukt dan in het eerste bandje die zeven tractaten van den „Gottesfreund" uit het „Grosse Memorial" van de Straatsburger Johannieters af, die nog niet vroeger gepubliceerd waren. Van den geheelen inhoud van dit boek geeft een staatje op bl. IX een practisch overzicht.

Het tweede deeltje bevat ten eerste het „Buch von den vier Jahren seines anfangenden Lebens", waarin Merswin zelf het begin van zijn mystieke ontwikkeling beschrijft, en daarnaast het „Fünfmannenbuch" van den „Gottesfreund", een kort verhaal over vier van zijn gezellen en zichzelf, met zijn zeer eigenaardige spelling, die wel bedoeld zal zijn, om den lezer op een dwaalspoor te brengen. Ieder kan nu door vergelijking van deze beide werken, die sinds 1854 en 1866 niet herdrukt zijn, de vermoede identiteit der schrijvers controleeren. Strauch deelt in zijn voorwoord mede, dat de derde autograaf, het „Buch von den neun Felsen", niet zal worden herdrukt. Al is dat wetenschappelijk te rechtvaardigen (een zorgvuldige collatie van de oude uitgave vindt men al Z. f. d. Ph. 34, 367 vlg.), is dat toch jammer, omdat ook die tekst niet gemakkelijk toegankelijk is en in een overzicht over de „Gottesfreund-Literatur" eigenlijk niet mag ontbreken!

Amsterdam. J. van Dam.

K. Burdach, Namen- und Sachregister zu Vorspiel I 1. 2 und II. (Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Buchreihe Band 3a). Halle, Niemeyer. 1927. (Pr. M. 6).

Bij „Vorspiel", de verzamelde opstellen van Konrad Burdach, die ik in dit tijdschrift (34, 69 en 35, 32) aankondigde, is nu ook het dringend noodzakelijke register verschenen, dat al door zijn grooten omvang (74 bladzijden in twee kolommen!) opnieuw getuigenis aflegt van de veelzijdigheid van den schrijver.

Amsterdam. J. van Dam.

Mittelenglische Sprach- und Literaturproben. Neuausgabe von **Mätzners Altenglischen Sprachproben.** Mit etymologischem Wörterbuch zugleich für Chaucer. Hg. v. **A. Brandt** und **O. Zippel.** 2e Aufl. Berlin, Weidmann. 1927. (Pr. M. 10.).

Niettegenstaande de verschillende reeds bestaande Middel-Engelsche bloemlezingen, werd het boek dat thans in 2en druk voor ons ligt, een dozijn jaren geleden met groote ingenomenheid ontvangen. De uitgevers toch beoogden een tweeledig doel, linguistisch en literarisch. Linguistisch, met het opnemen van een aantal langere stukken, wier rijmen een juist inzicht mogelijk maken in de moeilijke dialect-verhoudingen van Middeleeuwsch Engeland; literarisch, door zich bij de keuze der stukken te laten leiden door de wenschelijkheid, dat ons een blik mocht gegund worden op de maatschappelijke, politieke en godsdienstige toestanden, wier juist begrip onontbeerlijk is voor een goede beoordeeling der letterkundige voortbrengselen van den tijd. Zoo vinden wij niet enkel kronieken, romancen en minnedichten, maar ook fabliaux, homilien en politieke gedichten, wier vermaningen en satire vaak een duidelijk licht werpen op kerkelijke en maatschappelijke verhoudingen.

Het moeilijkst deel van de taak door Brandl en Zippel ondernomen, was wel het glossarium. Wanneer wij spreken van Middelengelsch, dan bedoelen wij een aantal vormen, rijk in verscheidenheid, onderling overeenstemmend enkel — en zelfs dit niet altijd — in het bezit van een gemeenschappelijken Oud-Engelschen grondvorm. Welke dezer vele dialectvormen zou nu de plaats van het woord in het glossarium bepalen? Ziedaar de moeilijke vraag, waarvoor de schrijvers stonden. Zij hebben, na lange overweging, zich laten leiden door wat eenmaal *Κοινή* worden zou, en de taal van Chaucer als uitgangspunt genomen: „Sie stellt ein Organisches in der Wirklichkeit vorhandenes Gewächs dar"; evenals zij, wat etymologie aangaat, zich baseeren op het West Saksisch, als „Vorstufe" van Chaucer. Voor den lezer die wat meer met Middeleng. dialecten vertrouwd is biedt dit alles geen bezwaar, maar de aanvanger zal in vele gevallen niet dan met groote moeite zijn weg in het glossarium vinden. Met het oog hierop, maar niet uitsluitend om deze reden, zou een korte aanduiding welkom zijn geweest bij den aanvang van elk der stukken, over het dialect dat het vertegenwoordigt, zooals bijv. Emerson geeft in zijn Middle English Reader. Deze zou de *Streifzüge* door het Glossarium aanmerkelijk verkort en vereenvoudigd hebben. Het spijt mij, dat

zulk een aanduiding ook in den tweeden druk ontbreekt.

Overigens bewijst de reeds thans verschenen nieuwe uitgave hoezeer het werk aan behoeften voldoet. Er is vaak dankbaar gebruik gemaakt van de opmerkingen, die destijds, vooral door Holthausen, werden gemaakt. In sommige gevallen is desniettemin de tekst onveranderd gebleven, zooals bijv. op pag. 83, waar in v. 7 van Orrm staat o þe þride wise, waar ik met Holthausen „þridde" lezen zou en op pag. 115 waar wij als rijmpaar vinden (19, 20) tobreke: i-loke, wat toch, naar beteekenis en rijm wel „tobroke" zijn moet. Maar op pag. 32 (H C: 856)

> þe begger answerd in þat tide:
> „Vilaine, cannestow nought ride?

stelde Holthausen voor „ride" in „stride" om te zetten, waarschijnlijk omdat de „vilain" niet verwacht kan worden te paard te zitten. Maar of „stride" in zoo'n geval het gangbare woord zou zijn geweest, is aan gerechten twijfel onderhevig.

Het boek, dat voor den spotprijs van 10 Mark beschikbaar is gesteld, zij iederen Anglist warm aanbevolen.

Utrecht. P. Fijn van Draat.

V. Giraud, Passions et romans d'autrefois. Paris, Champion. 1925. (Pr. 15 fr.).

Ce livre, joliment imprimé à la façon romantique avec bandeaux et culs de lampe, est une réunion d'études qui ont paru pendant ce premier quart de siècle. Elles n'ont pas vieilli, car qu'est-ce que 25 ans lorsqu'il s'agit de «nuances de sensibilité qui nous sont devenues à peu près étrangères»? Cependant ces passions d'autrefois n'ont pas seulement un intérêt rétrospectif. Et de même que Jean Jacques enflamme encore les imaginations, de même l'„Enchanteur" a gardé son charme et passionne les lecteurs aussi bien que les érudits. On l'a bien vu à l'occasion du petit problème de l'Occitanienne, cette Bettina de Chateaubriand. M. G. a apporté une large contribution à la solution. On retrouvera dans ce volume la brûlante confession amoureuse de René, les pages mêmes que M. G. a reproduites en phototypie sous le titre *Amour et Vieillesse.* On y apprend également que Mme de Coigny — cette Jeune Captive qui, plus heureuse que Chénier, a échappé à la guillotine — ne s'est pas contentée de consumer sa vie en amours, mais qu'elle a écrit un roman à peu près introuvable, *Alvare*, que M. G. a lu et qu'il résume pour nous.

M. G. consacre une cinquantaine de pages à Mme de Duras, l'auteur trop oubliée d'*Ourika* et d'*Edouard*, et les nombreuses lettres, avec les réponses de Chateaubriand, qu'il intercale dans son texte sont précieuses pour connaître René dont l'âme flotte sans cesse des désirs aux regrets.

Groningen. Em. Boulan.

Fr. Bilabel und **A. Grohmann, Geschichte Vorderasiens und Aegyptens** vom 16. Jahrhundert v. Chr. bis auf die Neuzeit. Band I, 16.-11. Jahrhundert v. Chr., von Fr. Bilabel. (Bibl. der Klass. Altertumswiss., hgg. v. J. Geffcken, 3). Heidelberg, Winter. 1927. (Pr. M. 33, geb. 36).

Het aantal geschiedwerken, die in een reeks seriedeelen de historie van het oude Oosten behandelen, groeit steeds aan. Naast de Cambridge Ancient History in Engeland, naast de Fransche geschiedkundige encyclopaedieën van Halphen en Sagnac (Peuples et Civilisations) en van Henri Berr (L'Evolution de l'humanité), treedt nu ook Duitschland opnieuw in het krijt met de Geschichte Vorderasiens van Bilabel en Grohmann. Een in twee opzichten belangwekkend boek. Naast elkaar en in verband met elkaar wordt hier de politieke ontwikkelingsgang geschilderd van de drie wereldmachten van het Oosten: Aegypte, het Hethitenrijk en Mesopotamië. Eerst met de 18de dynastie treedt de aegyptische politiek buiten de grenzen van haar eigen directe omgeving, eerst na ± 1600 v. Chr. verlaat zij haar egocentrisch standpunt en wordt zij van een locaalbeperkte cultuur tot een wereldmacht, wier invloed zich aan de tegenoverliggende oevers der Middellandsche Zee voelbaar maakt. Vandaar dat met de 18e dynastie dit geschiedwerk aanvangt op een punt, dat midden op de ontwikkelingslijn der plaatselijke historie van het Nijldal, doch in den aanvang ligt der wereldgeschiedenis in ruimeren zin. Door gebruik te maken van de vele gegevens, welke gedurende de laatste jaren de onvermoeide arbeid der opgravers aan het licht bracht, heeft de Schr. een werk voltooid, dat als aanvulling van E. Meyer's meesterlijke Geschichte des Altertums even welkom als noodwendig is.

De tweede reden, waarom wij hier van een belangrijk werk mogen spreken, schuilt niet zoozeer in deze geschiedbeschrijving zelve, dan wel in de „Untersuchungen und Nachweise", welke als aanhangsel het grootste deel van het boek (blz. 207—437) vullen: aan de inscripties van het Aegypte der 18de dynastie ontleent later het Oosten en het Hellenisme den eeretitel „Koning der Koningen" voor godheid en mensch. Zeer waarschijnlijk is ook m. i. de opvatting van den Schr. omtrent het zoo ingewikkelde vraagstuk omtrent de troonsopvolging der Thotmessiden, waar hij stelling neemt tegen de theorie van Sethe. De figuur van Thotmes III, als gemaal van Hatshepsut en tevens mederegent van zijn vader Thotmes II, verklaart zijn bijna rechtmatige aanspraken op den troon.

Vooral de hethitische gegevens hebben het interesse van den Schr. geboeid in een reeks paragraphen, waarvan vooral diegenen de aandacht verdienen, welke gebruik maken van, en tot op zekere hoogte kritiek leveren op Forrer's bekende onderzoekingen.

Te betreuren is, dat Schr. voor zijn beschrijving van de campagne van Sethos I nog geen gebruik heeft kunnen maken van de nieuwe inscripties, welke door Fisher te Beishan (Beth-shean > Bet-shael) kort geleden werden ontdekt en de volle dateering en een vaak gedetailleerd verslag van den veldtocht geven. Op het belang van deze teksten, mede voor de geographie van de Carmelstreek, wees reeds A. Moret (Revue de l'ancienne Egypte I [1927], blz. 18 e. v.). Dat de gelijkstelling der Aperiû met de Chabiru en Hebraeën, welke Schr. (blz. 120 en 228) voor mogelijk houdt, linguistisch niet te handhaven en historisch weinig waarschijnlijk is, meen ik reeds vroeger te hebben aangetoond [1]), om het even, of men in het woord Aperiû een volksnaam, dan wel een appellativum moet zien. Het bewijs, dat wij hierbij met een

[1]) De beide Volksverhalen van Papyrus Harris 500 Verso (1925), blz. 9 e. v.

semitisch woord, dus met een syrisch volk te doen hebben, is niet geleverd [1]).

Leiden. H. P. Blok.

E. Täubler, Tyche. Historische Studien. Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner. 1926. (Pr. M. 10, geb. M. 12.50).

Den titel van dit boek heeft de schrijver, al zegt hij het nergens uitdrukkelijk, ontleend aan Polybius. Polybius schrijft n. l., althans op verscheiden plaatsen van zijn werk, het verloop van het wereldgebeuren toe aan de ondoorgrondelijke, irrationeele macht der Tyche, der Fortuna (op verscheidene andere plaatsen huldigt hij eene heel andere opvatting, cf. De Sanctis, Storia dei Romani, III, 1, blz. 213 v. v.). De reden, dat Täubler de in zijn boek verzamelde studiën onder dezen titel heeft samengevat, ligt hierin, dat zij volgens zijne bedoeling verbonden worden door eene „universalhistorische Tendenz", dat hij het bijzondere geval beziet van universeel standpunt. De *opvatting*, niet het *verhaal*, van de gebeurtenissen is voor den schrijver het voornaamste. Dit heeft ten gevolge, dat zijn werk dikwijls niet gemakkelijk is, dat het niet geschikt is voor lezers, die vreemd staan tegenover de er in behandelde onderwerpen, en eerst recht geapprecieerd kan worden door hen, die, met de stof bekend, hunne eigen opvatting kunnen toetsen aan die van den schrijver. Zulke lezers zullen in zijn werk heel wat vinden, waardoor hun inzicht wordt verdiept of waardoor zij tot tegenspraak worden geprikkeld. Ook is de schrijver dikwijls gelukkig in eene gepointeerde formuleering zijner meeningen.

Van de acht in dezen bundel vereenigde opstellen vormen de 2e en de 3e, de 4e en de 5e, de 6e en de 7e telkens samen eene engere eenheid, terwijl zij omraamd worden door de ook weer tot elkaar in betrekking staande 1e en 8e, die als het ware den Auftakt en het slotkoor vormen van het geheel. Het eerste stuk behandelt, na een kort overzicht van de in de oudheid gewaagde pogingen eene „algemeene" geschiedenis te schrijven, de vraag waarin „algemeene" geschiedenis zich onderscheidt van „lands"-geschiedenis en van „wereld"-geschiedenis in den vorm eener verzameling van „lands"-geschiedenissen, en vindt het eigene der „algemeene" geschiedenis hierin, dat deze zich beperkt tot wat universeel is in wezen of universeel werkt. Men kan dit toestemmen en ook de waarde van zulk eene universeele geschiedenis erkennen, doch bedenke, dat men dan iets krijgt, dat weinig meer heeft van geschiedenis, maar veeleer, in meerdere of mindere mate juiste, beschouwingen omtrent historische krachten. Mij dunkt, een werk van den aard als aan den schrijver voor den geest zweeft, bezitten wij reeds in de prachtige, door hem niet genoemde, „Weltgeschichtliche Betrachtungen" van Burckhardt.

De onderwerpen der volgende studiën mogen hier in het kort worden vermeld. In de tweede, „Die Anfänge der Geschichtschreibung" getiteld, wordt de geschiedschrijving bij Egyptenaren, Babyloniërs, Assyriërs en Israëlieten, en het begin der historiographie bij de Grieken en de Romeinen geschetst, en het karakteristieke, wat zij bij elk dezer volken vertoont, in het licht gesteld. Deze studie, de uitvoerigste van het werk, en de straks te noemen achtste, zijn m. i. de best geslaagde uit den ganschen bundel. Het derde stuk, eene beknopte beschouwing over Polybius en zijn werk, biedt uiteraard weinig nieuws, doch doet op verstandige wijze recht wedervaren aan de sterke en de zwakke zijden van dezen grooten historicus, m. i. met en nà, verre nà, Thucydides — longo, sed proximus intervallo — den eenigen werkelijken geschiedschrijver, dien de oudheid heeft voortgebracht. De opvattingen van Laqueur over successieve omwerkingen en edities van het werk van Polybius door dezen zelf, hoewel niet speciaal door Täubler genoemd, deelt hij, gelukkig, niet. In het vierde en vijfde stuk, „ „Iran und die alte Welt", en „Staat und Umwelt: Palästina in der hellenistisch-römischen Zeit", wordt de beteekenis, die, alle eeuwen dóór, de natuur en de ligging dezer landen op hunne geschiedenis hebben gehad, geschetst. Het minst gelukkig schijnen mij het 7e en 8e stuk toe: „Orgetorix", en „Die letzte Erhebung der Helvetier". De titel van het laatstgenoemde stuk is ook onjuist, want men kan wat de Helvetiërs in 68 n. C. tegen Vitellius bestonden toch kwalijk eene „Erhebung" noemen: een opstand tot herkrijging der verloren vrijheid was het allerminst.

Het meest heeft mij persoonlijk het achtste en laatste stuk aangetrokken: „Grundfragen der römischen Verfassungsgeschichte", eene omwerking van een in 1919 in deel 120 der Historische Zeitschrift verschenen opstel. Täubler, de schrijver van Imperium Romanum (1913), is hier op zijn eigenste gebied. Hij stelt hier „Verfassungsgeschichte" en „Staatsrecht" in hunne eigenaardigheden tegenover elkander, op heldere en tegelijk diep-indringende wijze, en behandelt eenige problemen uit Rome's constitutioneele geschiedenis. Ik heb hier slechts één bezwaar: ik vind het te kort en te aphoristisch behandeld. Dat kon natuurlijk niet anders binnen het bestek van een essay, maar het hier voorgedragene is van zooveel belang, dat het ons verlangen wekt naar een breed opgezette „Römische Verfassungsgeschichte" van den schrijver, waarin hij, gebruik makend van het onvolprezen „Römisches Staatsrecht" van den gigant Mommsen, ons het historische leven van den staat zou schenken in plaats van het juridisch systeem.

Aanmerkingen met literatuuropgaven besluiten het werk, dat, zooals reeds gezegd, veel van den lezer, ook van den wèl-voorbereiden lezer, vergt.

Groningen. A. G. Roos.

J. Th. Hamstra, De Luxemburgsche kwestie. (Groningsche diss.). Niet in den handel (1927).

Zooals de schrijver in zijn inleiding opmerkt, zijn wij thans ook in staat om deze, ook voor onze eigen staatkundige geschiedenis der 19de eeuw belangwekkende episode kritisch te behandelen: de archivalia met betrekking daartoe zijn thans, zoo niet volledig, dan toch in groote hoeveelheid tot onze beschikking. Het beknopte overzicht, door den schrijver ons gegeven, kon dan ook ongetwijfeld aan wetenschappelijke eischen voldoen: Nederlandsche, Duitsche, Oostenrijksche, Engelsche, Fransche archivalia vloeiden ons toe. De schrijver heeft daarvan een goed gebruik gemaakt, al is de rol, blijkbaar ook door onze koningin Sophie, de groote vriendin van het Napoleontische hof, in deze zaak gespeeld, in de

[1]) Het argument, door F. M. Th. Böhl, Het tijdperk der aartsvaders, Groningen 1925, blz. 21 aangehaald, doet natuurlijk aan deze these niets af.

schaduw gelaten ten gevolge van gebrek aan gegevens. Daarentegen is die van prins Hendrik, stadhouder van Luxemburg, vrij uitvoerig behandeld (blz. 39 vlg.), terwijl ook de houding van koning Willem III, wiens „beeld" in de brieven van den gezant Baudin, „in al zijn rauwheid", den schrijver „toch niet onwaardig" voorkomt (blz. 32) — een gequalificeerde lof, die wel wat beter gemotiveerd had mogen worden, b.v. door aanhalingen uit die brieven. Met eenige verbazing leest men (blz. 66-67), dat Multatuli „in de zaak betrokken werd". Wat deze zelf dienaangaande schrijft, wordt hier zonder meer als historisch gegrond aangenomen. Maar wist de schrijver dan niet, dat M. zijn eigen rol bij dergelijke gelegenheden schromelijk pleegt te overdrijven en gaarne „poseert" als invloedrijk raadsman in het bijzonder van minister Rochussen? Zijn „mededeelingen" zijn allesbehalve als betrouwbaar aan te merken, dunkt mij zoo. De zaak is, dat M., van de zaak hoorende, hoopte voor zich en *zijn* zaak een kansje te zien en uit Duitschland naar Den Haag snelde, natuurlijk zonder eenig resultaat, al dacht hij zich bijzonder van beteekenis in de kwestie! Zonderling schijnt het, dat de schrijver Bismarck's rol blijkbaar niet begrepen heeft. Het is niet aan te nemen „dat men B. er tusschen heeft genomen" (!). Veeleer is het duidelijk, dat B. een uiterst handige rol heeft gespeeld door tegenover Napoleon III aanvankelijk den schijn aan te nemen alsof Pruisen in den afstand van Luxemburg zou toestemmen, intusschen wel wetend — en ondershands zelfs bevorderend — dat de publieke opinie in Duitschland in het harnas zou komen en de geheele transactie zou beletten: de interpellatie-Bennigsen, die hem zoogenaamd belet zou hebben zijn gegeven belofte gestand te doen, was door hemzelven uitgelokt! Dat is toch duidelijk genoeg, dunkt mij. Van een „beetnemen" van den grooten staatsman kan hier geen sprake zijn, ook niet in de zaak der conferentie van Londen en de daar vastgestelde „collectieve garantie" van Luxemburg's onzijdigheid.

Leiden. P. J. Blok.

C. Clemen, Religionsgeschichte Europas. Erster Band. Bis zum Untergang der nichtchristlichen Religionen. (Kulturgeschichtliche Bibliothek. II, 1). Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. M. 17.—, geb. M. 19.—).

De godsdiensthistoricus van de universiteit Bonn ontwikkelt sedert jaren een verbazingwekkende werkkracht. Alleen reeds het aantal zijner gepubliceerde werken is enorm. Nog niet zoo heel lang geleden gaf hij ons een voortreffelijke godsdiensthistorische verklaring van het Nieuwe Testament en een overzicht van den huidigen stand der niet-christelijke religies. Daartusschen en daarna valt nog een groot aantal kleinere boeken en studies. Nu weer dit grootsch opgezette en zeer zorgvuldig bewerkte deel. De gedachte om een godsdienstgeschiedenis van Europa te schrijven, is, voorzoover ik weet, nieuw. Zij vooronderstelt groote kennis van zeer uiteenloopende takken van wetenschap. Een kennis, die Clemen in meer dan voldoende mate bezit. Telkens weer staat men versteld, dat de auteur op elk gebied de nieuwste en beste literatuur niet alleen kent, maar ook zelfstandig heeft verwerkt. En dat zegt wat, waar het hier achtereenvolgens gaat om praehistorische, aegaeische, etruscische, ligurische, iberische, finno-ugrische, oer-indogermaansche, grieksche, romeinsche, scythische, thracische, keltische, germaansche en slavische godsdiensten! Slechts één werk heb ik, daar waar ik den auteur kon volgen, gemist, dat van Grönbech: Vor Folkeaet i oldtiden, bij de opgave van literatuur over de germaansche religie.

Een bizonderheid van deze merkwaardige samenvatting is ook, dat voor het eerst de voorhistorische religie uitvoerig is behandeld. De nieuwe druk van het door La Saussaye begonnen Lehrbuch deed daartoe geen poging. Clemen geeft ons alles, wat over dit duistere terrein te weten valt, op zeer overzichtelijke wijze. Dat het niet meer is, kan hij niet helpen.

De behandeling van den oer-indogermaanschen godsdienst, die de auteur aan die der afzonderlijke indogermaansche religies doet voorafgaan, heeft altijd iets hachelijks. Ook Clemen kan niet anders doen dan gemeenschappelijke trekken uit de verschillende indogermaansche religies onder het oerindogermaansche hoofd samenvatten volgens een soort grootste-gemeenedeeler-methode. Daarbij geeft hij dan zelf een enkele maal toe, dat, wat op die manier aan den dag komt, volstrekt niet met zekerheid „oer-indogermaansch" kan heeten, terwijl het soms voorstellingen betreft, die zoo algemeen zijn, dat men ze even goed vindt in Amerika en China, als in de indogermaansche landen, zooals bij voorbeeld waar het gaat om het nieuw aanleggen van het vuur; of om het verbranden van den vegetatiegeest, waarbij men van de „oer-indogermaansche" ongemerkt naar de babylonische religie verhuist.

Bij een zoo veelomvattend werk spreekt het vanzelf, dat er vele opmerkingen over detail-quaesties te maken vallen daar, waar de criticus het terrein kan overzien. Zoo vraag ik mij af, waarom juist in een universeele weergave der godsdiensten als deze, van de grieksche goden alleen de olympische moesten worden behandeld. — Waarom de samenhang van Poseidon met de aarde zoo los moest worden voorgesteld (blz. 230). — Waarom de hypothese, dat de Höckerstellung der dooden in voorhistorischen tijd een magisch bedoelde nabootsing van de ligging van het embryo zou zijn, alleen gerefuteerd wordt met de opmerking, dat dit onwaarschijnlijk is en zich niet laat bewijzen (alsof men dit voor voorhistorischen tijd ooit zou kunnen bewijzen!) (blz. 6). — Ik betwijfel ook of het feit, dat reeds in het steenen tijdperk schedels naar het Westen werden georiënteerd en de daaruit voortvloeiende waarschijnlijkheid, dat men zich een mogelijke vereeniging van de in het Westen verblijvende dooden met iets van hun lichaam dacht, recht geeft tot de conclusie, dat de voorhistorische mensch een „geistiges Prinzip" van het lichaam onderscheidde (blz. 11). Men zie over het in den primitieven geest heelemaal niet passende van de notie „geestelijk" of zelfs „psychisch" het jongste boek van Lévy-Brühl, l'Ame primitive. — De romeinsche *pietas* is géén „Frömmigkeit", verg. ten onzent de studiën van Wagenvoort (blz. 266).

Zoo is er natuurlijk nog wel meer, waarover verschil van meening met den auteur mogelijk is. Maar dat is weinig vergeleken met den dank, dien wij hem voor dit mooie boek, dat een ware schatkamer is van kennis en bezonnen inzicht, verschuldigd zijn. Nog afgezien van het gemak, dat men er van hebben kan, wanneer men van een of andere religie, die niet heel bekend is, even wil weten, wàt men ervan weet of *niet* weet (het laatste is helaas, dikwijls het meeste). De talrijke illustraties zijn voortreffelijk.

Groningen. G. van der Leeuw.

Körper und Rhythmus, 52 griechische Bildwerke mit einer Einführung von **Fr. Back.** Leipzig, Teubner. 1927. (Pr. gekarton. 4 M., geb. 6 M.).

Dit boekje voorziet m. i. niet in „een leemte". Een bijzonder lage prijs zou tot aanbeveling kunnen strekken, maar ook daarvan is geen sprake. Op verzoek van den uitgever samengesteld, is het in de eerste plaats een herinnering aan een tentoonstelling te Darmstadt gehouden. In het algemeen weerspiegelt het een beweging in Duitschland, die ik onder het kenwoord „Körperkultur" mag samenvatten, en die, zonder twijfel goed bedoeld, al lang niet meer van overdrijving, om niet te zeggen ontaarding, is vrij te pleiten. In een inleiding van 3 pp. schetst de schr. de beteekenis van de gymnastiek in Griekenland, waarbij hij bijzonder den nadruk legt op het verband tusschen godsdienst en lichaamsontwikkeling, en aan de laatste niet slechts een ethische maar ook een, ik zou haast zeggen, natuurphilosophische beteekenis toekent, en er zoo toe komt, het streven naar „Gesetz und Wesen" in de Grieksche kunst in nauwsten samenhang met de gymnastiek te zien. De monumenten, die dit moeten toelichten zijn vrijwel alle onder die van de 5e eeuw gekozen. Hoewel ik den invloed der lichaamsontwikkeling op de kunst niet ontken, moet ik deze overschatting der „Körperkultur" toch bestrijden. Overziet men de ontwikkeling van het menschbeeld bij de Grieken in haar geheel, dan vestigt zich veeleer de overtuiging, dat dit verschijnsel in de eerste plaats wortelt in een bijzonder vermogen tot abstract denken en voorstellen, een overtuiging trouwens, die door de ontwikkeling op andere gebieden der beschaving (met name de philosophie) versterkt wordt. De definitie van Rhythmus als „die geordnete, von innerem Gesetz bestimmte Bewegung", kan men met eenigen goeden wil wel aanvaarden, maar zij komt mij in een geschrift, dat zich onder bovengenoemden titel aandient, toch te vaag voor. Ook de, overigens goede, afbeeldingen, die de hoofdschotel vormen, overtuigen niet tot scherper begrip. Enkele kleine bronzen, een paar minder bekende wijreliefs en vazen, die hier afgebeeld worden, zal men misschien zonder dit boekje in grootere publicaties moeten zoeken, de meeste platen echter vindt men ook reeds in andere, goedkoope uitgaven, die gewoonlijk dan nog zeer veel ander materiaal bevatten, dat even goed dienst had kunnen doen. Want waarom de hier gegeven selectie juist in het bijzonder den algemeenen titel zou illustreeren, is mij niet duidelijk.

Utrecht. G. A. S. Snijder.

L. Wenger, Der heutige Stand der römischen Rechtswissenschaft; Erreichtes und Erstrebtes. (Münch. Beitr. zur Papyrusforsch. und ant. Rechtsgesch. 11). München, C. H. Beck. 1927.

Wanneer wij een inaugurele rede lezen, zijn wij er op voorbereid aan het begin en aan het eind een soort onderonsje aan te treffen, waarin de redenaar kennissen, familieleden, autoriteiten, voorgangers, ambtgenoten en wat al niet meer, rechtstreeks toespreekt of zijdelings bespreekt. Maar het doet enigzins vreemd aan, wanneer wij, zoals bij deze rede, door Wenger bij zijn ambtsaanvaarding eind 1926 te Weenen gehouden, dit onderonsje door het hele stuk heengewerkt vinden. En zelfs enigzins irriterend werkt het op een niet-Duitser, ten minste op de gemiddelde Nederlander, wanneer, zoals hier, in dit onderonsje vrijwel de gehele Duitssprekende romanistiese geleerde wereld is opgenomen, en zodoende haast op elke bladzijde „deutsche Wissenschaft", „deutscher Gelehrtenfleisz", of „Wiener Gelehrten" herdacht worden, terwijl op andere bladzijden dan „Unsere Not" en dergelijke uitdrukkingen de nodige aanvulling geven. Maar het is de taak der wetenschap, om zich bij de beoordeling van een werk over zulke aandoeningen heen te zetten, en Wenger maakt ons dit ook weer gemakkelik, doordat zijn sentimentaliteit, die irriteert, nergens ontaardt in chauvinisme, dat afstoot: ook voor de heldendood van een aan de andere zijde gevallene, Maspero, heeft hij eerbiedige woorden over.

Het genoemde gebrek der rede blijkt echter ook andere gebreken mede te brengen, die van wetenschappelike aard zijn. Want eigenlik is de oratie geworden een overzicht, niet over de hedendaagse romanistiese wetenschap in het algemeen, maar over die wetenschap, alleen voorzover ze beoefend wordt door Duitsers en Oostenrijkers. Op zichzelf is zulk een nationale omheining bij de bespreking van welk onderwerp ook, slechts een betrekkelik bezwaar, want wel laat het buitenlanders natuurlik koud of iets door een Duitser of b. v. door een Mexikaan werd gepresteerd, maar voor een Duitser is misschien zulk een beperking zeer stichtend. Doch bij het volkomen internationale karakter van de wetenschap in de moderne tijd is een dergelijke beperking tot het nationale toch gewild en onwetenschappelik en wat zo voor den dag komt, wordt nooit een organies geheel en geeft telkens een scheve voorstelling. Zo is het bijvoorbeeld een onvolledige weergave van de ware toedracht der zaak, wanneer men bij de grondleggers van het moderne interpolatieonderzoek alleen Eisele, Lenel en Gradenwitz en niet iemand als Scialoia noemt, terwijl het beeld volkomen mistekend is, wanneer men als groot interpolatiejager alleen Beseler en niet onmiddellik in zijn buurt verschillende Italianen noemt en wanneer men wel de Index van Mitteis en Bekker, die niet voltooid en niet uitgegeven werd, maar niet de Indice van Guarneri-Citati, die al sinds 1923 uit is, vermeldt, al is deze laatste dan ook niet zo groots opgezet als de eerste was. Ook krijgt de toehoorder of lezer een volkomen verkeerd idee van de stand der wetenschap van het Romeinse procesrecht, wanneer hij alleen met Wlassak kennis maakt en volstrekt onkundig wordt gelaten van de werken van Girard, die toch tegenover de eerstgenoemde een geheel zelfstandige richting en een afwijkende metode vertegenwoordigt.

En het is ten onrechte, dat Wenger alleen Thurneysens artikelen vermeldt, als hij over de nieuwe belangstelling voor Kelties recht spreekt; want de belangrijkste gebeurtenissen op dit gebied spelen zich af aan gene zijde van de Noordzee en niet in Duitsland. De negering van de uitgave der Ancient Laws of Ireland is misschien te verklaren uit het feit, dat zij al wat oud is (1865—1901) maar in plaats van Thurneysens artikelen hadden voor alles genoemd moeten worden de pogingen om betere uitgaven voor te bereiden van de wetten van Howel de Goede en verder het recente boek van Ellis (Welsh tribal law and custom in the Middle Ages), dat trots zijn schromelike gebreken, toch de verdiensten van pionierswerk heeft.

En ten slotte, wanneer men in het kort het probleem wil aanroeren van de „Substratvölker", die Europa be-

woonden, vóór de volkeren kwamen, die Indogermaanse talen spraken, dan is het verkeerd, alleen het (wat afgezaagde) „matriarchaat" naar voren te brengen, om maar de naam van de Duitser Bachofen te kunnen noemen; is bijvoorbeeld de „Liguriese" hipotese van Meijers (waarin ik persoonlik trouwens niet geloof) voor het ogenblik niet veel belangrijker?

Ik sluit de rij van voorbeelden, die aantonen, dat de hele rede aan een principiele fout lijdt; een gebrek, dat Wenger trouwens zelf schijnt gevoeld te hebben. Hij gebruikt ten minste soms, als hij alleen Duitse namen noemt, uitdrukkingen als: „um nur einige hervorragende deutsche Namen zu nennen" en ook in de noten wijst hij telkens expresselik er op, dat ook in het buitenland veel gepresteerd wordt. Maar al voelen wij daarin met vreugde de bedoeling, om ook zelfs de schijn van chauvinisme te vermijden en herkennen wij daarin de simpatieke geleerde, die Wenger altijd was, het wetenschappelik gebrek van het gedrukte werk wordt daarmede niet opgeheven en de gesproken rede, zonder de noten, moet nog veel erger geleden hebben door dit gebrek. Overigens is natuurlik ook dit werk superieur, zoals wij dat van Wenger gewoon zijn, is het volledig bij en geeft het, vooral in de noten, een prachtig overzicht van de nieuwste literatuur. Hier weer een overzicht van dat overzicht te geven zou volkomen nutteloos zijn. Wel heeft het misschien zijn nut, om er nog op te wijzen, dat Wenger (hoe zou men het ook anders kunnen verwachten van de redakteur van het Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie) aan het eind nog beschouwingen geeft, die, zo ze al geen eigenlike wijsbegeerte des rechts zijn, dan toch deze wijsbegeerte en de algemene rechtsleer zeer dicht naderen, terwijl in verband daarmee over de geschiedenis gefilosofeerd wordt. Ik gebruik opzettelik deze laatste uitdrukking en zeg niet: „wijsbegeerte der geschiedenis wordt beoefend"; want wat Wenger op bladzijde vijf en zeventig en volgende naar aanleiding van Romeinse en verdere oude geschiedenis neerschrijft, is eigenlik niet veel meer dan het bekende putten van wijze lessen (in dit geval konservatieve wijze lessen) voor het (Duitse) heden, uit die geschiedenis van het verre verleden. Ook dit was misschien voor de toehoorders op de inauguratieplechtigheid zeer stichtend, maar mij is dit alles slechts een nieuw bewijs voor de stelling, dat men, evenals uit de Bijbel, uit de oude geschiedenis alles kan halen, wat men wil, absolute monarchie zo goed als sovjet-republiek.

De beschouwingen over algemene rechtsleer in de rede zijn wel interessant, maar te oppervlakkig gehouden, om te bespreken; als bibliografie zijn ze weer zeer nuttig. Zo ook de op andere plaatsen van de rede te vinden uitingen over het wezen der rechtsgeschiedenis. Een rede is in hoge mate geschikt om een zin te lanceren als op bladzijde tien voorkomt, waar Wenger de „Rechtshistoriker", die „Längsschnitte" maakt, stelt tegenover de „historischer Dogmatiker", die „Querschnitte" maakt. Maar in dezelfde mate is een korte recensie ongeschikt voor bespreking of bestrijding daarvan.

Ik eindig dus en vat mijn oordeel aldus samen: Dit werk van Wenger verrijkt op beperkt gebied zeer degelik onze kennis, maar geeft verder door zijn grote gebreken niet die voldoening, die een werk van hem gewoonlik geeft en ik zou het zeker niet zo aan beginnelingen durven aanbevelen, als Van Lunteren dat doet in zijn Rechtsvorming (2e ed. 1927 bl. V noot 2).

Haren. J. H. van Meurs.

F. de Mély, De Périgueux au Fleuve Jaune, avec une carte et vingt planches. Paris, Geuthner. (Pr. 30 frs.).

Uitgaande van een tegel, gevonden te Périgueux in het bed van de rivier de Isle, heeft de heer de Mély een belangwekkend onderzoek ondernomen, dat hem heeft gebracht tot aan de oevers van de Gele Rivier. Het ornament op den tegel is een gebaard gelaat, waarop een kruis is geplaatst. De schrijver ziet daarin een Christuskop en vergelijkt hem met andere soortgelijke tegels; die van Tokto, aan de Gele Rivier, vermoedelijk van Nestoriaansche herkomst, is sterk gestileerd. Het blijkt dat deze tegels werden geplaatst op de borst van een overledene in het graf; één er van draagt de inscriptie: „Heer, bescherm uw knecht Nicias en zijn ongenoemde familieleden."

De overeenkomst tusschen den tegel van Tokto en de Fransche vondsten geeft den schrijver, die op dit gebied volkomen thuis is, aanleiding een overzicht te geven van West-oostelijke invloeden op de kunst. Hij geeft verschillende treffende voorbeelden, verduidelijkt door illustraties; zoo de Venus van Médicis, die men onbetwistbaar terugvindt op een fresco van Uiliq in Chotan (eind 8ste eeuw). Uitvoerig staat hij stil bij de geschiedenis van den Parijschen goudsmid Guillaume Boucher, dien Rubruquis in 1252 aantrof aan het Mongoolsche hof te Karakoroem.

Het onderhoudende en suggestieve opstel getuigt van veelzijdige kennis en geestdrift voor het boeiende onderwerp.

Oegstgeest. J. J. L. Duyvendak.

Bernard Gui, Manuel de l'Inquisiteur. Edité et traduit par **G. Mollat**, prof. à la fac. de théol. cathol. de Strasbourg avec la collab. de **G. Drioux.** 2 vol. Paris, Champion. 1926. (Pr. fr. 15 en 12.50).

In de geschiedenis der inquisitie neemt Bernhard Gui of Guidonis eene voorname plaats in. Geboren in 1261 te Royère (Limousin), overleden 30 Dec. 1331 op het kasteel Lauroux (l'Herault), heeft hij als pauselijk inquisiteur van Toulouse een groot aantal ketters berecht, katharen, waldenzen, pseudo-apostelen, beggarden, gedoopte maar tot het jodendom wedergekeerde joden, toovenaars en waarzeggers. Sommigen noemen hem den ervarensten kettermeester van zijn tijd, en, wie zijne geschriften bestudeerd heeft, zal neiging gevoelen dat oordeel te onderschrijven. Want men hoort van hem veel over het karakter der inquisitie zelve, daarna ook over de leer en de praktijken der ketters m. a. w. over het godsdienstig verleden der bevolking van dat Languedoc, dat immers het beloofde land der ketterij was. Hij schreef o. a. een handboek voor den geloofsrechter, „Practica inquisitionis heretice pravitatis", in 1886 door C. Douais te Parijs uitgegeven en thans uitverkocht. Het is een werk van vijf deelen en bevat formules voor de indaging, gevangenneming en veroordeeling der ketters, voorts instructies voor den kettermeester, voor een goed deel gebruikt door onzen Phil. à Limborch in zijne „Historia inquisitionis, cui subjungitur liber sententiarum inquisitionis Tholosanae ab a. 1307 ad a. 1323",

Amst. 1692, fol. Het vijfde deel nu van Gui's handboek heeft de bekende katholieke hoogleeraar G. Mollat uitgegeven en vertaald en van eene voortreffelijke inleiding en een uitvoerig register voorzien. Ook nam hij het aanhangsel op, dat Douais indertijd aan zijne uitgave der Practica toevoegde (hs. n°. 388 bibl. municipale de Toulouse) en dat de documenten bevat, die Gui voor zijn handboek had verzameld, waaronder eene belangrijke memorie „de secta illorum qui se dicunt esse de ordine apostolorum" van een onbekende, met wien hij 1317—1318 in Italië had kennis gemaakt en dien hij letterlijk naschrijft (b.v. vidi, waarvan dan het subject de anonymus en niet onze inquisiteur is). Deel 5 dan heet „De modo, arte et ingenio inquirendi et examinandi hereticos credentes et complices eorumdem". De auteur, die het vóór 1325 moet voltooid hebben, putte uit de vonnissen te Toulouse, waaronder ook zijne eigene, voorts uit Etienne de Bourbon, „De septem donis spiritus sancti" ± 1250, die veel over de waldenzen heeft (gedeelt. uitg. door A. Lecoy, Par. 1877); uit „Disputatio inter catholicum et paterinum [paterini, gepeupel] hereticum" door een ongenoemde (uitg. Martène et Durand in Thesaurus novus anecdotorum t. V.); maar vooral uit David van Augsburg „De inquisitione hereticorum", 1260 (uitg. Preger in Abhh. Kön. Bayr. Acad. XIV, 1878). Prof. Mollat geeft dan telkens in den latijnschen tekst die ontleeningen in cursief weer.

Hij staat ook overigens vrij tegenover zijn auteur. Wanneer Gui het avondmaal der katharen naäperij (tanquam simie) van de roomsche eucharistie noemt, teekent Mollat a. w. I 13 noot 1 aan, dat hij zich vergist, want dat hun ritus wezenlijk reeds in de oudchristelijke liturgie gevonden wordt. Desgelijks noemt de hoogleeraar I, 57 noot 1, het kortweg laster, wanneer Gui het uitdooven der lichten bij hunne samenkomsten als het gelegenheid geven tot ontucht verklaart, en herinnert er aan, dat men ook de oudste christenen reeds daarvan beschuldigde. Op het einde der straks genoemde inleiding, pag. LXVI s., noemt prof. Mollat als de beste bibliografie der inquisitie Vacandard's artikel in de „Dictionnaire de théologie catholique" VII, 2016 à 2068. Ik durf dat niet beoordeelen, doch zie dan met eenige verbazing, dat H. C. Lea, „History of the inquisition in the middle ages" niet meer „au courant de la science" is. Paul Fredericq noemde het indertijd een uitmuntend standaardwerk („Gesch. der Inq. in de Nederl.", voorbericht) en ik weet niet, dat er redenen zijn om daarover anders te denken. Men vergunne mij hier de aandacht te vestigen op „Historical trials" van wijlen Sir John Macdonell, uitgegeven door onzen vriend prof. R. W. Lee te Oxford in 1927, waarin veel merkwaardigs ook over de inquisitoriale rechtspraak.

Wat nu den inhoud van dezen Manuel aangaat, het beeld van Gui als de model-kettermeester, dat wij uit de Practica kennen, staat ook hier duidelijk vóór ons. De bekeering van ketters noemt hij daarom van groot voordeel, omdat zij dan gemeenlijk „revelant omnes complices suos", Manuel I 16, II 34, 42, 47. Hij verdedigt de tortuur, Practica p. 173 ss. Als voorschrift gold daarbij, dat men het breken der ledematen en levensgevaar vermijden moest. Toen dit in de processen tegen de albigenzen werd vergeten, beval Clemens V, dat de bisschoppen op de inquisiteurs zouden toezien, wat Gui toen verderfelijke zachtheid achtte, Practica p. 174, 188, 284. Op zijn groote auto-da-fé te Toulouse van Zondag 5 tot Donderdag 9 April 1310 werden 18 ketters verbrand, 20 veroordeeld tot bedevaarten, 65 tot „immuratio". Dit was levenslange opsluiting voor berouw hebbende ketters, zooals blijkt uit het vonnis van zekeren Petrus, een pseudo-apostel: „penituit et fuit tanquam penitens hereticus ad peragendum penitentiam immuratus", Manuel I 106. Nog leeren wij dat deze auto-da-fés gezamenlijke terechtstellingen waren van onbelangrijke ketters, maar dat Gui de hoofdaanvoerders afzonderlijk placht te verbranden, zooals b.v. den kathaar Amiël van Perles in Octob. 1309. De dikwijls gemaakte opmerking, dat de inquisitie eene ordelijke en weloverwogen rechtsbedeeling waarborgde, zou men ook hier kunnen bevestigd vinden: in zijn brief aan Spaansche prelaten over Dolcino d.d. Toulouse, 1 Mei 1316 heeft Gui het over vonnissen, die niet mochten worden uitgesproken vóórdat een college van seculiere en reguliere geestelijken en van rechtsgeleerden ze nauwkeurig had overwogen en goedgekeurd. Eerst daarna — want immers Ecclesia non sitit sanguinem — „relinquantur seculari judicio, animadversione debita puniendi secundum canonicas sanctiones", Manuel II 118.

Hoofdzaak in deze en andere instructies voor kettermeesters, „prudentes medici animarum", Manuel I, 8, is wat zij ons van leer en leven der ketters zelven vertellen. Doch hier zijn de teleurstellingen vele, want wij hooren nimmer de ketters zelven, maar alleen hun rechters en worden derhalve partijdig en onjuist ingelicht, wat niet anders te verwachten was van inquisiteurs voor wie ketters „filii tenebarum" en „sectae pestiferae", Manuel I, 9, 152, zijn, omdat zij de Kerk op hare zonden dorsten wijzen. Wanneer b.v. Gui ons eenvoudig feiten mededeelt kunnen wij ze aanvaarden, maar het is zijn oordeel over menschen dat ons voorzichtig maakt. Zoo zegt hij, dat de waldenzen weigeren met hun prediking op te houden en als reden voor dien waanzin voorgeven, dat men God meer dan menschen gehoorzamen moet, aldaar I, 36. „Pretendentes", het gewone onvermogen om in de ketters iets goeds te zien. Vandaar ook dat wij meestal hun caricatuur, niet hun beeld krijgen. Voor het tragische en heroïsche van hun ondergang hebben de inquisiteurs evenmin oog. Wanneer Dolcino en Margareta van Trente na eene jarenlange guerilla in de bergen van Piëmont hun, zelfs voor die tijden buitengewoon vreeselijken, marteldood sterven, Juni 1307, zegt Gui slechts: „prout eorum scelera merebantur", aldaar II, 106, terwijl Dante, Dolcino's tijdgenoot, zijne grootheid erkent, Inferno 28 [1]). Het is er mede als met onzen Tanchelm. Ware deze man niet anders geweest dan het waanzinnig monster der berichten, hij zou niet zulk eene beweging tegen de Kerk en hare misbruiken ontketend en geleid hebben. Dat, in het algemeen, die misbruiken de ketterij wakker riepen, blijken de inquisiteurs zelden in te zien.

Leiden. L. Knappert.

---

[1]) Margareta doet ons denken aan die jonge volgelinge van Arnoldus den kathaar, in 1163 te Keulen verbrand, aan wie men ook de vrijheid bood, zoo zij hem wilde verloochenen, maar die dan plotseling, een doek om het hoofd slaande, zich bij de verkoolde overblijfselen haars meesters in de vlammen wierp en „cum illo in infernum perpetuo arsura descendit". Aldus Caesarius van Heisterbach (Dialog. mirac. ed. Strange I 299) die daardoor toont al niet meer gevoel dan Gui te hebben voor de ontroerende tragiek van zulk eene kettergeschiedenis.

Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und Karl Goedeke herausgegeben von **Joh. Bolte.** Berlin, Weidmann. 1927. (Pr. geb. M. 4).

Reeds vóór ruim 40 jaren heeft Henri Moltzer van Grimm gesproken als van „den man, wiens uitgegeven brieven het verlangen naar de nog ongedrukte voortdurend versterken". Sedert zijn nog vele brieven van Grimm uitgegeven; de lezers daarvan zullen ongetwijfeld Moltzer's getuigenis hebben kunnen billijken. Zoo is dan ook deze nieuwe bundel welkom, die de briefwisseling bevat van Jac. (en ook Wilh.) Grimm met zijn leerling en medewerker K. Goedeke, uit de jaren 1838 tot 1861. In menig opzicht zijn die brieven van belang voor betere kennis van het een en ander uit Grimm's wetenschappelijk leven. En steeds zijn zij merkwaardig om de wijze waarop hij in al zijn beminlijken eenvoud zich uitdrukt. Hij rekende op Goedeke voor het excerpeeren van Schiller's werken, ten behoeve van zijn Wörterbuch, waaromtrent brief no. 4 uitvoerige en curieuse aanwijzingen bevat. Toen na langen tijd Goedeke weinig daarvan terecht bracht, moest Grimm hem wel van zijne verplichting ontslaan en zich tot een ander wenden. Maar eenige geraaktheid of zelfs teleurstelling toont hij daarbij heelemaal niet; goedmoedig schrijft hij (no. 32): „Sie verübeln mir das nicht, sondern freuen sich vielmehr der mühe enthoben zu werden". Telkens schrijft hij over al wat hem bezighoudt op zijn uitgebreid studiegebied, vooral in direct of indirect verband met de hem zoo na aan het hart liggende bewerking der Weisthümer. Ook op politiek gebied vinden wij opmerkelijke uitingen: zoo over de treurige verdeeldheid van zijn volk in 1849, ten tijde van een met veel drukte te Berlijn gevierd Goethe-jubileum. Grimm ergerde zich en onttrok er zich geheel aan. Op den dag zelf schrijft hij (no. 37): „ich bin nicht über meine schwelle gegangen und habe nur insgeheim seufzer ausgestoszen".

Van haast nog meer belang evenwel lijkt deze briefwisseling voor betere kennis van leven en werken van Grimm's leerling Goedeke. Omtrent dezen merkwaardigen man is, naar het schijnt, nog slechts al te weinig bekend. Aanvankelijk meer dichter en satyricus dan geleerde, heeft hij na zijne studiejaren bij de Grimms te Göttingen langen tijd als privaat persoon van zijn pen weten te leven. Eindelijk, eerst op 59-jar. leeftijd, in 1873, kreeg hij een extraord. professoraat te Göttingen, waar hij verder bleef tot aan zijn overlijden in 1887. Ondanks allerlei deels minderwaardig of anoniem werk waarmede hij den kost moest verdienen, is hij zich meer en meer gaan verdiepen in geleerde studiën, van Duitsche dichtkunst voornamelijk en van Duitsch volksleven. Hierdoor is hij in staat geworden zijn befaamden Grundrisz zur Geschichte der deutschen Dichtkunst samen te stellen, die nog steeds de vraagbaak voor talloos velen is en zeker tot de meest bekende standaardwerken der Duitsche wetenschap behoort. Het is aandoenlijk nu in zijne brieven te lezen hoe hij bij al zijne drukke bezigheden om in zijn levensonderhoud te voorzien, zich toch telkens weer bereid verklaart voor Grimm en diens woordenboek te werken, zonder de minste geldelijke vergoeding. Zoo schrijft hij no. 49: „Hätte ich auch keine Muszestunden, für das Wörterbuch würde ich sie mir schaffen".

Aandoenlijk is ook te lezen hoevele opofferingen Goedeke zich heeft moeten getroosten voor zijn Grundrisz. In plaats van een groot honorarium voor zulk een uitstekend en onmisbaar werk te ontvangen, moest hij nog geld toe geven om het gedrukt te krijgen. Ten slotte moest hij zelfs in 1858, om zijn uitgever tegemoet te komen, zijne met veel zorg en speurzin gedurende 30 jaren bijeengebrachte bibliotheek verkoopen (blz. 99), waarlijk een al te zwaar offer voor zulk een geleerden onderzoeker.

De uitgaaf der brieven is door Dr. Bolte blijkbaar met zorg geleid. Ook door de ophelderende aanteekeningen aan het slot heeft hij aanspraak op dank. Eén leelijke vergissing is begaan, maar minder door de schuld van den uitgever dan van Grimm zelf. De brief no. 50 n. l., gedateerd 28 Jan. 1854, kan niet in dat jaar geschreven zijn, maar moet uit 1855 zijn en had geplaatst moeten worden achter no. 56 van Goedeke van 16 Jan. 1855, waarop hij zonder twijfel het antwoord is. Grimm is in zake dateering wel meer niet heel nauwkeurig geweest. Zoo bezit de Maatschappij d. Ned. Letterk. in haar archief zijn aan haar gerichten brief gedateerd 17 Juni 1863, ofschoon Grimm schrijft te antwoorden op een brief van 21 Juni en hij dus zeker had behooren te dateeren 17 Juli.

Leiden. S. G. de Vries.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij W. J. Thieme & Cie te Zutfen verscheen de achtste druk van Dr. J. Bergsma's uitgave der *Lucifer* van Vondel. De prijs bedraagt ƒ 1.20, geb. ƒ 1.80.

Ter gelegenheid van de herdenking in 1926 van het 50-jarig bestaan der *Revue Historique* verzocht de Redactie van dit tijdschrift aan een aantal harer medewerkers in verschillende landen om de ontwikkeling der historiografie in die landen gedurende dit tijdperk te beschrijven. Deze interessante verzameling is thans in twee deelen verschenen in de Bibliothèque de la R. H. onder den titel: *Histoire et Historiens depuis cinquante ans,* met den ondertitel: *méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926* (Felix Alcan, Paris, Pr. 100 fr.). De verzameling omvat 45 artikelen. Voor ons land bewerkte prof. P. J. Blok (I, p. 226—236), voor België prof. H. Pirenne (I, p. 51—71) het verlangde artikel. Een inleiding beschrijft de wording en de werkzaamheid van het tijdschrift, waaraan de naam van Gabriel Monod onafscheidelijk verbonden is.

Van de hand van P. J. Blok verscheen *Michiel Adriaansz. De Ruyter* (Mart. Nijhoff, 's Gravenhage, 1928. Pr. ƒ 28), een levensbeschrijving, samengesteld met behulp van het omvangrijke De Ruyter-Archief (in het Alg. Rijksarchief) en tal van andere gedrukte en ongedrukte bescheiden, benevens het groote boek van Brandt (1686). De uitgever zorgde voor een prachtig uiterlijk; meer dan 100 groote platen en vignetten versieren het statige boek.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. I. & B.-L., 1927, Avril—Juin: F. W. Kelsey, Fouilles améric. à Kom Ousim. — J. Bosco et Alquier, Plomb épigraph. chrétien du VIIe s. — H. Martin, Gravures solutréennes contemporaines d'une inhumation dans la Vallée du Roc. — A. Foucher, La Délégation archéol. franç. en Afghanistan. — Thouvenot, Rapport sur les fouilles de Setefilla. — M. Prou, Rapp. s. l. trav. de l'Ec. Franç. de Rome, durant l'année 1925-1926. — G. Fougères, Rapp. etc. d'Athènes dur. l'année 1925-1926.

Juillet—Sept.: G. Jéquier, Les pyramides non funéraires. — L. Poinssot et R. Lantier, Tête d'applique en bois, trouvée à Carthage. — J. Papadopoulos, Mozaïque byzant. de Salonique. — Ph. Fabia et G. de Montauzan, Explor.

archéol. de Fourvière. Rapp. s. l. fouilles de 1926-27. — Du Mesnil du Buisson, Compte rendu sommaire des fouilles de Mishrifé.

Oct.—Déc.: Ch. Diehl, Une mozaïque byzantine de Salonique. — A. Moret, L'éduc. d'un prince royal égypt. de la IXe dyn. — J. Bidez, Un opuscule inédit de Proclus. — H. Martin, Les sculptures de l'atelier solutréen du Roc. — Espérandieu, Les fouilles d'Alise, en 1927. — Ch. Diehl, Peintures de Bhadidat.

Journ. d. Sav., 1927, Nov.: Carlini et Vivielle, La navigation dans l'Egypte ant. — E. Cuq, Les contracts de Kerkouk au Musée Brit. et au Musée de l'Irak (slot). — Ch. Picard, Le sanctuaire d'Olympie, II.

Déc.: A. Blanchet, La glypt. antique au Mus. Brit. — L. Bréhier, Les invasioms barbares (ve—XIe ss.). — Ch. Picard, Le sanctuaire d'Olympie (slot). —

1928, Janv.: A. Puech, La légende de Pythagore. — A. Coville, Les villes du moyen âge. I. — V. Chapot, La résurrection d'une cité gréco-orient.

Févr.: P. Mazon, La tragédie et la céramique grecques. — L. Finot, L'Ecole franç. d'Extr.-Or. — A. Coville, Les villes du moyen âge (slot).

Mars: H. Lemonnier, L'Art du Moyen Age. — A. Piganiol, Une nouv. hist. crit. des prem. temps de Rome. — F. L. Ganshof, La colonisation franque et le régime agraire en Basse-Belgique.

Revue Belge de Philol., VI, 3/4: Zielinski, Tragédies perdues de la littérature grecque. — Hubaux, Vers initial des Eglogues. — Delbouille, Incidences. — Jamet, Les vers des comètes de Rolla. — Cloché, Isocrate et Callistratos. — Rolland, Chatelains de Flandre. — Grundzweig, Chatelains de Flandre. — Mélanges (De Woestijne, Georgiques. — Hermann, Phèdre. — Graindoz. Antonin le Pieux et Athènes. — Nélis, Burgundica. — Cumont, Glozel. — Nélis, Hadewych).

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., LIV, 3-4: J. Sehwers, Lett. sprach- u. kulturgesch. Studien, III-IV. — H. Jacobsohn, Relig. Termini des Ar. in den ostfinn. Sprachen. — L. Spitzer, Singen und Sagen — Schorlemorle. — W. Schulze, Zufall. — J. Scheftelowitz, Idg. *zgh* in den Einzelsprachen. — W. Schulze, Eine Anfrage. — H. Jacobsohn, Σκυθικά. — W. Schulze, Lat. *cinis*. — F. Hartmann, λύσσα „Hundswut". — W. Schulze, Zu got. *weitwods*. — E. Fraenkel, Lit. u. slav. Misc. — Ders., Zum Dial. v. Buidvidze. — Ders., Misc. — W. Schulze, Eine eigentüml. Wortstellung. — Ders., Gr. βλύδιος — A. Senn, Zur Frage der lit. Orthogr. — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — Ders., Zufall? — J. Pokorny, Etym. — G. Rohlfs, Zu dem Wandel 'Augenbraue' > 'Rand', 'Furche', 'Gipfel'. — E. Schröder, Got. *plapjo*. — L. Spitzer, Nachtr. zu *Singen und Sagen*. — R. Loewe, Berichtig.

LV: F. Brender, Lit. *tučtuojaū* „sofort". — J. Loewenthal, Lat. *vesper*. — W. Schulze, Zufall. — F. Specht, Lat.-Griech. Misc. — L. Spitzer, Zu dem Wandel „Augenbraue" > „Rand", „Furche", „Gipfel". — H. Lewy, Griech. Etymol. — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — H. Jacobsohn, Nachtr. zu dem Aufs. Σκυθικά. — Ders., Dodona — R. Loewe, Der Nomin. für den Vok. im Idg. — P. Kretschmer, Weiteres zur Urgesch. der Inder. — W. Schulze, Pephilemene. — J. Wackernagel, Indoiranica. — W. Schulze, Lat. *rostrum*. — Ders., Gotica. — Ders., Lit. *kudokio*. — E. Richter, Tabak trinken. — W. Schulze, Ahd. *leffil*. — Ders., Ἰαμηνός. — H. Corrodi, Repl. zur Frage der Impersonalia. — E. Lewy, Ar.-Ugrisches. — F. Specht, Zu den altpr. Verbalformen auf *-ai*, *-ei*, *-sai*, *-sei*. — Ders., Zur griech. Enklise. — M. Friedwanger, Densusianu, Ovid, *palor*, Palatium, Pales. — R. Loewe, Der Nomin. für den Vok. im Idg. — A. Nehring, Zur Begriffsbest. des Satzes. — H. Oertel, Zu LIV, S. 227, z. 3—4. — E. Kohschmieder, Stud. z. slav. Verbalaspekt. — H. Jacobsohn, Zwei ar. Lehnw. im Ostjakischen. — W. Krause, Zu den lautl. Typen got. *fugls*, *akrs*. — W. Schulze, Kyren. ἐμιαν. — Fr. Specht, Berichtig.

Idg. Forsch., XLV, 4: L. Sütterlin, Aus meinem etym. Sammelkasten, II. — J. Wackernagel, Vergessene Wortdeutungen. — H. Ammann, Die ält. Formen des Prohibitivsatzes im Gr. u. Lat. — H. Güntert, Kleine Beitr. zur gr. Wortk. — F. Slotty, Die Stellung des Gr. u. anderer idg. Spr. zu dem soziat. u. affekt. Gebrauch des Plur. der 1 Pers. — J. Vendryes, Sur le gén. plur. des subst. en germ. — R. Meiszner, Der Name Hamlet. — P. Kahle, Das Probl. der Gramm. des Hebr. — Berichtig. — Nachtr.

XLVI, 1: W. Brandenstein, Das Probl. d. Impersonalien. — F. Sommer, Zum Akk. der Beziehung. — E. Fraenkel, Lit. Beitr. — J. Wackernagel, Zu IF. 45, 322, 310, 321. — A. Senn, Zur lit. Intonation.

Philologus, LXXXII, 4: A. Rupprecht, Die demosthen. Prooemiensamml. — W. Ruppel, Politeuma (slot). — F. Schemmel, Die Schulzeit des Kaisers Julian. — Misc.

LXXXIII, 1: O. Hey, ἉΜΑΡΤΙΑ, I. — K. Praechter, Platon Präformist? — Th. Birt, Marginalien zu lat. Prosaikern, I. — Th. O. Achelis, Die 100 äsop. Fabeln des Rinucci da Castiglione. — C. Mengis, Fragmente einer Freiburger Prudentiushs. — Misc.

2: S. Luria, Ein miles. Männerbund im Lichte ethnol. Parallelen. — O. Hey, ἉΜΑΡΤΙΑ, II. — Th. Birt, Margin. zu lat. Pros., II. — O. Immisch, Der Hain der Anna Perenna. — P. Lehmann, Reste und Spuren ant. Gelehrsamkeit in mittelalt. Texten. — Misc.

Rhein. Mus., LXXVI, 2: H. v. Arnim, Die Echtheit der Grossen Ethik des Aristot. — R. Helm, Hieronymus und Eutrop. — W. Judeich, Athen und Theben vom Königsfrieden bis zur Schlacht bei Leuktra. — Th. Birt, Was heisst βασιλεύς? Was heisst *dictator*? — J. Mesk, Libanios περὶ δουλείας — Misz.

3: H. v. Arnim, Die Echtheit der Gr. Eth. des Aristot., II. — R. Helm, Hieron. und Eutr., II. — J. Weidgen, Zum Thukydidestext, II. — Misz.

4. O. Immisch, Zu Theokrits Kyniska. — J. Weidgen, Zum Thukyd., II. — K. Busche, Beitr. zur Krit. und Erkl. der Verrinen. — E. Bickel, Ps.-Tertullian *De execrandis gentium diis*. — H. Herter, De Mutino Titino. — Misz.

N. Jahrb. f. Wiss. u. Jugendbild., III, 4—6: Fr. Koepp, Das Problem der dritten Dimension in der gr. Flachenkunst. — Fr. Schürr, Literaturwiss. als Geistesgesch. — G. Heine, Von Rhythmen und Reimen. — M. Kaubisch, Mystik und Künstlertum. — K. Gaiser, Friedr. d. Grosse u. d. schwäb. Publizistik. — H. Reuther, Das Probl. d. Willensfreih. im Lichte neuester Forsch. — P. Wagner, Historismus? — K. Weidel, Eine neue Gesch. der Eethik. — R. Wagner, Fr. v. Assisi u. Walther v. d. Vogelw. — Berichte. — Nachr. — H. Berve, Ionien u. d. gr. Gesch. — Fr. Geyer, Die Tragik im Schicksal des maked. Volkes. — W. Schubart, Renaiss. u. Reform. — H. Wocke, Der Dichter des Ackermann aus Böhmen, sein Werk u. s. Zeit. — A. Hämel, Grundl. u. Bedeut. der roman. Kulturen. — B. Groethuysen, Der Weg zur Philos. — U. Peters, Schule u. Wissensch. — H. Lohrisch, Walter Flex. — Berichte. — Nachr. — P. Geigenmüller, Vernunft und Affekt in der Philos. Senecas. — V. Klemperer, Charakterzüge der franz. Lyrik. — Fr. Schottmüller, Menschen- und Raumdarst. der Renaiss. in Mittelitalien. — H. Meyer-Benfey, Die Tragik in Kleists Leben und Dichten. — W. Schulze-Soelde Hans Driesch. — R. Laun, Die soz. Bedeut. des human. Gymnas. — M. Glatzel, Zur Problem. der Philos. Lektüre im Unterricht. — W. Marous, Ueber die öffentl. Beurt. v. Aufsatzthemen. — O. Zienau, Schulfragen und Päd. in Sowjetrussland. — K. Weidel, Das Religionsgespr. in Lausanne. — E. Knapp, M. Liebermann. — Berichte. — Nachr.

IV, 1: R. Heinze, Otto Ribbeck. — W. Kranz, Die Bedeut. der platon. Ideenlehre für das Gymn. — P. Gohlke, Die Mathem. und das human. Bildungsideal. — W. Bombe, Die neuen Ausgrab. in Pompeji. — A. Hämel, Franz. und span. Heldendicht. — H. v. Petersdorff, Friedr. der Grosse u. Wilh. v. Baireuth

— E. Wolff, Griechentum und Christentum in Goethes klass. Bildungsideal. — J. Körner, A. W. Schlegels Nibelungenstud. — W. Oehlke, Die Wiss. in Ostasien. — E. Schott, Individual- und Kollektivpäd. in der höh. Schule der Gegenw. — Berichte. — Nachr.

2: E. Kroymann und O. Regenbogen, Was erwarten Schule und Univ. auf dem Gebiete des altspr. Unterrichts v. einander? — R. Münch, Lehrformen und Lehreinricht. der Univ. auf neuphilol. Gebiet. — F. Oertel, Rostovtzeffs Soz.- u. Wirtschaftsgesch. der röm. Kaiserz. — L. L. Schücking, Zum puritan. Persönlichkeitsideal. — O. Walzel, Zwischen Don Karlos und Wallenst. — H. Wocke, Die Brüder Grimm und C. Lachmann. — F. Knapp, Kunstgeogr. — Berichte. — Nachr.

N. Taalg., XXII, 3: L. J. J. Olivier, De klucht v. d. Hoochd. Quacks. Een jeugdwerk v. Bredero. — G. Brom, Bijbelkennis en Literatuurstudie. — C. G. N. de Vooys, Enige wensen en wenken voor een gesch. v. d. Ned. taal. — Aankond. en mededel. — Uit de tijdschr.

Engl. Studies, X, 3: W. v. d. Gaaf, The Gerund prec. by the Common Case, II. — Notes a. News. — Points of Mod. Engl. Synt. — Current Letters a. Philol. — Brief Mention. — Bibliogr.

Zeitschr. f. d. Alt. u. d. Lit., LXIV, 1-2: C. A. Weber, Der dichter des Heliand im verh. zu seinen quellen. — H. Naumann, Admonter glossen. — A. Leitzmann, Zur Litanei. — E. S., Berthold v. Viersberg. — A. Wallner, Eine hampfel grübelnüsse. — K. Strecker, Walter v. Chatillon und seine Schule, I. — P. Hamacher, Zur mfränk. reimbibel. — N. Fickermann, Zum Archipoeta. — F. Löwenthal, Bemerk. zum Ruodlieb. — J. Schwietering, Der wandel des heldenideals in der ep. dichtung des 12 jhs. — Misc.

3: E. Wiessner, Heinrich Wittenwiler: der dichter des 'Ringes'. — K. Strecker, W. v. Chatillon u. s. Sch. (slot). — A. Kübler, Münnerstädter bruchst. der Rennerhs. X. — O. Walzel, Goethes Mondlied. — H. Menhardt, Nibelungenhs. Z. — N. Fickermann, Zu W. v. Chat. — H. Niewöhner, Die Sieben grade des Mönchs v. Heilsbronn v. 1—74. — E. S., Zu Hartmanns Credo. — E. Schröder, Abwehr.

4: A. Wallner, Die urfassung des Reinhart Fuchs. — R. Meissner, Schiffsnamen bei Wolfr. v. Eschenb. — E. S., Ueber Franco v. Meschede. — K. Büscher, *Was daz iht?* — W. Krause, Vingþórr. — W. Oehl, Neu entd. mystikertexte. — E. S., Die Maihinger hs. des Nibelungenl. — Dez., Meininger hs. des Wilh. v. Orlens. — H. Rauscher, Das Waidhofner Gregoriusfragm. — W. Kohlschmidt, Zur religionsgesch. stellung des Muspilli. — H. Schneider, Tristan und Kudrun. — G. Ehrismann, Phaset. — L. Wolff, Sprachl., textkrit. und stilist. zu Eberhard v. Gandersheim. — E. S., Die Gothaer hs. des Reinfrid v. Braunschw.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., LI, 2: J. Lunzer, Elegast. — A. Leitzmann, Zu Theob. Höck. — G. Baesecke, Das ahd. schrifttum v. Reichenau. — E. Sievers, Ekkehard oder Geraldus? — Dez., Altfries. — R. Loewe, Got. AI für I. — Dez., Die dehnung v. voc. einsilb. wörter im ahd. u. mhd. — J. Loewenthal, Alcis. — Dez., Lacringi. — Fr. Harder (†), *Suontac* = 'todestag', u. ähnl. — F. Mentz, Zur gesch. d. wortes *schwindel*. — H. Held, Zum Nomenclator des H. Emmelius. — Dez., Zur form *die romaine* = 'der roman'. — E. Sievers, Ae. me. *wel* u. *wēl*. — Lit.

3: A. Witte, Die Parzivalhs. D. — E. Sievers, Nachschr. — H. Lehmann, Stilist. unters. zu David v. Augsburg. — K. Büscher, Bericht. u. ergänz. zu Beitr. 49, 473 ff. — E. Sievers, Nachschr. — Lit.

LII, 1: M. Szadrowsky, Zusammenh. zw. adj.- und verbalabstr. — O. Höfler, Altnord. *typta*. — P. Pfeiffer, Die mhd. uml.-*e* der südbair. ma. des Reggelberges. — G. Baesecke, Das ahd. v. Reichenau nach den namen seiner Mönchslisten. — E. Sievers, Got. *þwahl*. — K. Helm, Helfr. Emmelius. — Lit.

Neuphilologische Mitteilungen, 1928, 1—6: A. Långfors, Li Romanz du Vergier et de l'Arbre d'Amors. — Y. Hirn, La verrière symbole de la maternité virginale. — O. J. Tallgren, Un point d'astronomie gréco-arabe-romaine. A propos de l'Astronomie espagnole d'Alphonse X. — H. Suolahti, Zur Bedeutungsgeschichte des Verbums *lassen*. — T. E. Karsten, „Deutsche" Rassenfragen. — E. Öhmann, Hyperhochdeutsche Formen in mitteldeutschen Mundarten. — P. Katara, Das Predigtmärlein von der unvollkommenen Beichte eines Königssohnes. — A. Furuhjelm, Einige Fälle von Kopulaersatz durch *verba eundi*. Ein Fall von Modusassimilation. — H. Pipping, Zur Lesung und Deutung von Hǫvamǫl 39. — W. Söderhjelm, Notice sur la *Copia exemplorum* du confesseur de sainte Brigitte. — A. Malin, Un fragment de légendaire de Langres du XIIe siècle, dans la Bibliothèque de l'Université de Helsinski. — A. Wallensköld, Lat. *mīrābĭlia* dans les langues romaines. —H. Petersen, Remarques critiques sur l'édition de la *Vie de Saint Eustache* par Pierre de Beauvais. — K. S. Laurila, Sprache und Anschauung. — Besprechungen.

Tijdschr. voor Gesch., 43, 2: Bolkestein, De waardeering der Grieksche kunst door haar tijdgenooten. — Enno van Gelder, De Nederlandsche adel en de opstand tegen Spanje (slot). — Van Laar, De oorsprong van Antwerpen. — Enklaar, Nieuwe literatuur over de ministerialiteit.

Revue Hist., CLVI, 2: Gsell, Carthage romaine. — Viard, La dîme en France. — Henry, Histoire des Getes. — Chaussade, Ambroise Paré et Charles IX. — Bulletin historique (Assyriologie. Grande Bretagne).

Hist. Zeitschr., 137, 2: Lohmann, Mittelalter und Küchenlatein. — Keibel, Jugendarbeiten L. v. Rankes.

Studiën, CIX, Juni: J. Beuns, Het wetsontw. tot regeling v. h. voorbereidend hooger en alg. vormend M.O. — J. Stein, Missionaris en astron. — M. v. Steen, Een zomerreis d. Spanje, IV. — J. Haarselhorst, Een terugblik op de Mech. Confer. — F. A. Vercammen, Het geboortejaar v. P. Poirters. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Albers, Ontslag v. Bismarck: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (De Boer).

Bonrey, Papers: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Geyl).

Bouman, Afr. Synt.: N. Taalg. XXII, n°. 3 (Overdiep).

Byvanck, Vaderl. figuren: Tijdschr. v. Gesch. 43. 2 (Brugmans).

Demangeon, Belgique, Pays-Bas: Rev. Hist. CLVI. 2 (Eisenmann).

Engelkes, Het Grieksche boek: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Van IJzeren).

Frankfort, Early pottery: Journ. d. Sav. 1928, mars (Merlin); a. w. II: Journ. Hell. St. XLVII, n°. 2.

Frei, Niederl. Einwanderung in Hanau: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Sneller).

Heeringa, Rekeningen Utrecht: Hist. Zeitschr. 137, 2 (Oppermann).

Hendrix, Basilides: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Van Haeringen).

Huizinga, Amerika: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Levenbach).

Kalff, v. Eeden: N. Taalg. XXII, n°. 3 (de Vooys).

Kloeke, Holl. expansie: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Van Dam).

Knorringa, Trade: Journ. Hell. St. XLVII, n°. 1.

Van Mourik Broekman, Amer. cultuur: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Levenbach).

Naber, Vrouwenleven: Tijdschr. v. Gesch. 43. 2 (Geest).

Van Nouhuys, Stoomvaart Curaçao 1827: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (De Boer).

Stegeman, Winterswijk: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Geest).

De Waele, Magic Staff: Journ. Hell. St. XLVII. n°. 2 (H. J. R.).

Van Winter, Amst. handel op Amerika: Tijdschr. v. Gesch. 43, 2 (Sneller).

ADVERTENTIËN

J. B. WOLTERS
GRONINGEN, DEN HAAG

ANTIEKE CULTUUR

Onder redactie van Dr. D. COHEN
Dr. E. SLIJPER en Dr. H. WAGENVOORT

B. Schooluitgaven van Grieksche en Latijnsche schrijvers

Zoo juist verschenen:

M. TULLIUS CICERO

EPISTULAE SELECTAE

UITGEGEVEN EN VAN EEN INLEIDING
EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. O DAMSTÉ

Leeraar Gymnasium te
's-Gravenhage

Prijs, ing. f 1,90, geb. f 2,25

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

AN INTRODUCTION TO ENGLISH LITERATURE

FOR SECONDARY SCHOOLS

by

J. H. SCHUTT

EERSTE DEEL

GEÏLLUSTREERD

Prijs, ing. f 4,25, geb. f 4,90

Een boek in opzet als de Fransche litteratuurgeschiedenis van BESANÇON en STRUIK en de Duitsche van BOUWMAN en VERDENIUS, met talrijke illustraties. Het bevat grondige inleidende beschouwingen naast bloemlezing en is, voor schoolgebruik en aktestudie geschreven, voor alle belangstellenden een boek om te bezitten.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Walter de Gruyter & Co. Berlin W 10, Genthiner Str. 38
Postscheckkonto: Berlin NW 7, Nr. 59533

Soeben gelangte zur Ausgabe:

Pestalozzis sämtliche Werke

unter Mitwirkung zahlreicher Gelehrter
herausgegeben von

Dr. Artur Buchenau
Oberstudiendirektor in Berlin

Dr. Eduard Spranger
o. Prof. an der Univ. Berlin

Dr. Hans Stettbacher
a. o. Professor an der Universität Zürich

Dritter Band

Lienhard und Gertrud. 3. Teil 1785; 4. Teil 1787. Bearbeitet von Gotthilf Stecher. Oktav. III, 590 Seiten. Geheftet M. 20.—, in Ganzleinen geb. M. 22.50, in Halbleder geb. M. 25.—

Diese grosse Pestalozzi-Ausgabe wird etwa 20—24 Bände umfassen. Jährlich gelangen 3—4 Bände zur Ausgabe. Bisher sind erschienen: Bd. I, geh. M. 10.—, in Ganzleinen geb. M. 12.50, in Halbleder geb. M. 15.—, Bd. II, geh. M. 12.—, in Ganzleinen geb. M. 14.50, in Halbleder geb. M. 17.—, Bd. VIII, geh. M. 15—, in Ganzleinen geb. M. 17.50, in Halbleder geb. M. 20.—

„Diese Pestalozzi-Ausgabe wird für das Pestalozzi-Studium kaum weniger bedeuten, als was dem Goetheforscher die grosse Weimarer Ausgabe von Goethes Werken ist, und sie wird, wenn sie einmal vollendet dasteht, für den, der in Pestalozzis Gedankenwelt ganz eindringen will, schlechthin unentbehrlich sein." *Deutsche Schule*

Verlangen Sie unseren ausführlichen Prospekt, den wir unter Bezugnahme auf diese Anzeige durch jede Buchhandlung und direkt gern kostenlos liefern.

Zoo juist is verschenen.

De Duitsch-Fransche Oorlogscrisis van 1875 en haar Voorgeschiedenis

DOOR

Dr. W. J. JOUWERSMA

Ing. f 2.90 Geb. f 3.75

Uitgave van het Nederlandsch Comité tot Onderzoek van de Oorzaken van den Wereldoorlog

Aangezien de verhouding tusschen Frankrijk en Duitschland in de jaren 1871—1875 van grooten invloed is geweest op het verdere verloop der gebeurtenissen, is een bestudeering van deze interessante periode zeer aan te bevelen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ, LEIDEN

DE VOLKENBOND

MAANDELIJKSCH TIJDSCHRIFT VOOR INTERNATIONALE VRAAGSTUKKEN

Officieel Orgaan van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede

Commissie van Redactie: Mevrouw Mr. C. Bakker-Van Bosse, Mr. H. Bijleveld, H. Ch. G. J. van der Mandere, Dr. E. van Raalte, Th. F. M. Schaepman, Mr. H. Willemse, Mr. J. van Zwet, Mr. H. J. van Maanen, Secretaris

Abonnement f 5.— per jaar

Abonnementen worden aangenomen door elken Boekhandelaar en door

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ — LEIDEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

35ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1928**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Santhorstlaan 21, Wassenaar.

Vilhelm Thomsen, Geschichte der Sprachwissenschaft bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. Uebersetzt von **Hans Pollak.** Halle (Saale), Niemeyer. 1927. (Pr. M. 5.).

Vilhelm Thomsen is overleden in Mei 1927, ruim vijfentachtig jaren oud. In 1902 had hij uitgegeven wat de stof was geweest van een college over de geschiedenis der taalwetenschap, en het hier aangekondigde werk is de vertaling van zijn Deenschen tekst. Het plan van die vertaling heeft hij nog met den heer Pollak kunnen beramen, enkele kleine veranderingen zijn volgens zijn eigen aanwijzing gemaakt, in October 1927 is het boek verschenen. Het spreekt vanzelf, dat velen het werk van een zoo beroemd geleerde zullen willen lezen. Wel is het beknopt (99 bladzijden), wel handelt het niet over vraagstukken die in den jongsten tijd de aandacht hebben getrokken, wel betreft het nagenoeg alleen de Indogermanistiek, maar de naam van den schrijver doet allicht iets bijzonders verwachten. Het is ook inderdaad een duidelijk verhaal van het beloop der wetenschap in algemeene trekken, en het is zeer natuurlijk, dat eenigszins uitvoerig wordt gewag gemaakt van sommige oudere Scandinavische geleerden wier verdiensten elders niet genoeg bekend zijn: men weet niet van hunne werken, doordat zij in eene minder bekende taal zijn geschreven. Wij begrijpen dan ook, dat in dit werk L. ten Kate niet wordt vermeld, ofschoon von Raumer hem indertijd in zijne *Geschichte der germanischen Philologie* uitvoerig heeft geprezen. Enkele regels had hij wel verdiend, terwijl aan Rask zeven bladzijden zijn besteed. Zooals Thomsen opmerkt, is de moderne wetenschap begonnen, toen men had leeren inzien, dat men zich bij de genealogische groepeering der talen moet laten leiden door overeenkomst in de grammatica, en dit inzicht is volgens hem gekomen tegen het einde der achttiende eeuw (zie blz. 43 vlgg.). Misschien mag men opmerken, dat Schuchardt ergens zegt: „(die) Formel, deren Aufstellung man H. Ludolf (gest. 1704) zum Verdienst anrechnet: die Sprachverwandtschaft offenbart sich nicht im Wörterbuch, sondern in der Grammatik" [1]). Een vermaard Semitist zou dan dus reeds eene eeuw vroeger die stelling hebben uitgesproken. Dat de bezwaren van Schuchardt tegen die opvatting niet worden vermeld, is natuurlijk, want eerst na 1900 heeft hij er uitvoerig over gehandeld; doch wel had men kunnen verwachten, dat zijn strijd tegen de „Junggrammatiker" zou zijn vermeld, zooals die o.a. blijkt in zijne bekende verhandeling van 1885. Streitberg en Hirt worden evenmin genoemd; Saussure slechts in eene noot, doch zijne beschouwingen over den Indogermaanschen Ablaut in zijn *Mémoire* van 1879 hebben ook vóór 1900 reeds veel invloed gehad. De beteekenis van het werk van Thomsen zal men dus vooral moeten zoeken in wat hij meedeelt over de oudere

[1]) In zijne verhandeling over *Sprachverwandtschaft* van 1917.

periode der wetenschap, inzonderheid over de verdiensten van mannen die licht-worden vergeten. Zooals vele groote mannen zal ook Thomsen een optimist zijn geweest, een man van geloof in de toekomst, en het goede ziende in het tegenwoordige. Hij verhaalt van den weerzin tegen de Indogermanisten bij de vroegere classieke philologen, en zegt (blz. 69 vlg.), dat beide soorten van geleerden thans in eendracht samenwerken. Want die philologen worden thans niet meer geërgerd door „die starke Sanskritisierung" der Indogermanistiek: men heeft leeren inzien, dat b.v. het Grieksch in menig opzicht nuttiger is voor den Indogermanist dan het Indisch. Nu is het stellig waar, dat men een diepzinnig taalgeleerde kan zijn in den modernsten stijl zonder zich ooit met het Sanskrit te hebben bemoeid; doch zal eene groote kennis van die taal niet altijd noodig blijven voor hem die het verband van alle Indogermaansche talen wil bestudeeren? Misschien dat de opgewektheid daartoe zal verflauwen, indien men mocht meenen tot de grenzen van het mogelijke te zijn gekomen; en geeft men dan aan zijne studie eene andere richting, dan zal men beter vrienden worden met de classieke philologen naarmate men minder talen te gelijk moet te baat nemen om resultaten te bereiken. Ten slotte een paar bescheiden vragen. Is het zeker, dat de medeklinkers die in het Grieksch *ψιλά* heeten, in het Latijn zijn genoemd *lĕves*? Men zou eer als vertaling verwachten *lēves*, in tegenstelling met *δασέα*, *asperae* (zie blz. 20). Is het boven allen twijfel, dat lat. *via* in verband staat met *veho* (blz. 26)? Wordt de naam van Pierre de la Ramée ook wel met *mm* gespeld (blz. 34)?

Groningen. A. Kluyver.

E. Kieckers, Historische griechische Grammatik I—IV. (Sammlung Göschen. Nos 117, 118, 924, 925.) Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter & Co. 1925-26. (Pr. p. dl. M. 1.50.)

Deze vier, mij door de redactie van dit maandblad reeds geruime tijd geleden toegezonden deeltjes moesten door allerlei omstandigheden tot heden wachten op een bespreking en aanbeveling, die ze stellig verdienen. En ik vraag mij af, of ik de uitgever veel kan hebben benadeeld met deze verlating. Want ik geloof niet in een groot debiet in ons land voor zelfs een zoo beknopte, helder geschreven en betrouwbare grammatica, die de historie, de genese en lotswisselingen der Grieksche talenfamilie — want ook de dialecten zijn hier niet vergeten — aan de hand der beste bronnen schetst. De Grieksche grammatica is er stellig op de Nederlandsche gymnasia niet beter aan toe dan haar Latijnsche zuster. En zoo min als die uit haar inzinkings-periode gered zal worden door de verschijning van een of andere historische Latijnsche (school)grammatica, zal ook het Grieksche onderwijs hier te lande in waarneembare mate verlevendigd en verdiept worden door de bestudeering van de hier gegeven inleiding. De mislukking met de betere uitspraak van het Latijn is ook voor het Grieksch alleszeggend. Want men kan moeilijk verwachten, dat een docent, die bij zijn Latijnsche onderwijs de eigenlijke Latijnsche uitspraak niet noodig heeft, omdat hij doodeenvoudig de historie, het leven van de Latijnsche taal bij het dooddoceeren van die doode taal uitschakelt, nu juist bij het Grieksch behoefte zal gevoelen aan een verklaring van de wording en verwording der woordvormen, de samenhang der taalverschijnselen in de taal onderling en met bv. de moedertaal, om van het Latijn maar niet te spreken. Wie hier iets van twijfel in zich voelt ontwaken, die heeft blijkbaar nog nooit eens aan gymnasiasten, en van welke klasse ook, gevraagd naar de oorzaak, waardoor de -*α*- in de acc. plur. der 3e declinatie kort is, ja, hoe de acc. sing. dierzelfde declinatie aan een uitgang -*ι* komt. En hij vrage maar niet, op welk een wetenschappelijk-verstandelijke wijze onze gymnasiasten het Grieksche verbum leeren!

In een onderwijs, dat nog bijna geheel in de ban staat van het geheugen-onderwijs der vroegere kerkelijke scholen, is historisch taal-inzicht blijkbaar nog overbodige luxe. Daar vraagt ook geen leerling naar de herkomst van de -*α* in de 1e pers. sing. van Aoristus en Perfect. act., de -*α*- in *τέτακα* en *ἔπαθον*, de *ει*-wording in *εἶχον* en dgl., of naar een grondbegrip van naamval, praeposities of conjuncties. Daar zullen ook wel leerlingen, die met vaste beteekenissen als met plakzegels worden afgescheept, nooit de fijne nuances navoelen van de alleen in het Grieksch zoo reëel levende partikels.

Van de gymnasia zal dus het debiet voor deze Historische Grammatik wel niet te verwachten zijn. Maar indien er ooit betere tijden voor het Grieksche onderwijs zullen aanbreken, zal dit zijn, nadat men aan de universiteiten de volstrekte eisch zal hebben gesteld, dat elk student in de klassieke letteren althans het allernoodigste, zooals dat in deze vier deeltjes is vervat, zich voor zijn Grieksch geheel zal hebben eigen gemaakt.

Amsterdam. A. Rutgers.

Schlüssel zu Von Soden's Die Schriften des Neuen Testaments. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1927. (Pr. Mk. 2.—.)

Met groote sympathie en dankbaarheid begroet ik dezen „Schlüssel", vrucht van moeizaam, tijdroovend en zeer accuraat werk. Von Soden heeft het den gebruikers van zijn monumentale textuitgave van het N. Test. niet gemakkelijk gemaakt. Hij heeft zijn eigen systeem van sigla gegeven, zijn eigen groepeering van Hss. daarin vastgelegd, en is daarmede vaak op zichzelf vooruitgeloopen, zoodat in de verschillende deelen van zijn werk niet alles klopt. Ook tegen zijn drievoudig apparaat zijn ernstige bezwaren te maken, vooral deze dat hij zoodoende scheidt wat in oorsprong bijeen behoort en dat hij op deze wijze eigen inzicht aan den gebruiker oplegt, in plaats van hem enkel het materiaal tot zelfstandig oordeel te verschaffen. Daarbij komen gebreken van alle menschenwerk: onjuiste en onvolledige collatie van Hss., schrijf- en zetfouten. Men kan zoo nog wel wat doorgaan met het noemen van bezwaren, en toch redeneert men er het notoire feit niet mee weg, dat Von Soden's werk een monumentale arbeid is, en dat het, als wij er de moeite voor over hebben, ons in staat stelt tot een zelfstandige beoordeeling van het textcritisch materiaal; een werk bovendien dat naar het zich laat aanzien, in de eerste generatie nog niet door een ander zal vervangen worden; ook niet als het plan tot een nieuwen Tischendorf, zooals dat aanvankelijk in Engeland wordt op touw gezet, mocht doorgaan. Immers, volgens dat plan blijft een groot deel van het door Von Soden geregistreerde materiaal voor de nieuwe uitgave ongebruikt. Zoo blijft Von Soden voor ieder, die zich met textcritiek bezig houdt, onontbeerlijk, en is deze *Schlüssel* die het gebruik van Von Soden's apparaat mogelijk maakt, uiterst welkom. Aanvankelijk zullen wellicht de tabellen met hun menigte

sigla verwarrend werken op den beginner, maar al spoedig verkrijgen deze sigla en combinaties van sigla een eigen critische physiognomie en bevorderen zij een levend inzicht in de wording van den N. Testamentischen text. Het formaat van den *Schlüssel* is iets grooter dan van Von Soden's N. T., maar kan wellicht daarmede in overeenstemming gebracht worden om als inlegger te dienen. In zoover is Kraft's Schlüssel: *Die Zeichen für die wichtigeren Handschriften des griechischen N. Test.*, in 1926 bij Herder, Freiburg i. B. verschenen, handiger van formaat. Ook geeft Kraft behalve de sigla van Von Soden en van Gregory, ook die van Wettstein en van Tischendorf, wat bij het raadplegen van Tischendorf's octava van dienst kan zijn. Ter andere zijde is het aantal door Krüger opgenomen sigla grooter, en voor de Evv. gesplitst in twee afzonderlijke tabellen, een voor Mt., Mc. en een voor Lk., Joh.

Von Dobschütz schreef een woord ter inleiding bij Krüger's Schlüssel en ik sluit mij gaarne aan bij zijn wensch: „Möge es viel gebraucht werden und möge dadurch das in Von Soden's Apparat verborgene reiche Material erschlossen werden!"

Leiden. D. Plooij.

Frederik Muller Jzn., Altitalisches Wörterbuch. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1926. (Pr. M. 25, geb. 27.50.)

Der Titel dieses verdienstlichen Werkes, „Altitalisches Wörterbuch", lässt nicht ohne weiteres erkennen, welchen Stoff der Verf. darstellen, wie er ihn begrenzen will. Aus dem Vorwort erfahren wir aber, dass das Buch ursprünglich einen Teil von Ficks Vergleichendem Wörterbuch der idg. Sprachen bilden, also Stokes' Urkeltischen Sprachschatz, Torps Wortschatz der Germanischen Spracheinheit entsprechend den der Italischen Spracheinheit behandeln sollte. M. ist noch rechtzeitig vor dem „Uritalischen" Wortschatz zurückgeschreckt und hat ihn durch den „Altitalischen" ersetzt. Er fragt: Gibt es wohl eine „Uritalische Periode", kommt zu dem Schluss, dass es, wenn je, nur eine solche ausserhalb Italiens gegeben habe, und hält auch dies für unsicher. Aber diese für das Werk grundlegenden Fragen werden im Vorwort doch etwas gar zu kurz abgetan, und wenn die Zugehörigkeiteines Wortes zum „altitalischen" Sprachschatz nach sprachlichen Prozessen bestimmt wird, die dem Sonderleben des Lateinischen und der andern italischen Dialekte vorausliegen, so erkennt man nicht deutlich, worin der Unterschied von Altitalisch und dem vermiedenen Uritalisch bestehen soll. Wenn man sich schon auf vorgeschichtliche Sprachstadien einlässt, kann man es nicht vermeiden, sich von der in diese Periode fallenden Sprachentwicklung eine Vorstellung zu bilden oder wenigstens die Möglichkeiten zu erwägen, mit denen hier zu rechnen ist. Bücheler wollte in seinem Lexikon Italicum (Progr. Univ. Bonn 1881) die „vocabula quibus Italicae genres utebantur in commune, cum Padum fluvium et montem Apenninum accolerent" vereinigen, wobei er z. B. auch ein Lehnwort wie *Herklo-* aus Ἡρακλῆς aufnahm! Was für Vorstellungen waren das! Seitdem ist die Frage der Ursprachen mehrfach neugeprüft worden. Sie steht für jede Einzelsprache anders, für das Italische aber wie für die meisten Sprachen so, dass die Einheit nicht am Anfang, sondern am Ende liegt, wo das Lateinische zur Einheitssprache ganz Italiens geworden ist. Dagegen zeigen die beiden Hauptgruppen der italischen Dialekte, die *q*-und *p*-Gruppe, die latinisch-faliskische und die umbrisch-sabellische, wie ich schon vor 18 Jahren (Einleit. in die Altert.-Wiss. I[1] 174) betont habe, auffallend starke Unterschiede, die durch Waldes Beobachtung der Beziehungen zu den keltischen *q*- und *p*-Sprachen noch erhöhte Bedeutnng gewonnen haben. Am Anfang standen also zwei verschiedene Sprachen oder idg. Dialekte, und wenn beide in geschichtlicher Zeit doch auch wichtige Uebereinstimmungen zeigen, wie die grossen Aehnlichkeiten der Konjugation, die Bildung des Imperfekts mit *-b-*, die Verschmelzung von Aorist und Perfekt, von Konjunktiv und Optativ, das Gerundvum und Supinum, die Vorliebe für den Ablativ auf *-d* u.s.w., so fragt es sich, wann und wie diese entstanden sind. Erwägt man, dass die *q*-Gruppe, nur aus Latinisch und dem faliskischen Stadtdialekt bestehend, so viel kleiner als die *p*-Gruppe ist, dann wird es wahrscheinlich, dass die zuerst in die Apenninhalbinsel eingewanderte *q*-Gruppe zum Teil von der nachrückenden umbrisch-sabellischen überschichtet worden ist, die mit der älteren Bevölkerung verschmolz und von ihr eine Anzahl sprachlicher Merkmale übernahm. Denn die beiden Gruppen gemeinsamen morphologischen Neuerungen lassen sich aus blosser nachbarlicher Berührung nicht erklären, weil flexivische Erscheinungen sich kaum von einem Stamm zu den politisch meist scharf geschiedenen anderen Stämmen verbreiten konnten. Allerdings mögen manche Uebereinstimmungen aus einer älteren Periode stammen, wo die später italischen Stämme noch nicht um den Appennin sassen: z.B. der Wandel der Aspiraten zu *f*, den sie mit den Venetern teilen. Wörter, namentlich Kulturausdrücke konnten sich zu den verschiedensten Zeiten (auch von Stamm zu Stamm) verbreiten.

Bei dieser Sachlage hat der Verf. mit Recht den Begriff des Uritalischen aufgegeben; aberer ha tsich auch mit der Abgrenzung eines altitalischen Wortschatzes und der Ansetzung italischer Grundformen noch in Schwierigkeiten verstrickt. Beispielsweise setzt er anlautendes *þ*- in *þakịō* = lat. *facio* an, wo wegen venet. *vhaχσϑo* (vgl. Sommer IF. 42, 126) schon für eine sehr alte Periode *f*- zu vermuten ist. Ein etymologischer Missgriff wirkt sich bei solchen Rekonstruktionen viel stärker aus. So setzt M. ein altit. **molgāịō* „ziehe hervor" für *promulgare* (leges) = in vulgus edere, quasi provulgare an. Wie nun aber, wenn *promulgare* durch Dissimilation von *p — v* zu *p — m* aus *provulgare* entstanden ist? — Zu dieser Entgleichung vgl. *promoscis* aus *proboscis*, *Melerpanta* aus *Bellerophontes*. Der Wert des Werkes liegt nicht in dieser Richtung, nicht in den Rekonstruktionen altitalischer Wörter, sondern darin, dass es ein Gegenstück zu Waldes Wörterbuch bildet, dass es selbständig und kritisch die Etymologie des Italischen Wortschatzes von neuem behandelt und ein sehr nützliches Nachschlagewerk für dieses schwierige und wichtige Gebiet darstellt. Bei der schwierigsten Aufgabe, der Auswahl der richtigen Etymologie spart M. nicht mit Fragezeichen, hätte aber m. E. doch oft noch vorsichtiger sein können. Ich habe in Gercke-Nordens Einleit. in d. Alt. I 6, 50 ff. die Grundsätze der etymologischen Forschung festzustellen gesucht, nach denen die Richtigkeit oder Sicherheit einer Etymologie beurteilt werden kann. Beispiele dafür aus dem vorliegenden Werk zu erörtern würde zu viel Raum beanspruchen. Ich füge nur einige

Bemerkungen über einzelne Artikel an, namentlich solche, wo wichtigere Literatur übersehen ist.

S. 103 konstruirt der Verf. ein fragwürdiges **auxul* zur Ableitung von *auxilium* und übergeht die Behandlung des Wortes Glotta VI 31 f. — S. 116 *novacula* von Wz. *ksneu-* s. KZ. 31, 419. 470. — S. 196 *geminus* wird aus **genomenos* erklärt und für das Semasiologische auf Gl. 3, 267 verwiesen, ohne dass man versteht, was das Zitat dafür ergibt. — S. 277 *mundus*. In der Bedeutung „Eingang zur Unterwelt" gehört *mundus* nach Glotta XV 196 zu d. *Mund* als Mund der Unterwelt (*mundus patet*). — S. 296 *odi* kann die kurze Bemerkung über *'Οδυσσεύς* dem schwierigen Problem nicht genügend gerecht werden und bliebe daher besser weg. — S. 350 wird *populus* zu unbedenklich von Wz. *plē-* abgeleitet, ohne dass an der auffälligen Reduplikation *po-* Anstoss genommen wird. — S. 377 wird mit *colo* wieder *Τριπτόλεμος* verbunden trotz der gegenteiligen Ausführungen Glotta XII 51 ff., die der Verf. nicht zu kennen scheint. — S. 476 *templum*. Vetters Erklärung von *extemplo* „aus dem Auspicium heraus, vom A. weg", die Walde zitirt (S. 770), ist übersehen. — S. 495 *troia*. Solmsens Etymologie von *τραγός* (KZ. 37, 23) habe ich KZ. 38, 136 berichtigt. — S. 17 *alcedo*. Dass *ἀλέκτωρ, ἀλεκτρυών* „Hahn" nur volksetymologisch an *ἀλέξω* angeschlossen seien, ist eine nicht begründete Annahme; s. KZ. 33, 559 ff.

Wien. Paul Kretschmer.

Karl Polheim, Die Lateinische Reimprosa. Berlin, Weidmann. 1925. (Pr. geh. 27 M.)

Het doel van den schrijver was eigenlijk, na te gaan, in hoever het Middelhoogduitsche rijmproza van den Latijnschen kunstvorm afhankelijk is. Hierin heeft hij geen direkt resultaat bereikt: het Duitsche rijmproza verschilt in wezen van het Latijnsche, en een rechtstreeksche genetische samenhang bestaat dus niet. Maar middellijke inwerking is waarschijnlijk, of althans mogelijk.

Intusschen was het zaak te dezen opzichte het Latijnsche rijmproza ernstig te onderzoeken; en de kritiek moet erkennen, dat in Polheims boek inderdaad de resultaten van een grondig en nauwgezet onderzoek zijn neergelegd. In de drie eerste hoofdstukken behandelt hij, om het wezen van het rijmproza in concreto na te vorschen, de merkwaardige drama's van de Benediktijner non Hroswitha van Gandersheim († omstreeks 1002), en de haast onafzienbare mogelijkheden van rijmvariaties worden hier in het kort opgesomd. Een tweede hoofdstuk is gewijd aan de beide *Vitae Mathildis reginae*; een derde aan de Poolsche kroniek van Gallus Anonymus, en naar aanleiding hiervan wordt de verhouding tusschen rijm en cursus aan een uitgebreid onderzoek onderworpen. Een vierde hoofdstuk handelt over de vormen van het rijm in de oorkonden.

Daarna bespreekt P. de geschiedenis van het Latijnsche prozarijm. En naar zijn meening geeft het Grieksch ons den sleutel van de heele latere theorie en praktijk van het prozarijm bij Romeinen en Latijnen. Dus volgen nu in even zoovele hoofdstukken: Gorgias, Cicero, de Afrikanen (Fronto, Apuleius, Minucius Felix, Tertullianus, Cyprianus, Novatianus, Arnobius en Lactantius); dan Augustinus, Venantius Fortunatus, Isidorus van Sevilla, en eindelijk de Benediktijn Hrabanus Maurus. Deze laatste (784—856) kan gelden als de rechtmatige vertegenwoordiger van de periode van verval, die het Karolingische tijdperk omsluit. Een volgend hoofdstuk behandelt het bloeitijdperk van het Latijnsche rijmproza, dat met de 11de eeuw inzet; en de twee laatste hoofdstukken zijn gewijd aan nabloei en voortleven van het rijmproza in de theorie.

Zooals reeds gezegd, is een haast overstelpende menigte van materiaal in dit boek samengevat en verwerkt, en wel met groote kennis, nauwgezetheid en toewijding: de schrijver heeft alle recht op onzen dank. Intusschen komt het mij voor, dat de gulden stelregel: „Reim hier ist nicht Reim da", ook door P. gehuldigd, niet overal in voldoende mate tot zijn recht komt. De sprong van Gorgias tot Cicero is groot, té groot: de voorgeschiedenis van het Latijnsche rijm en zijn samenhang met de Oudlatijnsche alliteratie, assonatie enz. zou m.i. beter het aandeel naar omvang en intensiteit van den exotischen Grieksche kultuurinvloed hebben vastgelegd. Dit geldt ook voor de Christelijke auteurs, met name voor den H. Augustinus. Immers, zijn rijmtechniek is uitermate persoonlijk, hij kent het dissyllabische en trisyllabische rijm, hij wendt het aan tot praktische doeleinden, hij doet het in nauwen samenhang treden tot bepaalde klanken; en wij krijgen sterk den indruk, dat wij hier voor een groot deel althans te doen hebben met veredelde volkskunst. Het zal niet de minst belangrijke taak zijn van wie er zich toe zal zetten, op behoorlijke wijze en overeenkomstig den stand der hedendaagsche linguistiek de taal van Augustinus, bepaaldelijk van zijn *Sermones*, in studie te nemen, nauwkeurig na te gaan, wélk aandeel in de rijmtechniek aan den persoon, aan de volkskunst en aan de Gorgiaansche rhetoriek moet worden toegedacht.

Nijmegen. Jos. Schrijnen.

Dr. P. Benedikt Kolon O. F. M., **Die Vita S. Hilarii Arelatensis.** Eine eidographische Studie. (Rhet. Stud. hrg. v. Dr. E. Drerup, 12). Paderborn, Schöningh. 1925. (Pr. M. 8).

't Is een studie van litterair-historisch standpunt. Als inleiding wordt de inhoud beknopt aangegeven. Daarna wordt de tekst in „fortlaufende Analyse" besproken en wel zoo, dat naast de biographische elementen, vooral de „rhetorische Topoi" worden onderzocht, en vergeleken met parallel-plaatsen uit de christelijke biographische literatuur.

In het 2de deel wordt de ontwikkeling, de „Genos" der „Gesamtkomposition" behandeld. Uit het voorafgaande analyseerende onderzoek van den tekst wordt hier getracht de hoofdvraag te beantwoorden, de vraag over de „Eidos" der Biographie. En ten slotte worden als conclusies, vooral op innerlijke gronden, nog „Tendenzen" en auteur van de Vita besproken.

De algemeene indruk is dat deze studie het resultaat is van veel arbeid. De schrijver heeft zijn onderzoek uitgestrekt tot het heele gebied der biographische literatuur der eerste christelijke eeuwen, zelfs tot de antieke literatuur. Dit blijkt uit de veelvuldige citaten uit en verwijzingen naar de Vitae van Honoratus, Cyprianus, Martinus, Antonius, (Gregorius van Nazianze in) Basilius, Ambrosius, enz. Door die vergelijkingen wordt op overtuigende wijze, tot in bijzonderheden, het bewijs gebracht, dat de Vita S. Hilarii in hoofdzaak en onderdeelen overeenkomt met vroegere dergelijke vitae, wat litteraire bewerking en indeeling aangaat, en zelfs ten opzichte van verhaalde feiten. De auteur moet goed thuis geweest zijn in de antieke en christelijke biographische

literatuur. Maar vooral wordt bewezen dat de auteur een rhetor was, geschoold in alle kunstgrepen der rhetoriek, die volgens een „fertige Schablone" alle rhetorische schemata aangrijpt en met behagen ten toon spreidt, niet om een objectief-zakelijke levensgeschiedenis te schrijven van den H. Hilarius, maar, uitgaande van 'n ideaal heiligentype, zooals hij dat vond in vele andere Vitae, het beeld wil geven van 'n „monachus singularis" en een „antistes summus". Alles wat daarin niet goed past — b.v. de penibele strijd over 't primaat van Arles met Leo I — wordt verdoezeld of zoo voorgesteld, dat de held er goed afkomt.

Dat aan de Vita alle „wesentliche Forderungen des rhetorischen Enkomions" eigen zijn, bewijst de schrijver, niet alleen door de detailvergelijkingen bij de tekstanalyse met citaten uit andere vitae, maar ook nog door een vergelijking met een antiek-grieksch „Enkomion" (Xenophon's Cyrus), met een latijnsch (Nepos' Epaminondas), met een christelijk-grieksch (Gregorius Nyss. in Ephraem). En men kan zeker instemmen met den schrijver, als hij bewezen acht dat de „Tendenz" van den auteur der Vita een „enkomiastische Verherrlichungstendenz" was, en een „moral-pädagogische", een tendens, die den held alle mogelijke deugden (volgens rhetorisch schema) toeschrijft om de lezers of hoorders te stichten.

Terecht zegt dan ook P. Kolon dat, wat de historische waarde betreft, de auteur te zeer a priori „im Banne des fertigen Typus" stond om objectieve, onpartijdige historie te geven. Er is te veel „Tendenz" in, en daarom is de Vita „als historische Quelle mit Vorsicht zu benützen", wijl 't vooropgezette streven was „das Lob des Hilarius nicht zu gefährden".

Als slot wordt nog, met redenen van interne critiek vooral, heel aannemelijk gemaakt, dat de auteur geen leerling van Hilarius was (tegen de meer algemeene meening in) en dat de auteur zeer waarschijnlijk de priester Reverentius is.

Alle waardeering voor P. Kolon's van veel arbeid en scherpzinnigheid getuigende studie. Door aan te toonen dat de Vita S. Hil. overeenkomt met het type der rhetorisch-verheerlijkende heiligenbiographie, hetwelk zich aansluit bij de antieke heldenbiographie, geeft hij indirect inzicht in de ontwikkeling der biographie als litterair genre in 't algemeen. Zou men misschien niet toch de vraag mogen stellen of de vrucht wel geheel en al overeenkomt met de studie, arbeid en moeite aan de uitgave besteed?

Van den Auteur der Vita wordt in de studie ergens gezegd dat hij soms „rhetorische termini technici" bezigt; dat kan ook gezegd worden van de studie, en in soms hinderlijke mate. Naast de degelijkheid en „Gründlichkeit" der duitsche wetenschap eigen, is ook 't andere karakteristieke niet absent: de overlading met zwaargeleerde vaktermen.

Nijmegen. W. Mulder.

Tatians Diatessaron, aus dem Arabischen übersetzt von **E. Preuschen,** mit einer einl. Abhandlung und textkrit. Anmerkungen hrg. v. **A. Pott.** Heidelberg, Winter. 1926. (Pr. Mk. 16.—.)

De Heidelbergsche Akademie heeft een daad van piëteit verricht met de uitgave van dit werk, waarvan de beide bewerkers de verschijning niet meer mochten beleven. *Vorwort* en *Einleitung* zijn beide nog door Pott geschreven, de vertaling van den Arabischen text door Preuschen was wel gereed, maar nog niet geheel persklaar, doch piëteitvolle vriendenhand heeft een en ander voor de pers gereed gemaakt, en nu ligt het werk voor ons.

Wat de vertaling van het Arabische Diatessaron betreft, zij houdt zich met opzet zoo slaafs mogelijk aan het origineel; terecht, want alleen zoo kan het den dienst bewijzen, die daarvan in de eerste plaats verwacht wordt: betrouwbare gegevens te verschaffen voor textcritische vergelijking. In hoeverre dit doel bereikt is kan alleen een langdurig gebruik uitwijzen. De vraag ligt voor de hand of deze nieuwe Duitsche vertaling noodzakelijk was, na de *omnium consensu* voortreffelijke Engelsche van Hogg. Volgens Pott is deze vertaling in Duitschland weinig bekend en moeilijk toegankelijk. Indien dit juist is, ligt hierin voldoende rechtvaardiging en in elk geval zal een zoo bevoegde autoriteit als Preuschen bij voorkomende gelegenheid dankbaar worden geraadpleegd. Een ernstig gemis in de Duitsche uitgave is het ontbreken van een index. Voor een Evangeliënharmonie is zulk een hulpmiddel tot het terugvinden van plaatsen volstrekt onontbeerlijk en ik zou den wensch willen uitspreken, dat zulk een index alsnog aan het werk werd toegevoegd. Hij zou eenvoudig uit Hogg kunnen worden overgenomen, dunkt mij.

Pott's *Einleitung* bestaat uit vier paragraphen: 1. *Das textkritische Problem*; 2. *Die Ueberlieferung*; 3. *Die jetzige Aufgabe*; 4. *Das Arabische Diatessaron.* In 1. wordt de theorie besproken van Von Soden: dat Tatianus den zg. *IHK*text gevonden en gebruikt heeft en dat Tatianus' recensie van dezen Text de voornaamste, zoo niet de eenige, wezenlijk belangrijke bron is van de latere textcorruptie. Pott wijst deze hypothese af en stelt daartegenover de these dat de „Westersche" text („der von § 5 ff. bezeugte Text") reeds door Marcion en Tatianus gevonden is. Naar het mij voorkomt zijn beide theses praematuur. De zeer ingewikkelde textueele traditie van het Diatessaron en de invloed daarvan, middellijk en onmiddellijk bv. in de Syrische en daarvan afhankelijke Latijnsche en Grieksche traditie, zijn nog lang niet voldoende doorzocht en doorzichtig om thans reeds conclusies ten aanzien van den vóór-Tatiaanschen text te rechtvaardigen. Wel kan nu reeds gezegd worden, dat de bedoelde invloed gansch andere wegen is gegaan en veel minder simplistisch is, dan wij tot voor kort geneigd waren aan te nemen.

In 2. wordt de overlevering van het Diatessaron behandeld. Pott gaat in zijn ijver voor een Grieksch origineel dat aan de geheele traditie ten grondslag zou liggen, zoo ver, dat Tatianus, volgens zijn eigen getuigenis geboren *ἐν τῇ τῶν Ἀσσυρίων γῇ*, volgens de Kerkvaders *Σύρος*, volgens Pott slechts Semiet zou zijn „in Bezug auf das Land seiner Geburt, Grieche aber nach seiner Familie". Heel duidelijk en heel waarschijnlijk is dit stellig niet, vooral niet voor een man die de Apostel der Syrische Kerk is geworden. Pott beweert zelfs dat „die Syrische Kirche ihn als ihren Vater feiert"; het is een van de merkwaardigste kerkhistorische feiten, dat de Syrische Kerk dit juist *niet* doet! Zijn „Diatessaron" wordt door de „Leer van Addai", door Ephrem en Aphrahat alleen als ‚het Evangelie' geciteerd, zonder vermelding van den naam van den auteur. Eerst Theodoretus noemt èn den naam „Diatessaron' èn den naam Tatianus, maar

dan is het om beide als kettersch te veroordeelen. Het vermoeden van Burkitt, dat Addai niemand anders is dan Tatianos, heeft alles voor, al zal het moeilijk te bewijzen zijn. Eerst de proloog van een der Arabische handschriften noemt den auteur ‚Tatianos den Griek', wat stellig meer als wetenschappelijke dan als kerkelijke traditie moet worden verklaard.

Het zal, dunkt mij, thans ook moeilijk vol te houden zijn, dat „das Werk kaum eine Härestie zeigt". Noch in den Vulgaattext van den Codex Fuldensis, noch in den Pešittatext van het Arabische Diatessaron mogen meer sporen van ketterij voorkomen, zoowel in de Oud-Syrische als in de Oud-Latijnsche traditie zijn overvloedige bewijzen, dat Tatianus' ascetische en anti-judaïstische gevoelens niet zonder invloed gebleven zijn op de redactie van zijn text.

Wat Pott S. 25—35 zegt over een Grieksch origineel, is, naar het mij voorkomt, zeer hypothetisch en weinig bewijskrachtig. Ik kan daarop te dezer plaatse niet ingaan, doch hoop daarover elders (in de *Verhandelingen* der Amsterdamsche Akademie) het een en ander te zeggen.

§ 3 behandelt en bestrijdt allereerst de door schrijver dezes op grond van een onderzoek der middelnederlandsche, Oud-Lat., en Oud-Syr. texten verkregen resultaten. Het komt mij voor, dat Pott de moeilijkheden van het probleem onderschat om het zacht te zeggen. Bv. als hij S. 41[1] naar aanleiding van een paar lezingen van L. (Mt. VI, 19 f. en Mt. XIII, 44) zegt: „sie sind wohl syrischer Einfluss in L.", dan nemen wij van deze erkenning gaarne nota, maar hebben toch recht te vragen: hoe is dit feit te verklaren? Daarop geeft Pott ons geen antwoord. Als Pott zegt: „Zu Mt. XI, 23 *hätten gestanden* L sy^{scp} (statt ἔμειναν) darf ich hinzufügen: *stünde* Luther! Damit breche ich ab", dan heeft hij naar zijn meening de absurditeit aangetoond van een these, die tusschen de mdnd. en de Syrische lezingen verband zoekt. In werkelijkheid heeft hij alleen een nieuw voorbeeld toegevoegd aan de lange reeks van bewijzen dat *alle* laatmiddeleeuwsche en vroeg-reformatorische Evangelievertalingen onmiskenbare sporen dragen van den invloed die de Oud-Lat. Diatessaronlezingen, van geslacht op geslacht overgeleverd, tot in den modernen tijd hebben geoefend.

In de vierde § handelt Pott over het Arabische Diatessaron. Hij heeft stellig gelijk wanneer hij betoogt, dat er in het Ar. Diatessaron meer is overgebleven van de Oud-Syrische redactie dan men gewoonlijk aanneemt, ondanks de stelselmatige revisie naar de Pešitta.

Al zal de reconstructie van een Grieksch Diatessaron zooals Preuschen en Pott dat mogelijk achtten, naar het mij voorkomt, een fata morgana blijken, er is in het door hen ons nagelaten werk zooveel ‚Anregung', dat reeds hierom hunne gedachtenis in eere blijven zal.

Leiden. D. Plooij.

Th. M. Chotzen, Recherches sur la Poésie de Dafydd ab Gwilym, barde gallois du XVIe siècle. Amsterdam, H. J. Paris. MCMXXVII. (Utrechtsche diss.).

Avant l'introduction de la critique moderne, aussi bien qu'après, on a dit des choses bien contradictoires autour de Davydd ap [1]) Gwilym. Au Pays de Galles, on a affirmé qu'il n'était qu'un bouffon; qu'il ne mérite pas d'être lu; qu'il avait une connaissance intime d'Homère, de Virgile, d'Ovide; qu'il était un fervent des lettres italiennes; qu'il était même un précurseur de la Réforme! Ajoutons que ces revendications assez naïves sont dues soit aux amateurs d'une période mal enseignée soit aux débutants d'une science naissante encore entravée par une tradition populaire, dont on ne peut pas apprécier avec justice le caractère sans avoir étudié l'état social du pays et le sort de la culture nationale sous une domination étrangère. Cependant, on ne savait pas exactement la date du poète, et on a dressé pour lui une belle histoire, dans laquelle on trouve des contes d'origine étrangère aussi bien que des éléments qu'on peut dériver de ses poèmes.

M. Chotzen dans cette belle étude trace l'histoire des travaux critiques sur ce sujet, et il les trouve d'un mérite fort inégal. Il ne cite pas le nom de George Borrow, le prémier écrivain anglais d'être attiré par la poésie de Davydd, et qui, malgré le caractère plus ou moins populaire de ses écrits, possédait une qualification probablement supérieure à celle de Cowley.

Quant aux origines de Davydd, les théories qualifiées d',,italienne" et de „classique", comme le dit M. Chotzen, ont fait leur temps. La théorie provençale, avancée par Stern et d'autres, a été récemment disputée par M. Ofor Williams, qui croit trouver dans les poèmes de Davydd l'influence plutôt de la poésie latine des *clerici vagantes*. M. Chotzen avoue qu'il aimerait à voir considérer cette étude plutôt comme une tentative d'assigner, avec un peu plus de précision qu'on ne l'a fait jusqu'ici, à Davydd sa place dans la littérature médiévale. Tel étant son but, il a pris le soin d'examiner la nature des littératures qui ont pu offrir des modèles aux poètes gallois. Les chapîtres qu'il consacre à cet examen seront d'une grande valeur pour ceux qui s'intéressent au développement de la poésie érotique, surtout pour ses devanciers, dont il avoue sa conviction „qu'ils n'ont pas tous puisé leurs connaissances des littératures étrangères aux sources mêmes". Il faut admettre la justice de cette allégation, mais aussi faut-il réaliser que, pour la plupart, ces études n'ont aucune prétention d'être définitives sur la côté étrangère. La critique galloise, insuffisante sans doute, n'a pas été tout à fait sans distinguer entre ce qui peut être l'influence directe des troubadours, ou des vagants, et la présence chez les bardes gallois des certaines formes qui peuvent remonter même à la tradition des troubadours.

M. Chotzen trouve que Davydd n'a pu rien emprunter directement aux troubadours. Lui aussi, il avance l'opinion que, malgré beaucoup de ressemblances, souvent frappantes, les chansons des vagants ne sont pas sans présenter un caractère qui les distingue nettement des *cywyddau* gallois, et il hésite d'admettre une influence directe, parce que ces chansons latines forment une poésie éminemment savante qui, d'autre part, était tombée en décadence longtemps avant la naissance de Davydd. Il pense qu'il devait avoir eu une poésie en langue vulgaire qui joignait aux situations propres aux fabliaux les idées sur l'amour des vagants, et il croit l'avoir trouvée dans les chansons de pays des communes de Picardie et de Flandre, dont surtout les pièces flamandes des siècles suivants permettent de nous faire une idée. Ainsi on comprend que l'examen réelle-

[1]) M. Chotzen écrit regulièrement *ab*, forme plus convenable devant une voyelle, cf. les formes anglicées Apsimon, Upjohn, Pryce etc., mais Bevan, Bithel, Bowen etc.

ment se borne à l'étude des ressemblances entre ces chansons et les poèmes de Davydd. Nous n'avons pas de compétence d'estimer la valeur de l'évidence flamande des siècles suivants, mais en utilisant tous les poèmes attribués à Davydd, certainement on risque de tracer un portrait synthétique des bardes des XIVe—XVIe siècles plutôt que de lui. Mais il faut risquer quelque chose — il est fort douteux s'il sera jamais possible de résoudre pleinement le problème de Davydd, faute d'une méthode pour contrôler les émendations textuelles presque inévitables à une classe lettrée de copistes qui s'occupe des règles et qui en outre, au moins à partir du XVIe siècle, doit la base de beaucoup de ses versions à la conservation orale.

Bienqu'il nous semble que les conclusions de M. Chotzen sont en général bien fondues, il faut avouer notre conviction que l'influence des vagants, qui se révèle certainement dans la poésie des Gogynfeirdd, notamment dans les exemples métriques qu'on donne dans „Dosbarth Edern", pouvait arriver par cette voie jusqu'à Davydd. Cela ne nous empêche pas d'accepter les conclusions de M. Chotzen, que les poèmes composés pour des matrones et des demoiselles nobles sont des genres autochtones au Pays de Galles. Pourtant, l'application du mot *rhieingerdd* ne se borne pas aux poèmes composés pour des demoiselles, ni necessairement aux poèmes proprement dits érotiques. Chez les *cywyddwyr*, pour les poèmes d'amour on trouve seulement le terme *cywydd merch*, espèce de composition qui se distingue nettement de la *rhieingerdd* courtoise.

Le chapître ici consacré à la poésie de la *cler* est une contribution importante à l'étude de ce sujet. M. Chotzen conclue que les chansons perdues de la *cler* ont été semblables aux pièces récueillies au XVIIIe siècle par Edward Jones. Ce problème, véritablement celtique, demande une discussion à part, mais en ce qui concerne le Pays de Galles, une difficulté de premier ordre reste encore à étudier. Comment supposer qu'il y avait une poésie populaire en vers accentués avant l'époque de Davydd, quand même les imitations de la versification latine contemporaine, comme d'autres compositions jusqu'au XVIe siècle, prouvent conclusivement que les bardes manquent complètement l'art de composer des vers accentués ?

Quant aux ressemblances entre la poésie des *cywyddwyr* et les chansons françaises et flamandes citées par M. Chotzen, elles sont frappantes. Il faut admettre que les poésies attribuées à Davydd ont beaucoup d'affinité avec les chansons de taverne et les chansons sottes. L'examen des relations entre le Pays de Galles et l'étranger ne révèle aucune fait d'importance capitale, et il n'y a pas évidence ni d'imitation ni d'emprunt direct. On trouve beaucoup de parallèles, sans doute, mais ils ont l'apparence d'être souvent purement fortuites, ils ne touchent pas la vraie suprématie de Davydd — son sentiment de la nature, sa fantaisie, ses descriptions brillantes. Nous nous trouvons d'accord avec M. Chotzen quand il doute l'étendue des études de Davydd et d'Iolo Goch, et quand il avoue qu'il croit „que c'est par la voie orale que la poésie étrangère était communiquée aux bardes". Voilà, selon nous, la conclusion la plus importante qui sorte de cette enquête. Avouons aussi notre conviction que M. Chotzen a raison quand il dit que la poésie lyrique anglaise des XIIIe et XIVe siècles, encore mal connue, doit être analysée par l'investigateur futur.

Il y a dans cette étude admirable quelques détails à corriger. Citons les plus importants :

p. 68 : paroles *décentes*, *l. équivoques* (*amwys*) ; gwrdd *roddwn*, *l. roddiôn* ; *neu i haul mirain*, *l. neu haul firain.* 146 : *em, yn dynion amdanaf*, *l. em y dynion, amdanaf*, „(et tes bras), toi ô perle des femmes, autour de moi". 155 : *di faddau i gler*, lequel la *cler* n'abandonne pas. 171 : *tew fy ol ger tai fy aur*, „mes traces sont nombreuses près des chambres de ma bien-aimée". 175, 177 : on désigne comme *cywydd* des compositions d'une formation différente. 189 : on emploie jusqu'à ce jour un verbe *bawa.* 195 : *iaith dda gennyd*, „tu as une belle langage". 211 : *mwrrai*, de l'anglais *murrey*, sans aucun rapport à *mwyar.* 215 : *fel bai 'r wennaul*, il ne s'agit pas ici de *gwennol*, mais d'un composé de *gwen* et *haul.* 248 : *cwlbren*, baton ; *o lonaid dy law*, d'une bonne poignée. 253 : *chwyrnyat*, qui grogne, comme un chien. 229 : *yn geugant*, certain, indubitable. 314 : *mae carregryd nant*, il faut lire *ne*(*gne*) pour *mae*, „toi de la couleur d'un ruisseau au gué de pierres". 326 : actuellement *gwayw* est synonyme de *dolur.*

Quelques lections préférées dans les citations sont métriquement inadmissibles. Aussi doit-on lire *Branwen* pour *Bronwen* et *Manawydan* pour *Manawyddan.* La forme *cluir*, p. 78, malgré l'opinion citée au contraire, est établie sans contredit par la rime interne, qui se trouve dans chaque vers de ce poème ; d'ailleurs, la forme *clywir* serait impossible.

Il faut savoir bon gré à M. Chotzen de cette étude qui représente des connaissances aussi étendues et tant de travail érudit.

Aberystwyth. T. Gwynn Jones.

†J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Tweede druk. VII. **Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de eerste eeuw der Europeesche staatsomwentelingen.** Tweede Deel. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1927. (Pr. *f* 10.—).

Een ook hier herhaaldelijk uitgesproken wensch is helaas niet vervuld: „de voltooiing van den tweeden druk van zijn werk heeft Te Winkel niet meer mogen aanschouwen", schrijft Dr. Leendertz, die de taak der correctie van het grootste deel van den (geheel gezetten) tekst en der toevoeging van twee uitvoerige zaken- en personenregisters met nauwgezette piëteit volbracht heeft. Behoudens de splitsing van twee hoofdstukken en de bijna tot het laatst bijgehouden aanvulling der literatuur [1]), is dit jongste deel natuurlijk — voor zoover ik zie — een getrouwe herdruk van het grootste deel van dl. IV^2, met de bijbehoorende „bronnen" uit dl. V, van den eersten druk (van 1918 en 1921).

Een poging tot kenschetsing van het werk is, na het hier ter plaatse over de vorige deelen gezegde (zie Museum XXXI 62-9, XXXIII 91-3, XXXIV 41-4) zeker

---

1) Niet meer verwerkt, noch ook vermeld vind ik b.v. Huet's Brieven aan Potgieter (1925) en Brom's Romantiek en Katholicisme in Nederland (1926). De „wederopluiking" of de „emancipatie" van het Katholicisme in de laatste driekwart eeuw is trouwens nauwelijks genoegzaam in 't licht gesteld (212, 531). Ook literair-historische en critische opstellen der „Tachtigers" over andere schrijvers zijn waarschijnlijk meermalen, al of niet opzettelijk, onvermeld gebleven.

overbodig. Ook in dit deel hooren wij denzelfden toon, speuren wij denzelfden geest: optimist, ondanks zooveel wat hem gedurende de laatste helft van zijn leven in maatschappij en staat, in letteren en kunst denkelijk geërgerd en bedroefd, maar niet verontrust heeft (zie b.v. 155-6); vast geloovende in den vooruitgang, de „langzame geleidelijke evolutie" door „de verlichting en beschaving beoogende wetenschap" (155-6), met den vollen nadruk op de door de laatste gewonnen en alom verspreide „kennis": intellectualist, maar met een warm hart; „conservatief van nature, zooals alle trouwe harten, die reeds in hunne jeugd diepe en innige-liefde hebben gevoeld" (510); toch geenszins maatschappelijk of staatkundig reactionnair (zie b.v. 47, 283 !), veeleer democraat (zie de verrassende, objectieve critiek van het liberalisme van 1848 als aristocratisch, in tegenstelling met de democratische gezindheid van Tollens en zijn lezerskring: 47, 134, verg. ook 522, 529); goed kenner van het Réveil, de Afscheiding, de Groninger richting (48-54, 79-81) en van de „nieuwe geestelijke stroomingen na het midden der 19de eeuw", ditmaal in een afzonderlijk hoofdstuk, met groote kennis der wijsgeerige, dogmatische en philologische vraagstukken en geschriften, voortreffelijk geschetst (132-48); zelf kennelijk positivist, evolutionist, Darwinist (146-8), ver afgeweken van het hem van kindsbeen af, met den Bijbel, welbekende, en vertrouwd geblevene, doch thans critisch beschouwde Christendom (zie b.v. 81 noot, 147, 174); tegenstander van het naturalisme in woord- en beeldkunst (535 e. e.) en van de geheele, uit zeer verschillende elementen samengestelde beweging van „Tachtig" (zie .... passim); zijne eigene, op uitgebreide lectuur en grondige studie berustende, wijsgeerig-aesthetische overtuigingen met kracht handhavende en van daar uit ook de „aesthetiek van het tijdvak" in een afzonderlijk hoofdstuk beschouwende (450-75); ten slotte een man met veel levenservaring en wereldwijsheid, die hem menige menschkundige opmerking in de pen geven (zie b.v. 52, 95, 280, 333, 430, 447, 510).

Dat het dezen schrijver in dit deel, bij de behandeling der laatste 40 jaren van zijn 6de tijdvak, „Romantiek en Realisme. 1830—1880", voorafgaande aan de groote omwenteling, in denkbeelden en in smaak, der „Tachtigers", ondanks eerlijke pogingen nog moeilijker dan in het voorlaatste deel valt volkomen objectief te zijn, dat hij hier noodwendig — en ook wel desbewust — meermalen of meestal zeer subjectief is, spreekt wel vanzelf: het geldt hier de literatuur zijner jeugd, waarmede hij opgegroeid en vertrouwd, waaraan hij gehecht gebleven is. En de tegenstelling tusschen dezen stoeren, zelfbewusten, wetenschappelijken, naar objectiviteit althans strevenden geschiedschrijver onzer literatuur en de uiteraard subjectieve literair-aesthetische critiek (zie deze tegenstelling uitgesproken o. a. 119) van het thans (niet eens meer „jonge" maar) toonaangevende, den smaak van het publiek beheerschende geslacht komt dan ook natuurlijk nergens scherper uit dan in dit laatste deel. Telkens, bijna altijd gaat zijn smaak in omgekeerde richting, botst zijn oordeel tegen het thans vrij algemeen geldende: wie in de beurslijst der hedendaagsche literaire critiek (soms zeer) laag genoteerd staan, vinden bij Te Winkel doorgaans lof, voor 't minst hoogschattende waardeering, terwijl hij veelal meer blaam dan lof overheeft, ja weinig begrip schijnt te hebben voor die enkelen uit het (naaste) verleden, die thans, bij uitzondering, nog wel eens geprezen worden als voorloopers, profeten van onzen — immers veel beteren! — tijd. Rustig, niet vervaard door het luid geschal, het eenstemmig koor der jongere critiek, door langdurige ervaring en studie van het verleden geleerd hebbende hoe wisselvallig het oordeel van het nageslacht — en hoe hard veelal dat van het naaste geslacht — is [1]), gaat Te Winkel rustig, onvervaard en onbekommerd, zijn eigen weg, vast overtuigd, dat een later nageslacht, door een nieuwe wending van den smaak (of de mode), hem in menig opzicht gelijk zal geven tegenover de thans bovendrijvende partij.

Zoo wordt hier dan b.v. een hulde gebracht, een vindicatie gegund, een herrijzenis voorspeld, of althans een min of meer warme waardeering gewijd aan: Tollens, trouwens lang, naast Bogaers en zelfs Helmers, ook door Potgieter, door Bakhuizen van den Brink zelfs nog in 1860 gehuldigd, door Huet geheel miskend (12, 42-7); Da Costa (62-3); Beets, „op weg een tweede Tollens te worden" (167-73); Van Limburg Brouwer sr., met sympathie in den breede beschreven (74-8); Ter Haar (154-6); Bogaers (156-8); Hofdijk (162-6); vooral Ten Kate, in wiens omstandig omschreven en hooggeprezen „meesterwerk", De Schepping, „de naklank van Vondel's lier" gehoord, wiens „Nieuwe Kerk" een „voortreffelijk gedicht" genoemd wordt (173-84, 152); Laurillard, in aansluiting bij Piet Paaltjens en De Schoolmeester genoemd (227-9); De Génestet, het ideaal van den volksdichter (237-9); Van Lennep, wiens Klaasje Zevenster wel te recht (doch allicht „zijns ondanks") een „historische roman" heet (249-52, en tevens wel een onbedoelde satire mocht heeten op de zeden en de denkbeelden van zijn stand en zijn tijd !); Jan ten Brink als romanschrijver (277-80, doch zie ook 449, 467-8); Cremer, wiens Overbetuwsche Novellen tot „het allerbeste" van dit tijdvak gerekend worden (279-84); De Cort en Vuylsteke, boven Van Beers gesteld (332, 353-6); Jonckbloet, ondanks zijn dogmatische aesthetiek, zijn minachting van den godsdienst, zijn eenzijdige voorkeur voor het drama, inz. het blij- en kluchtspel, „als een reus" met eerbied herdacht (458-66); Schaepman, als dichter bewonderd (523-31): een bonte rij, die zeker althans geen blijk geeft van een partijdigen afkeer van „de dominee in onze literatuur", als men van dezen schrijver wellicht zou verwachten.

Daarentegen vindt hij, met prijselijke onpartijdigheid, vaak meer te laken dan te loven bij sommige andere schrijvers, die, als voorboden van een nieuwen dageraad, ook „na 80" nog lezers en bewonderaars gevonden hebben en voor wier literaire talenten men onwillekeurig, wegens hunne staatkundige en godsdienstige richting, ook bij Te W. licht meer sympathie en waardeering verwacht zou hebben. Multatuli heet niet alleen, als zenuwlijder, Bilderdijk's lotgenoot, maar ook „een achterblijver uit de 18de eeuw" (304), wordt o. a. als tooneelschrijver met Kotzebue vergeleken (432, 436). Ook over Busken Huet — die wellicht in menig opzicht Te W.'s tegenvoeter zou mogen heeten —, zijn „Land van Rembrand", zijn candidatuur voor het professoraat enz. luidt het oordeel zeer weinig gunstig (445-6). Maar nòg minder, ja toch zeker wel te weinig lof en waardeering

[1]) „Le régime de ce temps-là .... sera, comme tous les régimes, injuste et féroce pour ceux qui l'auront précédé" (M. de Vogüé).

heeft Te W. over voor Potgieter: weliswaar, als „man van den vooruitgang", naast, of liever na Heye — ook als volksdichter uitvoerig en met warmte besproken, 184-91 — gehuldigd (191-6), doch ook telkens opnieuw gegispt om zijne zeer subjectieve, schoolmeesterachtige, alles afbrekende en allen ontmoedigende, niet zelden mistastende en door het publiek ten slotte gewraakte (238), maar in dit tijdvak toch toonaangevende, ten slotte heillooze critiek, zijne eenzijdige bewondering, bij gebrekkige kennis, onzer romantisch geïdealiseerde, „gouden eeuw", zijne duistere gekunsteldheid (201-2), zijne onbekendheid met de classieken en de middeleeuwen, zijne (en Bakhuizen's) laatdunkende, liberale, d. i. anti-clericale geringschatting der Vlaamsche beweging (1-13, 85-7, 264 e. e.) enz. Naast veel onloochenbaar juiste critiek klinkt in dit alles toch stellig ook groote, onbillijke miskenning van den adel, de vlucht en den rijkdom der gedachten, in zoo kunstig-beheerschten vorm, van Florence en van Gedroomd Paardrijden — waarvan voornamelijk de gewrongenheid en de ingewikkelde rijmtechniek genoemd (en misprezen) worden —; eveneens miskenning van het edele, nationale in P.'s streven naar verhooging onzer volkskracht door den prikkel van het verleden, miskenning ook, althans verzwijging, der trouw van zijn karakter in zijn onbezweken vriendschap voor Huet. — Ook de thans meest zeer hooggestemde vereering voor Gezelle en Verriest wordt hier tot een veel lager toon teruggebracht, met een stellige afkeuring van hun taalparticularisme (371-6).

Natuurlijk zijn hier — naast eene erkenning der „matheid" en „onoorspronkelijkheid", der „malaise" aan het einde van dit tijdvak, waarin vooral het realistisch proza de poëzie overheerscht had (148, 494-5, 522, 529, 547-9) — niet zeldzaam de openlijke of bedekte aan- of uitvallen tegen de nieuwere literatuur „na 80" en hare profeten, tegen den „overdreven ernst" der 20ste eeuw, die geen onschuldige, alleen nog maar wrange, bittere scherts weet te waardeeren (229), de gemakzucht van moderne schrijvers en lezers, beiden afkeerig van zware inspanning (500-1), het naturalisme (511 e. e.), de zenuwzwakte (540), de dagbladen-critiek en de mode (509-10); zie verder b.v. 148, 192, 205, 280-1, 547-9, 457 (eene „oratio pro domo"?) 475, 558, 564-5.

Deze en andere „bezwaren tegen den geest der eeuw" waren in den 1sten druk op kloeken, fieren toon, doch zonder hartstocht, in bezadigden vorm samengevat in een slothoofdstuk, eene beschouwing, uit de vogelvlucht, der literatuur „na '80" (IV² 1097-1125). Het weglaten daarvan in den herdruk, volgens des schrijvers wensch, zal misschien door menigeen betreurd (en in de voorrede kwalijk voldoende gemotiveerd) geacht worden. Het was het eigenaardig en waardig „Besluit" van dit stoere, beginselvaste werk, a. h. w. het complement, de „tegenzang" der „Inleiding" van het 1ste deel: een literair-aesthetisch geloofsgetuigenis, een „testament", waarin het nageslacht, voorzeker naast onloochenbare miskenning van het schoone en goede der nieuwe literatuur, wellicht toch ook veel uit de critiek als juist zou erkennen, dat thans alleen uit den (na dezen herdruk vergeten) 1sten druk is op te diepen. Ook een, naar ik meen, wel voorgenomen slotoverzicht van den geheelen „Ontwikkelingsgang" onzer literatuur is in de pen gebleven.

Zoo breekt het boek nu plotseling, zonder slot, af. Doch alle beoefenaars van de geschiedenis onzer letteren zullen langen, langen tijd de nagedachtenis in hooge eere houden van den bouwer van dit monument van grondige wetenschap, reusachtige kennis en onverpoosden ijver. En wij mogen ons verheugen in het bezit van twee uitgebreide, naar den aard der schrijvers zéér verschillende geschiedenissen onzer literatuur, uit het eerste kwart der 20ste eeuw, opvolgers en plaatsvervangers van Jonckbloet's een halve eeuw ouder werk.

Oestgeest. J. W. Muller.

Melitta Gerhard, Der deutsche Entwicklungsroman bis zu Goethes „Wilhelm Meister". (Deutsche Vierteljahrsschr. f. Literaturwiss. u. Geistesgesch. hrsg. v. P. Kluckhohn u. E. Rothacker, Buchreihe 9. Band). Halle, Niemeyer 1926. (Vorwort 1927). (Pr. M. 7.50, geb. M. 9.—).

De hier gegeven geschiedenis van den Duitschen ontwikkelingsroman omvat een ruim tijdperk, bijna zes eeuwen. Nochtans zijn er maar vier werken, die hierbij in aanmerking komen: Wolfram's Parzival, Grimmelshausen's Simplizissimus, Wieland's Agathon en Goethe's Wilhelm Meister. En toch vormen deze vier, door groote tijdruimten van elkaar gescheiden, de schakels van een ontwikkeling, zonder dat zich overal onmiddellijke betrekkingen ertusschen laten konstateeren. Deze ontwikkeling openbaart zich in hun inhoud en in hun vorm.

Kenmerkend is vooral de doelstelling, de houding tegenover geldige normen, zooals die in den ontwikkelingsgang van den held tot uitdrukking komt. Voor den dichter van de Parzival staan de waarden van zijn tijd, ridderschap en godsdienst, onwrikbaar vast, en zijn held bereikt den hoogsten trap van het leven door beide in het graalkoningschap tot innerlijke harmonie te vereenigen. Evenmin als Parzival, wanneer hij zich van God afwendt, het religieuze zelf in twijfel trekt, evenmin beteekent zijn ontwikkelingsgang een kritiek op de ridderschap, al brengt ook Parzivals onrijpheid hem bij het opvolgen van haar geboden op een dwaalspoor.

Anders is het bij Grimmelshausen. Hier staat de dichter wel begrijpend, maar sceptisch tegenover het leven van een ruweren tijd; zijn held, die bij zijn intrede in de groote wereld haar eerst onbewust als rechter tegemoet trad, maar dan zelf in haar draaikolk wordt getrokken, moet kiezen tusschen God en de wereld en vindt zijn zielevrede in een van de wereld afgewende eenzaamheid.

Bij Wieland is het doel zelf al twijfelachtig geworden. De ideale wereldorde, die opvoeding en aanleg hem voor den geest doen staan, houdt geen stand tegenover de eischen van de werkelijkheid. Uit de vraag naar de bevoegdheid van het religieus-zedelijk gebod en uit den grooten invloed van het milieu spreekt de individualistische houding, al eindigt de roman ook met een erkenning van de norm.

In Wilhelm Meister eindelijk kan van een objektief geldige norm geen sprake meer zijn; iedereen heeft zich zelf zijn doel te stellen en moet zijn eigen weg gaan, „nach dem Gesetz, nach dem er angetreten", als symbool waarvan de „Turmgesellschaft" optreedt. Het nieuwe is vooral, dat het doel zelf en de verhouding tusschen karakter en noodlot tot bewust probleem worden, waarmee het parool voor den heelen lateren ontwikkelingsroman is gegeven.

Een overeenkomstige ontwikkelingsreeks gaat de schrijfster na in den vorm: de Parzival doet zich voor als een zuivere „Geschehnisdichtung", waarin het

psychische alleen in het beeld, in de handeling tot uitdrukking komt; in den Simplizissimus komt de zielsontleding al meer naar voren, terwijl in Agathon de eerste psychologische „Bildungsroman" is geschapen, waarin de blik juist met voorkeur op de gebeurtenissen van het zieleleven is gericht; in Wilhelm Meister daarentegen bemerkt men weer eenigszins een terugkeer van de zielsontleding tot gevormde symbolen.

Dit alles is met veel fijnheid en keurige zakelijkheid beschreven. Maar juist tegen deze tweede ontwikkelingsreeks heb ik bezwaar: overeenkomstig met de geesteswetenschappelijke zienswijze wil de schrijfster deze reeks ook als een afspiegeling van de voortschrijdende artistieke ontwikkeling beschouwen en zoo komt zij zelfs tot de bewering (herhaaldelijk p. 41, 47, 56, 82, 90), dat directe karakteristiek en psychische analyse aan de geheele middeleeuwsche epiek volstrekt vreemd zijn gebleven. Maar juist de dialectische uiteenzetting van zielstoestanden heeft vanouds terecht als een kenmerk van de hoofsche ridderepiek gegolden; men behoeft daarbij niet eens aan de „Seelenkünder" Gotfrid te denken. Wolfram, die in dit opzicht aanmerkelijk terughoudender is dan menig minder belangrijk dichter, heeft daarmee zijn plastisch talent gevolgd, dat het niet noodig had, over de dingen te praten, maar dat de dingen zelf vormde. Wat als een kenmerk van dien tijd wordt uitgelegd, is dus geheel individueel, en de algemeene ontwikkeling van den Duitschen roman loopt in den tijd van den Parzival tot dien van den Simplizissimus eerder in een richting tegengesteld aan die van den ontwikkelingsroman; juist de latere bewerkingen van de ridderromans verschillen van hun voorbeelden doordat zij de psychologische beschouwingen meestal weglaten.

Ongetwijfeld is de schrijfster hier niet ontkomen aan het gevaar, de gegevens te vereenvoudigen, hetwelk zich reeds bij Hegel als een klip voor de geesteswetenschappelijke beschouwing voordeed. Maar dit verwijt treft slechts een gedeelte van dit mooie boek. Laten wij ons over de in het algemeen oordeelkundige, heldere uiteenzetting verheugen!

Berlin. Hans-Friedrich Rosenfeld.

H. Grüner Nielsen, Danske Viser. Femte Binds 2. Hefte. 1927; Sjette Binds 1. Hefte. 1928. Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel.

Van dit werk, waarvan ik het eerste deel in *Museum* XX, kol. 176 vlg. uitvoerig en prijzend heb aangekondigd, is sedert het laatst melding gemaakt in *Museum* XXX, kol. 295, bij de aankondiging van het eerste gedeelte (*Hefte*) van het Vijfde Deel. In 1927 is het tweede gedeelte van dit Deel verschenen, dat het slot bevat van de commentaren op —, en parallellen van —, de in Dl I, II en III afgedrukte „hoofdteksten". De binnenzijde van het omslag van dit *Hefte* deelt mede dat thans nog een *zesde* deel is te verwachten, van Dr. Marius Kristensen, waarin een Woordenboek op het geheel, en — ten slotte — een *zevende* deel, dat verschillende registers en naamlijsten zal bevatten, benevens de beschrijvingen van de handschriften, en de bibliographie van de gedrukte werken, waaruit de teksten der *Viser* in het eerste drietal deelen zijn genomen, en verder al wat bij dit standaardwerk — ik heb het in mijn laatste aankondiging reeds een monumentaal werk genoemd — tot inlichting en toelichting dienen kan.

Thans (1928) is ook het *eerste* stuk van het zesde deel der *Danske Viser* uitgekomen: het bevat eerst een „sproghistorisk Inledning" (blz. 1-58) en dan het volledig *Woordenboek* op al de in de vorige deelen voorkomende teksten: beide van de hand van Dr. Marius Kristensen. Het *tweede* stuk van dit deel, dat het geheele werk besluiten zal (in het omslag van Bind V, 2 als een *zevende* deel aangekondigd), kan van het najaar verwacht worden: daarin zal rekenschap gegeven worden van de bij de uitgaaf der *Viser* gevolgde beginselen enz., en verder zal het aanteekeningen, registers, verbeteringen en toevoegsels behelzen.

Leiden. A. Beets.

A. Thomas, Mélanges d'Etymologie française, première Série. 2e éd. Paris, Champion. 1927.

Juist vijfentwintig jaar na het verschijnen van den eersten druk ziet het bekende werk van den grooten Franschen etymoloog opnieuw het licht, thans onder de auspiciën van de Société de Linguistique de Paris. Men weet dat dit model van etymologische methode, in het bijzonder de principieele uiteenzetting in de voorrede over de ondergeschiktheid van semantische aan phonetische feiten, indertijd sterk de aandacht heeft getrokken, en de uitvoerige besprekingen door Schuchardt, Horning, Tobler hebben evenals de later verschenen woordenboeken van Meyer-Lübke, Levy, Von Wartburg, de *Atlas Linguistique*, en de *Beiträge* van Behrens — anders dan het met geringe waardeering genoemde werk van Sainéan — meer dan eens den Schr. aanleiding gegeven zijn conclusies te herzien of aan te vullen. Overigens heeft deze zijn artikelen vrijwel ongewijzigd gelaten, ook wanneer hij deze niet meer in bescherming wenscht te nemen (cet article est sans valeur, blz. 123), en slechts in de noten rekenschap gegeven van gewijzigd inzicht en aanvullingen of critiek zeer kort vermeld. Zelden gaat hij eenigszins uitvoerig op de opmerkingen van zijn beoordeelaars in, en de herhaaldelijk terugkeerende mededeeling dat hun argumenten hem niet hebben overtuigd zou men soms wel nader toegelicht willen zien.

Eén opmerking: Prof. Salverda de Grave's bezwaar tegen de afleiding van mnl. *fluwine* uit het Fransch is op bl. 232 niet juist weergegeven; *flowijne* bestaat in het Vlaamsch (zie De Bo). Is overigens *fluwine*, *fluwijn(e)* naast dial. Fr. *fluine*, *flaine*, *floène* „kussensloop" wel te scheiden van *fluwijn* uit Fr. *fouine*, dial. *fluine*, $<$ *fagina* „steenmarter(bont)"? Kussensloopen van martervellen mogen al niet uitdrukkelijk vermeld zijn, dekens waren zeer dikwijls van dit materiaal. Zie Godefroy *sub voce: martrine* en *covertoir*.

De verschijning van een tweede serie Mélanges, bevattende de nog niet eerder gebundelde etymologieën in *Romania* sedert 1904, wordt in uitzicht gesteld.

Amsterdam. Th. M. Chotzen.

Margaret Murray Gibb, Le Roman de Bas-de-Cuir. Etude sur **Fenimore Cooper et son influence en France.** (Bibl. de la Rev. de Litt. comp., t. XXX). Paris, H. Champion. 1927.

Van de 200 blz. (+ 23 blz. bibliographie en index) worden er 97 ingenomen door een studie over F. Cooper, zijn werk (60 romans), speciaal zijn vijf *Leatherstocking*-verhalen, de persoon van Natty Bumppo, de vorming van het ideaal van het jonge Amerika: *scout*, moralist,

natuurmensch, hersteller van onrecht, waardoor al die verhalen in hun onderwerp op elkaar gelijken: Lederkous helpt een jongen minnaar om de geschaakte geliefde terug te krijgen. Romaneske histories, waarvan de vertalers ons de phraseologie en de moreele bespiegelingen bespaarden en die bij ons de karabijn Killdear even geliefd deed zijn als Durandal bij een veertiend' eeuwschen hoorder van een jongleur. Schr. zet goed uiteen hoe de figuur ontstond (p. 27 en p. 78), hoe zij tot den strijd tusschen Frankrijk en Engeland in Canada behoort, het einde van een ras inluidt (p. 82), vooral hoe sterk de Fransche inslag er in is (p. 197), een inslag die wij zoo hevig terugvinden in *Maria Chapdelaine*, dat Schr., jammer genoeg, niet noemt. — Zij behandelt daarna, in een belangwekkende studie, die van een goed doordringen in de omgeving van haar onderwerp getuigt, de verhouding van de figuren bij Chateaubriand, Bernardin de Saint-Pierre, Volney; de vertalingen Defauconpret en de la Bédollière; zij bestudeert de ontvangst die Lederkous te beurt viel — George Sand begreep hem zoo (p. 146) —, een belangstelling die na 1841 verflauwde (p. 148), die nu dood is, nà Jules Verne (p. 195), na den positivistischen geest der jeugd en, bij de Franschen, volgens Mac Orlan (p. 197), nu de Fransche jongens de lectuur „des romans d'amour à la manière nationale" prefereeren. — Schr., die zeker geen „chercheuse de sources" ondanks alles is, bestudeert dan, en dit is voor den comparatist 't belangrijkst, Cooper's invloed op Balzac (*Les Chouans* en *Une ténébreuse affaire*), op Dumas père (*Mohicans de Paris*), Gabriel Ferry en Gustave Aimard, en vergelijkt al dit werk. Zij somt ook de stukken op die hier hun inspiratie vonden (p. 192 ss.). — Schr. had nog wel wat precieser de betrekkingen tusschen „le bon sauvage" na Montaigne — men denke aan G. Atkinson's boeken — en den Indiaan, die hier beschreven wordt kunnen aangeven en de Lederkousfiguur in verband kunnen brengen met den sympathieken outlaw, die zoo typisch tot de romantiek behoort. Trouwens de heele verhouding tot de Fransche romantiek had nog best verdiend dieper bestudeerd te worden, ook ten opzichte van 't melodrama. Maar 't is toch een flinke studie door een vrouw vol humor (p. 9, 61, 95, 101, 106), met smaak en degelijke voorbereiding geschreven. 't Staat toe, dat men terugleeft in een tijd, waarin men kritiekloos aanvaardde, dat M. de Marande zijn tegenstander met een kogel in 't hart doodt en tegelijkertijd op zijn knie een brief schrijft (p. 179). — Een paar vitterijen om te eindigen: G. D. Morris (p. VII, n. 1) is van 1912 (niet 1916); het artikel van Sainte-Beuve (p. 56, n. 1 en p. 142, n. 1) is van 16 April 1828; 't art. van Dubois (p. 142, n. 3) van 1827; p. 60 en 61 spelen *ball* en *bullet* en de Fransche equivalenten Miss G. parten; in de bibliographie mis ik een artikel over Balzac en Cooper in *Mod. Philology*, XIII no. 4.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Th. Heinermann, Untersuchungen zur Entstehung der Sage von Bernardo del Carpio. (Studien über Amerika und Spanien, Phil.-Lit. Reihe, No. 2). Halle, Niemeyer, 1927. (Pr. G. M. 4.40).

Bernardo del Carpio is de legendariese held die het nationaal gevoel der Spanjaarden tegenover de protagonist van het Roelandslied geplaatst heeft; hij is het, die deze bij Roncevaux overwint en doodt en die zó de superioriteit van Spanje boven Frankrijk bewijst.

In dit deeltje publiceert Dr. Heinermann de drie oudste teksten, die van onze legende gewag maken, n.l. Lucas de Tuy, Rodrigo de Toledo en de *Primera Crónica General* en onderzoekt dan nauwkeurig de bronnen waaruit de schepper der legende geput heeft, waarbij hij o. a. heeft kunnen vaststellen, dat deze niet — zoals algemeen werd aangenomen — Roncevaux als uitgangspunt heeft, maar dat ze eerst later het anti-Franse karakter verkregen heeft. Alles bij elkaar een degelike studie, hoewel schr. er zich rekenschap van geeft, dat het antwoord dat hij op verschillende vragen geeft, niet iedereen bevredigen zal.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

W. Wreszinski, Bericht über die photographische Expedition von Kairo bis Wadi Halfa. Zwecks Abschluss der Materialsammlung für meinen Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte. (Schr. der Königsberger gel. Gesellsch. Geisteswiss. Kl. 4. Jahr. Heft 2). Halle a. S., Niemeyer. 1927. (Pr. M. 40, geb. 44.)

De hier beschreven reis werd gemaakt ten behoeve van des schrijvers: „Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte", waarvan het 1e deel eenige jaren geleden verschenen is. Verscheidene tempels en graven werden voor dit doel bezocht. Talrijke voorstellingen op de wanden hiervan waren vroeger in steendruk verschenen. Hoe nuttig ook in vele opzichten, blijft toch eene lichtdrukreproductie onmisbaar vooral met het oog op kunsthistorische onderzoekingen. Dat het vervaardigen der opnamen dikwijls met groote moeilijkheden gepaard ging leeren de werkzaamheden in Benihassan. Afgezien van andere tempels werden de voornaamste werkzaamheden in Karnak verricht. Men had tot dusverre de typen van vreemde volken alhier gephotographeerd, de zich hierbij aansluitende voorstellingen weggelaten, die juist voor den atlas van belang zijn.

Bij de graven wordt eerst vermeld wat er van uitgegeven is, vervolgens de toestand, waarin zij zich bevinden en wat opgenomen werd. Hierbij laat de schrijver het evenwel niet. Zoo toont hij aan (blz. 24) hoe men in de graven van twee beambten Inti en Schedu te Deschasche duidelijk twee tijdperken kan onderscheiden. De voorstellingen in het eerste graf herinneren aan de Memphetische reliëfs der 4e Dynastie, die zich in het algemeen kenmerken door eene zekere grofheid. In het tweede trekt de elegantie der vormen de aandacht. Te betreuren is dat tafereelen, die hier te voren nog aanwezig waren, nu geheel vernield zijn. Ook de graven van Benihassan, om van andere niet te gewagen, hebben blijkbaar veel geleden. Het is wel treurig te lezen, dat het nu niet meer mogelijk zou zijn, de gekleurde platen te vervaardigen, die men in deel III en IV van Newberry's „Benihassan" vindt, aangezien de voorstellingen met een dikke laag vuil zijn bedekt. Voorloopig schijnt er jammer genoeg geen gelegenheid te bestaan de noodige werkzaamheden te verrichten ten einde hierin verbetering te brengen. Het stemt tot dankbaarheid dat verschillende gedeelten in den atlas zullen opgenomen worden. Dit zelfde geldt ook van het graf van Tehuti-hotep. Wel zijn de voorstellingen zooals men die gewoonlijk in de graven van het Middelrijk aantreft, maar lijn, kleur en fijnheid van bewerking geven er een eigenaardig cachet aan. Daar ook dit graf veel geleden had, was het slechts mogelijk een paar goede opnamen te maken. Naast zeer goede opmerkingen over het graf van den priester Petosiris, waar zoo

duidelijk grieksche invloed op den voorgrond treedt, het Osireion, en den tempel van Seti I te Abydos, die tevens aanleiding geeft tot een korte beschouwing over de oudste geschiedenis van Egypte, eene zakelijke beschrijving van den tempel te Aboesimbel, enz. mag ook zeker gewezen worden op eene betere copie van het groote opschrift van den vorst Sebeknecht in zijn graf te Elkab, en van dat van den officier Pennecht in zijn graf te Anibe. Dat men vroeger datgene wel eens voorbijging, dat de aandacht verdiende, blijkt uit hetgeen de schrijver vermeldt omtrent de graven te Hamamye, die veel verwantschap vertoonen met die te Tehne. De graven van twee verschillende personen, beiden „Kaichenti" geheeten bieden reliëfs en opschriften, de andere niets van dien aard. In de wanden van het eerstgenoemde graf is vooral de nadruk gelegd op de afbeeldingen der runderen.

Wanneer men nu in aanmerking neemt dat het tegenwoordige Egypte niet onaangeroerd wordt gelaten, en de tekst door een 77-tal lichtdrukken wordt geïllustreerd, kan men wel zeggen, dat zoowel voor den archeoloog en den kunsthistoricus als voor hem, die zich met het moderne Egypte bezig houdt, dat boek van belang is.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Fr. Lexa, La magie dans l'Égypte antique de l'ancien empire jusqu'à l'époque copte. Tome I. Exposé. Tome II. Les textes magiques. Tome III. Atlas. Paris, Geuthner. 1925. (Pr. fr. 200.)

Het eerste deel bevat, na een „Avant-propos", p. 7—9, en een „Introduction", p. 11—21, acht hoofdstukken over „Le but de la magie", p. 23—42, „Les moyens magiques", p. 43—122, „La relation entre la magie et la religion", p. 123—129, „La relation entre la magie et la science", 131—133, „La magie dans les belles-lettres des anciens Égyptiens", p. 135—138, „La magie chez les Coptes", p. 139—147, „La magie dans les belles-lettres coptes", p. 149—153, „La relation entre les magies égyptienne et grecque à l'époque Gréco-Romaine", p. 155—166, een „Supplément", p. 167—169, „Corrections au Tome II", p. 171, „Indices", p. 172—216 en een „Précis de la chronologie égyptienne la plus vraisemblable", p. 217.

De auteur behandelt zijn onderwerp eerst theoretisch, waarbij hij, p. 17, de magie definieert als „l'activité tendant à produire l'effet dont la connexion avec cette action n'est pas subjectivement explicable par la loi de causalité". Van den rijken inhoud, dien dit werk ons biedt, zij hier voorts gereleveerd dat, volgens F. Lexa, voor de Egyptenaren het leven hiernamaals veel belangrijker was dan het aardsche leven, p. 23, 36, dat de formule „le plus ancien artifice magique" is, p. 46, dat in Egypte iedereen de tooverij kon beoefenen en beoefende, maar er toch ook magiërs van professie bestonden, p. 66, dat men zich in het Oude en in het Middenrijk vrij zelden van „amulettes réelles" bediende, p. 81, dat de magie reeds in het Oude rijk een onafhankelijk wetenschappelijk gebied vormde, p. 131, en dat de koptisch-christelijke magie in wezen niets anders was dan de tooverij der oude Egyptenaren, p. 147.

Het is voor schrijver dezes een groot genoegen, te zien, dat Lexa's definitie van magie in hoofdzaak overeenstemt met de door hem geopperde in „De Magie bij de Grieken en Romeinen" (1921) voorrede, nl.: „De magie is in wezen handelen, actief optreden bij uitnemendheid en wel met behulp van wonderbaarlijke of wonderbaarlijk werkende middelen." Daarentegen kunnen wij ons minder vereenigen met de houding van den auteur, p. 7, tegenover hen, die het „occultisme" heden ten dage volgens de methode der experimenteele wetenschappen willen beoefenen en zijn uitspraak, p. 18: „L'astrologie n'est pas de la magie, mais, à notre point de vue de la superstition; au point de vue des anciens Égyptiens, c'était de la foi" is evenmin gelukkig. En zoo zou er ook verder, zoowel ten opzichte van deel I als ten opzichte van de vertalingen, hier en daar nog een en ander zijn aan te merken. Maar met dat al moeten wij prof. F. Lexa ten zeerste dankbaar zijn voor zijn doorwrochte studie die ons in staat stelt met hulp van de antieke gegevens, die hij door zijn vertaling voor een ruimen kring onderzoekers heeft toegankelijk gemaakt, de oud-egyptische magie tot in de fijnste bijzonderheden te leeren kennen.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

M. P. Nilsson, The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion. Lund, Gleerup. 1927.

Het eerste gedeelte van dit uit Lectures voortgekomen boek behandelt de Minoan-Mycenaean religion according to the monuments (13 capita in ruim 300 blz.); het tweede gedeelte Minoan-Mycenaean religion in its relations to greek religion (4 capita in 200 blz.). Vooraf gaat eene inleiding, die algemeene vragen over de verhouding der beide composieten (grieksch en aegaeisch) bespreekt, uit wier fusie zoowel het volk als de godsdienst van Hellas voortkwam. Een 113-tal afbeeldingen bewijst goede diensten; onder de vier platen zijn er twee, die iets heel nieuws geven: opgravingsvondsten van de pas afgeloopen onderzoekingen te Asine. Een vrij volledige index vergemakkelijkt het gebruik van het goed gedrukte werk.

Wie de literatuur der laatste decenniën over dit onderwerp heeft bijgehouden, zal door niet veel onbekends worden verrast. De schrijver toch brengt in het eerste deel het gepubliceerde materiaal bijeen en verwijdert door eene doorgaans negeerende critiek, wat aan hypothesen daaraan door allerhande landaart was gehangen. Op den zoo geëffenden bodem bouwt hij in het tweede deel zijne constructie, waarvan de groote lijnen ons reeds uit het begin van Nilssons Greek Religion voor oogen stonden. Deze voorzichtige methode is te loven, daar het prentenboek zonder tekst, dat Creta ons voorgelegd heeft, zóó alleen weer onbevangen bekeken kan worden zonder stoornis van allerhande moderne beschouwingen. Doch uiteraard zal men onder instemming met de gehouden schoonmaak grootere belangstelling gevoelen voor hetgeen Nilsson zelf met de pure gegevens weet aan te vangen. Bekend is hij als voorvechter van deze denkbeelden: de bewoners der vastelandsburchten waren de uit het Noorden gekomenen, die zich de hoogere aegaeische cultuur ten nutte maakten; de door hen geschapen ideeënwereld zette zich zonder kloof voort in wat wij de grieksche gedachtenwereld plegen te noemen, vandaar dat grieksche godentempels staan op de fundeeringen van myceensche paleiskapellen en grieksche sagen aan centra hangen, waar myceensche sporen zijn ontdekt. Langs deze gedachtenlijnen wijst de Lundsche hoogleeraar veel cretensisch goed onder den griekschen religieuzen inventaris aan. Het euhemerisme bij Diodorus was er op uit zoowat heel de helleensche godenwereld uit Creta herkomstig te verklaren. Er is eenig gevaar, dat die neiging

herleven zal. Wel is het materiaal, dat Creta voorlegt, gaandeweg aanzienlijk geworden en biedt aan den grondigen kenner der grieksche monumentale en litteraire overlevering veel gelegenheid tot het aanwijzen van merkwaardige overeenkomstigheden, maar daartegenover staat, dat wij ongeveer niets weten van hetgeen de in Hellas binnendringende grieksche stammen uit het noorden hebben meegebracht en evenmin veel weten van wat aan cultuur bezaten al die praehelleensche barbaren, die zoowel door de Cretensers als de Achaei bij hunne komst reeds werden aangetroffen. Zoo blijven er bij de berekening minstens twee onbekenden. Toch zal Nilsson, die tegenover anderen zoo gezond skeptisch staat, de stelling poneeren, dat de homerische Hadesvoorstelling — een schemerachtige onderwereld met kracht- en wezenlooze schimmen — eigendom was van de mannen uit het Noorden, om daartegen als contrast te stellen het uit Homerus ook bekende afterlife van krachtvolle, strijdende, jagende, zelfbewuste eidolen, die dan naar Nilsson de cretensische conceptie zouden vertegenwoordigen. Hier vraagt men toch, of het wel waarschijnlijk is, dat die noorderstammen hun dooden allen cultus hebben ontzegd en hen aan een bleek en ongespijzigd bestaan overlieten, waar toch het grafritueel van andere Indogermanen zoo heel anders spreekt, ja, waar wij bij Patroklos' verbranding van paardenofferanden (echt germaansch), van medegezonden slaven, van rijke spijsoffers lezen. Ook zou het wellicht niet kwaad zijn voor de geheele beschouwing, indien in plaats van Creta alleen héél de mediterreensche traditie en naast Creta ook Anatolië werd genoemd. Dat dan het aantal onbekende factoren beduidend grooter wordt, moge een waarschuwing zijn, dat het oogenblik voor conclusies nog niet daar is. In Otto Kerns Griechische Religion zal men ondanks vele hypothesen, die als werkhypothesen onmisbaar zijn, juist in het constructieve deel zich aangenamer gevoelen, daar hier de blik niet zóó alleen op het minoïsche eiland is ingesteld. Nilsson met de rechterhand dáárheen wijzende, houdt met de linker terug, wat zijne voorstelling dreigt te storen. Dat Wackernagel waarschuwde tegen moderne pogingen namen als Ilythia, Elysion, Eleusis etymologisch te verbinden, is Nilsson wel eene kleine teleurstelling. Naast veel aantrekkelijks in het eerste-critische-deel van het boek (wij wijzen op de koele ontleding van hypothesen over de horens van consecratie, op de bladzijden over den sarcophaag van H. Triada), zal men in het tweede deel eenige teleurstelling ondervinden (o.a. over eschatologische theorieën), hoewel de schrijver over goden transmigratie deskundig oordeelt en den griekschen geest door lectuur te goed kent om het onderscheid tegenover den egyptischen voorbij te zien. Dat hij Evans Ring of Nestor in den breede behandelt, zonder aan de mogelijkheid van een falsificaat te denken, is opvallend. Ook dit doet den lezer eindigen met den wensch naar meer critiek in den opbouw.

Leiden. † J. Vürtheim.

R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen. Dritte erweiterte und umgearb. Aufl. Leipzig u. Berlin, Teubner. 1927. (Pr. M. 14, geb. 16.)

Na de „Vorrede", p. V—VII, en de „Inhaltsübersicht", p. VIII, volgt de „Vortrag", p. 1—91, daarna „Beigaben u. Ausführungen", nl. I „Betrachtungsart u. Umgrenzung des Stoffes", p. 92—137, II „Orientalischer u. hellenistischer Kult", p. 137—191, III „Mysten, Gotteskrieger u. Gottesgefangene", p. 192—215, IV „Die religiöse Wirkung der persischen Herrschaft", p. 215—220, V „Der Bericht des Apuleius", p. 220—234, VI „Der hellenistische Begriff πίστις", p. 234—236, VII „Philosoph u. Prophet", p. 236—240, VIII „Mysterium u. Urreligion", p. 240—242, IX „Verinnerlichung der Mysterien", p. 242—245, X „Die Liebesvereinigung mit Gott", p. 245—252, XI „Erwählung, Berufung, Rechtfertigung, Verklärung, p. 252—262, XII „Die Bezeichnungen für die Verwandlung", p. 262—265, XIII „Tugenden u. Laster als Glieder", p. 265—275, XIV „Die neuen manichäischen Fragmente", p. 275—284, XV, „Die Begriffe Gnosis u. Pneuma", p. 284—333, XVI „Paulus als Pneumatiker", p. 333—393, XVII „Die Kunstsprache der Gnostiker", p. 393—401, XVIII „Das Doppelempfinden in der Romantik", p. 401—403, XIX „Die Bedeutung des Selbst", p. 403—417, XX „Zur Entwicklungsgeschichte des Paulus", p. 417—425. Er volgen nog Indices, p. 426—438, en twee fraaie afbeeldingen van sarkophagfragmenten.

In hoofdzaak geldt ook van deze uitgave wat wij van de eerste in Museum XXI jrg. No. 4, Jan. 1914 c. 147 en van de tweede in Mus. XXX jrg. No. 3, Dec. 1922 c. 82 vlg. hebben gezegd.

De auteur tracht het verband aan te toonen tusschen de hellenistische mysteriereligies, inzonderheid den Isisdienst en het Christendom of juister gezegd het Paulinisme. De voordracht eindigt immers met de woorden „mag unendlich viel im Denken und Empfinden des Paulus jüdisch geblieben sein, dem Hellenismus verdankt er den Glauben an sein Apostolat und seine Freiheit. Hierin liegt die grösste und für die Weltgeschichte bedeutsamste Wirkung der antiken Mysterienreligionen". Daarbij komen allerlei aanhangige onderwerpen, als bijv. de hermetische literatuur, p. 47—52 f.f., Philo, p. 65 f.f. ter sprake, vooral echter is hetgeen Reitzenstein omtrent iranische invloeden, p. 52—62 f.f., tracht op te sporen, belangrijk.

In de „Beilagen" worden nog andere onderwerpen nader behandeld, die ten zeerste onze aandacht verdienen, als bijv. de Christenvervolging onder Nero, p. 110—122 waarbij Reitzenstein tegen E. Meyer voor Tacitus opkomt (o. i. ten onrechte), over de magiërs bij Juvenalis, p. 154 vlgg., over de κατοχή in Memphis, p. 200—211, over de inwerking van hellenistische voorstellingen op de rechtvaardigingsleer van Paulus, p. 259 vlgg. Geen vakman zal op deze en andere dergelijke onderwerpen kunnen ingaan, zonder eerst terdege te hebben overwogen wat de auteur dienaangaande in het midden brengt.

Prettiger te lezen is echter het boek ook bij deze omwerking niet geworden; Reitzenstein zelf heeft dit gevoeld, vgl. p. VI. Van „Anordnung" heeft hij nu eenmaal geen slag en de stijl wil niet vloeien. Het is te wenschen, dat de goede gedachten, waaraan het hem niet ontbreekt, door een ander op lucide wijze worden uiteengezet, waarvan (de nog altijd te weinig gewaardeerde) G. R. S. Mead in zijn „Thrice-Greatest Hermes" I (1906), p. 40—44 f.f. een voorbeeld heeft gegeven.

Ook op den inhoud valt, zoowals wij reeds terloops hebben aangeduid, een en ander af te dingen. Reitzenstein is niet vrij van „Ueberschwenglichkeit" en vaagheid. De beteekenis van Paulus bijv. wordt door hem overschat. Zijn houding tegenover het bericht van Livius over de

Bacchanalia XXXIX, 8—19 en tegenover de schandaalgeschiedenis bij Josephus Ant. XVIII, 65 is niet critisch genoeg. Of men terecht mag zeggen „Ein universelles Wissen, wie es nach ihm (nl. Poseidonios) im Altertum niemand mehr vereinigt hat", p. 5 is althans twijfelachtig. De woorden van Apuleius Met. XI, 23, „deos inferos et deos superos accessi coram et adoravi de proximo" weer te geven door „die Götter der Totenwelt und des Himmels habe er geschaut und letztere aus unmittelbarer Nähe angebetet", p. 42 is gedecideerd onjuist.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. M. J. Oldewelt, Proeve eener Introspectieve Plato-studie. Amsterdam, H. J. Paris. 1927. (Pr. *f* 2.40).

Door het Leven van Plato van v. Wilamowitz werd een lange roemrijke periode van Plato-studie bekroond, maar tevens afgesloten; men voelde dat het hoogste in deze richting bereikt was: Plato geschilderd op den achtergrond van zijn tijd, Plato in zijn reactie op het doen en denken van zijn tijd en wel met een volmaaktheid geteekend, die een volledige kennis van de geheele litteratuur, kunst en cultuur van dien tijd vereischt. Maar de jongeren roepen om iets anders; Dr. Oldewelt geeft Howald de eer den nieuwen eisch 't eerst geformuleerd te hebben en getracht te hebben het nieuwe ideaal te verwezenlijken namelijk: het teekenen van den mensch Plato, van de diepste kern van zijn wezen, die buiten en boven zijn tijd staat.

Howalds leven van Plato bevredigt Dr. Oldewelt echter niet en hij slaat om het nieuwe doel te bereiken een eigen weg in: de introspectieve methode. Men zou deze methode kunnen omschrijven als het geduldig beluisteren van onze eigen psyche, het zich zuiver ontvankelijk stellen voor al wat zij ons meedeelt over den uiterst verwikkelden samenhang van affecten, impulsen en gedachten en het ons zoo in staat stellen de eigenaardige kleur van dien samenhang in anderen te *herkennen*. De methode stelt haast bovenmenschelijke eischen van onbevangenheid, geduld en eerlijkheid; zij is dan ook pas na lange oefening eenigszins zuiver toe te passen.

Dr. Oldewelt erkent dat ieder zuiver geschiedkundig beeld gedeeltelijk te danken is aan het meer of min bewust aanwenden van deze herkenningsmethode door den historicus, maar hij heeft in dit werk de half bewuste werkzaamheid verheven tot een *werkmethode*. Nu is het onmogelijk na deze ééne proefneming een oordeel te hebben over de methode zelf; daartoe zouden punten van vergelijking noodig zijn. Hadden wij bijvoorbeeld van Dr. Oldewelts hand een langs dien weg gevonden beeld van Nietsche of Goethe, of Dante of Hölderlin, om enkele mannen te noemen bij wie denken en voelen op eigenaardige wijze verweven zijn, dan zou een appreciatie mogelijk worden; maar deze ontbreken. Wij kunnen dus alleen dit ééne resultaat aanzien en bij het lezen daarvan bekruipt mij de twijfel of er hier wel van een methode kan gesproken worden, of dit Plato-beeld niet het resultaat is van een directe intuitie, dus een kunstwerk is, een schepping die stamt uit innerlijke bewogenheid, en of de schrijver niet den weg dien hij gevonden heeft van zijn directe visie terug naar het redelijk denken, ons hier schildert als weg naar de *herkenning*. Deze directe herkenning komt bij portretschilders ook voor; het gebeurt dat zij onder een lange reeks uitstekend gelijkende portretten één enkele maken waarvan men zegt: dáar is de mensch zelf, uit direct contact weergegeven, hier is een beeld geboren, niet gemaakt. In dit boekje zijn passages, die mij dit gevoel geven; nergens heb ik de twee grooten: Socrates en Plato zoo levend naast elkaar gezien, nergens is mij de aantrekking, die van Socrates op Plato is uitgegaan zoo overtuigend verklaard als in dit boek (Hoofdstuk 5). Ook het hoofdstuk (14) over het Symposion heeft die overtuigende kracht, en daar het onmogelijk is iets uit die hoofdstukken mede te deelen zonder het geheel uit het verband te rukken, kan ik niet anders doen dan iedereen aan te raden het boek zelf te lezen en zelf te ondervinden hoe het op hem werkt.

Men meene echter niet dat Dr. Oldewelts Plato-beeld mijn geheele instemming heeft; de denker Plato schrompelt onder zijn handen onmiskenbaar ineen en de Ideeënleer verliest te veel van haar zuiver philosophische waarde. Dr. Oldewelt stelt zich namelijk tegenover degenen die meenen in de dialogen een zich geleidelijk ontwikkelend philosophisch systeem te kunnen vinden, en die de schoonheid van den vorm der dialogen als een bijkomstig verschijnsel zien, dat zijn plaats heeft naast den gedachteninhoud. Hij zegt integendeel: Plato's zoeken is geen wezenlijke poging om door denken een objectieve kennis te verzamelen; hij tracht vorm te geven aan wat in zijn gevoel aanwezig is, nl. een, bij alle weifelen en tasten in het leven, onwankelbare grondslag, een volstrekt objectief richtsnoer voor heel zijn natuur, een hoogste Imperatief.

Zeer in het kort weergegeven komt Dr. Oldewelts verdere uiteenzetting hierop neer, dat die kern van Plato's wezen, die in alle dialogen aanwezig is, al wisselen vorm en inhoud nog zoo zeer, het wezenlijke, het bepalende is. Daar Plato sterk contemplatief is, tracht hij inzicht te krijgen in het wezen van die kern en de toenemende helderheid van dat inzicht ligt in de dialogen vóór ons. Bij het doordenken van de aanwezige gevoelskern echter moet Plato bemerken, dat het in gedachten en woorden weergeven daarvan een begrenzing is en tegelijk de miskenning van haar wezen. Een steeds sterker spanning zal ontstaan tusschen „de polen der volkomen donkere warmte, en het geheel koude licht", en alleen de schoonheid kan die spanning verlichten; voor het gevoel opent zij een uitzicht over veel ruimer achterlanden; zij geeft een nieuwen zin aan wat het denken geboden wordt nl. dien van wenkende zinspeling te zijn, welke het zoo toch weer opheft uit zijn scherpe grenzen.

Symposion wordt in dat licht gezien een in, door Eros opgeroepen, extatischen toestand te zamen schouwen van het onzegbare, dat als eeuwige stuwkracht in de diepten der ziel leeft: en daartegenover Phaedo het, na de verkoeling der extase, te zamen willen „begrijpen" van wat men beleefd heeft, en naarmate de ervaring verder in het verleden komt te liggen een zich meer en meer beperken op het denken „dat (blz. 86) ongestoord aan zijn misduidingen verder bouwt; maar toch hangt over de structuur die zoo wordt, als een nevel, een somberheid: de onderdrukte maar nooit afwezige twijfel, dat dit, wat nu is opgericht, toch niet diezelfde opgang is, waarlangs eens het hoogste werd bereikt". En op bladzijde 87 vinden wij de slotsom: „Phaedo is dus het verhaal van een tijd van terugval, waarin een geniale theorie, maar die toch de fouten van haar tijd heeft,

trachtte te vervangen, wat eens een extatische, aan geen tijd meer gebonden ervaring was geweest, kortom hij is het verslag van het ontstaan der Ideeënleer."

Het lijkt mij dat op die wijze aan de philosophische waarde van de Ideeënleer te kort wordt gedaan, vooral ook omdat de daarvoor beslissende hoofdstukken uit de Politeia vluchtiger en minder diep behandeld zijn.

Trouwens, Dr. Oldewelt noemt zijn boek: een proeve, en zegt uitdrukkelijk, dat het geen aanspraak maakt op volledigheid; het lijkt mij dus vruchtbaarder het boek niet te beoordeelen naar wat er niet in staat, maar naar wat er wel in staat. In mij is bij het lezen van het boek een gevoel van dankbaarheid opgekomen voor den schrijver, dat hij ons die groote persoonlijkheid nader heeft gebracht, door een dieper en warmer meeleven met haar.

Rotterdam. W. Kuenen.

P. Oltramare, L'histoire des idées théosophiques dans l'Inde, La théosophie bouddhique. (Annales du Musée Guimet, bibliothèque d'études, tome 31). Paris, Geuthner. 1923. (Pr. fr. 50).

De theologen van het Buddhisme — zoowel de teruggetrokken monniken van het oudere type, als de meer wereldsch-gerichte predikers der jongere ontwikkeling — waren intellectualisten in merg en been, erger nog, al te vaak letterknechten en „formulisten". En aan de neiging tot scherpzinnige en spitsvondige begrips-ontleding paarden zij de eerbiedige en vaak slaafsche gehechtheid aan de overgeleverde formule. Als een gevolg dezer beide eigenschappen vinden wij in hun dogmatische geschriften de eindelooze formule-complexen, waarin de therapie van verstand en wil wordt samengevat, en waarin worden onderscheiden en omschreven al de graden van heiligheid, die de zoeker van het hoogste goed — buddhistisch begrepen — heeft te doorloopen.

Maar de formule heeft geenszins van den aanvang af de volksmenigten gewonnen, noch de ziel van de machtige dichters in vuur en vlam gezet. En zoo moet de historische onderzoeker van het Buddhisme, door de formule-complexen heen en door hun breedsprakige commentaren, komen tot de wijsheid en de levenservaring, tot de poëtische en religieuse inspiratie, die eenmaal in vele dezer formules haar vastlegging vonden voor het woord-geheugen.

Vele der formules zijn bij Oltramare inderdaad tot leven gewekt. Het *karma*-leerstuk, door Westersche propagandisten opnieuw afgeknaagd, tot er geen sap in een der vezels meer overbleef, kan ons in zijn besprekingen op het onverwachtste boeien. We begrijpen, hoe de lange en vreemde lijst der 37 *bodhipākṣika-dharma's* (conditions favorables à l'Illumination) uitdrukking zijn geweest van religieuse ervaring.

En niet alleen om de uitkomsten, maar niet minder om de gekozen middelen is het boek van Oltramare belangwekkend. Populaire en poëtische geschriften, oudere en jongere dogmatiek interpreteeren telkens elkander en voeren ons (zoo vaak het geluk den schrijver dienstig is) naar de „idées maîtrises du bouddhisme", en tot haar wederzijdsche verhouding en haar beteekenis voor geschiedenis en leven.

De beoefenaar der vergelijkende godsdienst-geschiedenis vindt hier een zorgvuldig gekeurd en gerangschikt materiaal. Wie als Sanskritist een Buddhistisch geschrift van dogmatische strekking ter hand neemt, heeft hier een hulp-biedende inleiding. De analytische onderzoeker ontvangt in deze synthese ongetwijfeld een voortreffelijk werktuig tot hernieuwde critiek.

Amsterdam. B. Faddegon.

S. Agrell, Runornas talmystik och dess antika förebild. (Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund. 6). Lund, C. W. K. Gleerup. 1927.

Deze nieuwe studie van den tot nog toe vooral als taalgeleerde bekenden Prof. Agrell is als een hoogstbelangrijke bijdrage tot de runenkunde te begroeten. Hij tracht het mystieke getallensysteem der runen uiteen te zetten en met de alphabetische getallenmagie der late Grieken en Romeinen in verband te brengen. De oudere uit 24 teekens bestaande runenreeks is volgens de meening van den geleerden en scherpzinnigen schrijver uitsluitend voor magisch-mystieke doeleinden tegen het einde der tweede eeuw n. C. door Germaansche soldaten, die in het Romeinsche leger dienden, samengesteld. Hun leermeesters waren Mithra-vereerders. Door aan te nemen, dat de *fuþark*-reeks eigenlijk een *uþark*-reeks is en dat de *f* niet aan het begin, maar aan het einde van het runenalphabet stond, gelukt het Prof. Agrell te toonen, dat de namen der runen betrekking hebben op de magische getallen in den Mithra-cultus. Verder bespreekt hij de getallenmagie in enkele Edda-liederen, als ook in Oudhoogduitsche, Angelsaksische en Oudnoorsche incantaties. Van nog grooter gewicht evenwel is zijn uitvoerige behandeling der getallenmystiek in de oudere en enkele jongere runeninscripties. Niemand, die de uiterst methodische bewijsvoering van dezen uitnemenden onderzoeker heeft gelezen, zal betwijfelen, dat niet alleen aan het aantal runenteekens van magische formules een mystieke waarde werd toegekend, maar dat ook de som der numerieke waarden van de in een bepaalde formule gebruikte runenteekens zulk een magische waarde had. Voor de ons niet in runen overgeleverde incantaties zijn de, magische beteekenis hebbende, aantallen der gebruikte woorden karakteristiek.

Voor hen, die moeite met het Zweedsch mochten hebben, is een in het Engelsch geschreven uittreksel aan de baanbrekende verhandeling toegevoegd. Ook een alphabetisch register ontbreekt niet.

Nijmegen. C. C. Uhlenbeck.

Palaeographia Latina ed. by **W. M. Lindsay.** Part V. (St. Andrews University Publications, XXIII). London, Humphrey Milford. Oxford University Press. 1927. (Pr. 5 sh.).

Over dit tijdschrift voor Lat. handschriftenkunde is reeds herhaaldelijk in het *Museum* gesproken, laatstelijk door mij na het verschijnen van Part IV (Nov. 1926). Betrekkelijk spoedig werd dit nu gevolgd door Part V. Deze begint met eene uitvoerige en leerrijke verhandeling van K. Löffler: Zur Frage einer Konstanzer Schreibschule in karolingischer Zeit. Onder de vele daarin besproken hss. valt vooral op de cod. Stuttgart. HB. VII, 39, door Engilhartus voor bisschop Wolfleoz omstreeks het jaar 830 geschreven in eigenaardige en prachtige Karolingische minuskel. De lichtdruk op pl. IV geeft daarvan eene afbeelding die velen welkom zal zijn.

De redacteur prof. Lindsay geeft wederom eene belangrijke bijdrage, ditmaal over eenige hss. die hij onlangs te

Leiden en te Brussel persoonlijk onderzocht met het oog op zeer oude schrijfscholen in België, met name te Gent. In het bijzonder handelt hij uitvoerig over vier Leidsche Lat. glossaria, in de glossen-literatuur reeds welbekend, speciaal over den Vossianus L. F. 26 uit de 8e eeuw, waarvan op pl. VI een gedeelte van een blad afgebeeld wordt. Blijkens subscriptie is hij het eigendom geweest „Sancti Petri Gandensis ecclesie". In dat hs. wordt *pro* afgekort door p met bovengeschreven o. Dit is van elders niet bekend ; de gewone beteekenis daarvan is *post*, gelijk ik dat teeken nog vond in een Leidsch hs. saec. XII, BPL. 225, fol. 49,9.

Onder de kleinere bijdragen vallen er twee op die beide eene schrijfschool van Corbie in de 8e eeuw betreffen. De eerste van E. A. Lowe, over een fragment van Symphosius' Aenigmata, is ook van belang voor den tekst: blijkens het bijgegeven facsimile toch is die zeer nauw verwant met den bekenden cod. Salmasianus der Anthologie, meer zelfs nog dan de collatie in Riese's Anthol. Lat. deed vermoeden. In de tweede bijdrage beschrijft mevr. Olga Dobiache hoe zij in een cod. Petropol. van Ambrosius den uitgewischten naam van den afschrijver Ingreus heeft kunnen ontdekken, nl. door een modern photographisch procédé, door opeenstapeling van een aantal photo's waarvan dan de doorsnede werd gemaakt. Op dit gebied lijkt de kans nog groot op menig gunstig resultaat.

Alles bij elkaar dus weder een nummer van beteekenis. Opnieuw hulde en dank aan de St. Andrews Universiteit die de uitgaaf zoo royaal mogelijk maakte.

Leiden. S. G. de Vries.

SCHOOLBOEKEN.

Platon, Symposion, hersgeg. v. Prof. Dr. **K. Gronau. Aristophanes, Vögel,** hersgeg. v. Dr. **K. A. Eichenberg. Aischylos, Perser,** hersgeg. v. Dr. **W. Rabehl.** (Teubner's Schülerausgaben). Leipzig, Teubner. (Pr. text elk 1 Mk 60, comm. elk 1 Mk.)

I. Tekst en commentaar omvatten het Symposium in zijn geheel ; Dr. G. deelt mede, dat dit geschied is, om den docent bij zijn behandeling de vrije keuze te laten, en eventueel het stuk in een „Arbeitsgemeinschaft" onbesnoeid te lezen. Wie niet opziet tegen een gedetailleerde bespreking van de sexueele vraagstukken, waarvoor het Symposium ons stelt, kan deze uitgave met goed gevolg gebruiken. Wie ervoor terugdeinst, geve den tekst desnoods, doch zeker niet het commentaar den leerling in handen. Het meest gewenscht ware een uitgave *in usum Delphini*, waarin toch de gang van het betoog en de stijl van Plato voldoende tot hun recht komen.

In de inleiding worden de symposia en de erdoor geïnspireerde literatuur, benevens opzet, inhoud, strekking en nawerking van den dialoog besproken ; met opzet liet Dr. G. Plato's leven en denken buiten beschouwing. Het uitnemende commentaar geeft juist, wat tot volledig begrijpen noodig is, zonder te uitvoerig te worden.

II. Ook een stuk van Aristophanes wordt in de nieuwe Pruisische „Richtlinien" aanbevolen voor lectuur in de „Arbeitsgenossenschaft" ; dat de „Vogels" hiervoor in de eerste plaats in aanmerking komen, zal wel niet betwist worden. Minder gelukkig is de gedachte van Dr. E. geweest, om vrij omvangrijke coupure's aan te brengen, zoodat ongeveer een derde van het stuk verviel. Het is te billijken, dat men scabreuze passage's weglaat ; doch juist in de „Vogels" zijn deze niet zoo talrijk, ten minste voor de *Ἀρχαία*. Verder behoort men het dichtwerk intact te laten.

Daarentegen hadden de **Ὑποθέσεις** (en het commentaar hierop) kunnen wegvallen, en eveneens de brokken scholia in het commentaar in dezen trant: **πλεῖν** Schol: *Ἀττικὴ ἡ κρᾶσις τοῦ πλέον πλεῖν.*

Als titelprent zijn twee vazen goed gereproduceerd, voorstellend als vogels gecostumeerde comoedi. De inleiding is kort en zakelijk ; in de metrische analyse staan rake opmerkingen. Evenwel spreekt Dr. E. zichzelf (en de anderen) tegen, wanneer hij cretici en bacchii gelijk stelt aan gesyncopeerde iamben (p. 56, naast p. 58, ad 244 sqq.).

III. Van Aeschylus bevelen de „Richtlinien" Prometheus, Perzen en Eumeniden aan. Van dit drietal lijkt het middelste toch voor den gemiddelden gymnasiast wat te eentonig ; m.i. komt trouwens onder alle stukken alleen de „Prometheus" voor de school in aanmerking. Wil men de „Perzen" lezen, dan is deze uitgave, verlucht met een reproductie naar een teekening van de Dariusvaas, zeer bruikbaar. In de inleiding is de beschrijving van het tooneel niet vergeten ; de text is in hoofdzaak die van Wilamowitz ; de metriek schijnt mij wat al te zeer teruggebracht op „Ur-masze" (zoo heet ◡◡—◡◡— —, evengoed als — —◡◡—, *Reizianum*) ; dit maakt het lezen zeker niet eenvoudiger. In het commentaar zijn zeer veel woorden vertaald, wat bij Aeschylus beter te verdedigen is dan bij Euripides (in Dr. R.'s Medea-uitgave).

Rotterdam. W. J. W. Koster.

Aug. A. Boudens, Onze Auteurs. Leesboek voor het R.-K. voortgezet onderwijs. Groningen-Den Haag, Wolters. 1928. (Pr. *f* 2.40, geb. *f* 2.75).

De heer Boudens heeft met Onze Auteurs (waarom niet schrijvers?) voor het R.-K. voortgezet onderwijs een mooi leesboek samengesteld, alleen uit stukken van R. K. schrijvers ; één stuk zou ik er graag uitwippen, nl.: De nieuwe Mevrouw Verhooghe van M. Sloot, zo wel om de inhoud als de taal.

Ik juich toe, dat hij de stukken nog al groot genomen heeft ; maar zijn die uit Spanje van Felix Rutten niet wat erg lang?

De inleidingen zijn beknopt maar voldoende ; komt echter door die voor het fragment uit De Moeder van Marie Koenen wel voldoende uit, wat een zelfoverwinning het voor de moeder is, die tocht naar haar *rijke* zuster?

De heer B. spreekt in zijn Woord Vooraf over het leesboek als een belangrijk hulpmiddel bij de opvoeding ; in de inleiding op Alb. Thijm en in het nastukje op blz. 22 schijnt hij de Roomse jeugd te willen opvoeden tot ijverige leden van de *strijdende* kerk, misschien nog minder door hetgeen hij zegt, dan door hetgeen hij verzwijgt. Aangenamer toon klinkt ons tegen uit de door Dr. Schaepman vermelde woorden van paus Pius IXe: „ik dank ook uwe regeering, uwe niet-katholieke landgenooten" enz. (blz. 68).

Voorburg. A. Hendriks.

E. Rijpma, Korte ontwikkelingsgang der Historie. I van de oudste Tijden tot de Fransche Revolutie (Prijs 2.50, geb. 2.75). **Kort Werkboekje bij de Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis I,** (Prijs 0.90). Groningen-Den Haag, Wolters.

Evenals Rijpma's Ontwikkelingsgang der Historie heeft ook de *Korte Ontwikkelingsgang der Historie* vele degelijke eigenschappen. De schrijver volgde dezelfde methode als in het meer uitgebreide leerboek, waarvan het een bewerking is. Sober en eenvoudig geschreven, laat het den leeraar de volle gelegenheid voor een uitvoerig verhaal, waarvan de leerlingen het résumé telkens in het leerboek kunnen terugvinden. Voor scholen, waar slechts enkele uren voor het geschiedenisonderwijs beschikbaar zijn, is de combinatie van Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis, zooals Rijpma ons in zijn korte ontwikkelingsgang biedt, dikwijls noodzakelijk. Dit kan wel eens gevaar opleveren, dat de Vaderlandsche Geschiedenis in het gedrang raakt, maar Rijpma heeft in dit leerboek de juiste verhouding tusschen beide weten te bewaren.

Het werkboekje zal ongetwijfeld goede diensten kunnen bewijzen, wanneer het èn door leeraar èn door leerling verstandig gebruikt wordt. Dan zal het de leerlingen kunnen dwingen zich nauwkeurig rekenschap te geven van allerlei dingen, waarover ze anders licht heenglippen en zoo de zelfstudie ook bevorderen.

Den Haag. J. Kleyntjens.

Bij de firma Wolters verscheen de dertiende druk van S. Herrlich, *Beknopt overzicht der Grieksche Mythologie*, bewerkt door Dr. J. S. van Veen. Van n°. II der Lyceum-Herdrukken, inhoudende *Vondel's Gysbreght van Amstel* en *Leeuwendalers*, in verkorten vorm uitgegeven door Dr. Ph. A. Lansberg, zag bij de zelfde uitgevers een tweede druk het licht

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Sedert de vorige opgave (*Mus.* XXXIV 53) zijn in de Mededeelingen van de Afd. Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam verschenen in Dl. 61, Serie A: C. W. Vollgraff, *Argivisch Kabola*; W. Caland, *Over het Vaikhānasasūtra*; A. G. van Hamel, *De accentuatie van het Munster-Iersch*; en in Dl. 63, Serie A: D. C. Hesseling, *La plus ancienne rédaction du poème épique sur Digenis Akritas*; Tj. de Boer, *Maimonides en Spinoza*; A. W. M. Odé, *Reflexe von „Tabu" und „Noa" in den indogermanischen Sprachen*; D. Plooij, *Traces of Syriac Origin of the Old-latin Diatessaron*; W. de Vries, *Is uu voor oe Holland in- en uitgevoerd?*; C. C. Uhlenbeck, *Baskisch elkar*; A. Kluyver, *Over de woorden kabeljauw en bakeljauw*; H. von Arnim, *Platons Dialog „Thrasymachos"*; C. C. Uhlenbeck, *Algonkischklinkende woorden in het Wiyot*; A. G. van Hamel, *Een Iersch kettingsprookje*; F. Muller Jzn., *„Augustus"*; R. van der Meulen, *De naam van den mammouth*.

Van het *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur* door Preuschen-Bauer, dat in het Museum meermalen besproken en geprezen werd (het laatst in het nummer van Maart l.l., kol. 165), is de laatste aflevering verschenen (Giessen, A. Töpelmann, 1928). Aan de titelbladzijden is, „Zur Einführung", een beknopte, duidelike karakteristiek toegevoegd van de Koine (blz. XII-XX). Vooral lexicografies is dit overzicht belangrijk. De betekenis van het Atties voor het ontstaan der Koine kon iets scherper in het licht gesteld zijn.

Het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verdam, voortgezet door Stoett, is thans gereed; de twee laatste vellen gaan vergezeld van een vel „bouwstoffen" en een vel „Verdam's tekstcritiek", bewerkt door De Vreese: samen vormen zij afl. 9 van de voortzetting. De volgende afleveringen moeten nu nog de beide laatstgenoemde bijlagen voltooien. (Uitg. Nijhoff, Den Haag).

In het *Museum* XXXIV 197 werd melding gemaakt van de voorgenomen voortzetting der *Nomina Geographica Neerlandica*: thans is het 6de deel van die uitgave bij de fa E. J. Brill te Leiden verschenen. Het bevat Wenschen en Wenken voor de verzameling van plaatsnamen, door de Redactie; voorts M. Schönfeld, Overzicht van het onderzoek der plaatsnamen in de Nederlanden, voornamelijk in de laatste tien jaren; A. A. Beekman, *Eemnes-binnen(dijks)* en *Eemnes-buiten(dijks)*, met kaart; dez., *Kallensoog*; dez., *Uit, uut* (verb. *uter, utre, utra*) en *Over, oer, ûr* in plaatsnamen; J. W. Muller, *Drecht* in plaatsnamen; dez., *Oestgeest, Rijnsburg, Noordwijk*; J. Mansion, Twee Zeeuwsche-*kerke*-namen; W. van Engelenburg, Waterlandsche plaatsnamen; C. J. Snuif, De gewaarde erven in het kerspel van Enschede; Toevoegsels en Verbeteringen; en ten slotte een Register van plaatsnamen.

Van dr. N. Japikse, *Johan de Witt* (Nederl. Hist. Bibl., uitg. Meulenhoff, Amsterdam) verscheen een tweede druk. De schrijver nam den tekst „duchtig onderhanden" zoowel wat stijl als verdeeling der hoofdstukken en de voorstelling zelve betreft. In vele opzichten dus een nieuw boek, waarin De Witt zoo niet anders dan toch „voller, sprekender" voor ons herleeft. P. J. B.

Door de firma Van Gorcum te Assen werden ons toegezonden de kaarten van Drente door Pijnacker (1634) en van Noord-Nederland, genaamd naar den Romeinschen uitgever Tramezini (1558) en ontworpen door Sifridus Leo, geteekend door Van Deventer, gegraveerd door Bossius. De prijs van iedere kaart is *f* 1.90 (los), de uitvoering onberispelijk. B.

De heer Paris te Amsterdam verzoekt ons te vermelden dat hij een tijdschriftje heeft uitgegeven: getiteld *Van tijd tot tijd*; het heeft de bedoeling aan de uitgaven van de firma meer bekendheid te geven. De eerste aflevering bevat o.a. artikelen van Dr. H. R. Kruyt, Dr. W. A. Hoek en Dr. J. H. Plantenga. Het is geïllustreerd, en wordt aan belangstellenden gratis toegezonden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LXII, 4: W. Kroll, Sallusts Staatsschriften. — R. Keydell, Zur Kompos. der Bücher 13—40 der Dionysiaca des Nonnos. — R. Schottlaender, Drei vorsokrat. Topoi. — K. J. Beloch, Die πρωθῆλα in der Ilias. — K. v. Fritz, Zur Antisthenischen Erkenntnistheorie und Logik. — Misz.

LXIII, 1: W. Schadewaldt, Zum Phrixos des Euripides. — K. Scott, Merkur-Augustus und Horaz c. I 2. — I. Hammer-Jensen, Die Heron. Frage. — U. Wilcken, Zum Germanicus-Papyrus. — K. Barwick, Zu Catull. c. 55 und 58a. — E. Bethe, Odyssee-Probl. — W. Morel, Zu Iulius Valerius. — Misz.

2: M. Gelzer, Die Lex Vatinia de imperio Caesaris. — H. G. Gadamer, Der aristotel. Protreptikos u. d. entwicklungsgesch. Betrachtung der aristot. Ethik. — F. Klingner, Ueber die Einl. der Hist. Sallusts. — F. Zimmermann, Zur Ueberlief. des Chariton-Romanes. — Misz.

Journ. of Hell. Stud., XLVII, 1: Ch. Singer, The Herbal in Antiquity. — L. Ross Taylor, The 'Proskynesis' and the Hell. Ruler Cult. — J. D. Beazley, The Antimenes Painter. — D. B. Harden, A Series of Terracottas repr. Artemis, found at Tarentum. — C. A. Hutton, The Travels of 'Palmyra' Wood in 1750-51.

2: A. R. Burn, Gr. Sea-Power, 776—540 b. C., and the Carian' entry in the Eusebian Thalassocracy-List. — W. M. Calder, Missak Δατύπος. — W. M. Ramsay, A Scene from the Anat. Myst. — M. N. Tod, The Progr. of Gr. Epigr., 1925-1926. — R. Hinks, A Gr. Marble Head of a Horse. —

J. D. Beazley, Icarus. — A. M. Woodward, Archaeol. in Greece, 1926-1927.

Eranos, XXVI (1928), 1: S. Agrell, Studier i senantik bokstavsmystik. — H. Lyngby, De dramatiska problemen i Oxyrhynchos-mimen *Μοιχεύτρια*. — A. Gagnér, *Apud = ab agentis.* — V. Lundström, Småplock ur Columellas språk 31-33. — Miscellanea.

Tijdschr. v. Ned. T.- en Letterk., XLVII, 2: P. de Keyser, *Den zouter omme tè doen gane.* — J. de Vries, Naschr. — C. H. Ebbinge Wubben, Fragm. v. e. hs. v. d. mnl. bijbelvert. v. 1360. — A. C. Bouman, De bet. v. h. woord *arch* als adj. bij personen i. h. Mnl. — W. de Vries, Nogmaals de verkleinuitg. — R. v. d. Meulen, *Romeinsche vellen.* — A. Goslinga, Nog eens Rein., vss. 3006—3007. — Kl. Med.

Neophil., XIII, 4: J. v. Ginneken, Een Fr. voorv. i. h. Ndl. of een Oer-Europ. prae-Idg. relict, II. — S. v. Praag, Een Hebr. bewerking v. Racine's *Athalie.* — C. Phaf, Autour une nouv. théorie de l'emploi des modes. — H. R. Lang, Readings from the Ajuda-cod. of Old Port. lyrics. — W. Flemming, Vondels Einfl. auf die Trauerspiele des A. Gryphius, zugl. eine methodol. Besinnung. — Th. Kalepky, Zur Deutung des Goethe'schen Homunculus. — H. de Groot, De gesch. v. h. Hamletprobl. — A. E. H. Swaen, Het Ags. raadsel 58. — Chr. Mohrmann, Het Lat. perf. gnomicum, II. — Boekbespr. — Ingek. boeken. — Inh. v. tijdschr.

Tschr. v. T. en Letteren, XVI, 3: G. Royen, Vrouwentalen. — J. Notermans, 't Klooster „Ten bekeerden Sonderssen". — D. A. Stracke, Een Liturg. en Did. Fragm. — P. C. de Brouder, Rond de Lat. S-stammen. — Boekbespr.

Engl. Stud., X, 4: B. A. P. v. Dam, *The Taming of a Shrew.* — W. v. d. Gaaf, The predic. Passive Infin. — L. P. H. Eijkman. More Soft Palate a. Nasality. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mentions.

Leuv. Bijdr., XIX, 3-4: J. Gessler, A propos de la source flam. du *El Verdugo* de Balzac. — Th. Baur, Huyghensiana, I. — J. Mansion, A. Carnoy, J. Lindemans, J. v. d. Wijer, Topon. Onderz.

Id., Bijbl., XIX, 4: A. Borgeld, Naar aanl. v. e. krit. — Th. de Ronde, Wederwoord. — Boekbeoord. — Kl. Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — L n., Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Anglia, LI, 3-4: K. Jost, Unechte Aelfrictexte. — G. Schleich, Die Sprichwörter Hendings u. d. Prouerbis of Wysdom. — E. Tietz, Das Malerische in Rossettis Dichtung. — W. Marschall, Shakespeares Orthogr. — V. Langhans, Zu Chaucers Traumgesch. u. deren Auffassung durch A. Brusendorff. — L. v. Hibler, Method. zur Ermittl. der Schreiberindiv. in me. Hss. — H. Conrad, Byrons Vorfahren u. Kindh. (slot).

Bijdr. Vaderl. Gesch., VII, 1 en 2: Elias, Schetsen, XVII (Ter Heide); Theissen, Subsidieverdrag van 1747 met Hessen; Beth, Jachtrecht in Holland; Van Vollenhoven, Afscheiding (slot). — Korte Mededeelingen (Japikse, Gesprek met den Prins van Oranje 1832; Gesprekken van Daan Fockema met den Koning (1829—31); Perioden-indeeling. — Nederl. Hist. Literatuur.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 43, 3: Sée, Evolution et révolution. — Brünner, Partijschappen in Luik. — Visser, Dürers dagboek. — Romein, Volksverhuizing (vervolg). — Van der Graft, Vondel-literatuur. — Romein, Engelsche bronnenpublicatie.

Revue Historique, CLVII, 1: Bloch, Les colliberti. — Ancel, L'épreuve de force allemande 1908/9. — Taube, Stählin. — Halphen, Nouveaux manuels. — Bulletin hist. (France, moyen âge. — Russie. — Art).

Hist. Zeitschrift, 137, 3: Schramm, Illustrationen zur mittelalterlichen Kulturgeschichte. — Ritter, Vom Stein und die politischen Reformprogramme.

Studiën, CX, Juli: In Mem. P. P. Zeegers. — G. Gorris, De Paus en de Volkenb. — J. de Vreese, Het geloof aan de sterren. — P. v. Gestel, Kath. — Sport — Olymp. — J. Haarselhorst, Een terugblik op de Mechelsche conf. (slot). — Uit de Pers.

Aug.: S. Tromp, Hereen. d. Christenen, II. — J. Vollaerts, Liturgie en kerkmuz. — J. Stein, Missionaris en astronoom, II. — F. A. v. Bussel, Coloma en zijn hist. rom. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bouricius, St. Joris gasthuis: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Tenhaeff).
Brom, Schilders en schrijvers: Tschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 3 (Knippenberg).
Cuvelier, Correspondance de la cour d'Espagne, II: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (De Boer).
Elias, Schetsen, IV: Engl. Hist. Rev. April '28 (H. L.).
Van Erk, Erfgooierskwestie: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Van Apeldoorn).
Fischer, Historie en cultuur: Tijdschr. voor Gesch. 43, 3 (Van Gelder).
Frijns, Vondel en de Zeestar: Studiën, CX, Aug. (Salsmans).
Gering-Sijmons, Komm. Edda: Neophil. XIII, n°. 4 (v. Hamel).
Geyl and Kruisinga, Engl. in the nineteenth cent.: D. Lit. Ztg. 1928 n°. 25 (Dibelius).
Van Giffen, Hunebedden: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Snijder).
Van Ginneken, Gesch. Mnl. Letterk.: Studiën, CX, Aug. (Mulder).
Häpke, Holl. Wirtschaft: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Sneller).
Rekeningen Utrecht, uitg. Heeringa: Engl. Hist. Rev. April '28 (C. J.).
Heuvel, Achterhoeksch boerenleven: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Van de Graft).
Hunger, Clusius: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Theunisse).
Kloeke, Expansie: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 4 (Leenen).
Kossmann, Siebenz. Strophe: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIX, n°. 4 (Baur).
Kroes, Lied v. Hürnen Seyfrit: Lit. bl. f. germ. u. rom. Philol. 1928, n°. 7-8 (de Boor).
Van der Meer, Hist. Gramm.: Neophil. XIII, n°. 4 (v. Hamel).
Schaap, Philips Wieland: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Van Apeldoorn).
Sneyders de Vogel, Syntaxe: Tschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 3 (Weerenbeck).
Verduyn, Van Meteren: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Duvekot); Hist. Zeitschr. 137, 3 (Mascher).
Verwey, Vondels Vers: Tschr. v. T. en Letteren XVI, n°. 3 (Gielen).
De Vreese, Petron 39 u. d. Astrol.: Rev. Crit. 1928. Mei (Ernout).
De Vries, Pallake: Tijdschr. voor Gesch. 43,3 (Van Meurs).
Weerenbeck, Part. prés.: Rev. Crit. 1928, Mei (Ernout).
Zwier, Verdrag van 1766 met Kandi: Tijdschr. voor Gesch. 43,3. (Terpstra).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Praemio aureo ornatum est carmen c. t. *Mater Iesu et Mater Iudae,* quod fecit Alessandro Zappata Anconitanus. Praeterea haec magna laude ornata sumptibus legati edi poterunt idque hoc ordine: *Lucius. Quattuor anni tempora. Carmen Lustrale.* Ab auctoribus carminum quibus inscribitur: *Lucius* et *Quattuor anni tempora* petimus ut scidulae aperiendae veniam dent.

ADVERTENTIËN